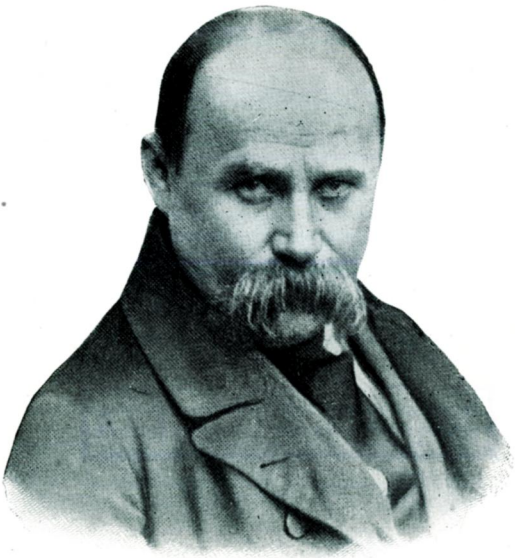
ШЕВЧЕНКО

ЛННБ України ім.В.Стефаника
00598130 (Q)

2012

Збірка М. С. ВАСИЛЯКА

W. Siebrecht

Р 4155
4

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ТОМ IV

НАЗАРЬ СТОДОЛЯ — АРТИСТ — ДНЕВНИК — КНЯГИНЯ — БЕЗЩАСНИЙ — КАПИТАНША — ПОЯСНЕННЯ

Київ-Ляйпціг
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.
КОЛОМИЯ
Галицька Накладня.
WENNIPEG MAN.
Ukrainian Publischeng.

15 р.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 37 134

ПАЗАР СТОДОЛЯ.

НАЗАР СТОДОЛЯ[1]).

УКРАЇНСЬКА ДІЯ.

ОСОБИ:

Хома Кичатий, сотник.

Галя, його донька.

Стеха, молода ключниця у Кичатого.

Назар Стодоля, його приятель.

Гнат Карий, його приятель.

Хазяйка на вечерницях.

Сліпий кобзар, жиди-музиканти, молоді козаки, дівчата, старости від Чигиринського полковника.

Діється в XVII-ім століттю, близько Чигирина, в козацькій слободі в ночі перед Різдвом.

---

[1]) Надпись і сценічні примітки в автографі написані російською мовою.

ДІЯ ПЕРША.

Вечір. Світлиця, багато прибрана килимами й оксамитом. З боку стіл, накритий дорогим килимом; довкола лавки, вистелені оксамитом із золотою лямівкою. На столі стоять пляшки, чарки і всілякі страви; горять воскові свічки. Стеха прибірає стіл.

Стеха. *(відходить від стола).* Усе! здається, що все. Стрівай лишень! чи не забула чого? Риба, мясо, баранина, свинина, ковбаса, вишнівка, сливянка, мед, венґерське — усе, усе! Тут і їстивне і випити. Коли-б лишень гості! Та щó вони так довго баряться? І надоумило-ж сідоусого у таке свято, коли добрі люди тілько колядують, сподіваться гостий, та й ще яких гостий! старостів од такого-ж старого дурня, як і сам. Побачимо, щó то з того буде! Негріте залізо не зогнеш! А як-би не крився та поряався-б зо мною оттак тижнів за два до свят, то певна уже була-б річ; а то схаменувся на самісінький свят-вечір та й ластиться: »І сяка й така, і добра і розумна ти, Стехо: поможи!' Я вже тобі і се і те, і третє й десяте.« Побачимо, побачимо, як попадеться нашому теляті вовка піймати. *(Помовчавши.)* Не сказавши ні слова дочці, за кого і як хоче віддати, думає, що наша сестра — коза: поженеш, куди схочеш. Е ні! стрівай лишень, голубчику! — »Ублагай її«, каже. Та і щó таки той поганий хорунжий? А полковник, хоч старий — нехай йому добре сниться — так же пан! . . . Отсе-б то вона й стямилася! Иншому дзус, а я — так возьмусь. Дівці дівку не довго збить з пантелику, а ще таку, як моя панночка — і-і! Та вже-ж, як кажуть, піймав не піймав, а погнаться можна. Тоді, як тее-то, вже-ж і погуляю! . . . А вона поплаче, посумує,

а далі й нічогісінько. Та й Назар таки нераз спасибі скаже. *(З бічних дверей виходить Галя.)*

Стеха. А щó? як прибрано? . . . Тим бо й ба!

Галя. Щó се ти, Стехо, робиш? Хиба у нас сьогодні гості, чи щó?

Стеха. Та ще й які гості, як-би ви знали!

Галя. Які-ж там гості й відкіля?

Стеха. Угадайте!

Галя. Чи не з Чигирина? . . . Так?

Стеха. Із Чигирина, та хто такий?

Галя. Які-небудь старшини?

Стеха. То-то бо й є, що не старшини, і . . .

Галя. Так хто-ж такий? Може . . . та ні! сьогодн не такий день. А мені батюшка учора і говорив щось таке.

Стеха. Говорив, та не договорив. А я знаю, — тілько не скажу.

Галя *(обіймає Стеху)*. Стехо, голубочко, ластівко моя! скажи, не муч мене!

Стеха. А щó дасте? скажу . . .

Галя. Ще сережки, або перстінь, або щó хочеш, подарую, тілько скажи!

Стеха. Нічого не треба; дайте тілько свій байбарак надіти сьогодні на вечорниці.

Галя. Добре, надівай, та так, щоб батюшка часом не побачив.

Стеха. Отсе ще! хиба-ж я справді дурна? Слухайте-ж! *(Півголосом.)* Сьогодні прийдуть старости.

Галя. *(дуже зрадована)*. Від Назара! від Назара!

Стеха. Та там вже побачите, від кого.

Галя. Хиба-ж не від Назара? Стехо! Щó-ж? отсе мене і справді лякаєш.

Стеха. Я вас не лякаю, я тілько так кажу.

Галя. Ні, ти щось знаєш, та не хочеш сказати.

Стеха *(лукаво)*. Я нічого не знаю. Де мені, клюшниці, відати про панські діла!

Галя. Ти смієш ся з мене! Я заплачу, єй-Богу заплачу, і батюшці скажу.

Стеха. Що́-ж ви скажете?

Галя. Що ти мене перелякала . . . Теперечки не дам байбарака. А що́, поживилась?

Стеха. Отсе, які бо ви боязькі! вже й повірили!

Галя. Ну, що́-ж? від Назара?

Стеха. Та від кого-ж більш? вже пак не від старого Молочая, нашого полковника.

Галя. Цур йому, який нехороший! Як приїде до нас, то я зараз із хати втікаю. Мені на-вдивовижу, як ще його козаки слухають. Тілько у його, паскудного, і мови, що́ про наливку та про вареники.

Стеха. А хиба-ж се й не добре?

Галя. Звісно! козаку, та ще й полковнику! Ось мій Назар, мій чорнобривий, усе про війну та про походи, про Наливайка, Остряницю, та про синє море, про Татар, та про турецьку землю. Страшно, страшно, — а хороше, так що слухала-б не наслухалась його, та все дивилась би в його карі очі. Мало дня, мало ночі.

Стеха. Наслухаєтесь ще й налюбуєтесь. Опісля, може, і обридне.

Галя. О, крий Боже! До самої смерти, поки вмру, все дивилась би та слухала його. Скажи мені, Стехо: чи ти любила коли? чи обнімала коли козацький стан високий, що . . . дріжать руки, мліє серце? А коли цілуєш . . . що́ тоді? Як це мабуть, любо! як це весело! *(В захваті співає й танцює.)*

Гой, гоя, гоя!
Що́ зо мною, що́ я?
Полюбила козака —
Не маю покоя.

Я його боялась . . .
Що́-ж опісля сталось?

На вулиці пострічалась
Та й поцілувалась.

А мати уздріла . . .
Яке тобі діло!
Віддавайте за-між,
Коли надоїла!

Стеха. Гарно, гарно! А од кого це вивчились?

Галя. Та од тебе-ж. Хіба ти забула, як на вулиці, на тій неділі, танцювала? Тоді ще батюшки не було дома . . . згадала?

Стеха. Коли це? Оце ще видумали! *(Стукаються в двері.)*

Галя *(сквапливо)*. Ох лишечко! хтось іде! *(Утікає.)*

Стеха. Хто там?

Хома *(за дверми)*. Я, я! відчиняй мерщій!

(Стеха відчиняє двері. Входить Хома, отріпуючись.)

Хома. Що́? не було? — Оце-ж яка хуртовина!

Стеха. Кого не було?

Хома. Кого? гостей!

Стеха. Яких гостей? од пол . . .

Хома. Цс! . . . еге-ж.

Стеха. Ні, не́ було.

Хома. Гляди-ж, ані телень! . . . Отець Данило, спасибі, розрішив. Не забудь тілько завтра в-ранці послать йому вишнівки, — знаєш? — тієї, що́ недавно доливали. Нехай собі пє на здоровя! Та що́ це їх нема так довго? Чи не злякались, бува, заверюхи? А вітер, неначе, стиха́.

Стеха. Злякаються вони! де-ж пак! І в горобину ніч приїдуть для такої панночки, як наша.

Хома. Звичайно, звичайно.

Стеха. Іще пак: такий старий, . . . а панночка . . .

Хома. Сама ти стара, сороко безхвоста!

Стеха. Дивись! зараз і розсердились. Хіба я на вас?

Хома. Так що́-ж, що не на мене? — так на мого . . . ну . . . полковника.

Стеха. Е, бач що! А панночка? чи ви-ж з нею говорили? що вона?

Хома. А що вона? її діло таке: що звелять, те й роби! Воно ще молоде, дурне; а твоє діло навчить її, врозумить, що любов і все таке прочее — дурниця, нікчемне. Ти вже, думаю, розумієш?

Стеха. Та це розумію, та з якого кінця почати, не знаю. Вона, бачите, полюбила Назара так, що й сказать не можна. Ось і сьогодні мені говорила: Моли, каже, Стехо, Бога, щоб швидче я вийшла за-між за Назара, — половину добра свого віддам!

Хома. А ти й повірила!

Стеха. А чому-ж і ні? вона така добренька.

Хома. Дурна ти, дурна! А як же я сам тобі все добро віддам, тоді що буде? га? Що ти думаєш? *(Гладить її.)* То-то бо й є, дурочка ти, безсережна!

Стеха. Що мені робить, коли я дурочка?

Хома. А то, що велять. Чуєш? усе, що в мене є, — твоє.

Стеха. Не треба мені вашого добра; я і без нього була-б щаслива, як-би ви не забули бідної Стехи і тоді, коли зробитесь великим паном. Я вас так вірно люблю, так вбиваюсь за вами, а ви . . . *(удає засмучену)*.

Хома. Отже й нагадали козі смерть! Знов своє. Сказав, так і зроблю.

Стеха. Чи мало що люде обіцають, коли їм припаде нужда!

Хома. Годі, незнать-що, базікать. Піди лишень до Галі, та поговори з нею хорошенько посвойому, а коли тее . . . то завтра і між нами онеє.

Стеха. Казав пан: кожух дам, — та й слово його тепле. І я тільки гріх на душу візьму.

Хома. Який тут гріх? Дурниця все те!

Стеха. Забожіться, що женитесь, тоді, ей-Богу, все зроблю. А без мене, кажу вам, нічого не буде, ей-Богу!

Хома. Отже ей-Богу, далебі!

Стеха. Женитесь?

Хома. Еге!

Стеха. На мені?

Хома. Як коржа, так коржа! — Як спечемо, так і дамо. Уже ти мені в печінках сидиш з своїми витребеньками.

Стеха. Які тут витребеньки?

Хома. Ну, добре, добре! тілько слухай. Треба діло скомпонувати так, щоб вона не знала, від кого старости; а то — чого доброго — усе піде шкереберть.

Стеха. Та вже мені не вчить ся, як ділом повернуть. Наговорю такого дива моїй панночці, що́ твій кобзар. Старий, скажу, чоловік, як подумаєш, усім, усім лучше від молодого. Молодий . . . та що́ й казать? нікуди не годить ся, а до того ще докучливий та ревнивий, а старий тихий, тихий і покірний.

Хома. Так, так! О, ти дівка розумна! Іди-ж до Галі, та гляди — гарненько побалакай з нею!

Стеха. А потім, чи можна мені буде піти на вечорниці? Я вже зовсім упоралась. Пустіть, будьте ласкаві, хоч в послідній разочок?

Хома. У тебе тілько й на думці, що́ вечорниці. О, вже мені та Мотовилиха!

Стеха. Мотовилиха? Чи не казала вам вона, стара паплюга, чого? Що-ж, що́ я з козаками танцюю? А як ви жартуєте з молодицями, так я й нічого!

Хома. Іди ж, іди, та поклич мені Галю, а затим сама полагодь рушники!

Стеха. Та вже усе на-поготові. *(Виходить.)*

Хома. Злигався я з діяволом . . . *(Оглядаєтьсѧ.)* Що-ж? не можна без цього. У такому ділі як не верти, треба або чорта, або жінки. *(Помовчавши трохи.)* Чого доброго! ще може й мене обдурить, тоді і остав ся на віки вічні в дурнях. Та ні, лиха матері! Аби-б тілько ти мені своїми хитрощами помогла порідниться з полковником, а там уже що буде — побачимо. Иш ти, мужичка!

куди кирпу гне! Стрівай! *(Мовчить довший час.)* Думай собі, голубко, та гадай, що . . . а воно зовсім не так буде. Закинь тілько удочку, сама рибка піде. Шутки: — тесть полковника! . . . А щó далі — це наше діло. Аби-б через поріг, то ми й за поріг глянем! У яких-небудь Черкасах, а може у самому Чигирині, гуляй собі з полковничою булавою! і слава, і почот, і червінці до себе гарбай: все твоє! А пуще всього червінці! Їх люде по духу чують; хоч не показуй, все кланяти-муться . . . Ха-ха-ха! от тобі й сотник! Ще в Братськім серце моє чуло, що з мене буде великий пан. Було говорю одно, а роблю друге; за це називали мене двуличним. Дурні, дурні! Хиба-ж, як говорим про огонь, так і лізти в огонь? або як про чорнобриву сироту, так і жениться на їй? Брехня! від огня подальш. Женись не на чорних бровах, не на карих очах, а на хуторах і млинах, так і будеш чоловіком, а не дурнем! *(Входить Галя.)*

Галя *(весело)*. Добрий-вечір, батюшка! Де се ви так довго барились? Ви мене кликали, чи щó?

Хома. Та кликав, кликав. *(Приглядається їй.)* Що ти не всі стрічки почіпляла? Та нехай! поки буде і сих. Послухай! Мені треба поговорити з тобою об важнім ділі. Ти знаєш, ми сьогодні старостів сподіваємось?

Галя. Сьогодні?! на перший день празника, — на самісіньке Різдво?!

Хома. Так щó-ж? Отець Данило, спасибі, розрішив. Гляди-ж, не піднеси гарбуза!

Галя. Як це можна! Хиба він дуже старий, чи щó? Ось послухайте, якої нісенітниці наговорила мені Стеха. Сміх та й годі!

Хома. А щó тобі вона наговорила?

Галя. Каже, буцім-то старі . . . та ні, не скажу, далебі не скажу, бо ка-зна-що! Вона й сама не знає, що говорить.

Хома. Хіба-ж не правда? Старий чоловік краще молодого.

Галя. Та й вона те-ж казала.

Хома. А тобі як здаєть-ся?

Галя. Як таки можна? то старий, а то молодий.

Хома. Так по-твойому молодий — краще?

Галя. Ото-ж пак.

Хома. Поміркуй лишень гарненько, так і побачиш, що батькова правда, а не твоя. Ну, що молодий? Хиба те, що чорні уси? та й тільки-ж! Не вік тобі ним любоваться; прийде пора — треба подумати об чім і другім. Може коли захочеться почоту, поважання, поклонів. Кому-ж це звичайнійше? полковниці — це я так приміром говорю, — а не якій-небудь жінці хорунжого; бо у його тільки й худоби, тільки й добра, що чорний ус. Повір мені, дочко, на тебе ніхто й дивить ся не захоче!

Галя. Та я й не хочу, щоб на мене другі дивились.

Хома. Незнать-що́ вервеш ти! Хиба ти думаєш, що не обридне цілісінький вік дивить ся на тебе одну? Хиба ти одна на божім сьвіті? Є й кращі тебе. Того й гляди, що розлюбить.

Галя. Назар? мене?! О, ні! ні! ніколи на сьвіті!

Хома. Я й не кажу, що воно справді так буде, а так, на-приклад, — щоб ти тямила, що ми всі на один шталт шиті.

Галя. О, ні! не всі! він не такий, він не розлюбить.

Хома. А що́-ж? хиба він тобі побожився?

Галя. А то-ж!

Хома. А ти й повірила!

Галя. Я і без божби повірила-б.

Хома. Дурне ти, дурне! Чи знаєш же ти, що хто багацько обіцає, той нічого не дає? Ой, схаменись та послухай батьківського совіту! Добре, що я вже такий: що́ обіцав, те й зроблю. Ну, не дай я тобі приданого, — що́ тоді, га? Пожалуй, він і так тебе візьме: мало яких дурнів нема на сьвіті! та що́-ж в тім? Подумай: що́ тоді ти робити-меш?

Галя. Те, що́ і всі роблять, — заробляла-б.

Хома. А що́ лучше: чи самій робити, чи дивитися, як другі на тебе роблять?

Галя. Як кому.

Хома. То-то й горе, що ти ще дурне. Я тобі-б і багацько де-чого сказав, та ніколи: того й гляди, що старости на поріг. А чи єсть у тебе рушники?

Галя *(весело)*. Є, є! Як я рада! в мене серце не на місці! Чи й вам так весело?

Хома. Весело, дуже весело. Іди-ж та не забудь сказати, що коли прийдуть колядовати, так щоб гнали їх у потилицю.

Галя. За-що-ж? Се-ж діло законне! та воно-ж і раз тілько в году!

Хома. А старости раз на віку.

Галя. Справді, щоб не помішали . . . Ще й законної речи не дадуть сповнить. Так побіжу-ж я і скажу, щоб заперли ворота і хвіртку. *(Виходить.)*

Хома *(ходить задумавшись)*. Здається, діло добре йде. Вона думати-ме, що Назар свата, з-дуру і согласить ся; старости не промовляться; весілля можна одкинути аж геть до того тижня; а через таку годину і нашого брата, мужика, угомониш, щоб не брикався, не то що́ дівку. Коли-б тілько який гаспид не приніс того горобця безперого! тоді пиши пропало! Наробить бешкету! *(Поважно.)* А подумаєш і те: яке йому діло до Галі? Се-ж моя дитина, моє добро, слідовательно моя власть, моя і сила над нею. Я отець, я цар їй! Та цур йому! пек! Це діло ще не таке, щоб об йому довго думати. Не дуже треба плошати, бо береженого Бог береже, або — як там ще кажуть — рівнійш згладиш, тіснійш ляжеш.

Галя *(вбігає врадована)*. Приїхали, приїхали!

Хома *(здрігнувши ся)*. Отсе-ж, як ти мене злякала! Піди у свою кімнату, та прийдеш, як кликну.

Галя. Чого у кімнату? Я тут зостанусь, ніхто не побачить.

Хома. Незвичайно: закон не велить.

Галя. Ну, так я піду. *(Виходить.)*

(Хома з повагою сідає за стіл. За дверми стукають три рази. Входять два старости з хлібом, кланяють ся низько господареви і кладуть хліб на стіл.)

Старости. Дай Боже вечір добрий, вельможний пане!

Хома. Добри-вечір і вам! *(Дає знак старості. Цей кланяєть ся. Хома шепче йому на ухо а потім каже дальше.)* Добри-вечір, люде добрі! Просимо сідати; будьте гостями! А відкіля це вас Бог несе? чи з-далека, чи з-близька? Може ви охотники які? може рибалки, або може вольнії козаки?

Староста *(з-легка покашлює).* І рибалки, і вольнії козаки. Ми люде німецькії, їдемо з землі турецької. Раз дома у нашій землі випала пороша. Я й кажу товаришу: »Щó нам дивить ся на погоду? ходім лишень шукати звіриного сліду!« От і пішли. Ходили, ходили, нічого не знайшли. Аж гульк — на-зустріч нам їде князь, підніма у гору плечі й говорить нам такії речі: »Ей ви, охотники, ловці-молодці! будьте ласкаві, покажіте дружбу! Трапилась мені куниця — красна дівиця; не їм, не пю і не сплю від того часу, а все думаю, як би її достати. Поможіть мені її піймати; тоді чого душа ваша забажа, усе просіте, усе дам: хоч десять городів, або тридевять кладів, або чого хочете!« Ну, нам того й треба. Пішли ми по слідам по всім городам, по усіх усюдах, і у Німеччину, і у Туреччину; всі царства й государства пройшли, а все куниці не знайшли. От ми і кажемо князю: »Щó за диво та звірюка? хиба де кращої нема? Ходім другої шукати!« Так де тобі! наш князь і слухати не хоче. »Де вже,« каже, »я не з'їздив, в яких царствах, в яких государствах не бував, а такої куниці, сиріч красної дівиці, не видав.« Пішли ми впять по сліду, і як раз у се село зайшли; як його дражнять, не знаємо. Тут впять випала пороша. Ми, ловці-молодці, ну слідить, ну ходить; сьогодні в-ранці встали і таки на слід напали. Певно, що звір наш пішов у двір ваш, а з двору в хату та й сів у.

кімнату: тут і мусимо піймати; тут застряла наша куниця, в вашій хаті красная дівиця. Отсе-ж нашому слову кінець, а ви дайте ділу вінець! Пробі, оддайте нашому князю куницю, вашу красну дівицю! Кажіть же ділом: чи оддасте, чи нехай ще підросте?

Хома *(удає розгніваного)*. Щó за напасть така?! Відкіля це ви біду таку накликаєте? Галю! чи чуєш? Галю! порай же, будь ласкава, щó мені робити з отсими ловцями-молодцями?

(Галя виходить на середину світлиці, затримується і спустивши соромливо очи, перебірає пальцями запаску.)

Хома Бачите ви, ловці-молодці, чого ви натворили? мене старого з дочкою пристидили! . . . Гай-гай! так ось же щó ми зробимо: хліб святий приймаємо, доброго слова не цураємся, а за те, щоб ви нас не лякали, буцім ми передержуємо куницю, або красну дівицю, вас повяжемо. Прийшов і наш черед до ладу слово прикладать. Ну, годі-ж тобі, дочко, посупившись стояти; чи нема в тебе чим сих ловців-молодців повязати? чуєш бо, Галю? А може рушників нема? може нічого не придбала? Не вміла прясти, не вміла шити, — вяжи-ж, чим знаєш: хоч мотузком, коли ще й він є.

(Галя відходить до своєї комнати і зараз вертається, несучи на срібнім тарелі два вишивані ручники, та кладе на хліб, принесений старостами; потім підходить до отця, кланяється низько й цілує руку; потім бере таріль з ручниками й підносить старостам — найперше одному, потім другому. Старости, взявши ручники, кланяють ся Хомі.)

Староста. Спасибі-ж батькові, що свою дитину рано будив і усякому добру учив. Спасибі й тобі, дівко, що рано вставала, тонку пряжу пряла, придане придбала.

(Галя бере ручники і перевязує через плече одному й другому, потім відходить і несміло споглядає на двері.)

Хома *(до Галі)*. Догадався, догадався! Ти хочеш і князя звязати. Нехай, завтра обоє його звяжемо. Бач,

мабуть злякався, що не показався. Стрівай, попадешся, не втечеш!

Староста. Він і сам прилетить, як зачує, що так похваляєтесь.

Хома. Ну, поки вже долетить, нам нічого ждати. Просимо сідати! Щó там є, поїмо; щó дадуть, попємо та побалакаєм де-що. А тим-часом ти, Галю, не гуляй, в корці меду наливай та гостям піднеси хліба-солі, проси з привітом і з ласкою!

(Старости пристійно сідають за стіл. Галя бере від отця чарку, пляшку й підносить старшому старості. Староста не приймає.)

Староста. Ми вам такої халепи натворили, що боїмося, щоб ви нас не потруїли . . . Призволяйтесь самі! *(Кланяється.)*

(Галя, споглядаючи на вітця несміло й стидливо, підносить до губи й подає старості.)

Староста *(взявши чарку)*. Тепера так! Пошли-ж, Боже, нашим молодим щастя і багацтва і доброго здоровя, щоб і внуків женити і правнуків дождати . . .

(Старосту перебиває хор колядників під вікном. Всі слухають уважно. Хома з досадою підкручує вуси; Галя весело споглядає на вікно. Староста підчас коляди повторює:) »Гарно колядують наші козаки!«

КОЛЯДА.

Бачить же Бог, бачить Творець,
Що мир погибає,
Архангола Гавриїла
В Назарет посилає!
Благовістив в Назареті —
Стала слава у вертепі.
О, прекрасний Вифлеєме,
Отверзи врата Едема!

Хома *(до Галі, з гнівом)*. Я-ж тобі наказував, щоб нікого не пускали! Задумалась, забула!

(Входить Назар з молодими козаками.)

Назар. Дай Боже вечір добрий! помагай-бі вам на все добре!

(Всі козаки повторюють те саме. Назар, не здіймаючи шапки, в страху затримується; споглядає то на гостей, то на Галю. Всі мовчать.)

Хома *змішавшися).* Спасибі, спасибі . . . Милости просимо! Просимо сідати!

(Мовчанка триває дальше. Галя, усміхаючись, крадькома споглядає на Назара.)

Назар. Сядемо, сядемо, аби було де, — ми гості непрохані. Може помішали; дак ми і підемо, відкіля прийшли. *(Глядить на старостів)* Так бач, через щó полковник послав мене з грамотами в Гуляй-Поле! *(Глядить на Галю.)* Весело, весело! наливай швидче горілки, і я випю за твоє здоровя! Не лякайся, не лякай ся, наливай!

(Галя перелякана випускає піднос і пляшку.)

Хома *(в лютім гніві).* Хто сміє знущаться над моєю дочкою?

Назар. Я! хиба не бачиш? я, Назар Стодоля! той самий, за кого ти вчора обіцав видать дочку свою, той самий, якого ти знав ще з тієї пори, як він тебе вирвав із-під ножа гайдамаки! Згадай іще, що я той самий, хто й самому гетьману не дасть себе на посміх! Пізнав?

Хома. Пізнав. *(Байдужно.)* Щó дальш?

Галя. Хиба-ж не ти прислав?

Хома. Мовчи! геть собі!

Назар *(зупиняючи Галю).* Стрівай, стій тут! І тебе обманюють?

Хома Не обманюю, а так як батько велю. Вона просватана за чигиринського полковника.

Назар *(з погордою).* Полковника! Учора була моя, сьогодні полковникова, а завтра чия буде? — Чуєш, Галю?

Галя *(падаючи на руки Назара).* Чую! О, чом мені не позакладало!

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 37 134

Староста. Осмілююсь доложить . . .

Назар. Мовчи, поганець, шипотинникy!

Хома. Віддай мені дочку мою! *(Несміло підходить до Назара.)*

Назар. Геть, Юда!

Хома *(перелякавшись).* Прохор, Максим, Іван, Стехо! Гей, хто там є! Возьміть його, харцизяку, він убє мене!

Назар. Нехай Бог тебе побє, дітопродавець! *(До Галі.)* Галю! серце моє! промов мені хоть одно слово: ти не знала, за кого? скажи: не знала?

Галя *(приходить до себе).* Не знала, єй-Богу, не знала!

Назар *(до Хоми).* Чи чуєш ти?

Хома. Не чую, я оглух!

Назар *(до гостей).* Люде добрі! коли ви не оглухли, так послухайте! Він мене називав своїм сином, а я його своїм батьком, і він се чув тоді, а сьогодні оглух. Де-ж його правда? Чи чесний же він чоловік? правдивий, га?

(Гості мовчать.)

Гнат *(підходить до Назара).* Він не чоловік. Кинь його! таке ледащо не стоїть путнього слова! *(Бере його за руку.)*

Назар. Стрівай! ні, він чоловік, він називав мене сином. *(До Хоми.)* Правда?

Хома. Не тобі вчити, як мені кого називати. Я її батько, а не твій: так у моїй волі оддать її, за кого схочу.

Назар. А як же вона не захоче, тоді щó?

Хома. Я заставлю.

Назар. Чи можна-ж кого заставить утопиться, або повіситься? Хиба ти Бог, що маєш силу чудеса творить? Хиба ти діявол, коли ти не маєш жалю до рідної своєї дитини? Ти бачиш, у неї є серце, і ти замість його кладеш камінюку. Слухай! І ти-ж колись був молодим, і ти-ж мав колинебудь радість і горе. Скажи: щó чуло, щó казало твоє серце, коли тобою кепкували?

Хома. Го-во-ри! . . .

Назар *(в нестямі)*. Так ти глузуєш надо мною! Хиба я не стоїчу тебе, як жабу? Брехун! *(Підходить до його швидко й хватає його за горло.)*

Галя *(вхопивши руку Назара)*. Що ти робиш? Убий мене, на́, ріж!

(Назар мовчки опускає руки.)

Хома *(підбігає до старостів)*. Ви бачили? хотів мене задушити!

(Старости мовчать.)

Гнат *(до Назара)*. Ми не так розплатимося иншим часом! Ходім з цього базару!

Назар. Не піду! мене відсіль ноги не винесуть.

Гнат. Ну, так торгуйсь! Може дешевше уступлять.

Галя. Боже мій, Боже мій! вони знущаються надо мною!

Хома. Не знущаються, а торгуються.

Гнат. Годі, брате! ходім: ми опізнились.

Назар. Стрівай! не опізнились. *(Підходить до Хоми.)* Прости мене, я з-гарячу забувся! Ти добрий чоловік. Прости! або заріж мене, тілько не кажи, що вона не моя, не кажи! Дивись: я гетьману ніколи не кланявсь. *(Падає на коліна.)* Для спасенія своєї душі, коли у тебе у серці є Бог, для угоди всіх святих, коли ти віруєш у кого, для спасенія твоєї дитини, коли вона тобі мила, зглянься на мене! Нехай старости з своїм хлібом йдуть до-дому! Христом Богом молю, не занапасти її, бідної! Кращої її нема; за-що ти хочеш її убити? На́ голову мою! возьми її, розбий обухом! не треба мені її: тілько дай дочці своїй ще пожити на світі, не заїдай її віку, вона не винована!

(Хома, дрожачи споглядає на гостей.)

Гнат *(підбігає швидко до Назара)*. Кого ти просиш? кому кланяєшся? перед ким падаєш? Я на тебе після цього і дивиться не хочу; прощай! . . . Кланяється дияволу! Він тебе кипячою смолою напоїть! *(Хоче йти.)*

Назар *(здержує його)*. Постій! дай ще слово скажу.

Галя *(обіймаючи ноги вітця)*. Ви покійній матері, як вона умірала, біля домовини обіцали мене видать за Назара. Що-ж ви робите? чим я вас прогнівила? за-що мене хочете убить? Хиба-ж я не дочка ваша?! *(Заливається слезами.)*

Назар. Камінь! залізо! ти огню хочеш! Буде огонь, буде! для тебе все пекло визову, ти жди мене! *(До Галі.)* Бідна, бідна! в тебе нема батька, в тебе кат есть, а не батько! Бідненька, серденько моє, пташечко моя безприютна! *(Цілує її.)* А я ще біднійший тебе: у мене й ката нема, нікому і зарізати! Прощай, моє серце, прощай! не забаримось побачиться. *(Галя безмовна падає на руки Назара. Він цілує; Хома силкується вирвати її. Назар відпихає його і знов цілує Галю.)*

Назар *(до старостів)*. Розкажіть полковнику, що́ бачили і що́ чули. Скажіть, що його молода при ваших очах цілувалась зо мною! *(Галя обіймає його й цілує.)* Бачите, бачите! Прощай же, моє серце, моя голубочко! *(Цілує її.)* Я знаю, що́ мені робить. Я знайду правду. Прощай! вернусь, сподівайся!

(Галя падає без памяти. Назар відходить, закривши лице руками. Гнат і козаки за ним. Хома і старости підбігають до Галі.)

ДІЯ ДРУГА.

Нутро простої хати, охайно прибраної. На столі горять свічки. Хазяйка порається коло печі.

Хазяйка. Господи, Господи! як подумаєш, коли ще ми дівували, зачуєш де-небудь вечорниці, так аж тини трещать; а тепер . . . от, скоро і треті півні заспівають, а вечорниці ще й не зачинались. Нехай воно хоч і свято, звісно — колядують, а все-таки час би. Ні, що́ не кажи, а світ перемінився. Хоть-би і Запорожці! ну, які вони Запорожці? Тьфу на їх хисть та й годі! Чи такі були

по-переду? Як налетять було з своєї Січи, так щó твої орли-соколи! Було як схопить тебе котрий, так до землі не допустить, так і носить . . . Ой-ой-ой! куди то все дівалось? . . .

(Похитавши смутно головою, співає:)

Зоря з місяцем над долиною
Пострічалася,
Дожидалася до білої зорі,
Не діждалася;
Я до-дому прийшла, гірко плакала,
Не молилася, —
Нерозумная, неутішная,
Положилася.
Ой не спала-ж я, все верзлась мені
Нічка темная,
І вишневий сад, очи карії,
Брови чорнії.
На зорі-зорі я прочнулася
І сказала так:
За Дунай-ріку чорнобривий твій
На гнідім коні
Полетів орлом! . . . Я все плакала,
Все сміялася.
І до-дому козаки, з-за Дунай ріки,
Заверталися.
Не вернув ся мій! молоді літа
За-що трачу я?
Зоря з місяцем пострічалася —
І заплачу я.

Точнісінько моя доля! Неначе цю пісню про мене зложили. Де мої молоді літа? і сліду нема, мов по-верх води поплили! *(Помовчавши.)* Щó-ж це справді ніхто не йде? А вже мені ся навіжена Стеха! — пішла за дівками, та десь і застряла з козаками. І звела-ж їх нечиста мати до-купи! Нехай би цей Кичатий був парубок, а то-ж уже

старий чоловік! Не взяв би він собі в клюшниці не молоду, а розумну, вірну, дотепну до всякого діла та стареньку! а то . . . як та дзиґа, так і снує. Як-то він дочку свою ще пристроїть?! Бач, у полковниці лізе! Чи довго-ж то вона буде любувати ся його лисиною замісць ясного місяця? Ох, ох! старі, старі! сидіть би вам тілько на печі та жувать колачі; так ні, давай їм жінку, та ще молоду! Як же пак, чи не так? . . . От, Стодоля молодець! я його знаю, він протопче стежку через полковничий садок. Та й дурний-би був, коли-б не протоптав. Про себе скажу, що . . . тее . . . хтось іде! . . . Зараз, зараз! На-силу! *(Отвирає двері.)*

(Входять Назар і Гнат.)

Хазяйка. Свят, свят, свят! Відкіля це, якою дорогою, яким вітром, яким шляхом занесло вас у мою хату?

Гнат. Не питайся, голубко! стара будеш, хоч це, признаться, і не пристало твоїй пиці. Чого-ж ти так насупилась?

Хазяйка. Сідайте, будьте ласкаві, сідайте!

Гнат. Ну, годі-ж, не сердься! Мало чого з язика не спливе! Не все треба переймать, що́ по-верх води пливе. У тебе сьогодні вечорниці?

Хазяйка. Хиба-ж наші вечорниці для вас? Ви так тілько прийшли — посміяться.

Гнат. Так-таки і посміємося, коли буде весело.

Хазяйка *(споглядаючи на Назара)*. Буде весело, та не всім.

Гнат. Ну, се вже опісля побачимо. А коли — ке́ нам чого-небудь такого, длячого чарки роблять, та й зубам пошукай роботи! Проклятий скряга і повечеряти не дав. Ну, чого-ж ти рот роззявила? мерщій!

Хазяйка. Зараз. *(Відходячи.)* Бідненький Назар! *(Достає з полиці пляшку з вином і закуску та й ставить на стіл.)*

(Назар смутно дивиться на Гната.)

Гнат *(до хазяйки)*. Тепер же знаєш що́? возьми мітлу

та мети, виясни хорошенько місяць; бач, як насупило! А ми тимчасом побалакаєм, що́ треба.

Хазяйка. Що́ це? Бог з вами! хиба я відьма?

Гнат. Я так, навмання сказав. Заткни пальці в уха. Чи второпала?

Хазяйка. А! . . . ви хочете нишком побалакати. Добре, я піду по Стеху. *(Надягає свиту й виходить.)*

Гнат *(поглядівши за нею в-слід).* Пішла. Ну, що́-ж дивишся на мене, мов не пізнаєш?

Назар. Тепер би й рідного батька не пізнав.

Гнат. Розумні люде усе так роблять: і в хоромах, як у хаті мужик. *(Наливає чарку й подає.)* Не хочеш? як хочеш! А я совітував би чарочку-другу Адамових слізок, як казав було отець економ. Не забув Братський манастир?

Назар. Ні, скажи лучше, на-що ти мене повів сюди?

Гнат. На те, щоб побалакати з тобою, як з козаком, а не з бабою. За козацьку волю і розум! *(Випиває.)*

Назар. Щасливий ти чоловік!

Гнат. Ти щасливійший мене.

Назар. О, як-би ти посидів у моїй шкурі! Ходім, Гнате! мені тут душно.

Гнат. Стрівай, ще рано. Подивимся, як люде добрі веселяться, та посовітуємся, куди йти.

Назар. Мені одно, куди не поведеш.

Гнат. Ти впять баба. Чи пристали-ж козаку такі речі

Назар. Гірко мені, Гнате! ти смієшся, а в мене печінки верне. Хиба-ж моє горе смішить тебе?

Гнат. Смішить.

Назар. А я думав: ти добрий чоловік.

Гнат. А я думав: ти козак, а ти, бачу, баба. Ну, скажи мені, чого ти дуріеш? де твій розум? Чи стоїть же жінка, хоч-би вона була дочка німецького цезаря, чи стоїть вона такого дорогого добра, як чоловічий розум?

Назар. Стоїть.

Гнат. Брехня! Ти знаєш, в яку ціну поставив цар

Соломон золотий плуг? Він каже, що при нужді шматок хліба дорожче золота. А я скажу: чарка горілки козаку милійша усіх жінок на світі.

Назар. Ти мене, Гнате, морочиш, а мені тепер треба щирого друга.

Гнат. Добре. Я він і єсть, бо кажу правду. А коли хочеш, то й брехать почну для тебе. Все, що́ хочеш.

Назар. Не смійся, а ділом кажи, що́ робить мені. Тобі можна і говорить і думать.

Гнат. Ось-що́. Перш усього, випий горілки! Вона і без мене наведе тебе на розум. *(Наливає чарку.)* Чи не забув ще ти, як розумно розсуждa латинський віршник . . . як пак його . . . ну той, за якого мене в Братстві випарили різками, як отець ректор піймав у мене за халявою його мудрі вірші. Він каже: »Дурниця все, опріч горілки, а иноді і жінка під руку.« Отсе так! *(Випиває.)*

Назар *(погірдливо)*. Бідний ти сердечний чоловік. Я думав, що в тебе хоч крихта є добрá, а в тебе нема й того, що́ має й скотина. О, як-би ти зміг заглянуть сюди *(вказує на серце)*, куди сам Бог не загляда! Та ні! може ти тілько морочиш мене, може ти тілько так кажеш! Друг ти мій добрий, вірний мій, ти-ж таки плакав коли-небудь: плач зо мною тепер; хоч прикинься та плач! Не муч мене! в мене від горя серце рветься! Нехай вже ті сміються, що́ живуть у пеклі: їм любо; а ти-ж таки чоловік. *(Глядить на його з жалем.)*

Гнат. Так, я чоловік; а ти й справді баба, ще раз тобі скажу: ка-зна за чим вбиваєшся.

Назар. Нема у тебе серця, камінь ти!

Гнат. Як хочеш, так і думай, а я нещаснійший од тебе, нещаснійший од твоєї собаки; вона лащить ся до тебе, а ти її кохаєш; а я? . . . І я, дурний, колись любив і к гадинам-жінкам ласкався, ридав гарячими сльозами, рад був і жизнь оддать за них . . . і що́ із того? чи хочеш знати?

Назар. Не треба, не хочу, не говори! у тебе нема Бога в серці.

Гнат. А був колись, та мохом серце обросло, як той гнилий нікчемний пень дубовий. Прийде і твоя пора, все згадаєш. *(Ласкаво.)* Годі-ж тобі, годі! не дивись так хмарно: далебі, не полегша. Дурниця все: і товариство, і любов — цур їм! нема їх на світі. Одні дурні і діти вірять латинським віршам. А лучше поговорим о ділі, а тим часом налетять сороки чорноброві, випєм, пожартуєм і — вір мені — вся дур із голови вилетить. Я це знаю: мене лихо навчило.

Назар *(встає з-за стола)*. Та і я ізвідав горе, та нічому не навчив ся; тебе-ж не хочу слухать: ти злійший діявола. *(Хоче йти.)*

Гнат. Куди-ж ти?

Назар. З тобою холодно, піду у пекло погріться.

Гнат. Стрівай! ти сам не знайдеш. Я шляхто бі покажу.

Назар. Найду й сам.

Гнат. *(здержує його)*. Ти і справді хочеш іти? Скаженний, ти з глузу з'їхав!

Назар. Я нікому не дам себе в обиду, і дурного совіту не послухаю. Пусти мене!

Гнат. На-силу прочуняв ся. Та куди-ж ти, навіжений?

Назар *(вибухаючи)*. Мовчи! а то тут тобі і амінь.

Гнат *(не випускаючи руки Назара)*. Так і я з'умію, та що́ потім? З холодним мертвецем у домовину?

Назар. Хоч до чорта у пекло! Пусти мене, я піду у Чигирин до полковника.

Гнат. Чого?

Назар Убю його!

Гнат. А як не вбєш, тоді що́? чи не мусиш ублагать його відкинуться від Галі? га?

Назар. Так, чи не так, а я піду.

Гнат. До діявола в гості! Чи не лучше-ж, замісць

пузатого полковника, обняти тонкий та гнучкий стан Галі? Не хмурся та послухай, та роби так, як я тобі скажу, бо ти сьогодні нічого путьного не видумаєш.

Назар. Щó дальше?

Гнат *(оглядаючись)*. Чи глухі тут стіни? *(В півголоса:)* Украдьмо Галю, от і все. Чи добре?

Назар *(помовчавши трохи, стискає руку Гната)*. Прости мене! . . .

Гнат. Ну, щó ще?

Назар. Ти певний друг!

Гнат. Ну, об цьому послі. Кажи: так, чи не так?

Назар. Так! Я ввесь твій! говори, приказуй!

Гнат. Слухай же! Вона, звісно, виходила до тебе коли-небудь пізно вечером у садок, хоть може й не одна?

Назар. З клюшницею.

Гнат. Суща коханка! Чи не завалявсь у тебе в кишені який червінець?

Назар. Два.

Гнат. Ще лучше. Се-ж буде клюшниці на сережки, а плахту на словах обіцай! Тілько домовся з нею так, щоб вона про мене не знала, бо жінки на-голо всі цокотухи, не для їх вигадано слово »мовчати«, до того ще й дорожче запросить.

Назар. Нічого не пожалую, усе віддам, щó в мене є. Де тілько клюшницю побачу?

Гнат. Вона буде тут. Адже ти чув, як ласка хазяйка Стеху за те, що довго бариться? Гляди-ж, зробиш тут усе, як треба, а я дожидати-му вас крій старої корчми з тройкою добрих вороних. Знаєш, за садком на старій дорозі?

Назар. Знаю.

Гнат. Цю корчму і днем люде хрестючись обходять, а в-ночі ніхто не посміє; так кращого місця нічого й шукати; тілько порайтесь моторнійш.

Назар. А як вона не захоче, щó тоді?

Гнат. Хто? клюшниця, чи . . .

Назар. Та й та, й друга.

Гнат. Захочуть обидві, тілько ти з'умій согласити. Клюшниця за червінця пійде колядовать хоть до самого сатани; а Галя в одній сорочці піде за тобою на край світа! А як це дуже далеко, так ти спровадь її на Запорожжя, а там і сам гетьман не більший од чабана. Адже ти не виписувавсь із Запорожців?

Назар. Ні.

Гнат. Так якого-ж злидня ще хотіть? А хто пак у тебе курінним отаманом?

Назар. Сокорина.

Гнат. Знаю. О, голінний, завзятий чоловік! в кірці води діявола утопить, не то щó в Дніпрі. А! здаєть-ся, хтось іде.

Назар. О як-би твоє, брате, слово та Богу в уха!

Гнат. Нема на світі нічого легше: тілько повеселій, будь козаком! Мовчи! *(Голосно.)* Ну, випємо-ж чарочку за шинкарочку. *(Пють.)*

Хазяйка. Як же я утомилась! на-силу найшла її, прокляту Стеху!

Гнат. А щó, змахнула пил з місяця?

Хазяйка. Смійтесь, а воно і справді погода утихомирилась.

Гнат. Отсе-ж тобі за труди. *(Подає чарку.)*

Хазяйка. Цур йому, як я втомилась! . . . Ні, спасибі, не під силу . . . Хиба вже для вас. *(Пробує по-трошки. Гнат знаками просить. Она вдає, що силує себе, і кривиться, але випиває, а останні каплі хлюскає на стелю.)* Щоб вороги мовчали й сусіде не знали! *(Віддає чарку.)*

Гнат. *(підносить Назареви; сей відказується знаком).* Не хочеш — як хочеш. А мені здається, що і на світі нема такого горя, якого-б не можна було утопити в чарці горілки. Чарка, друга і — чорта у воду. Так, Катерино?

Хазяйка. Як кому иншому, то й кварта не поможе.

Гнат *(до Назара).* А ти справді не будеш пить?

Назар. Не буду.

Гнат. Вольному воля, а спасеному рай. За твоє-ж здоровя! *(Випиває.)* Праведно співається в тій пісні, що́ каже, коли-б мужику не жінка, не знав би він скуки, коли-б не горілка, де дівать би муки? Так у горілку її прокляту, у горілку! Розумний чоловік тебе видумав, так! *(До Назара.)* Та на тебе бридко й дивиться. Ну, ще-ж одну, та й годі вже. *(Наливає.)* Чи втямки тобі, як ми втікали з Братського на Запорожжя та на дорозі зустріли одну чорнобривеньку, і ти чуть-чуть був не проміняв запорожської волі на її чорні брови? Бач, ти забув! а я так все запрошедше знаю, та й що́ буде, одгадаю.

Стеха *(вбігає похапцем)*. Ох моя матінко, як утомилась! Шуточки! оббігала усі усюди! *(Оглядаючись.)* Ох, Боже мій! я і не бачу. Добрийвечір вам! От, вже й не думала, й не гадала! Спасибі, спасибі! не погнушались наших слобідських вечорниць. Так уже й не здивуйте: у нас усе аби-як, не те що́ у вас у Чигирині.

Гнат. Та у вас ще краще.

Стеха Годі бо вам сміять ся.

Хазяйка. Чи прийде-ж хто?

Стеха. Як же? усі прийдуть.

(Гнат бере за руку хазяйку і відводить на бік. Назар встає з-за стола і підходить до Стехи.)

Гнат *(до хазяйки)*. У мене щось голова розболілась; піду подивлюсь, який місяць. Чуєш? а про кобзаря мабуть і забули. Збігай лишень! Без його і гульня не гульня.

Хазяйка. Стехо! ти звала Кирика?

Стеха. Моя матіночко! і забула. Я зараз збігаю.

Гнат. Впять де-небудь застрянеш . . . Збігай лучше сама.

Хазяйка. Добре. *(Хазяйка і Гнат виходять.)*

Назар *(бере за руку Стеху)*. У мене є просьба до тебе, Стехо!

Стеха. Знаю, знаю, яка просьба: сказать панночці, щоб вийшла до вас, як пан засне; та тепер тілько не те

вже, щó перше було. Адже ви самі знаєте, щó незабаром зробилось.

Назар. Це не помішає; мені тілько одно словечко сказати. *(Дає їй червонець.)* Нá тобі! ще й плахта буде, коли услужиш.

Стеха *(бере червонець)*. Не придумаю, як би це зробити. Лиха година те, що старий цілісіньку ніч очей не заплющить. Сердешна панночка! а як я плакала, як просила! Ні, таки на своїому поставив старий сатана.

Назар. Так ти зробиш? дожидати?

Стеха. Зроблю, зроблю, тілько . . .

Назар. Не бійсь: більш копи лиха не буде. А коли хочеш, так і ти з нами. Ну-лишень, чкурнем.

Стеха. Куди з вами?

Назар. Туди, де лучше жити, де будеш ти панією, а не клюшницею: чи второпала?

Стеха. Глядіть, чи не дурите ви мене? І справді думають, що як вони багаті, так усе і їх.

Гнат *(за сценою)*. Катре, Катре! а погляди, щó це на місяці?

Голос хазяйки. Хиба не знаєте? брат брата на вила підняв.

Гнат. Як же це? Далебі я не чув.

Хазяйка. Нехай у хаті розкажу, я змерзла.

(Підчас цеї розмови Назар порозуміваєть ся зо Стехою знаками й шепотом. Стеха робить знак згоди й виходить. Входять Гнат і хазяйка.)

Стеха. А хиба-ж ви цього не знаєте?

Гнат. Або забув, або й зовсім не знав; не згадаю.

Стеха. Так ось бачите, як воно. Як Христа дочитались, старший брат на Великдень, коли ще добрі люде на утрені стояли, пішов підкинуть волам сіна, та замісць сіна проткнув вилами свого меншого брата: так їх Бог так і поставив у-купці на місяці, на вид усьому хрещеному миру, щоб бачили, що і скотині гріх їсти у такий великий празник, поки пасок не посвятять, а не то щó людям.

Хазяйка *(насмішливо)*. Ач як мудро прочитала!

Гнат. Чудо не дівка! розумна і красива. *(Обіймає Стеху.)*

Стеха *(прикидливо)*. Щó це? які справді безстидні отсї городські козаки! усе-б їм знущать ся над нами та й тілько. *(Гнат цілує її.)* Ну! от іще видумали щó! неначе це звичайно! Пустіть! далебі закричу.

(З шумом входять козаки й дівчата.)

В товпі. Ай да Стеха! От моторна; і тут успіла. А старий Кичатий? . . .

Стеха *(вириваючись)*. Ну, щó? поживились? Не бійсь! таки не довелось поцілувати. Хто там горло дере, що успіла? Вони тілько так, нічого не зробили.

Гнат *(до козаків)*. Ну, хто у вас отаман? Чи єсть музики?

Голоси. І кобзар і музики.

Гнат. А останнє: випить і закусити?

Голоси. Як без цього! Усе є.

Гнат. А, та й бравії-ж молодці! Щó твої Чигиринці?! *(До дівчат.)* Котора-ж із вас піде зо мною танцювати?

Голоси. Пропустіть! пропустіть! музики йдуть.

(Входять музиканти-жиди. Попереду сліпий дід з кобзою. Дівчата і козаки безладно розступають ся. Підчас замішанини Назар розмовляє з Гнатом.)

Гнат. Будь бо веселійший, не показуй виду! Стеха в'уміє одкараскаться од них, тілько нам з тобою треба по-переду утікати. Я, пожалуй, хоч і зараз піду, а ти зостанься тут поки, так для виду. Та чуєш: не дуже довго женихай ся, а мерщій в корчму; я там буду.

Назар. Добре, тілько і ти проворнійше.

Гнат. За мене не бійсь. Дивись, старий знакомий! Кузьма, яким це побитом тут опинились?

Одни з козаків. З хуторів до церкви, а вечорниці по духу чуємо.

Гнат. Молодці! А ви, жидова, як сюди зайшли?

Жид. А так, сляхом. У Цигирині нема заробітку, а ми процули, сцо у пана Кицатого весілля буде, так і прийсли сюди.

Гнат *(на боці).* Жидівське ухо! *(Голосно.)* А нуте-ж! учистьте запорожського козачка! *(До козаків.)* А з вас хто бойчійший? удар, я подивлюсь, чи так, як у нас бувало на Запорожжі. *(Тихо до Назара.)* Годі, не дурій! Я-ж кажу, усе буде добре.

Назар Чи буде, чи ні, тілько зділай милость, не бав ся тут, іди швидче!

Гнат Поспіємо ще з козами на торг. Не показуй ся, будь ласкав, таким сумним: все зопсуєш! Подивим ся козачка та й годі.

(Відходять в глуб і розмовляють межи собою. Музиканти заграли. Один козак вискакує з товпи і танцює козачка. Гнат і Назар любуються.)

Гнат. Ай да молодець! от жвавий! щó твій Запорожець! *(Танець кінчиться.)* Ну, веселітеся-ж, люде добрі, гуляйте, хлопці, а нам уже годі! пора їхать: до Чигирина не близько, а до світу треба буть там. Прощайте, козаки! прощайте, дівчата! прощай, хазяйко! А де-ж та . . . Кичатого? *(Стеха ховаєть ся межи козаками. Гнат ловить її і цілує.)* Прощай, сердечко моє, моя розумниця, моя красавиця! прощай!

Стеха *(вириваючись).* Ай-ай-ай! закричу, ей-же то Богу, закричу!

(Назар і Гнат виходять. Хазяйка проводить їх.)

Стеха *(чепурячись).* Щó за народ такий ці козаки! усе-б їм цілуваться. Неначе й помоглось. *(До хазяйки.)* Тітко, тітко! а нумо ми з тобою. *(Танцює і співає:)*

Через гору піду,
Скриюсь за горою . . .
На біду,
Де піду,
Козаки за мною.

Той почне говорить,
Той сережки сулить.
Кого знаю,
Привітаю,
Хто сережки дарить.

Ой сережки мої,
Мої золотії!
Сердітеся,
Дивітеся,
Вороги лихії!

Хазяйка *(вириваючись)*. Ой, мої зозуленьки! по старости літ мені-б і не подобало.

(Стеха тимчасом пустує з козаками, хватає за руку молодого козака, вертиться і пританцьовує.)

Хазяйка. Отсе, яка жартовлива! Та перестанеш ти, чи ні?

Стеха *(танцює і співає)*:

Тра-ла-ла, тра-ла-ла!
На базарі була,
Черевички купила,
Три червінці дала,
А четвертий пропила
І музику найняла.

Щó-ж ви? родимець би вас вбив! тілько дурно гроші берете. Кусок би вам сала, а не грошей. *(В товпі сміх.)* А де-ж наш Кирик? сюди його! він один лучше усіх цих голодранців. *(Виходить кобзар.)* Ось він, мій голубчик. Ну лишень яку-небудь пісеньку з приговорками, або казочку страховиночку, щоб цілу ніч не заснулось.

Кобзар. Добре, добре. Хочеш — казочку, хочеш — пісеньку, щó любиш.

Голоси. Казку! казку!

Другі. Ні, пісню, та таку, щоб жижки затрусились. Ми ще не танцювали.

Перші голоси *(і з ними Стеха більше всіх).* Натанцюєтесь іще, поки до третіх.

Стеха. До півнів ще не трохи. Казку! *(До хазяйки.)* Казку, тітко?

Хазяйка. Звісно, казку, поки ще не так пізно; а опісля і слухать страшно буде.

Кобзар. Коли казку, так казку; мені все одно.

В товпі. Перещебетала таки цокотуха.

Другий голос. Ач яка!

Стеха. А що́, га? таки перещебетала!

(Кобзар сідає на лавці. Кругом него з шумом і реготом товпяться безладно козаки і дівчата.)

Стеха *(підносить кобзареви чарку вина).* Випий, дідусю, для смілости.

Кобзар *(випивши).* Спасибі тобі, дівко! *(Прокашлявшись.)* Слухать — що́ їсти, в горшку не бовтати, усів не марати, слов не пропускать, другим не мішать.

(Загальний легкий шепіт і сміх.)

Стеха. Послухаю, послухаю, чи єсть же така страховина, щоб я злякалась.

Голос. Чуєш ти? коли не будеш мовчать, так геть собі!

Другий. А то виженем.

Стеха. А хто-б посмів? Сотник вас усіх перевішає.

Голос. Дзус йому мурому! Гляди, щоб на одній осичині не повісили тебе з сотником.

Хазяйка. Та замовчіть же, Бога ради! *(До кобзаря.)* Кажи, дідусю, кажи! їх не переслухаєш.

Кобзар *(прокашлявшись).* У венґерській стороні, у цесарців, за шляхетською землею, стоїть гора висока; а в тій горі нора глибока; в норі сидить не звір, не птиця — турецька цариця. Сидить вона сто тисяч літ, не молодіє, не старіє, а тілько де-далі зліє; їсть вона од схід до захід сонця — не хліб печений, не курей і не якунебудь людську страву, а трощить маленьких дітей, за те, що, коли ще вона була у Туреччині важкою, так їй сказав арменський знахар, що вона родить дочку, і дочка та

буде, як підросте, в тисячу раз краще її. От вона, справді як родила дочку, так зараз і з'їла її, та з того часу сидить у норі і не вгаваючи усе їсть дітей; не розбира, хоть хрещені вони, а хоть нехрещені, їсть усіх, їсть тобі всіх та й годі — і дівчаток, і хлопчиків . . .

Стеха *(швидко)*. І хлопчиків! ах, вона триклята баба! Щастя її, що я не знаю тієї гори.

Голос. А що-б ти зробила?

Стеха. Що? задушила-б.

Голос. Куди тобі, погане!

Другий. Ти й за двері сама боїшся вийти.

Стеха. Хто, я?

В товпі. Та не мішай же слухать! Не хто-ж більш, ти!

Стеха. Я боюсь?! Хочеш, зараз піду на гробовище! а коли хочете, так у стару корчму, що на старому шляху.

В товпі. Прудка дуже! за поріг не вийдеш, умреш.

Стеха. Я вмру? що ставиш?

В товпі. Мої музиканти на всю; а ти?

Стеха. Пів ведра сливянки, три куски сала і паляниця.

В товпі. Добре! тілько щоб, знаєш, сливянка була з панського льоху.

Стеха. Та вже де не возьму, до цього вам діла нема, а поставлю. Де мій байбарак? *(Надягає верхню одежу.)* Гляди-ж, не цурайся слова! *(До кобзаря.)* Як я вернусь, так тоді докажеш, дідусю; а то я і не хочу. *(Виходить.)*

Кобзар. Добре.

В товпі. А щоб повірили, так принеси цеглинку або кахлю з груби, або що хочеш, тілько з корчми.

Стеха *(за сценою)*. Добре, добре.

Голоси. От дівка голінна, так-так!

Другий. Чуприну їй та уси, тоді хоч у пекло . . .

Третій. Так подумають, що козак.

Хазяйка. Вже козир-дівка, не вам рівня! Отже й піде; тоді плати!

Голос. Або сливянку пий, а салом і паляницею закусуй!

Хазяйка. Побачим, побачим, чия возьме. Чого сидіти? щоб не даром музикам платить, ну лиш потанцюєм лучше! А ну, вдарте, та не пожидівський, а по нашому.

(Товпа безладно розступається. Козак з дівчиною виходить танцювати. Музиканти заграли, і танець почав ся. Завіса помалу спускається.)

ДІЯ ТРЕТЯ.

Розвалини корчми. Стіни без стелі, і кілька уцілілих крокв. Все занесене снігом і освічене місяцем. Кілька хвиль мовчання. Здалеку чути пісню; потім блище, блище, і появляється Стеха, несміло приспівуючи: »Ох, сережки!« Она затримується коло розваленої печи і боязливо оглядається доокола.

Стеха. Як страшно! Де-ж вони? І коней тож не видно. Чи не махнули вони собі? То-то буде добре! За два червінці продать своє щастя . . . *(Оглядає сліди.)* Ні, опріч моїх, нічиїх не видко слідів. Щó, як вони обманили та другим шляхом? от тобі й сотничка! Побіжу мерщій до-дому, чи не подіялось чого там. Розкажуть, що я помогла, — тоді усе пропало. *(Поспішно вертається.*

(Назустріч їй Назар несе на руках Галю.)

Стеха. Се ви? А тут так страшно . . . Чи не случилось чого?

Назар *(пустивши Галю).* Нічого, не бійсь! А коні тут?

Стеха. Ні, я не бачила.

Назар. Збігай, подивись, а як нема, то біжи мерщій у слободу, чи не зустрінеш на дорозі.

Галя. Стехо! чому-ж ти не йдеш? Біжи-ж скорійш; батюшка прокинеть-ся! біжи бо!

Стеха. Зараз, моя панночко! для вас на край світа полечу. *(Поспішно виломує з печи кафлю.)*

Галя. Щó ти робиш?

Стеха. Зараз. Се од вовків. *(Виходить швидко.)*

Галя. Ходім на дорогу! мені тут страшно.

Назар. Не можна, моє серденько; там побачать, а сюди ніхто не ввійде.

Галя *(смутно)*. Ну, роби, як знаєш, а я . . . я все зробила . . . Боже! на зорі прокинеться батюшка . . . Ох, Назаре, Назаре! що́ я наробила!

Назар. Лучше нічого не можна було зробить.

Галя. Батюшка мене проклене.

Назар. Себе нехай проклинає! . . . Ти змерзла, моя кришечко? Возьми мою кирею. *(Здіймає плащ і розстелює на снігу.)* Спочинь, моє серденько! поклади свої ніженьки у мою шапку! *(Галя сідає на плащ. Назар вкладає її ноги в свою шапку.)* Оттак теплійш *(цїлує її)*, теплійш, моє серденятко!

Гнат. О мій голубчику, мій сокіл ясний! як мені тепло, як мені весело! . . . Тілько я боюсь: батюшка мій такий сердитий.

Назар. Не бійсь, моя пташечко, нічого, поки я з тобою. Не бійсь, тілько люби мене! Я подумав тоді, коли . . .

Галя. Коли? що́ подумав? може недобре?

Назар. Не то, що недобре, та не тепер згадувать об чім-небудь недобрім, коли на серці така радість. А завтра . . . що́ завтра зо мною буде? Я вмру, мене задушить моє щастя, моя доля. *(Кладе їй на коліна свою голову. Галя перебирає його волосся. Назар, піднявши голову, ніжно дивиться їй в очі.)* О мої очі, мої карі! Поглядіть на мене, мої зорі ясні! *(Помовчавши трохи.)* Серце моє! ти не казала батюшці, що підеш за-між за полковника? не казала?

Галя. Опять! який же ти справді! . . . Я заплачу. Адже-ж він нічого мені не говорив о полковникові, так як же-б я йому сказала?

Назар. Бідненька! він продавав тебе, а ти нічого й

не знала. Прости його! Нехай Бог милосердний на тім світі за се його осудить і покарає!

Галя. Я молити-мусь за його гріхи. Може Бог йому простить.

Назар. Молись за кого хочеш, тілько не розлюби мене, моя галочко! Я вмру тоді.

Галя. Який ти чудний! Ти думаєш, що я тілько так тебе люблю. Ні, Назаре, я не люблю, я й сама не знаю, щó роблю . . . Як би тобі розказать? аж страшно! Знаєш щó? Коли я дивлюсь на тебе, так мені здаєть-ся, що ти — так це я, а що я — так це ти. Так чудно; не знаю, од чого воно це так. Коли зостанусь одна на самоті, то все про тебе думаю, думаю, і мені представиться, що ти в Чигирині перед гетьманськими хоромами на вороному коні гарцюєш, а усі гетьманші, полковниці ні на кого більш і не дивляться, опріч на тебе . . . У мене в очах так і потемніє . . . Я заплачу, заплачу, так важко на серці стане. Од чого воно так, Назаре? ти не знаєш?

Назар. Знаю, моє серденько, знаю! Як любо, як мені ти говориш! Промов ще раз, обійми мене! *(Обіймаються, цілуються.)* Ще, ще один останній раз! *(В знемозі кладе їй голову на коліна.)*

Галя. Як мені весело з тобою! Чи воно усе так буде весело? скажи мені, Назаре!

Назар. *(не підіймаючи голови).* Увесь вік!

Галя. Куди-ж ми поїдемо?

Назар. У рай.

Галя. Я це знаю; та де-ж він?

Назар *(піднявши голову).* Не питай мене тепер, я нічого не знаю. Ми поїдемо туди, де нема і не буде ні полковника ні батька твого, де тілько одна воля, одна воля та щастя. О, як ми будемо гарно жити! Збудую тобі хату світлу, світлу та високу, розмалюю її усякими красками — і червоними, і блакитними, і зеленими, уся-

кими, усякими, — наряжу тебе у шовк та в золото, посажу тебе на золотім кріслі, мов кралю, і довго, довго, поки вмру, все любувати-мусь тобою. Та чи вмру-ж я коли-небудь? Ні, я ніколи не вмру! Коли ти будеш зо мною, то смерть не посміє і в хату нашу заглянуть.

Галя *(смутно)*. Ох ні, Назаре, не кажи так! Мені страшно стало, і серце так защеміло, так заболіло, неначе чує недобру годину, або яке горе.

Назар. Яке горе? де воно? Для нас нема його на цілім світі.

Галя. Не знаю, Назаре; тілько мені щось на серці так важко, так гірко . . . Я все думала про батюшку.

Назар. На-що́ ж ти об йому думаєш? Не думай, і весело буде. Знаєш? як приїдемо ми у Кодак — це запорожський город — от, як приїдемо, мерщій у церкву, повінчаємось; тоді й сам гетьман нас не розлучить, і будемо довго, довго там весело жити. Ти будеш пісні співати і танцювать, а я буду грать на бандурі й розказувать тобі про славні діла козацькі, про Саву Чалого, про Свірговського, про всіх, про всіх жвавих козаків наших. Далі, мені вигодуєш сина, молодця чорнобрового, пошлемо його в Січ; там поставлю його перед козацькою громадою і скажу: »Любуйтеся, дивітеся: це мій син! Мені його вигодувала, викохала моя Галя, такого молодця!« Що́, весело?

Галя. Весело, мій Назаре, мій миленький, а серце все-таки болить. Мені здаєть-ся, що батюшка вже прокинувсь і мене шукає.

Назар. Бог-зна об чім думаєш ти! Ось зараз будуть коні, і вони нас не найдуть, хоть нехай усю землю перевернуть. Не журись же, моя ластівко!

Галя. Знаєш, що́? ходім до-дому, розбудим його, станеш перед ним на коліна: він нас простить, він мене любить.

Назар. Хиба-ж я його не просив? хиба-ж не ставав перед ним на коліна?! Адже ти бачила!

Галя. Бачила, ти просив . . . Назаре, він мій батько!

Назар. Лучше-б не знать такого батька.

Галя. Ти сердишся, Назаре! Не сердься, мій милий, мій чорнобривий! Подивись, я весела, я не жалкую, що покинула . . . Поцілуй же мене, мій соколе ясний, орле мій сизокрилий! *(Обіймаються і цілуються.)*

Назар. О моя радість, мій сон чарівний! Не журись, серденько! Скоро ми полетимо так, що не дожене нас і вітер. А ніч то, ніч! неначе празникує наше щастя. Тиха, світла, як твої ясні очи. Ти не боішся? Побудь тут одна. Я піду подивлюсь на дорогу.

Галя. Ні, не боюсь.

Назар. Чого-ж ти знов зажурилась?

Галя. Так, нічого. Я згадала покійницю няньку. Вона мені росказувала, що в цій корчмі давно який-то запорожський старшина ночував, а на другий день найшли його в Тясмині, і що тут Богдан зустрічав сина свого Тимофія, як козаки везли його з Молдавії, покритого червоною китайкою, і що тут Запорожці вирізали жидів. З тії години ніхто в їй не жив: усе нічю ходять мертві жиди . . . Ух, як страшно тут!

Назар. Тобі твоя нянька Бог-зна чого наговорила.

Галя. Вона божилась, що правда. Не ходи, лучше останься зо мною, або ходім обоє! Мені важко і на мінуточку розрізниться з тобою.

Назар. Я не піду . . . Ти не змерзла?

Галя. Ні, твоя шапка така тепла. *(Здіймає шапку з ніг і цілує.)* О моя мила шапка! Надінь її, і ти замерз.

Назар. Надінь ти! Я подивлюсь на тебе, яка ти в козацькій шапці! *(Вона надягає шапку. Назар любується.)* Чудо! . . . Чорні уси, шаблю дамаську, пистоль за пояс — і козак хоч куди. *(Цілує її.)* Козаче мій чорнобривий!

Галя *(надягає йому шапку).* Оттак краще! Постій! я пришпилю стьонжку. Знаєш, як на весіллі була у молодого?

Назар. Се ти ще й завтра зробиш . . .

Галя. Ох, трівай! я й забула. Адже я таки взяла в собою і хустку, що́ для тебе вишивала. *(Виймає з-за пазухи білу хусточку, шиту червоним шовком, і подає Назареви.)* Що́, хороша? Я сама вишивала і гроші на шовк сама заробляла.

Назар. Спасибі, серце моє!

Галя. Чи не заспівать отсе пісню про хусточку, що́ я в Чигрині у дядини чула?

Назар. Коли весела, заспівай! . . .

Галя. Ні, не весела, та мені сидіть уже остило. Слухай же! *(Виходить на край сцени.)*

. . . . . .

(Назар стоїть задумавшись.)

Галя. Чого-ж ти зажурився? То не треба було-б і співать.

Назар. Нічого, серце моє! Возьми свою хустку! *(Подає їй хустку.)* Завтра знову подаруєш.

Галя. На-що́ вона мені? Розірви, коли вона тобі не люба; я другу вишию. *(Печально.)* Тілько не знаю, коли . . . *(Плаче, помовчавши.)*

Назар. Не плач, моє серце! Дивись, я не журюся.

Галя. Не журиш ся? А чого-ж ти плакав? Ти щось знаєш, та не хочеш сказать. Скажи-ж, мій голубе, мій орле сизокрилий, скажи, моє серце!

Назар. Знаю, знаю, моя голубко, що я найщасливійший на світі.

Галя. Ба я щасливійша за тебе. Ніколи-ж не буду співать про хустку, цур їй!

Назар. Я тебе вивчу другу, веселу-веселу та хорошу.

(Дивляться одно на другого і цілуються. Хома і Стеха крадуть ся із-за шкапи.)

Хома. Сюди! ось-де вони! сюди!

Галя. Батько! . . . Пропала я!

Стеха. *(пробігає коло їх).* Полковниця! полковниця!

(Назар мовчки бере лівою рукою Галю, а правою вимає шаблю. Хома торопко веде на його челядь. Стеха ховається-ся.)

Хома *(скаженіє).* Цілуйтеся, цілуйтеся, голубята! *(До челяди.)* Киями його, собаку! Чого-ж стали? Беріть, рвіть його!

(Челядь торопіє.)

Назар. Хто хоче в домовину, виступай на мене! *(До Хоми.)* Ти чого хочеш?

Хома. Смерти твоєї, злодію!

Назар. На-що ж ти собаками цькуєш? возьми сам, коли хочеш!

Хома. Я рук паскудить не хочу. Беріть його! О, пес поганий! я розірву тебе!

(Бються на шаблях.)

Галя *(пада між ними на коліна).* Тату, тату! убий, убий мене! винна я, прогнівила тебе! . . . Убий же мене, таточку, та не бери з собою!

Хома. Цить, кошеня крадене!

Назар. *(Хомі).* Цить, сатано люта!

Хома. Дочку оддай!

Галя. Не оддавай, не оддавай! я утоплюся!

Хома. Топись, гадино, поки не розтоптав я тебе!

Галя. Топчи, души мене: я твоя дитина!

Хома *(до челяди).* Беріть його! Я вас перевішаю! я вас золотом окую!

(Челядь поривається на Назара.)

Галя. Оду́рить! оду́рить!

Хома. Не одурю! Не скавучи, зінське щеня!

(Нападa на Галю. Назар заступа її. Челядь нападa на Назара з-заду і крутить йому руки.)

Хома. Ха-ха-ха! вовче, вовче! чому-ж ти не рвеш нас?

Назар. Цить, жабо погана!

Галя *(перед Хомою на колінах)*. Тату, тату, кате мій! Я розірву тебе,—я день і ніч плакати мусь на тебе! Танцювать, плакать буду! Чого забажаєте, все робити-му, — не вбивай його! Я за полковника піду . . .

Назар. Галю!

Галя. Ні, ні . . . *(Зомліла падає.)*

Хома *(до челяді)*. Чого-ж ви дивитесь? Нехай здиха собака, а ви тим часом шкуру зніміть!

(Челядинець замахнувсь києм на Назара.)

Хома. Стрівай! Ми не Татари. За-що його убивать? Чи єсть у кого вірйовки, пояс, або налигач, що-небудь, скрутить йому руки й ноги?

(Челядь крутить поясами Назара.)

Стеха *(падає коло Галі зомлілої)*. Ох, моя пташечко, моя лебідочко! Чи я-ж знала, що так станеться? Прокинь ся, моя зозулечко, моя ластівочко!

Хома. Оттак добре! Тепер завяжіть йому рот! От до-ладу. У його, здається, ще й хустка у руці. Чи не весільна? Добре, здалась таки на що-небудь.

(Завязують хусткою рот.)

Хома. Не туго, щоб стогнав. Мороз хоть і лютий, та може видержить. А вже, як вовча тічка нападе — а вовки з-далека поживу чують, — от буде снідання, на чисто гетьманське! Тепер положіть його на білу перину, нехай проспить ся та подума, з ким жартує.

(Челядь кладе Назара на сніг.)

Хома *(на Галю)*. А ся учаділа . . . Возьміть її до-дому! прочумаєть-ся.

(Челядь бере на руки Галю і несе з собою.)

Стеха *(бере Хому за руку і веде його за Галею)*. А що? скажеш, що не люблю тебе?

Хома. Спасибі, спасибі! *(До Назара.)* Оставайсь здоров, приятелю! не згадуй лихом! Нехай тобі приснять-ся рушники!

(Хома з Стехою шепчуться і пропадають. Назар тихо стогне. Незабаром чути за сценою гомін.)

Голос Хоми *(з-далека)*. Киньте її! вяжіть його!

Гнат *(за сценою)*. Я тебе звяжу, недовірку проклятий! *(Незабаром вибігає Галя і кидається до Назара.)*

Галя. Орле мій! серце моє! *(Розвязує хустку.)*

Назар. Душно мені, душно!

Гнат *(веде за груди Хому)*. Останній раз говорю: оддаси Галю за Назара, чи ні?

Хома. Ні!

Гнат. Здихай же, собако скажена! *(Замірився шаблею.)*

Хома. Стрівай! Ти знаєш наш закон козацький, то . . .

Гнат. Що мене живого поховають з твоїм падлом? Знаю. *(До челяді.)* Копайте яму! *(Цілить пистолем.)*

Хома. Вяжіть його!

(Тим часом Галя розвязує руки у Назара.)

Назар. О доле моя! серце моє!

Гнат. Копайте яму! *(До Хоми прицілившись.)* Лукавий чоловіче! за-що без сповіді ти себе губиш і мене з собою? Прощайсь з білим світом, молись Богу! *(До Назара.)* Назаре, брате мій, друже мій! поховай мене! Прощай, а ми . . .

Назар. Стрівай!

Галя *(до Гната)*. Стрівай!

Назар. Пусти його, не варт він того. Не напасти душі своєї. *(До Хоми.)* Іди, лукавий чоловіче, іди, куди знаєш! Не поміг тобі Бог занапастить мене, а я чужої крови не бажаю. Іди собі!

Хома *(пада перед Назаром)*. Назаре! сину! батьку рідний! заріж мене, замуч мене, на конях розірви, та не прощай! *(Падає до ніг і плаче.)* О, я лукавий, лукавий! о, я грішний, проклятий! . . . Дочко, доле моя, серце моє! проси його, нехай уб'є, нехай я світа не паскужу! *(Знову плаче.)* Боже мій, Боже мій!

Назар *(підводить його)*. Устань, моли ся Богу,

грішний! Коли прощають люде, то Бог милостивійший за нас.

Хома *(вставши, утирає сльози).* О сльози, сльози! чом ви перше не лилися? Назаре! я чернець . . . спокутую в рясі моїй беззаконія. Бери моє добро, бери мою Галю, бери все моє! Галю! Назаре! обніміться, поцілуйте ся, діточки мої! Я хоч і грішний, а все-таки батько. *(Назар і Галя обнімаються.)* Боже вас благослови!

24. X.—9. XI. 1844.
Петербург.

Перводрук: »Основа«,
Птрбг., 1862, кн. 10.

АРТИСТ.

[ХУДОЖНИК.]

(Повість автобіографічна.)

I.

Великий Торвальдсен почав свою блискучу артистичну карієру від того, що вирізував для тупоносих копенгаґських кораблів орнаменти та тритони з рибячими хвостами. Так і мій герой свою, хоч і не таку блискучу, та все-ж не менше артистичну карієру почав з того, що молов у жорнах охру та мінію і красив підлоги, дахи та паркани. Безрадісний, безнадійний почин! Та чи багато на світі вас, щасливих геніїв-артистів, що́ не так починали? Дуже й дуже мало. От приміром хоч-би в Голяндії, в часі найсвітлійшої, золотої її доби, Остаде, Берхем, Теньєр і цілий ряд знаменитих артистів, окрім Рубенса і Ван Дейка, починали й кінчили свої великі карієри голодранцями. Та було-б несправедливо вказувати на саму тілько торговельну Голяндію. Розгорніть Вазарі, і там побачите таке саме, коли не гірше. Кажу »гірше« тому́, що тогді навіть політика намістників святого Петра вимагала прегарної декорації, щоби засліпити товпу й затьмити єретицьку науку Віклєфа й Гуса, яка починала вже виховувати неустрашеного домініканця Лютра. І тоді, кажу я, коли Юлій II. і Лев X. схаменулися і сипали золото кождому стрічному маляреви й будівничому, і в тім золотім часі умірали великі артисти з голоду, як напримір Корреджіо й Цампієрі. Таке лучалося на нещастя досить часто, все й всюди там, куди тілько пробивалася божественна чудотворна штука; воно трафляється і в нашім просвіченнім XIX-ім віці, віці чоловіколюбства й всего, що́ йде на користь лю-

дям, хоч він має стілько спроможности усунути й захова́ти жертви »карающей богинѣ обреченныя«.

Защо́-ж, питаю, припадає отсим ангелам олицетвореним, отсим представникам живої честности на землі, така сумна, така гірка доля? Мабуть за-те, що вони ангели в тілі.

Але таке міркування веде тілько до того, що віддаляє від читача ту річ, яку я бажаю йому показати мов на долоні.

Літні ночі в Петербурзі я майже все проводив на вулиці або де-небудь на островах, але найчастійше на академічнім побережжі. Особливо подобалося мені се місце тоді, коли Нева спокійна і якби величезне зеркало відбива́є в собі величавий портик Румянцівського музея зі всіми подрібностями, ріг палати сенатської і червоні занавіси в домі ґрафині Ляваль. Зимовими довгими ночами дім сей освічувався в середині, й червоні занавіски горіли як огонь на темнім полі, а мені все було досадно, що Нева покрита ледом і снігом і декорація тратить свій дійсний ефект.

Я любив також зустрічати в літі схід сонця на Троїцькому мості. Чудова, величава картина! В правдиво артистичнім творі є щось чарівне, ще краще від самої природи — це висока душа артиста, це божественна творчість. За-те бува́ють і в природі такі чудові явища, перед котрими поет-артист паде ниць і тілько дякує Творцеві за солодкі хвилини, що́ очаровують душу.

Я часто любував ся пейзажами Щедрина, особливо принаджував мене його невеличкий малюнок »Портічі перед заходом сонця«. Чарівний твір! Але він ніколи не причаровував мене так, як вигляд з Троїцького моста на Виборґську сторону перед сходом сонця.

Раз якось, налюбувавшися досита цим нерукотворним малюнком, пійшов я відпочати в Літній сад. Я завсігди, коли мені траплялося бувати в Літному саді, не зупинявся в жадній із тих алєй, що́ украшені мармо-

ровими статуями: на мене отсі статуї робили дуже лихе враження, особливо чудацький Сатурн, пожираючий таку саму як він чудацьку свою дитину. Я все минав тих войлуватих богинь і богів, і сідав відпочивати на бе́резі озерця, та любувався прекрасною ґранітовою вазою і величавою архитектурою Михайлівського замка.

Підходячи до того місця, де велику алею перерізує поперечна і де Сатурн, оточений богами й богинями, пожирає свою дитину, я мало-що не наткнувся на живого чоловіка в бруднім бавовнянім халаті; він сидів на ведрі, як-раз проти Сатурна.

Я зупинився. То був хлопець чотирнацяти, або пятнацяти літ; він озирнувся і почав щось ховати за пазуху. Я підійшов блище до його й спитав, що́ він тут робить.

— Я нічого не роблю, — відповів він засоромившись: йду на роботу, та по дорозі зайшов у сад. — А помовчавши трохи, додав: я рисував.

— Покажи, кажу, що́ ти рисува́в?

Він виймав із-за пазухи чвертку сірого паперу й несміло подав мені. На папері був доволі визначений нарис Сатурна.

Довго тримав я рисунок у руках і любувався замурзаним лицем автора. В нереґулярнім, худерлявім його обличчі було щось принадного, особливо в очах, розумних і лагідних, мов у дівчинки.

— Чи ти часто ходиш сюди рисувати? запитав я його.

— Що неділі, відповів; а як де близько робимо, то захожу і в будні дні.

— Ти вчишся малярства?

— Й живописі, — додав він.

— У кого-ж ти в науці?

— У покойового маляря Ширяєва.

Я хотів його розпитати докладнійше, але він взяв в одну руку ведро з жовтою краскою, а в другу ве-

ликий, також жовтий, уже витертий пензель, і хотів іти.

— Куди спішишся?

— На роботу, я і так вже спізнився; як прийде мій господар, то дістанеться мені!

— Прийди до мене в неділю рано, а як маєш у себе ще які рисунки своєї роботи, то принеси мені їх показати.

— Добре, прийду; але де Ви мешкаєте?

Я написав йому адрес на його рисунку, й ми розійшлися.

У неділю рано я завчасу вернувся з моєї цілонічної прогулки і в коритарі перед дверми мого мешкання здибав мого знайомого. Він уже не був в бруднім бавовнянім халаті, але в чімсь подібнім до сурдута цинамонової барви, а в руках мав великий скруток паперу. Я звитався з ним і простягнув до його руку. Він кинувся до руки й хотів її поцілувати; я взяв руку назад, мене змішало його невільницьке приниження. Мовчки вийшов до покою, а він лишився в коритарі. Я скинув сурдут, надяг блюзу, закурив сигаро, а його все ще не було в покою. Я вийшов на коритар, дивлюся: мого приятеля мовби й не було; схожу на діл, питаюся у сторожа, чи не бачив хлопця? — Бачив, каже, зо скрутком в руці, вибіг на вулицю. Вийшов на вулицю: нема й сліду. Мені стало жаль, як коли-б я стратив щось дороге мені. Нудився я до самої неділі і ніяким способом не міг догадатися, з якої причини мій приятель утік так нагло.

Діждавшися неділі, о другій годині в ночи пійшов я на Троїцький міст, налюбовався сходом сонця й поплівся в Літній сад. Обійшов усі алеї: нема мого приятеля; хотів уже йти домів, та пригадав собі Аполльона Бельведерського, чи властиве пародію того бога, що́ стоїть осторонь біля самої Мойки. Я туди, а мій приятель як-раз тутечка.

Побачивши мене, він перестав рисувати й почервонів по самі вуха, мов дитина, зловлена на крадіжи ласощів. Я взяв його за руку, рука дріжала. Мовби якого злочинця повів я його в павільон, а мимоходом приказав заспаному слузі принести чаю.

Приголубив я мого приятеля, як умів, а коли він прийшов до себе, спитав його, чому втік із коритаря.

— Ви на мене розгнівалися, і я злякався, відповів він.

— А мені й не при гадці було гніватися на тебе, сказав я; мене тілько немило вразило твоє приниження. Це пес лиже руку, а чоловік не повинен цего робити.

Отсей кріпкий вислів так подіяв на мого приятеля, що він знов вхопив був мою руку. Я розсміявся, а він почервонів як рак і стояв мовчки, понурившись.

Напившися чаю, ми розсталися. На прощанню сказав я йому, щоб він доконче прийшов до мене, або сьогодні, або на другу неділю.

Я не маю щасливого хисту від разу вгадати чоловіка, за-те маю нещасливу вдачу швидко заприязнюватися з людьми. Кажу: нещасливу, тому що мало коли швидке заприязнення обійшлося мені даром, особливо з кривими й косими. І криві й косі далися мені знати! Коли тілько довелося мені з ними сходитися, все лише сама погань, хочби тобі оден і з них був порядний чоловік; а може то вже таке моє щастя.

Всего третій раз бачу я мого нового знайомого, а вже з ним заприязнився, а вже привязався до його, вже полюбив його. І справді, в його фізіоґномії було щось таке, чого не можна не полюбити. Лице його, зразу негарне, ставало для мене щораз принаднійшим. Вже-ж є на світі такі щасливі фізіоґномії!

Ти нівроку швидкий в ногах, сказав я: та-ж ти ще й не заходив до себе; як же ти так борзо встиг?

— Я спішився, відповів він, щоб бути дома, як прийде господар зо служби божої.

— Або-ж у тебе господар острий? спитав я.

— Острий і...

— І лихий, хочеш сказати.

— Ні, я хотів сказати: скупий. Він мене вибє, а сам буде рад, що я спізнився на обід.

Ми вийшли до покою. У мене стояла на мольберті копія із »Старця« Веляскеза, що находить ся в Строгоновій ґалєреї; він прилип очима до неї. Я взяв у його з рук скруток, розгорнув його і став розглядати. Тут було все, щó опоганює Літній сад, від покручених, солодко всміхнених богинь до гидкого Гераклита й Праклита, а на сам конець кілька рисунків з горорізби, яка украшує фасади декотрих домів; між ними була й горорізба з тих купідонів, щó вкрашують дім архитекта Монферана на розі набережної Мойки й Фонарного переулка.

Одно, щó мене вразило в цих більше ніж слабеньких нарисах, це незвичайна їх схожість з ориґіналами, особливо нариси Праклита й Гераклита. Були вони виразнійші від ориґіналів, правда й чудачнійші; все-ж таки на рисунки ті не можна було глядіти байдужно.

Я в душі радувався своєю знахідкою. Мені тоді й у голову не прийшло спитати себе, щó я, такий незасібний чоловік, робити буду з цим діямантом в кожусі? Правда, у мене й тоді майнула була отся гадка, але вона зараз таки й потонула в приказці: »Бог не без милости, козак не без долі.«

— Чому у тебе нема ані одного рисунка відтушованого? — спитав я, віддаючи йому скруток.

— Я рисував всі ці рисунки до-дня рано, перед сходом сонця.

— Отже не видáв їх, як вони освічуються?

— Я ходив і в день на них дивитися, але тоді не можна було рисувати, бо люди ходили.

— А яка тепер у тебе гадка: чи зістанешся у мене обідати, чи підеш до дому?

— Я зістав-бися у Вас, коли ласка ваша.

— А як же ти потім розправишся з твоїм господарем?

— Я скажу, що спав на поді.

— То ходім обідати.

У пані Юргенсової не було ще нікого з гостий, як ми прийшли, і я був радий тому, бо мені було би немило здибати яку небудь твар урядницьку, вигладжену, всміхаючуся безглуздо на вид мого зовсім нечепурного приятеля.

По обіді було в мене на гадці пійти з ним до академії й показати йому »Останній день Помпеї«, але не все від-разу. Замісць того я предложив йому або йти проходжуватися на бульвар, або читати книжку. Він вибрав книжку, а я, щоб його і в тім предметі виспитувати, казав йому читати в-голос: На першій стороні знаменитого романа Діккенса »Ніколяс Нікльбі« я заснув; але цему не винен ані автор, ані читач: я попросту хотів спати, тому що не спав в ночі.

Коли я пробудився і вийшов до другої кімнати, мені приємно кинулась в очі моя безладна робітня: ніде не було видно ані недокурків із сигар, ані попелу з тютюну, всюди все було поприбирано й виметено; навіть палітра з засохлими фарбами, що висіла на гвозді, й вона була вичищена й блищала як скло; а винуватець всеї тої гармонії сидів коло вікна й рисував маску знаменитого живовзору Торвальдсена, Фортунати.

Все це було для мене надзвичайно приємне; ці услуги ясно промовляли на його користь. Одначе-ж я, не знаю чомуто, не дав йому пізнати мого вдоволення, лиш поправив йому нарис, провів тіни, й ми забралися до »Капернауму« пити чай.

Капернаум — це трактірня »Берлін« на розі шостої лінії і академічного переулка; так охрестив її, бачиться, Піменов за часів свого веселого студенцтва. За чаєм мій приятель розказав мені про своє

життя. Сумне, жалісне оповідання! Але він оповідав наївно, просто, без тіні нарікання й докору. Доки не чув я його сповіди, я роздумував о способах, як-би поліпшити його виховання, але вислухавши її, я перестав і думати: він був кріпаком!

Мене так приголомшила ця сумна відомість, що я стратив всяку надію на поліпшення. Що найменше пів години сиділи мовчки. Він розбудив мене з цего запаморочення своїм плачем. Я глянув на його й спитав, чого він плаче.

— Вам прикро, що я...

Він не договорив і заллявся сльозами.

Я, скілько міг, впевняв його, що ні, і ми вернулися до мого мешкання.

По дорозі здибали ми старенького В нец'янова. Привитавшись, він пильно повидився на мого товариша й спитав, всміхаючися добродушно:

— Чи не буде і з його артист?

Я сказав йому: й так, і ні. Він спитав о причину. Я пояснив йому пошепки. Старець задумався, стиснув мені міцно руку, й ми розсталися.

Венеціянов своїм поглядом і стисненням руки якби докоряв мене за мою безнадійність. Я ободрився, згадав декотрих артистів, учеників і вихованців Венеціянова, і мені, правда невиразно, мигнула якась надія на видокрузі.

Мій protégé прощаючись зо мною у вечір, попросив мене о який-небудь образок, щоб його відрисувати. У мене трапився оден примірник, тоді що-йно надрукований, Геркулес Фарнейський, виґравіруваний Служінським по рисунку Завярова, і ще Аполін Лосенка. Я загорнув оріґінали в петергофський папір, додав італіянських олівців, повчив, як оберегати їх, щоб не були тверді, й ми вийшли на вулицю. Він пішов до дому, а я до старого Венеціянова.

Не місце тут і не до речи розводитися о цім чоло-

віколюбнім артисті. Нехай це зробить хто з премногих його учеників, котрий докладнійше від мене знає всі його великодушні діла на полі штуки.

Я розповів йому все, щó знав про мою знахідку, й прохав його о раду, щó мені діяти на-дальше, щоби діло довести до доброго кінця. Він, чоловік практичний у таких справах, не обіцяв мені і не порадив нічого певного; тілько порадив познайомитися з його господарем і, на скілько буде можна, улегшувати його теперішне тяжке положення.

Так я й зробив. Не чекаючи неділі, на другий день перед сходом сонця пійшов я в Літний сад. Та ба, не було там мого приятеля; на другий день так само, на третій знов, і я постановив чекати, щó принесе неділя.

В неділю рано він прийшов. Питаю: чому його не було в Літнім саді? Він сказав, що у них розпочалася робота в Большім театрі (в тім часі Кавос перероблював цей театр в середині), і з тої причини він не може заходити до Літнього саду.

І сю неділю ми провели разом, так як попередню. В вечер, коли ми розставалися, я спитав о імя його господаря і в якій порі він буває на роботі.

На другий день я зайшов до Великого театру і познайомився з його господарем. Я вихваляв без міри його трафарати й рисунки на стелі, його власної композиції; тим я й положив міцну підвалину нашій знайомости.

Хазяіном мого приятеля був цеховий майстер живописного й малярського цеху; він все тримав трйох а деколи й більше замурзанців в бавовняних халатах під іменем учеників, а як була потреба, то наймав, поденно, а то й місячно, одного до десятьох костромських мужиків, малярів і школярів. Він був отже не послідній майстер у своїому цеху, і що до штуки і що до гроший. Окрім згаданих матеріяльних прикмет я видів у його на сті-

нах кілька ґравюр Одрана, Вольпарто, а на комоді кілька книжок, межи ними й Подорож Анахарзіса Молодшого. Це додало мені відваги. Та ба, коли я йому здалека натякнув про поліпшення стану його учеників, його здивувала така дика думка, і він став мені доказувати, що це не довело-би до нічого більше, як до їх власної погибелі.

На перший раз я не перечився з ним, та й даремно було-би впевняти його о противнім: люди матеріялістичні й нерозвинені, що́ убогу свою молодість прожили в бруді та в недолі та сяк-так добувшися на світ божий, не вірують в ніяку теорію; для них нема инших доріг до добробуту, як ті, котрими вони сами перейшли, а до цих грубих поглядів примішується ще грубше почуття: коли, мовляв, мене, не гладили по головці, то защо я буду гладити?

Здається, що майстер живописного цеху не був вільний від цего нелюдського почуття. Однако-ж з часом удалося мені його наклонити, щоби він не боронив мому protégé заходити до мене в свята і в будні дні, коли нема роботи, приміром: зимою. Він хоч і згодився, але все-таки уважав се за пустяки, які не ведуть до нічого, хиба до погибелі. Він мало-що не вгадав.

II.

Минуло літо й осінь, прийшла зима. Робота у Великому театрі була покінчена. Театр отворено, і чародійка Тальйоні почала свої чарівні штуки. Молодіж не тямила себе, а старі прямо дуріли. Тілько суворі матрони й капризні львиці завзято копилили губи та серед найбурливійших оплесків кликали: mauvais genre, а неприступні пуританки в один голос гукали: »розпуста! розпуста! прилюдна розпуста!« А проте всі отсі святохи та лицемірниці не пропускали ні одної вистави

Тальйоні, а коли знаменита артистка згодилася бути princesse Trabukon, перші плакали над великою втратою й гудили цю жінку за те, чого самі не могли були зробити, вживаючи всяких косметичних штук.

Карло Великий (так звав небіжчик Василь Андрієвич Жуковскій теж уже небіжчика Карла Павловича Брюлова) безмежно любив усі гарні штуки, яким-би чином вони й не впявлялися, до сучасного-ж балєта він був майже байдужним, а коли й забалакав про його, то так, мовби діло йшло про цукрову іграшку. Щоб завершити свій Тріумф, Тальйоні протанцювала качучу в балєті »Хітана«. Того-ж самого вечора поширилася качуча по всій нашій Пальмірі, а другої днини вона вже панувала і в аристократичних палатах і по вбогих кватирах Коломенських чиновників. Скрізь качуча: і дома, і на вулиці і в ресторані, і за робітницьким столом, і в-обід і за вечерею, — одним словом, всюди й скрізь качуча.

А про вечерниці нічого й казати: там качуча стала неминучою потребою. Та ще-б то це: красі й молодости воно й до лиця, але-ж бо й поважні пані-матки і навіть батьки родин і ті туди-ж! Це був прямо недуг св. Віта під видом качучі. Батьки й матки скоро отямилися і повбірали в »Хитан« свою дітвору, що ледви починала ходити. Бідна дітвора, скільки ти сліз пролляла ізза тої проклятої качучі!

Зате ефект був повний, — ефект, що дійшов до спекуляції. Приміром: нема в амфітріона свого карапуза — так щоб приоздобити вечерниці він його де-небудь позичає. Свіжий переказ, а трудно йому й повірити!

В самий розгар качучоманії відвідав мене раз Карло Великий (він любив провідувати своїх учнів), сів на кушетці й задрімав. Мовчки любовався я його розумною, кучерявою головою. За хвилину він нагло розплющив очі, всміхнувся і спитав мене:

— Знаєте, що?

— Не знаю, відповів я.

— Нині Губер (той, що переклав Фавста) обіцяв мені дати білєт на »Хитану«. Ходімте!

— Коли так, то пішліть свого Лукіяна до Губера, щоб дістав два білєти.

— А чи не побіг би туди цей хлопець? сказав він, вказуючи на мого protégé.

— Ще й як радо. Напишіть тільки записочку!

На клаптику сірого паперу він написав італійським олівцем: »Достань дв білєти. К. Брюлов.« На тому лаконічному листі дописав я адресу і мій Меркурій побіг.

— Що він у Вас: модель, чи слуга? — спитав Брюлов вказуючи на двері, котрими що йно вибіг хлопець.

— Ні те, ні друге, — відповів я.

— Мені подобається його обличчя: воно не кріпацьке.

— І зовсім таки не кріпацьке — а прецінь... Я не домовив і зупинився.

— А прецінь він кріпак? — докінчив Брюлов.

— На лихо ви вгадали, — кріпак.

— Варварство, — тихо прошептав Брюлов і задумався. За хвилину кинув на долівку сигару, взяв капелюх і пішов, але зараз же вернувся і сказав:

— Я підожду його; хочу ще раз приглянутися до його обличчя. — Запаливши сигару, мовив: — А покажіть мені його роботу.

— Хто вам казав, що в мене є його робота?

— Мусить бути, — сказав він рішучо.

Я показав Ляоконову маску, викінчений малюнок, і тільки що наскіцований рисунок з відливу Мікель-Анджеля. Довго приглядався він до їх, властиво тримав у руках, а дивився — Бог його знає куди він тоді дивився.

— А хто в його паном? — спитав, підвівши голову.

Я сказав імя дідича.

— Про вашого учня треба гаразд поміркувати. Лу-

кіян обіцяв нагодувати мене ростбефом, приходьте на обід.

Сказавши це, підійшов до дверий і знова зупинився. — Приведіть його коли-небудь до мене... Прощавайте!

Пішов.

Через 15 хвилин вернувся мій Меркурій і сказав, що »вони«, це-б то Губер, хотіли самі зайти до Карла Павловича.

— А знаєш ти, хто це такий Карло Павлович? спитав я його.

— Знаю, — відповів, — та тільки я його ніколи в вічі не бачив.

— А нині-ж?

— Та хиба-ж це він був?

— Він.

— Чому-ж ви мені не сказали. Був-би я на його хоч подивився, а то думав собі, що це просто який-небудь пан. Чи не зайде він ще коли до Вас? — спитав, помовчавши трохи.

— Не знаю — відповів я і почав одягатися.

— Боже мій, Боже мій! Коли-б мені на його хоч з-далека зирнути! Знаєте що? — казав дальше. — Коли я йду вулицею, то все про його думаю та приглядаючись до людий, шукаю очима, чи нема його між ними.

Кажуть, портрет його дуже похожий, той що на »Останньому дні Помпеї«.

— Подібний, а ти все-ж таки не пізнав його, коли він тут був. Та не сумуй! Як-що він до неділі не провідає мене, то в неділю зайдемо в-двійку до його; а покищо, ось тобі білєт до m-me Юрґенс, бо нині я дома обідаю. Розпорядившися таким чином, я вийшов.

В майстерні Брюлова застав я В. А. Жуковского і М. Ю. ґрафа Вельґорского. Любувалися нескінченим ще образом »Розпяття Христа«, призначеним для лютеранської церкви св. Петра й Павла. Голова плачучої Марії Магдалини була вже викінчена, і Жуковский, ди-

влячись на отсю заплакану красу, й собі розплакався, обняв Карла Великого й цілував його, немовби він був тою сотвореною ним красавицею.

Часто доводилося мені бувати з Брюловим в Ермітажі. Були це блискучі лекції теорії малярства, а кождого разу кінчилися вони Теньєром, особливо-ж його »Казармою«. Перед цим образом він бувало довго простоїть та після палкої похвали знаменитого Фламандця, каже: »Варт приїхати з Америки на те тільки, щоб побачити оден цей образ«.

Те саме мож сказати тепер про його »Розпяття«, особливо-ж про голову ридаючої Марії Магдалини.

Після отсих обіймів та цілунків Жуковский пішов до другої світлиці. Брюлов, побачивши мене всміхнувся й пішов за Жуковским. Через пів години вони вернули в майстерню. Брюлов підійшов до мене, всміхнувся й каже: »підвалини є.«

Саме тоді відчинилися двері і війшов Губер, одягнений вже не в інжінєрський мундір, а в чорний модний фрак. Ледви встиг він вклонитися, як до його підійшов Жуковский, по дружньому стис йому руку і просив прочитати останню сцену з Фавста. Губер прочитав. Враження було повне, і поет нагородив поета сердечним поцілунком. Незабаром Жуковский і Вельґорский вийшли з майстерні, а Губер на просторі прочитав нам новонароджену Терпсіхору. Потім Брюлов сказав:

— Я ні-за-що не піду дивитися на Хитану.

— Чому? — спитав Губер.

— Тому, щоб зберегти віру в твою »Терпсіхору«.

— Це-б то як?

— А так, що краще вірити в прекрасну вигадку, ним...

— Ага, ти хочеш сказать, що мої вірші кращі божественної Тальйоні? Не то що мізинця, а й нігтя на тім мізинці вони не варті, кленуся тобі Богом! Ага! Я трохи не забув, що ми їмо в Олександра макарони та стофато

з Лякріма-хрісгі. Будуть там Нестор, Миша і т. д. і т. д. а в кінці Пяненко. Їдьмо!

Брюлов узяв капелюх.

— Ох мені лихо... Я був-би й забув! — мовив Губер, виймаючи з кишені білєти: ось тобі два, а з театру до Нестора на біржу! (Так шутливо прозвали літературні вечері в Кукольника.)

— Не забув! — відповів Брюлов, і надіваючи капелюх подав мені білєт.

— І Ви з нами? — спитав Губер, звертаючися до мене.

— І я з вами, — відповів я.

— Їдьмо! — сказав Губер, і ми вийшли на коридор, а Лукіан, зачиняючи двері пробурмотів: »От тобі й ростбеф!«

Після макаронів, стофата й Лякріма-хрісгі товариство забралося на біржу, а ми, себ-то я, Губер і Карло Великий, пішли до театру. Ожидаючи увертюри, я любувався творами мого protégé. На всі орнаменти й арабески, що оздоблюють стелю Великого театру, зробив він малюнки по вказівкам будівничого Кавоса. Про це довідався я не від його й не від честилюбивого його хазяїна, лиш від машиніста Карташова, що заєдно був при роботах і ранками угощував мого protégé чаєм. Хотів я про це розказати Брюлову, та загреміла увертюра, і всі, а з ними й я, встромили очи в занавісу. Увертюрі кінець, занавіса ворухнулась і піднялася, почався балєт. До качучі все було як-слід: публіка поводилася, як усяка добре вихована публіка. Якже тілько вдарили кастанєти, все здрігнуло й захвилювалося. Оплески, з-першу тихо пролунали по салі, мов гуркіт далекого грому, потім що-раз голоснійше й голоснійше, а коли скінчилася качуча, як незагогочуть! Добре вихована публіка, а з нею й я грішний, мов дурману наїлися: ревуть, хто що попав: цей bravo, той da capo, а инший тілько стогне та руками й ногами працює.

Після першого припадку глянув я на Карла Великого, а в його, горопахи, — піт річкою ллється, працює він руками й ногами та репетує — da capo! А Губер собі. Я трохи відсапнув та й собі в-слід за вчителем.

Мало-по-малу буря стала втихати. Чарівниця, покликана в десяте, порхнула на сцену, кілька раз ґраціозно присіла й зникла.

Тоді Карло Великий встав, обтер піт з чола і сказав до Губера: Ходім на сцену, познайом мене з нею!

— Ходім! — відповів Губер раюючи, й ми подались за куліси. Там вже роївся тиск поклонників, більшість лисини, окуляри й бінокліі. Ми й собі примостилися до юрби і не без труду дібрались до осередка. Господи, що ми там вздріли! Порхлива, легенька як зефір чародійка лежала в вольтерівському фотелі з розкритим ротом й роздутими, мов у арабського коня ніздрями, а по обличчі в неї, мов каламутні, весняні струйки, стікали потоки поту, змішаного з білилами й румянами!

— Гидко! — промовив Карло Великий і подався назад, я за ним, а бідолаха Губер, й справді бідолаха, що йно висловив свій відповідний до нагоди комплімент і промовивши назвиско »Брюлов«, озирнувся а — Брюлова нема! Не знаю, як він виплутався з тої халепи.

Оставалася ще одна дія балєта, але ми кинули театр, щоб, як казав Брюлов, не псувати десерта капустою. Не знаю, чи ходив він ще після Хітани на балєт; знаю тілько що про балєт він ніколи більше не говорив.

Вертаюся до мого героя. Почувши від Брюлова слова: »Основи покладені« — моя надія стала набірати більше реальних форм. Почав я міркувати, чим-би мені найкраще займати мого ученика. Мої домашні пристрої нікчемні. Я гадав про античну ґалєрію: дозорець її, Андрій Григорович, може-б і згодився, та в ґалєрії статуї так освітлені, що малювати годі. Довго я міркував, а дальше взявши 20 коп. пішов до Живого Антіноя, натурщика Тараса, щоби він пускав мого учня до ґіпсо-

вої кляси тоді, як там нема науки. Так воно й сталося. Цілий тиждень він навіть обідав у клясі, і змалював голову Люція Вера, розпустного повірника Марк-Аврелія, та голову ґенія — твір Канови. Потім перевів я його до кляси з фіґурами й на перший раз казав зрисувати Антіноя з чотирьох боків. У вільних хвилинах провідував я його й заохочував невтомного робітника фунтом сливок та куском ковбаси. Звичайний його обід, це був кусок чорного хліба й вода, — і то, як Тарас не забуде принести. Бувало і я захоплюся Бельведерським погруддям, не втерплю і почну рисувати. Величній, мистецький твір старинної скульптури! Не дармо-ж сліпий Мікель-Анджельо любувався дотикаючись на-омацкй того торса відпочиваючого Гераклея. Та на-диво! Якийсь Ґерсеванов, списуючи враження із своєї подорожі, так слушно оцінює повчаючий твір Мікель-Анджеля »Страшний суд«, фрески божественного Рафаеля і багато других визначних архитворів різби й малярства, а в Бельведерському-ж Аполльоні він не вбачає нічого більше крім кусника мармуру. Дивно! Після Антіноя мій приятель змалював Ґерманіка й Фавна, що танцює і одного ранку представив я його Карлови Великому. Годі передати захват мого ученика, коли Брюлов ввічливо й сердечно похвалив його рисунки.

В життю не бачив я людини веселійшої та щасливійшої як був він протягом кількох днів.

— Чи Брюлов заєдно такий добрий та ласкавий? — питався він мене кілька разів.

— Все такий, — відповів я.

— А отта червона світлиця, чи це його улюблена кімната?

— А вже-ж.

— От як: усе червоне! світлиця червона, диван червоний, занавіси біля вікон червоні, халат червоний і малюнок червоний! Усе червоне! Чи побачу я його коли ще так близько? — Після такого питання мій прия-

тель починав плакати. Я, розуміється, не розважав його. Та й яка розвага, яка потіха може бути вища від отсих щасливих, райських, від отсих божественних сліз? »Усе червоне!« — повторяв він крізь сльози.

Червона світлиця обвішана була дорогою збруєю, здебільш — східньою. Крізь прозорі червоні занавіски впадало сонце. Я звик був до цеї декорації, а пречінь вона на хвилину била мене в очи, йомуж вона осталася незабутньою до віку. Зазнавши довгого й страшного безталання він забув усе: і мистецтво й духове своє життя і любов, що його отроїла, і мене, свого щирого приятеля, все і все забув, тілько червона декорація і Карло Павлович були його останніми словами.

Другого дня після тої гостини стрінув я Карла Павловича і він поспитав мене про адресу, імя й прізвище хазяїна мого protégé. Я подав йому. Він узяв візника й поїхав, сказавши до мене: »заходьте в вечір«. Я зайшов.

— Це найбільша свиня у торжовських пантофлях! — такими словами привітав мене Брюлов.

— Та в чому-ж річ? — спитався я, догадавшися, кого він має на думці.

— Річ в тому, щоби ви завтра пійшли до цеї амфібії, хай він назначить ціну за вашого ученика.

Карло Павлович був не в гуморі. Довго ходив мовчки по кімнаті, а дальше плюнув і сказав: »Вандалізм!« — Ходім на гору, — додав, звертаючися до мене. Мовчки пішли ми в горішні комнати, де була були його спальня, бібліотека й столова.

Казав подати світло, попросив мене прочитати щонебудь в-голос, а сам сів кінчити рисунок сепією »Спляча одаліска«, до альбома, здається Владиславлева.

Та наша тихомирна праця не довго трівала; йому, відай, заєдно не давала спокою »свиня в торжовських пантофлях«.

— Ходім на вулицю, — сказав, закриваючи рисунок.

Ми вийшли й довго вешталися по набережжі, а потім пішли на »Большой Проспектъ«.

— Чи він тепер у Вас у господі? — спитав Брюлов.

— Ні, відповів я. — Він у мене не ночує.

— Ну, так ходім вечеряти!

Ми зайшли до Делі. На своїому віку бачив я чимало усяких російських панів-поміщиків, і дуків, і середньої руки, і хуторян. Бачив я і таких, що раз-у-раз перебувають у Франції і в Анґлії та з захопленням розповідають про добробут тамошніх фермерів і селян, а в себе дома останню овечку грабують у мужика. Бачив я також багато своєрідних дивакiв, але такого дивака, такого Роспянина, щоб нечемно приняв у себе в хаті Карла Брюлова, я не бачив.

Моя цікавість була сильно розбуджена, і я довго не міг заснути, думаючи й питаючи самого себе, що воно за свиня, отта »в торжовських пантофлях«.

Та моє зацікавлення стало остигати, коли я другого дня ранком узявся натягати фрак; розсудливість узяла верх. Вона говорила мені, що свиня та, не така то вже й диковина, щоб ради неї принести в жертву власне самолюбство, хоч справа наша вимагала великої жертви. Але-ж от питання: а коли я, за приміром мого великого вчителя, не видержу муки? Що тоді?

Подумавши трохи, скинув я фрак, надів звичайний одяг і пішов до старого Венеціянова. Він практик у таких справах. Йому, мабуть, не раз і не два доводилося стикатися з такими оригіналами, і він виходив в честю.

III.

Венеціянова застав я за роботою. Робив рисунок тушою з власного образа »Мати вчить дитину молиться Богові«. Рисунок цей був призначений для альманаха Владиславлева »Утренная Заря«.

Пояснивши причину, чому в таку незвичайну пору приходжу, подав я йому адресу тієї амфібії.

Старий покинув роботу, одягся і ми вийшли на вулицю, він узяв візника, поїхав, а я вернувся до дому, де вже й застав мого веселого, щасливого ученика. Та веселощі його й щастя ніби щось захмарювало. Вигляда в він на чоловіка, що бажає поділитися з приятелем великою тайною, але боїться, щоби тайна отся не була зрадженою.

Заки я зняв пальто й надів блюзу, спостеріг я, що мій приятель був не такий, як звичайно.

— Ну, що нового? — спитав я його: — що робив ти вчора в вечір? Як мається твій хазяїн?

— Хазяїн нічого, — відповів, недоговорюючи, — а я, доки не полягали спати, читав Андрія Савояра, а потім засвітив стеаринову свічку, що Ви мені дали, й рисував.

— Що-ж ти рисував? — питав я його: з естампа відрисовував, чи так що-небудь?

— Так, — відповів червоніючи. — Я отсе недавно читав Озєрова; мені там сподобався »Едіп в Атенах«, так я і спрібував скомпонувати.

— Добре, добре. Приніс ти його з собою? Ану, покажи!

Він добув з кишені невеличкий скруток паперу, розгорнув дріжучими руками та подаючи мені говорив:

— Не вспів обрисувати пером.

Це був перший його твір, який він на превелику силу зважився мені показати. Мені подобалася його

скромність, чи радше несміливість: це певна признака таланту. І сам твір припав мені до вподоби своєю простотою: Едіп, Антіґона і трохи з-далеку Полінік, тілько три особи. Мало коли подибується у первотворах така простота, в перших композиціях буває звичайно багато фіґур. Молода уява не кладе собі меж, не вміє зосередитися в одному многомовному слові, в одній ноті, в одній черті, потрібує вона простору, буяє в далечі і в буянню своїому заплутується, паде та розбивається об твердий ляконізм.

Я похвалив його за вибір теми й радив, щоб крім поезії читав багато історії і як-мога пильно відрисовував гарні мідорити, як ось: Рафаеля, Вольпато, Руссена, Одрана.

— У твого хазяїна, кажу, єсть ті й багато инших, так ти й рисуй за вільного часу, а потрібних книжок я тобі даватиму. Тут я йому й дав кілька томів »Історії старої Греції«.

— У хазяїна, — мовив він, беручи книжки, — кромі тих, що висять по стінах, повнісенький портфель естампів, та він не дозволює мені їх відрисовувати: боїться, щоби я не попсував. Але... додав всміхаючись, — я розказав йому, що Ви завели мене до Карла Павловича і показували йому мої рисунки і що... (тут він замнявся) і що вони... але-ж я... я й сам тому не вірю.

— Що-ж таке? — перебив я: — він не вірить, що Карло Павлович хвалив твої рисунки?

— Він навіть не вірить, що я бачив Карла Павловича, а коли я його став впевняти, що бачив, то назвав мене дурнем.

Він хотів ще щось говорити та в кімнату війшов Венеціянов і знявши капелюх казав з усміхом:

— Нічого не було! Дідич, як дідич. Правда, він мене годину витримав у передпокою, та в них уже такий звичай. Що діяти? Звичай — те що закон. Прийняв він мене у себе в кабінеті. Кабінет — от не подобався

мені. Правда — усе коштовне, розкішне, пишне, але пишне по японськи.

З-разу став я балакати про освіту в-загалі, — найпаче про добродійність. Він довго мовчки й уважно слухав мене, нарешті перебив і каже:

— Так висловте-ж мені прямо, чого Ви хочете від мене з Вашим Брюловим Завдав-же він мені вчора ласки, той істинний американський дикун! —

Та з тим словом, як зарегочеться! Я було трохи збентежився, та зараз отямився і спокійно, просто вияснив йому справу.

— Оттак би Ви й давно сказали, а то філянтропія!... Яка там філянтропія? Гроші й більш нічого? — додав самовдоволений. — Вам треба знати останню ціну? Чи добре я Вас пійняв?

— Так, справді так, — відповів я.

— Отсе-ж Вам моя крайна ціна: 2500 рублів... годитеся?

— Згоджуюся, — відповів я.

— Він ремісник, неминуче потрібний дома... хотів ще щось казати, але я вклонився, пішов, і отсе стою перед Вами, — кінчив усміхаючися старий.

— Дякую Вам сердечно.

— Ні, це я Вам дякую, — сказав, стискаючи мою руку. — Дали Ви мені нагоду хоч що-небудь зробити на користь нашого гарного мистецтва й побачити дивака, що великого нашого Карла прозвав американським дикуном.

Старий всміхнувся добродушно, і мовив дальше:

— Я дав свою лепту, тепер на Вас черга, а коли-б не було успіху, так я звернуся до англійського клюбу. Прощайте!

— Ходімо разом до Карла Павловича, — сказав я.

— Не піду, і Вам не раджу. Памятайте приказку: гість не-в-пору, гірше Татарина, та ще в артиста, а до того ранком: це гірше від цілої татарської орди.

— Ви приневолюєте мене паленіти за сьогоднішній ранок, — промовив я.

— З якої речи? Ви вчинили, як подобає сущому християнинові. Ми визначили години для праці і для спочинку, та для доброго діла нема визначених годин. Ще раз щирим серцем дякую Вам за Ваші сьогоднішні відвідини. До побачення! Ми нині обідаємо дома; прийдіть, а як побачите Бельведерського, додав відходячи, то возьміть і його з собою. (Бельведерським називав він Аполльона Миколаєвича Мокрицького, ученика Брюлова й гарячого поклонника Шіллєра.)

На вулиці розпрощався я з Венеціяновим і пішов до Карла Павловича, розказати йому виспіди моєї дипломатії. Та ба! Не застав навіть Лукіяна. Липин, спасибі йому, визирнувши з пекарні, сповістив мене, що пішли вони до портика. Йду я туди, аж і портик запертий. (Портиком звали ми будинок за теперішнім академічним садом, де були робітні Брюлова, барона Клодта, Завервейда і Басіна.) Я вийшов крізь Літейний двір на вулицю, і переходячи по-при склеп Давицетого, побачив у вікні кучерявий профіль Карла Великого.

Побачивши мене, він вийшов на вулицю.

— Ну, що? — питається.

— Де Ви сьогодні обідаєте? — спитав я.

— Не скажу. А хіба що?

— А ось що, кажу я: ходім обідати до Венеціянова, він Вам такі чудеса розкаже про амфібію, яких Ви певно ніколи не чули, та й не почуєте ніколи.

— Гаразд, ходімо! — відповів він, і ми рушили до Венеціянова. За обідом старушок розповів нам про свою нинішню гостину, а коли дійшла бесіда до американського дикуна, всі ми зареготали й обід покінчився істеричним сміхом.

Між Великим і Середнім проспектом, в семій лінії, в домі Кастюріна, наймало товариство заохоти артистів, велике мешкання для своїх пятьох вихованців. Окрім

кімнат, які вони займали, були ще дві світлиці для науки, прибрані античними статуями Медічейської Венери, Аполльона, Германіка й ґрупи ґлядіяторів. Цей захисток призначив я, замісць ґіпсової кляси для свого ученика — дякуючи прихильности Тараса-живовзора. Крім згаданих статуй був там єще людський кістяк, а познайомитися з кістяком було для його конечне, тим паче, що він з памяти малював анатомічну статую Фішера, а в анатомії зівсім не розбірався.

З таким добрим наміром пішов я зараз таки на другий день після обіду у Венеціянова, до тодішнього секретаря товариства, В. І. Григоровича, та просив його, щоб позволив моїому ученикови відвідувати наукові салі товариства.

Добрий Василь Іванович дав мені записку до артиста Головні, що жив разом із вихованцями, як провідник.

Не треба-б мені зупинятися на такій марній особі, як отсей Головня, але що це рідка поява, а поміж артистами особливо рідка, так я й розкажу дещо про його.

Різко нарисована фіґура Плюшкіна блідне перед антихудожником Головнею. У Плюшкіна була хоч молодість, отже й радість, не повна, не голосно-весела, а всеж таки радість, а в сього горопахи нічого й похожого не було на молодість та на веселість. Був він питомцем товариства заохоти артистів. Коли по проґрамі академії мистецтва мусів він на конкурс на другу золоту медаль малювати »Адама й Єву над трупом свого сина Авеля«, йому треба було жіночого моделя. Коли-ж у Петербурзі такий модель не легко й недешево можна дістати, так він пішов до голови по розум і звернувся до тодішнього голови товариства, Кікіна, з проханням о запомогу, себ то о гроші, щоб наймити моделя. Діставши від Кікіна сторублеву асиґнацію, він зашив її в сінник, а прародичку-красавицю змалював із тої кукли, якої малярі-живописці вживають до драпування одежі. Хто знає, яке значіння для молодого артиста має золота

медаль, цей зрозуміє огидну душу молодого скупаря. Перед ним Плюшкін — це прямо марнотратник.

До цього-то морального виродка звернувся я із запискою та представив йому мого душевно-прекрасного знайду.

На перший раз сам я виняв із шафи кістяк, посадив його на стільці в позиції нестяменного гуляки, зачеркнув загальний контур і велів свому учневи рисувати подробиці. Через два дні з великою втіхою порівнював я його рисунок із літографованими анатомічними рисунками Бассіна й завважав, що подробиці вийшли в мойого учня виразнійше й вірнійше.

Та в тому винуватим могло бути й те побільшуюче скло, крізь яке глядів я на мого знайду. Та, якби воно там і не було його рисунок подобався мені незвичайно.

Опісля малював він дальше кістяк у всіляких позиціях, а за дозволом живовзора—Тараса зрисував також статую повішеного Аполльоном Марзія.

Усе йшло своєю чергою гаразд; своєю чергою минала також зіма та весна наближалася. Мій учень став помітно марніти, линяти й задумуватися.

— Що тобі? — питав я його. — Чи здоров ти?

— Здоров — відповів сумно.

— Чого-ж ти плачеш?

— Я не плачу, мені лиш так, — а сльози так і ллються з його прекрасних, виразистих очий.

Не міг я вгадати яка цьому причина. Чи не Амурова стріла влучила його чисте, молоде серце, думав я собі. Аж пізнійше, одного ранку на провенсі, виявив він мені причину своєї турботи: від понеділка почнуться роботи і він нематиме спромоги відвідувати мене що днини, як досі, й мусітиме знова паркани малювати.

Я, як міг, додавав йому духа, але про наміри Карла Павловича не говорив, тим паче, що й сам немав я ніякої певности на успіх.

В неділю відвідав я його майстра: хотів спрібувати,

чи не можна-б мені, на місце мойого приятеля поставити якогось звичайного лякерника.

— Чом не можна? Можна — сказав майстер, — поки не пічнуться малярські роботи, а тоді вже, простіть, він у мене рисівник, а ви самі здорові знаєте, що значить рисівник у нашому ділі... Але, як Ви думаєте, чи зможе він поставити замісць себе робітника?

— Я сам поставлю.

— Ви? — спитав здивований майстер. — Та з якої речі і яка вам користь, що ви клопочитесь?

— Так собі — відповів я, — без причини, просто для вподоби.

— Гарна вподоба: на-сліпо розкидувати гроші! Мабуть у вас їх і кури не клюють, сказав усміхаючись самовдоволено й питався дальше.

— А щож ви, приміром, берете за портрет?

— Як до портрета... відповів я, догадуючись куди він річ веде. — От від вас я більше сотні карбованців сріблом і не візьму.

— Є, ні, батечку, по сто карбованців сріблом беріть ви з кого другого, а з мене, колиб десять узяли, то й це досить.

— Знаєте що? Краще ми зробім ось як: — мовив я, простягаючи до його руку: відпустіть до мене місяців на два вашого рисівника, от вам і портрет буде.

— На два — відповів надумуючися, — на два, це багато буде, не можна, але на оден, нехай.

— Ну, згода, хай буде на місяць! — сказав я і ми, як баришівники, вдарили в долоні.

— Колиж почнемо? — спитав він мене.

— Хочби й завтра, — сказав я, надягаючи капелюх.

— Кудиж це Ви? Без могоричу не годиться.

— Ні, спасибі Вам; як скінчимо, тоді й могорич буде.

— Прощавайте!

Оден місяць волі, між довгими, тяжкими, невольницькими літами — хібаж це багато? Це тільки, що зерно

в мірці маку. Увесь цей щасливий місяць приятель мій радував мене. Його молоде та виразисте обличчя сіяло такими ясними радощами, таким повним щастєм, що я, нехай мені Бог простить, завидував йому. Його вбога, але порядна й чиста одіж здавалася мені елєґантною; навіть його фризовий плащ виглядав мені на зроблений з баї, з найтоншої російської баї. За обідом у М-me Юрґенс ніхто не позирав на нас з-коса: видно, не один я, бачив у йому таку користну переміну.

Одного із тих щасливих днів волі, по дорозі до М-me Юрґенс стрінули ми на Великому проспекті Карла Павловича.

— Куди йдете? — спитав він нас.

— До М-me Юрґенс — відповів я.

— То й я з вами. Щось мені нараз їсти захотілося, сказав й повернув у третю лінію.

Карло Великий любив иноді відвідати моторну мадам Юрґенс: йому подобалася не сама привітлива господиня і не її служниця Олімпіяда, що свойого часу була небіжчикови Петровському за модельку до Агар, він, як сущий мистець, любив наше мішане товариство. Там він міг побачити і вбогого працьовника, сенатського урядника в єдиній, не дуже то елєґантнім віце-мундурі, й університетського студента, сухого й блідого, що ласував обідом за гроші, які придбав від багатого буршагулякй за переписування лекцій Фішера. Чимало й мало міг він тут такого побачити, чого не стрів ані в Дюма, ані в Санжоржа.

Звичайно мадам Юрґенс накривала для його стіл в окремій кімнаті й подавала якусь окрему, на швидку зготовлену страву, але він, як сущий соціяліст, завсдно відказувався. Та нині він згодився, велів накрити стіл на трьох людий в окремій кімнаті й післав служницю Олімпіяду до Фокса за пляшкою Джакзона.

Мадам Юрґенс землі під собою не чула; так бігала так метушилася, що мало-мало своєї нової перуки не стяг-

нула разом з чепчиком, коли нагадала собі, що ради такого дорогого гостя треба-б инший вбрати.

Брюлов був для неї справді дорогим гостем. З того дня, як він у-перве до неї зайшов, столовників стало прибувати, тай не-аби яких столовників! не яка там шушваль артисти, студенти та 20 копійкові сенатські урядники, а такі люди, що їм треба і пляшку Медоку й якогось незвичайного бефштека. Річ природна; бо коли платять четвертака за те, щоби видіти даму з Амстердама, то чомуж не заплатити 30 копійок, щоб побачити з-близька Брюлова?

Мадам Юрґенс розуміла це і з-кільки мога користувала з цего.

Мій ученик мовчки сидів за столом; мовчаливий і блідий випив чарку Джакзона, мовчки стиснув руку Карла Павловича, і до хати мовчки прийшов та й не роздягаючись упав на долівку й переплакав остапок днини й цілу ніч.

IV.

Оставався ще цілий тиждень його вольности, як на другий день після цього обіду, він згорнув свої рисунки й не сказавши мені ні слова, вийшов за двері. Думав я, що він своїм звичаєм іде на сему лінію і тому не спитав, куди він йде. Прийшов час обіду, а його нема, і ніч прийшла, а його заєдно немає. На другий день пішов я до його хазяїна, і там його нема. Я злякався і не знав, що думати. На третій день приходить він до мене ще гірше ніж звичайно блідий і розстроєний.

— Де це ти був? — питаю його: — що з тобою? ти хорий? не здужаєш?

— Не здужаю, — ледви промовив він.

Я післав сторожа по лікаря Жадовцева, а сам узявся роздягати його та класти в постіль. Він був послушний

як дитина. Жадовцев посмотрив живчик і порадив мені вирядити його в лічницю, бо при моїх засобах лічити горячку було-би небезпечно.

Я послухав лікаря і того-ж вечора відвіз свого бідного ученика до лічниці св. Марії Магдалини коло Тучкового моста. Дякуючи Жадовцеву недужого приняли, не вимагаючи приписаних формальних заходів. На другу днину повідомив я хазяїна, що сталося і він уже довершив приписів.

Я відвідував його по кілька разів що-днини й за кождим разом мені ставало сумнійше. Я так привик до його, так з ним споріднився, що не знав, що без його й роботи. Піду бувало на Петербурську сторону, заверну до Петровського парку (він тоді що йно розводився), вийду до віллі Соболєвского, тай знова назад до шпиталю. А він заєдно лежить, мов у делірюм. Питаю доглядачки:

— Чи не приходив він до себе?

— Ні, — каже.

— Чи не бреде?

— Все лиш одно: »червений« та »червений«.

— Більше нічого?

— Ні, добродію.

І я знов виходжу на вулицю, знов переходжу Тучків міст, йду до віллі Соболєвского і знова вертаю до лічниці.

Так минуло вісім днів. Девятого він прийшов до себе, а коли я підходив до його, він подивився на мене так уважно, виразисто, сердечно, що я того погляду ніколи не забуду. Хотів мені щось сказати — не міг; хотів простягнути руку й тілько заплакав. Я відійшов.

В коридорі стрінув я дежурного лікаря і цей сказав мені, що небезпека минула, молода сила взяла верх.

Заспокоєний добрим лікарем вернув я до господи. Закурив цигару, вона якось погано куриться, кинув її та пішов на бульвар. Все мені не до-ладу, все чогось

не достає до радости. Пішов я в академію, зайшов до Карла Павловича, — нема його. Виходжу на набережжя, а він стоїть собі біля величезного сфінкса й дивиться, як по Неві, з якої вже крига сплила, сунеться човник з веселим товариством, а за ним простягається тонесенька, срібна доріжка.

— Ви були в мене в робітні? — спитав, не вітаючись.

— Ні, не був.

— То ходім туди.

Мовчки пішли ми до його домашньої робітні. Тут застали ми Липина. Він приніс палєту з свіжими красками, й сівши собі вигідно в кріслі, любувався портретом В. А. Жуковского, на котрому ще не присхло було підмальовання. Коли ми ввійшли, бідняга Липин збентежився, мов той школяр, якого приловлено на гарячому вчинку.

— Сховайте палєту, я нині не буду малювати, — сказав Карло Павлович до Липина й сів на його місце; що найменше пів години мовчки глядів на свою роботу, а далі й каже до мене:

— Треба, щоб погляд був мякший, його вірші такі мягкі, солодкі... Не правда-ж?

І, не дозволивши мені відповісти, мовив:

— А чи знаєте, на що цей портрет призначений?

— Не знаю, — відповів я.

Пройшло ще десять хвилин мовчанки, потім він встав, взяв капелюх і сказав:

— Ходім на вулицю, там я Вам розповім, на що цей портрет призначений.

На вулиці казав:

— Ні, я роздумався; про такі речі перед часом не розказується.

І жартовливо додав: та я певен, що ви й не цікаві.

— Коли Ви того бажаєте, так хай воно й останеться загадкою для мене.

— Але тільки до другого сеансу. Ну-щож ваш protégé? чи краще йому?

— По трохи став приходити до себе.

— Значиться, небезпека минула?

— Бодай так лікар каже.

— До побачення! — сказав він, подаючи мені руку. — Зайду до Гільберта. Ледве він, бідолаха, одужає, — додав сумно й ми розійшлися.

Мене дуже зацікавив отсей загадочний портрет. Хоч я з-далека догадувався, на що його призначено і дуже бажав запевнитися, чи не помиляюся я, а всеж таки я спромігся на стільки сили, щоб навіть словечком не натякнути Карлови Великому. Правда, одного чудового ранку відвідав я В. А. Жуковского ніби, щоб полюбуватися сухими контурами Корнеліюса й Петра Гесса, а в дійсности бажав я довідатися дещо про загадочний портрет. Але-ж я помилився. Клєнце, Вальгалля, Пінакотека і взагалі Мінхен, забрали цілий ранок, так що навіть про Діссельдорф не згадано ані одним словом, а потрета, то вже мовби й на світі зовсім не було.

Гарячі похвали, які незабутній Василь Андрієвич віддавав німецькому мистецьтву, перервав прихід графа М. Ю. Вєльґорского.

Ось вина й причина теперішніх ваших клопотів, — сказав Василь Андрієвич, показуючи на мене.

Граф сердечно стиснув мою руку. Я мав уже приготоване питання, коли слуга війшов і проголосив ім'я невідомого мені »превосходительства«. Мій плян був не до виконання: я поклонився й вийшов, як то кажуть, спіймавши облизня.

Між тим молода сила брала верх. Мій ученик. оживав і вертав до сил не днями, а годинами, мов той казочний велитень. Пролежавши два тижні в горячці, він за тиждень встав на ноги й ходив, що правда, тримаючися свого ліжка. Та був він такий сумний і прибитий,

що я, не зважаючи на заборону лікаря розмовляти з ним про абстрактні питання, спитав:

Видужуєш? Не вже-ж не весело тобі? Чогож ти такий сумовитий?

Я не сумую, мені дуже весело, але... я сам властиво не знаю, чого я хочу... я хотів-би читати.

Я поспитався лікаря, чи можна йому дати що до читання.

— Не давайте нічого, особливо нічо поважного.

— Щож мені робити? Не будуж йому доглядачем, чим же тут помогти йому?

Коли я так роздумував, пригадалася мені »Перспектива« Альбрехта Дірера на російській мові, котрої я колись вчився і вчився, не дійшовши до толку. І дивно: згадав я плутанину Альбрехта Дірера, а зовсім забув про гарний підручник до лінійної перспективи нашого професора Воробйова.

Додаткові рисунки до отсего підручника були (що правда — неупорядковані) у мене в теці. Я зібрав їх і дав моїому ученикови разом з цирклем і трикутником за попереднім дозволом лікаря. Тутже я і дав йому першу лекцію перспективи ліній прямих. Дальших лекцій не треба йому було й вияснювати; він, як скоро видужував, так скоро і тую математику понимав, хоч не знав чотирьох аритметичних правил.

Лекції перспективи скінчилися. Я просив старшого лікаря, щоб відпустив мойого ученика з лічниці, та цей переконав мене, що йому треба ще хоч один місяць перебути під лікарським доглядом, поки цілком не видужає. Мусів я згодитися, хоч і як мені було прикро.

За ввесь той час я часто стрічався з Карлом Павловичем, і кілька разів бачив портрет В. А. Жуковского після другого сеанса. Розмовляючи з ним, помічав я часто невмисні натяки на якусь тайну, та сам не знаю чому — відсував я його признання. Ніби боявся чогось, а між тим я майже відгадував отсю тайну!

І незабаром вона виявилася. Ранним ранком 22 квітня 1838 дістав я власноручне письмо В. А. Жуковского такого то змісту: »Зайдіть завтра в одинацятій годині до Карла Павловича й дожидайте мене там доконче, хочби я і як пізно наспів. В. Жуковскій. П. С. Приведіть і його з собою.«

Гарячими слезами обілляв я отсе святе письмо. Не сховав я його в кишеню, щоб не згубити, лиш стис у кулаці та побіг у лічницю.

Дверник, хоч мав приказ кождої пори мене впускати — не хотів цим разом відчинити передо мною дверий і сказав: »За рано, пане-добродію, хорі ще сплять.«

Це мене трохи охолодило; я розтворив жменю, розгорнув лист і прочитав його склад за складом. Потім знова зложив побожно, поклав у кишеню і повільним ходом вернувся домів, дякуючи в душі дверникови, що не впустив мене.

Давно, дуже давно колись, ще в парохіяльній школі — читаг я тайки, щоб не дізнався вчитель, знамениту »Єнеїду« Котляревським перелицьовану і...

»Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє.« (IV. 22.)

Отсі дві стрічки так глибоко врилися в мою память, що я їх і нині часто повторюю і пристосовую. Прийшли вони мені на гадку тоді, як вертав я домів. І дійсно. Хібаж був я певний, що отся записка відносилася до його справи? Того я не знав, лиш прочував, а прочуття часто обманює. Що-ж булоби, коли-б воно і нині обмануло? Яке-б то велике лихо заподіяв я, та ще кому, наймилійшому чоловікови!

Я зжахнувся на саму гадку.

Протягом тої довгої днини дожидання найменше двайцять разів підходив я до дверий Карла Павловича, але заєдно вертав з якоюсь неясною трівогою; чого я боявся — і сам не знаю. За двайцять першим разом

рішився я подзвонити; з вікна визирнув Лукіян і сказав: — нема їх дома. — Мені, мовби тяжка скала з плечий спала, немовби я якогось великого діла доконав — я відітхнув свобідно.

Жваво виходжу з академії на третю лінію і стрічаю тут Карла Павловича. Зразу зробилося мені якось ніяково, хотів утікати, та він задержав мене й каже:

— Чи дістали Ви записку Жуковського?

— Дістав, — відповів я ледве чутно.

— Добре, приходьтеж завтра до мене в 11 рано. До побачення!... А-га! Коли він може йти, то приведіть і його з собою, — додав відходячи.

— Тепер, — подумав я — справа вже певна а всеж таки:

Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє.

Але не минуло й кілька хвилин, як отся мудра наука, мов димом розвіялася з моєї непрактичної голови. Обгорнуло мене непобориме бажання привести завтра мого недужого до Карла Павловича. Та чи дозволить же лікар? Щоби розвязати отсе питання, пішов я до лікаря, до його мешкання; застав його й розповів, яка причина моєї нежданної гостини. Лікар розказав мені про декілька випадків божевілля, спричиненого несподіваними радощами, або горем.

— А тут, тим небезпечнійше воно, — додав, — що ваш protégé ще не зовсім позбувся гарячки. — На такі арґументи не було що й казати; я подякував йому за добру раду, розпрощався й пішов.

Довго вештався я по вулицях без ніякої цілі. Думав зайти до старого Венеціянова, чи не довідаюся я від його чогось певного, але було вже поза північ; Венеціянов не молодець, нема що й гадати в таку пору заходити до його. А чи не не піти-б мені на Троїцький міст, полюбуватися, як сонце сходить? Так дорога до моста

була далека, а я вже став почувати втому. Хіба-ж не досить з мене сидіти собі біля отсих величезних сфінксів? На одно вийде, — та сама Нева. Ба, та сама й не та сама. Подумавши, пішов до сфінксів. Сів на ґранітовій лавці, притулився до бронзового поручча і довго глядів, любуючись тихою красавицею Невою.

Перед сходом сонця прийшов до Неви дверник академії, щоб набрати води, розбудив мене, і бурмотів тоном поуки. »добре, що люди не ходять, а тоб подумали, що якийсь пянюга.«

Подякував я йому сороківкою, пішов домів, ліг і заснум сном твердим, як то кажуть,—господарським.

Рівно в одинайцятій був я у Карла Павловича. Лукіян відчинив мені двері й сказав:

— Просять Вас підождати.

В робітні впав мені зараз в око образ Цампієрого »Іван Богослов«, який я знав тільки з оповіданнь та з Міллєрового ескізу. Знова непевність: а може це якраз із приводу цього образу пише мені Василь Андрієвич? Але чомуж додає: »і його приведіть з собою?« Записку мав я при собі, добув її і кілька разів прочитавши P. S. заспокоївся трохи й підійшов близше до образа. Але проклята непевність не дала мені в щерть налюбуватися отсим високо артистичним твором.

Та всеж таки й не помітив я, коли в майстерню увійшов Карло Великий в товаристві графа Вєльгорского й В. А. Жуковского. Я поклонився їм, уступив місця й підступив до портрету Жуковского. Вони довго любувалися величнім твором бідного мученика Цампієрі, а я умірав від дожидання. Наконець Жуковский добув з кишені по формі зложене письмо й подав мені.

Я розгорнув — була це визвольна грамота нашого спільного protégé, підписана графом Вєльгорским, Жуковским і К. Брюловим як свідками. Я побожно тричі перехрестився і тричі поцілував славні підписи.

Як умів, подякував я отсій великій і чоловіколюб-

ній трійці, поклонився, вийшов у коридор і побіг до Венеціянова. Дорогий старець поздоровив мене веселим питанням: »Що чувати?« Я дістав з кишені дорогоцінну грамоту й подав йому.

— Знаю, все знаю, — мовив вертаючи мені папер.

— Але я нічого не знаю. Ради Бога, скажіть, як отсе сталося.

— Богу дякувати, що сталося. От ми перше пообідаємо, а тоді я вже Вам і розкажу: історія довга, але прекрасна.

І він у-голос прочитав вірш Жуковского:

»Дѣти! овсянный кисель на столѣ, читайте молитву!«

— Читаємо, татуню, — обізвався жіночий голос і з О. М. Мокрицьким вийшли з гостинної доні Венеціянова.

Сіли ми за стіл. За обідом було якось-то гучнійше й веселійше, як звичайно. Старий оживився й розповів історію портрета В. А. Жуковского, але про свою участь в тому благородному ділі майже не згадав. Що йно на кінці додав:

— В тім великодушнім ділі був я прямо за посередника.

А діло збулося ось таким то способом: Карло Брюлов намалював портрет Жуковского, а Жуковский і Вельгорский предложили його царській родині за 2500 рублів асиґнаціями. За ці гроші й викуплено мойого ученика, а старий Венеціянов, як сам сказав, відіграв в отсім добрім ділі ролю щирого й благородного фактора.

— Щож мені тепер робити? — спитав я; коли і як сповістити йому отсю радість.

Венеціянов відповів мені теж саме, що лікар; і я сам певний був, що така осторожність конечна. Та якже мені витримати? Чи не відвідувати його який час? Не можна! Він думатиме, що я також занедужав, або що покинув його, й турбуватиметься. По довгій розвазі — зібрав я усю силу волі й пішов до лічниці Марії Маґда-

лини. За першим разом витрівав я, як немож краще, за другим й третім став йому з-легка натякати. Я спитав лікаря, коли можна буде забрати хорого з лічниці? Лікар не радив спішитися й мене знова стала мучити нетерплячка.

Раз якось, в-ранці прийшов до мене колишній хазяїн мого недужого, та не багато балакаючи, став мені прямо дорікати, що я по варварськи ограбував його, забіраючи від його найкращого робітника, із-за чого він втратив не одну тисячку рублів. Довго я не міг второпати, в чому річ, і яким-то способом попав я у рабівники. Нарешті розповів він мені, що вчора покликав його дідич, розповів усю справу й вимагав розвязання угоди. Зараз таки вчора був він у лічниці, але надужий про нічо ще не знає.

— От тобі й обачність! — подумав я.

— Чого-ж Ви тепер хочете від мене? — спитав я у його.

— Нічого: хочу тілько довідатися, чи все це правда?

— Правда, — відповів я й ми розійшлися.

Я був вдоволений таким оборотом справи; хорий уже приготований і може спокійнійше, ніж перше, приняти отсю звістку.

— Чи правда це? Чи можу я повірити тому, що чую?

Таким питаннєм привітав він мене біля дверий своєї кімнати.

— Не знаю я, що ти такого чув.

— Мені казав учора хазяїн, що я .... й він зупинився, мовби боявсь, докінчити речення, помовчав хвилину й ледве чутним голосом промовив: .... що я визволений, що Ви .... і він заллявся слізми.

— Заспокійся, — казав я до його: це що йно скидається на правду. — Але він не слухав і плакав дальше.

За кілька днів його випустили з лічниці. Він замешкав у мене. Був зовсім щасливий.

В божественній, безсмертній природі, багато, дуже багато прекрасного, алеж торжество й вінець безсмертної краси, це обличчя чоловіка, напоєне щастям. Вищого й кращого в природі я нічого не знаю. І раюванням отсим довелося й мені раз в-повні налюбуватися. Протягом кількох днів учень мій був такий щасливий, такий то гарний, що я не міг глядіти на його без зворушення. Частина його безконечного щастя переливалася у мою душу.

Він, розпливався у найвищому захопленні, то знова сіяв якоюсь тихою радістю. Всіма тими днями, він, хоч і брався за працю, так праця йому не йшла. Бувало покладе свій рисунок у портфель, візьме визвольну грамоту, прочитає її, мало-що не склад за складом, перехреститься, поцілує й заплаче. Щоб відвернути його увагу від предмету радости, взяв я отсю грамоту, піби на те, щоб зареєструвати її в суді, а його водив кожньої днини до ґалєрії академії, а коли було готове його одіння, я, мов нянька, нарядив його й повів до »ґубернской Управи«. Зареєструвавши визвольну грамоту, зайшов з ним до ґалєрії Строґанова, показав йому ориґінал Веляскеца й на тому й покінчили ми в той день свою мандрівку.

Другого дня в-ранці о 10 годині одяг я його знова й повів до Карла Павловича. Як отець передає учителеви свого любого сина, так я передав його нашому безсмертному Карлу Павловичу Брюлову. З тої пори він ходить на науку в академію як стипендист товариства »Заохоти артистів«.

V.

Давно вже збірався я покинути нашу північню Пальміру та вишукати собі який тихий куток у нашій гостинній провінції. Цього року як-раз опорожнився та-

кий куток в одному з провінціяльних університетів і я не залишив покористуватися нагодою. Колись, як ще я до ґіпсової кляси ходив і марив про країну чудес, про всесвітню столицю, увінчану банею Буонаротгого, якби мені давали місце вчителя рисунків в університеті, я кинув-би був олівець і закричав: »Хіба-ж після цього варто вчитися божественної штуки?« А тепер, коли уява зрівноважилася із здоровим розсудком, коли у будучність глядиш не через семибарвну призму, а так прямо, то мимоволі насувається тобі на думку приказка: »Краща синиця в жмені, чим журавель на небі«.

Ще зімою треба було їхати мені на посаду, але деякі власні орудки, особливо-ж справа учня, тепер вже не мойого, а К. П. Брюлова, задержали мене в столиці; дальше пішла його недуга, повільне видужання, а врешті грошеве питання. Допровадивши все отсе до щасливого кінця, я примістив мого любимця під крила Карла Павловича Брюлова і в перших днях мая покинув столицю, і покинув її на довго.

Перед виїздом передав я мому любимцеви своє мешкання з невибагливою обстановою, з мольбертом й ґіпсами, яких годі було брати з собою, й радив йому, щоб до зими пошукав собі якого товариша, а зимою приїде до його Штернберґ. Штернберґ був тоді в Україні, й ми умовилися, що стрінемося в одного нашого спільного знайомого в прилуцькому повіті; при тій нагоді хотів я попрохати його, щоб він, як вернеться в столицю, замешкав з моїм приятелем; це і сталося на мою превелику радість. Та ще радив я мойому любимцеви, заходити до Карла Павловича, але обережно, щоб не наскучити йому частими відвідинами; радив дальше не занедбувати лєкцій і як найбільше читати, а на сам кінець просив я його, щоб часто писав до мене і то так, як до ріднього батька.

Поручивши його опіці Пречистої Матері, розлучився я з ним і — ах! розлучився на віки.

Перші листи мого приятеля були одноманітні й похожі на подрібний й монотонний дневник школяря; вони цікаві тілько для мене й більш для нікого. Але в дальших починає являтися стиль, знання й зміст. От наприклад девятий лист його:

»Нині рано о девятій годині звинули ми на валок образ „Розпяття Христове“, і я відіслав його з моделями в лютеранську церкву св. Петра й Павла. Карло Брюлов доручив мені провести образ до самої церкви. Через чверть години він і сам приїхав та велів його натягнути на раму й постановити на місці. Та що не був єще перетягнений ляком, то здалека й не видно було нічого крім темної, матової плями. По обіді пішли ми з Михайловим й покрили малюнок ляком. Небавом прийшов і Карло Павлович; з-першу сів у передній лавці, але подивившись трохи, перейшов до останньої. Тут і ми підійшли до його і собі ж сіли. Довго він мовчки сидів, деколи тілько промовляючи: „Вандали! Ні оден промінь не паде на пристіл! І по-що їм образа!“

Потім обернувся до нас і, вказуючи на арку, що розділяє церкву, сказав: „Колиб намалювати Розпяття на весь цей лук, так бувби це образ, достойний Богочоловіка“.

Ох, коли-б мені розказати Вам хочу соту, хоч тисячну часть з того, що я тоді чув від його! Алеж Ви знаєте, як він говорить! Його слів не можна покласти на папір, вони скаменіють. Він тутже й змалював цей величній образ з усіма подробицями, і поставив його на місці. Що за картина! „Розпяття“ Миколи Пуссена просто суздальщина, а про Мартенса, то й не говорити.

Довго він єще балакав, а я слухав його побожно. Потім надів капелюх і вийшов, а слідком за ним і я з Михайловим. Проходячи біля статуї Петра й Павла, промовив: „Кукли в мокрому лахміттю та ще з Тор-

вальдсена!“ Перед маґазином Даціяро вмішався в юрбу ловигавів й спинився коло вікна, обвішаного розмальованими французькими літоґрафіями. Мій Боже, погадав я собі, дивлячись на його: і отсе цей самий ґеній, що перед хвилиною так високо літав в країні прекрасної штуки, любується тепер солодкими красавицями Ґреведона! Неімовірне, а прецінь правдиве! — Нині перший раз не був я в клясі, бо Карло Павлович мене не пустив: він посадив мене з Михайловим до варцаб, двох проти його одного і програв до нас на три годині коляску.

Ми поїхали на острови, а він остався дома, дожидаючи нас на вечерю.

P. S. Не памятаю, чи писав я Вам, що по іспиті у вересні, перевели мене за „Бойця“ до натурної кляси. Коли-б не Ви, мій незабутній Добродію, мене-б і за рік не перевели туди. Я став ходити на виклади анатомії професора Буяльского; він викладає тепер про кістяк. І знова Ваша заслуга, що я його на-память знаю. Всюди і всюди Ви, мій єдиний, мій незабутній Добродію! Прощайте! Цілою душею відданний Вам

Н. Н.«

Думаю історію мого приятеля довести до краю його власними листами, а буде воно тим цікавійше, бо у листах описує він заняття і майже цілоденне домашнє життя Карла Павловича, котрого був улюбленим учнем і товаришем. Для будучого біоґрафа Карла Брюлова видам колись усі його листи; нині подаю тілько ті, що безпосередно доторкаються його занять, його розвитку на полі мистецтва та розвитку його внутрішнього, високоморального життя.

»От вже й жовтень кінчиться, а Штернберґа нема й нема! Не знаю, що мені з мешканнєм робити? Воно не обтяжує мене, бо платимо за його в купі з Михайло-

вим. Я майже цілий день пробуваю у Карла Павловича, тілько ночувати приходжу до дому, а часом то в його й ночую. А Михайлов дома й не ночує. Бог його знає, де він і як живе. Я бачуся з ним тілько в Карла Павловича, а часом в клясі. Він людина дуже оригінальна і з добрим серцем. Брюлов кличе мене, перебратися зовсім до його, та мені — ніяково. Боюся Вам сказати, але мені здається, що я свободнійший в своїому мешканні, а до того, страх як радби я прожити хоч кілька місяців у купі з Штернберґом, бо Ви мені так радили, а Ви нічо злого не порадите.

Карло Павлович незвичайно пильно працює тепер біля копії з картини Доменіхіно: „св. Йоан“. Замовила у його академія. Підчас роботи я читаю. У його гарна власна бібліотека, та ладу в ній нема. Кілька разів бралися ми порядкувати, та нічого не вийшло. Але читати єсть що. Карло Павлович обіцяв Смірдіну зробити малюнок для його: „Сто літератів“, за це Смірдін дає йому до вжитку цілу свою бібліотеку. Я вже прочитав майже всі романи Вальтер-Скотта, а тепер читаю „Історію хрестових походів“ Мішо. Вона подобається мені більш усіх романів, а Карло Павлович тої самої думки. Я зробив скіц, як Монах Петро веде першу ватагу хрестових лицарів через одно німецьке місто, а держався я способу й костюмів Печчі; скіц сей показав я Карлу Павловичу, але він заборонив мені вельми строго, брати теми з чого иншого, а не з біблії та з історії Греків і Римлян. „Там, говорив він, сама простота й краса, а в середньовічній історії неморальність і біда“. Тепер у мене в хаті жадної книжки крім біблії й нема. Подорож Анахарзіса й історію Греків Ґаллюса читаю в Карла й для Карла Павловича, а він усе слухає з однаковою вподобою. І коли-б Ви бачили, з якою увагою, з яким сердечним замилуванням кінчає він свою копію: я клонюся набожно перед ним, та й інакше не можна. Але що значить чарівна, магічна сила оригіналу? Чи це уперед-

ження, чи час так чарівливо притемнив краски, чи Доменікіно... Але ні, це грішна думка, Доменікіно не міг ніяк вище стояти від божественного Карла Павловича. Деколи хотів-би я, щоб оригінал чим скорше віднесли.

Раз якось за вечерою зійшла бесіда на копії, і він сказав, що ані в малярстві, ні в різбі він не признає правдивої копії, се-б то відтворення, а в поезії він знає одну — однісеньку копію „Шильонський вязень“ Жуковского і зараз проговорив його з памяти. Як він чудово виголошує вірші! Бігме, краще ніж Брянский і Каратіґін! До речі про Каратіґіна. Отсе якось зайшли ми до Михайлівського театру; грали „Трийцять літ, або життя картяра“, пересолену, як він казав, драму. Між другою і третьою дією пішов він за куліси й перебрав Каратіґіна за жебрака. Публіка дуріла, сама не знаючи чого. Що значить вбрання для доброго актора!

Тальоні вже приїхала до Петербурга й незабаром пічне свої чарівні стрибання. Але він її якось не долюблює. Ах, коли-б Штернберґ скорше приїхав! Я, не бачивши, полюбив його. Карло Павлович для мене за великий, і хоч він до мене як добрий та прихильний, то іноді здається мені, що я самотний. Михайлов, добрий і любий товариш, але його нічо не порива€, нічо не очаровує. А може я його й не розумію. Прощавайте, мій незабутній Добродію.«

Радість моя не має границь. Штернберґ, котрого я так довго й нетерпеливо дожидав, приїхав. І то як нагло, ненадійно! Я злякався і довго очам своїм не вірив, думаючи — привид. А я, як раз тоді компонував скіц. »Єзекеїл на полі вкритім кістками«. Було це в ночі, в другій годині. Вглубився я в мого Єзекеїла й забув замкнути двері на ключ.

Нараз: ри-ип! і показується в кожусі і в зимовій шапці постать людини. Я спершу злякався і інстинк-

товно крикнув: »Штернберґ!«. »Штернберґ« відповів він. Я не дав йому й кожуха скинути та взявся цілувати його, а він мене цілував. Довго ми любувалися, аж він пригадав собі, що візник жде біля брами, пішов до його, а я пішов до сторожа, щоб приніс речі до покою. Коли це було зроблено, відітхнули ми свобідно. Дивно! Мені здавалося, що зустрівся я із давним знайомим, або ще краще, що Вас побачив перед собою. За питаннями й за оповіданнями, де й коли він Вас бачив, об чім ви говорили й як розійшлися, минула нам ніч. Ми аж тоді спостерегли, що світає, як побачили, ясно-голубу тінь, яка падала від свічника на стіл.

— Тепер, — сказав він, — можна-би вже й чаю напитися.

— Певно, що можна-б, — відповів я, і ми пішли до »Золотого Якора«.

Після чаю, він положився спати, а я пішов до Брюлова, сповістити його про мою радість. Та Брюлов ще спав. Щож робити? Пішов я на побережжя, та ледве зробив кілька кроків, як наткнув ся на Михайлова. Цей мабуть також цілу ніч не спав; йшов з якимсь добродієм у зимовому плащі й в окулярах.

— Лев Александрович Єлькін, — сказав Михайлов, вказуючи на добродія в окулярах.

Я назвав себе й ми подали собі руки. Дальше розповів я Михайлову про приїзд Штернберґа, а добродій в окулярах зрадів, не-мовби це приїхав його довго сподіваний приятель.

— Деж він? — спитав Михайлов.

— У нас в хаті, — відповів я.

— Спить?

— Спить.

— Ну то ходім до »Капернаума«, там певно ще не сплять, — сказав Михайлов.

Добродій в окулярах кивнув головою, на згоду, вони взялися за руки й пішли, а я за ними.

Йдучи повз мешкання Брюлова, помітив я у вікні голову Лукіяна, і з того видів, що мистець уже встав. Попрощав Михайлова й Єлькіна, та пішов до його. В коридорі стрінув я його з свіжою палетою й чистими пензлями. Звітався й вернув назад: тепер я не тілько в-голос, але й про себе не годен був читати. Походивши трохи по набережній, вернув я в хату. Штернберґ ще спав. Тихенько сів я на стільці біля його ліжка й любувався його обличчям чистим, як у дитини; дальше взяв олівець і папір і почав малювати портрет з сонного Вашого, а опісля й мого приятеля. Як на скіц — похожість і вираз вийшли гарно. Тілько що зарисував я цілу стать і зазначив складки одіяла, як Штернберґ проснувся й приловив мене на гарячому вчинку. Я збентежився, а він глянув і розсміявся сердечно.

— Покажіть, — каже, — що Ви робили?

Я показав; він знова голосно засміявся й під небеса вихвалював мій рисунок.

— Я колись тим самим віддячуся Вам, — сказав усміхаючися, вискочив із постелі, облився водою, розвязав клунок і став одягатися.

Вийнявши з під білля чималу теку, подав мені, кажучи:

— Оттут Вам усе, що я минулого літа зробив на Україні, бракує тілько кілька олійних й акварельних малюнків. Подивіться, як мати-мете час, а мені треба декуди поїхати. До побачіння! — Далі подав мені руку й спитав: »Не знаю, яка нині в театрі вистава, я стужився за ним. Ходімо в двійку!

— Дуже радо! — відповів я, — тілько прийдіть по мене до натурної кляси.

— Гаразд, прийду, — відповів із-за дверий.

Коли-б не прийшов був по мене Лукіян від Брюлова, то я і думки не мав-би про обід; мені навіть прикро було, що ради Лукіянового ростбефу мусів я кидати Штернберґів портфель.

За обідом розповів я Карлу Павловичу про моє щастя, а він побажав бачити Штернберґа. Я відповів, що ми умовилися йти в театр і Брюлов заявив охоту пристати до нас, як тільки що путнього грають. На щастя грали тої днини в Александрийському театрі »Зачарований дім«. Після лекцій зайшов у клясу Брюлов, взяв мене й Штернберґа, посадив у свою коляску і ми поїхали дивитися на Людовика XI. Так скінчився перший день.

На другий день, рано, Штернберґ взяв свій обємистий портфель і ми пішли до Брюлова.

Цей був захоплений нашою, як він казав »одноманітно-ріжноманітною Україною« і нашими »мелянхолійними земляками«, так гарно й вірно Штернберґом змальованими. Яке множество малюнків і які вони всі гарні! На малім клаптику сірого окладинкового паперу потягнена позема лінія; на самому переді вітряк, пара волів, біля воза навантаженого мішками; все це не нарисоване, тілько намічене, але що за краса! Очий не відірвеш. Або от: в холодку під розлогою вербою на самому березі біленька хатина, соломою пошита — ціла відбилася у воді, мов у зеркалі. Під хатою бабуся, а на воді качки плавають, — от і весь образок, та який повний, який живий!

Оттаких малюнків, краще сказати, таких живих нарисів повний портфель у Штернбеґа. Чарівний, незрівнанний Штернберґ! Не даром же поцілував його Брюлов.

Мимохіть згадав я про братів Чернецових. Вони недавно вернулися з подорожі по Волзі і принесли Брюлову показати свої малюнки: сила Ватманівського паперу, на німецький лад уся пером почеркана. Карло Павлович, розглянувши кілька картин, замкнув портфель і сказав (розуміється не до братів Чернецових): — Я тут не тільки матушки Волги, але й порядної калюжі не сподіваюся побачити. —

А на одному ескізі Штернберґа він бачить цілу

Україну. Йому так подобався Ваш край і задумані постаті земляків Ваших, що сьогодня за обідом він у памяти змалював собі хутір на березі Дніпра, недалеко Київа, з усіми вигодами і з чарівним штафажом. Одного він тільке боїться і ніяк спекатися не може, а саме дідичів-панів, або, як він їх назвав, февдалів-собачників.

Він суща дитина, дитина зо всею своєю принадою! Нинішній день ми знова закінчили театром. Грали Шіллєрових »Розбійників«. Опери майже зовсім нема, деколи грають »Роберта«, або »Фінеллю«. Усе випер балет, або краще сказати, Тальйоні. Прощавайте, мій незабутній Добродію! —

VI.

От вже більш місяця, як ми разом із Штернберґом живемо, і то так живемо, що дай Боже, рідним братам так жити. І щож це за добра, за люба людина! Правдивий артист! Усе всміхається до його й він усміхається до всього. Щаслива, завидна вдача! Карло Павлович дуже його любить. Але хіба-ж може його хто знати й не любити?

Ось як ми проводимо дні й ночі. Рано о девятій годині йду я до кляси малярства (я вже малюю олійними красками, а при останньому іспиті дістав я третій номер), Штернберґ лишається дома й робить із своїх нарисів або малюнки акварелею, або невеличкі картинки масляними красками. В одинайцятій я, або йду до Брюлова, або приходжу домів і снідаємо з Штернберґом, що Бог післав; потім я знова йду до кляси й сиджу там до третьої години. О третій їдемо обідати до мадам Юрґенс, деколи й Карло Павлович з нами, тому, що я його мало не кожньої днини застаю о тій порі в Штернберґа; він нераз зрікається пишного аристократичного обіда для простої, демократичної юшки. Справді, незвичайний чоловік! Після обіду я йду до академії, а коло

сьомої години приходить туди Штернберґ, і ми або йдемо до театру, або проходжуємося трохи по набережній, а опісля вертаємося домів, і я читаю що-небудь в голос, а він працює, або я працюю, а він читає. Недавно прочитали ми »Вудстока« Вальтера Скотта. Мене незвичайно зацікавила сцена, де Карло II Стюарт, скриваючися під чужим іменем в замку старого барона Лі, признається його донці Юлії, що він король Анґлії і предкладає їй на своїому дворі почесне місце любовниці. Правдиво королівська дяка за гостинність! Я нарисував ескіз і показав його Брюлову. Він похвалив мій вибір і казав учитися з Павла Деляроша.

Недавно познайомив мене Штернберґ з родиною Шмідта. Це якийсь його далекий свояк, поважний чоловік, а його родина, — це прямо ласка Божа.

Ми часто буваємо у них вечорами, а в неділю то й обідаємо. Незвичайно люба родина! Виходжу від них заєдно, почуваючи себе неначе чистійшим і лучшим. Не знаю навіть, як дякувати Штернберґови за отсю знайомість.

Познайомив він мене також з родиною того українського вельможі, у якого Ви тогідь літом стрінулися з ним на Україні. Я мало коли там буваю і то буваю тілько ради Штернберґа: мені не подобається той протекційний тон і тая низька влесливість його простацьких гостий, котрих він кормить своїми пишними обідами й напуває українською сливянкою. Довго не міг я зрозуміти, як Штернберґ щось таке може терпіти, нарешті воно виявилося само собою. Раз якось вернувся він від Тарновських прямо не свій, такий сердитий; довго ходив мовчки по кімнаті, потім ліг на ліжко, знова встав, знова ліг, — так тричі, поки не заспокоївся й не вснув. Чую, аж він крізь сон кличе одну з небог Тарновських. Тоді догадався я в чому тут діло.

На другий день Вілі знова пішов до Тарновських і вернувся пізно в ночі заплаканий. Я вдав, ніби не

помічаю нічо, він упав на канапу, затулив лице руками й плакав як дитина. Так минула найменше година; потім він встав, підійшов до мене, обіймив мене, поцілував, і гірко всміхнувся; сів біля мене й розказав мені історію своєї любови.

Звичайна історія: він влюбився в старшу небогу Тарновського, але тая, хоч була до його прихильна, все-ж таки воліла віддатися за якогось лисого доктора Бурцева. Дуже звичайна історія. Після такої сповіди він трохи заспокоївся і я положив його спати.

Другого й третього дня я його майже не бачив: піде рано, верне пізно, Бог його знає, де він у днину пропадає. Прібував я з ним балакати, та він мені ледве слово кине й мовчить. Кликав до Шмідтів, — він тілько головою покивав і не пішов. В неділю в-ранці кажу до його: поїдьмо в оранжерію ботанічного саду; він хоч і не радо, все-ж таки згодився. Оранжерія добре на його вплинула; повеселійшав, почав мріяти про подорож до тих чарівних країв, де всі отсі дивні ростини ростуть, мов у нас бодяки.

Вийшовши з оранжерії, я предложив йому пообідати на Крестовському, в німецькім ресторані; він радо згодився. По обіді послухали ми Тирольців, подивилися, як спускаються з гори й поїхали просто до Шмідтів. Шмідти обідали того дня у Фіцтума, університетського інспектора, й осталися там і на вечір. Туди й ми поїхали. Привітали нас питанням, де ми дівалися?

У Фіцтума любувалися ми квінтетом Ветговена й сонатою Моцарта, у якій сольо грав знаменитий Бем, і в першій годині ночи вернули домів.

Бідолашний Вілі знова засумувався. Я не потішав його, бо й чим?

На другий день з доручення Брюлова пішов я до книгарні Смірдіна й узяв між иншими книжками два номери »Библіотеки для Чтенія«, де поміщений роман Діккенса »Нікляс Нікльбі«. Мені прийшло на думку спо-

рудити у Шмідтів літературні вечорі, і я запросив до цього Штернберґа. Як задумано, так і зроблено. Того-ж таки дня, після вечірних рисунків у клясах, ми, взявши книжки під паху, рушили до Шмідтів. Там гадку мою привітали з захопленням і сейчас після чаю зачалося читання. Першого вечера читав я, другого Штернберґ, далі знов я; так чергувалися, аж скінчили роман. Це читання дуже гарно вилинуло на Штернберґа. Таким же способом після »Пікляса Нікльбі« прочитали ми »Кінельворт«, »Пертську Красавицю« та ще кілька романів Вальтер Скотта. Нераз сиділи ми поза північ й не оглянулися, як надійшли Різдвяні свята. Штернберґ зовсім прийшов до себе, працює і менше в тугу вдається; дасть Бог, і це минеться.

Прощавайте, мій батечку рідний! Не обіцяюся писати Вам небавом, а я, з ласки Штернберґа, окрім Шмідтів придбав ще деяких знайомих, і то таких, що не годиться занедбувати. Я купив собі на свята новий одяг і зимову загортку з англійської баї, зовсім таку, як має Штернберґ, щоби нас Шмідти не даром прозивали Кастор і Поллюкс; а на весну гадаємо замовити собі плащі з камльоту. Гроші тепер у мене є! Зачав я малювати акварельні портрети, спершу — по приязні, а там і за гроші. Але Брюлову поки-що не показую; боюся. Тримаюся більше Соколова; Гав мені не подобається: солодкаво-нудкий. Гадаю ще взятися за французьку мову: це конче потрібно. Одна підстаркувата вдовиця хотіла мене вчити, а я за це, щоб учив її сина рисунків. Взаїмна услуга, та мені це не подобається: раз тому, що далеко ходити, аж в Єртелів переулок, — а друге — дві години морочитися з розпещеним хлопчиськом — це також не аби-яка річ! Краще я отті дві години витрачу на акварельний портрет і матиму чим заплатити вчителеви. Гадаю, що й Ви такої думки. У Брюлова єсть Гіббон французькою мовою, і мені просто не мож байдуже глядіти на його. Не знаю, чи

бачили Ви його ескіз, ліпше сказати невеличкий образок: »Гензеріх прибуває до Риму«; тепер він у його в робітні. Чудовий! Як і все, що виходить з-під його пензля. Як-що Ви не бачили, то я зроблю невеличкий рисунок і пришлю Вам.

»Бахчисарайський фонтан« те-ж пришлю; його мабуть ще при Вас розпочато.

Ага, трохи не забув; ладиться велика подія: Брюлов жениться, по святах весілля. Його суджена — донька поважного горожанина города Риґи, Тіма. Я її не бачив, але говорять, що на причуд гарна. Брата її іноді в клясі стрічаю; він ученик Зауервайда, незвичайно гарний молодець. Як все це збудеться, то я опишу Вам з найменшими подробицями, а поки-що прощавайте ще раз, мій незабутній добродію!«

»От уже два місяці, як я до Вас писав. Така довга мовчанка непростима. Але я нарочно ждав, аж покінчиться інтересний епізод із життя Карла Павловича. В останньому листі писав я Вам, що він думає женитися; тепер опишу Вам подрібно, як воно зробилося і як розбилося.

В день шлюбу Карло Павлович одягся, як звичайно, взяв капелюх і переходячи через свою робітню, зупинився біля копії Доменіхіно, вже скінченої; довго стояв він мовчки, а дальше сів у крісло (крім нас двох не було нікого в майстерні), помовчав єще хвилину, а наконець і каже звертаючись до мене:

»Цампієрі, мовби говорив мені: не женися, а то пропадеш.«

Я не знав, що йому відповісти, а він узяв свій капелюх, пішов до нареченої тай цілий цей день не вертав до свойого мешкання. До весілля не роблено ніяких приготовань, навіть Лукіянового ростбефу бракувало тої днини, словом не було нічо, що натякало-би на праз-

ник. В клясі довідався я, що вінчання відбудеться в осьмій годині в вечір в лютеранській церкві св. Анни, в Кирочній. Після науки в клясі рисунку взяли ми із Штернберґом фякра й поїхали на Кирочну.

В церкві вже позасвічували свічки, а Карло Павлович із Зауервайдом та з братом молодої були вже тут Побачивши нас, Брюлов підійшов, подав руку й сказав: женюся.

В тій самій хвилині до церкви увійшла молода, й він пішов на стрічу. Я в життю не бачив та й не побачу такої красавиці. Підчас обряду Карло Павлович стояв глибоко задуманий та й ані разу не подивився на свою прекрасну невісту.

Вінчання скінчилося, ми повитали щасливих молодят, відпровадили їх до карити, а по дорозі заїхали до Клея, повечеряли і за здоровя молодих випили пляшку Кліко. Сталося це 8 січня 1839 р. І в Карла Павловича весілля теж скінчилося на пляшці Кліко: ані того, ані в слідуючі дні не було ніякого святкування.

В тиждень пізнійше стрінув я його в коридорі якраз проти кватирі ґрафа Толстого і він запросив мене до себе на обід. Поки подали обід — він щось рисував у своїм альбомі, а мені казав читати Квентін Дерварда. Ледве почав я читати, як він спинив мене й голосно кликнув: Емілія!

За хвилину явилася його жінка красавиця. Я невправно поклонився їй, а Брюлов сказав:

— Емілє, а на чому то ми зупинилися? Та ні, краще сядь і сама читай. А Ви послухайте, як вона гарно по росийськи читає.

Вона спершу не хотіла читати, потім розгорнула книжку, прочитала кілька речень з острою, німецькою вимовою, зареготала, кинула книжку й втекла. Він покликав її знова та з ніжностю влюбленого чоловіка просив її сісти до фортепіяна й проспівати каватіну з »Норми«. Не відказуючися, сіла і після кількох прелю-

дій заспівала. Голос у неї не сильний, не ефектовний, але такий солодкий, чаруючий, що я слухав і сам собі не вірив, що слухаю співу смертної, земної істоти, а не якоїсь воздушної феї. Був це маґічний вплив її вроди, чи дійсно вона так гарно співала, не вмію Вам певно сказати, але ще й тепер, я ніби чую її чарівний голосочок. Карло Павлович теж був очарований її співом; він сидів, зложивши руки на вхрест над своїм альбомом і не чув, як увійшов Лукіян і вдвічи промовив: обід поданий!

По обіді Лукіян на той самий стіл подав овочі й пляшку Лякріма-Крісті. Вдарила пята година, я оставив їх за столом і пішов до кляси. На прощання Карло Павлович подав мені руку й просив приходити до них що-дня на обід. Я був вельми врадуваний таким проханням.

Скінчивши рисунки в клясі, стрінув я їх на побережжі й пристав до них. Они небавом пішли домів і забрали мене з собою. За часом Карло Павлович прочитав Пушкінового »Анжеля« і розповів, як покійний Александер Сергієвич просив його, намалювати портрет його жінки, і як він змісця відмовив, бо жінка його косоока. Він предкладав Пушкінови, намалювати з його портрет, але тоді Пушкін відказався. Незабаром поет помер, не оставляючи нам портрету. Кіпренский намалював його як якого джиґуна, а не поета.

Після чаю чарівна хазяйка навчила нас »Гальберцвельф« і програла до мене 20 копійок, а до свойого чоловіка каватіну з »Норми«; сейчас сіла до фортепяна й поквітувалася.

Після такого величнього Finale подякував я чарівній хазяйці і хазяїнови й пішов домів; було далеко поза північ. Штериберґ ще не спав, дожидав мене. Я розповів йому, не знімаючи капелюха, свої переживання, і він назвав мене щасливим чоловіком.

»Але й ви мені позавидуйте« — сказав опісля; »ґе-

нерал-ґубернатор із Оренбурґа запрошує мене до себе на ціле літо; я був нині у Володимира Івановича Даля і ми умовилися вже про подорож. На другий тиждень — бувай здоров!

Звістка ця приголомшила мене; довго я не годен був вимовити слова, прийшовши до памяти, я спитав:

»Якже ти все це вспів так скоро поладнати.«

»Нині,« відповів він, »в десятій годині прислав по мене Григорович; я пішов — він предложив мені дорогу, я згодився, пішов до Даля і справа була готова.«

»А щож я без тебе робитиму? Як я житиму без тебе?« спитав я крізь сльози.

»Так, як я без тебе; будемо вчитися, працювати й незамітимо самоти. А от, додав, завтра обідаємо в Йоахіма. Він знає тебе, й просив, щоби я тебе припровадив. Добре?«

»Добре«, відповів я, — і ми лягли спати.

На другий день обідали ми в Йоахіма. Це син звісного стельмаха Йоахіма, веселий, щирий і дуже освічений німець. Після обіду показував нам свою збірку естампів і між иншим кілька зшитків дуже гарних літоґрафій Дрезденської ґалєрії, які що йно дістав. А що було це в суботу, то ми й вечір провели в його. За часєм зійшла бесіда на любов і на влюблених. Бідний Штернберґ сидів, мов на шпильках. Я старав ся перемінити розмову, але Йоахім, ніби нарочно, роздував її, і нарешті розповів нам про себе самого ось який анекдот:

— Як закохався я, — каже він, — в мою Аделяйду, а вона в мене — ні, так став я на тому, щоб відібрати собі життя. Вибрав я смерть від чаду. Приладив усе, що треба; написав листи до кількох приятелів, між иншими й до неї (тут він показав на свою жінку), роздобув собі пляшку рому, й велів принести жарівницю з вуглем, скипок і свічку. Коли все було готове, я замкнув двері на ключ, налляв склянку рому, випив, і мені почав мріятися »Бенкет Вальтазара« Мар-

тенса. Я випив другу чарку і мені вже нічого не мрія-лося. Мої приятелі, повідомлені об моїй передчасній, тра-ґічній смерти, позбігалися, розбили двері й найшли мене пяного, як ніч. Я, бачите, забув підпалити вугля, а то бувби й справді помер. Після такої пригоди і вона стала прихильнійшою до мене і нарешті згодилася, вийти за мене за-між. —

Оповідання це закінчив доброю склянкою пуншу.

Йоахім дуже подобався мені своїм поведенням і я поклав собі обовязком, відвідувати його, як мога, часто.

Неділю провели ми в Шмідтів. В 11 годині вернулися домів і вже стали роздягатися, коли Штернберґови нараз треба було хустки до носа; він вложив руку в кишеню і замісць хустки витягнув афіш:

— Я й забув. Нині у Великому театрі масковий баль, — сказав він, розгортаючи афіш: — поїдьмо!

— Добре, поїдьмо! спати ще час, відповів я, — і ми, надівши фраки, замісць сурдутів, поїхали перше до ма-ґазину костюмів біля поліційного мосту, купили личини капуцинських малп і чорні півличини й поїхали в театр.

Сіяюча саля скоро наповнялася замаскованою пу-бликою, музика гремíла; небавом стало душно й личина мені страшно надокучила; я зняв її, Штернберґ також, може це кому й видало ся дивним, та нам про це й байдуже.

Ми пішли в прибічні салі першого поверху, щоб відітхнути від глоти й від духоти. Ані одна личина, хоч-би тобі на сміх, не пішла за нами. Тілько на схо-дах стрінув нас Елькін, той самий пан в окулярах, що зустрівся раз зі мною і з Михайловим. Він пізнав мене, Штернберґа також і регочучи на ціле горло почав нас обіймати. Саме в той час надійшов молодий мічман, і він представив нам його, називаючи своїм щирим прия-телем, Сашою Оболєнским. Була вже третя година, як ми вийшли на гору.

В одній із бічних саль стояв накритий стіл, при

нім сиділи гості й їли. Мені теж захотілося їсти. Я сказав про це шепотом Штернберґови і він згодився, але Елькін й Оболєнский сопротивилися й замісць того предложили, обовязково поїхати до Клея, і там, як годиться, порядно повечеряти.

— А то тут, додав Елькін, не наїмося до сита, а заплятимо в десятеро.

Ми однодушно пристали й подалися до Клея.

Молодий мічман подобався мені дуже своїм гарним поведенням. Досі я приставав тілько з моїми скромними товаришами, а молодця »з великого світа« побачив я у перве з-близька. Каламбурами й дотепами, мов із рукава сипле, а водевільних куплєтів у його без-ліку, прямо зух-молодець.

У Клея просиділи ми до самого ранку, а що жвавий мічман був трохи запаморочений, то ми взяли його до нашого мешкання, а з Елькіном розпращалися в ресторані.

Ось як я нині живу: волочуся по маскарадах, вечеряю в ресторанах, гроші розкидаю, прямо не рахуючи. А чи давно-ж то, чи давно сіяв той незабутній ранок над Невою, коли Ви стрінули мене в Літньому саду перед статуєю Сатурна? Незабутній ранок, незабутній мій добродію! Чим і як я Вам віддячуся достойно? Окрім чистої сердечної сльози-молитви я нічого не маю.

О девятій годині пішов я своїм звичаєм до кляси, а Штернберґ остався ще дома з гостем; гість ще спав. В одинайцятій я пішов до Карла Павловича й почув любий докір від любої Емілії Карлівної. Ми грали до другої години в »гальбер-цвельф«.

Вона хотіла, щоб я остався в них до обіда, і я вже був готов, але Карло Павлович замітив, що не годиться опускати роботи, і я пішов до кляси, засоромившися по самі вуха. О третій годині я знова прийшов, а о пятій лишив їх після обіду і знов вернувся до кляси.

Оттак, опріч суботи та неділі, я що дня у них. Су-

бота була призначена для Йоахіма, а неділя для Шмідта й Фіцтума. Ви певно завважаєте, що всі мої знайомі — німці, але які гарні німці! Я просто влюблений в отсих німців.

Штернберґ увесь цей тиждень клопотався своєю подорожжю і — певне мусів щось забути: така вже його вдача. В суботу пішли ми до Йоахіма й стрінули там Кольмана, звісного аквареліста й учителя Йоахіма.

По обіді казав Кольман своєму ученикови, щоби цей показав свої рисунки дерев; ученик нерадо згодився. Рисунки зроблені чорним і білим олівцем на сірому папері, а зроблені так гарно, так докладно, що я не міг налюбуватися ними. За одну з тих студій він дістав другу, срібну медаль, а добрий Кольман вихвалював цей рисунок під небеса, як тріюмф свого учня й божився на чім світ стоїть, що він такого не втне.

Штернберґови оставалося тілько два дні побуту з нами; тож Йоахім і спитав його, як він гадає цей час провести? Штернберґ, мабуть, об тім не думав. Йоахім піддав такий проєкт: завтра, себто в неділю, відвідати ґалєрії Строґанова й Юсупова, а в понеділок Ермітаж. Проєкт принято. На другий день ми приїхали до Йоахіма й рушили в ґалєрію Юсупова. Князя повідомили, що такі-то й такі артисти просять дозволу оглянути його ґалєрію. Ввічливий князь велів нам відповісти, що нині неділя і гарна погода, тому він радить нам, замісць гарними творами штуки полюбуватися гарною природою.

Нам, розуміється, не оставалося нічо, як лиш подякувати князеви за добру раду, а щоб подібної доброї ради не почути і від Строґанова, ми вибралися в Ермітаж і раювали там три години, як правдиві поклонники гарного мистецтва. Обідали в Йоахіма, а вечір провели в театрі.

В понеділок рано Штернберґ дістав лист від Даля, щоб він в 3 години готовий був до дороги. Штернберґ

поїхав пращатися з приятелями, а я взявся лаштувати його речі. О 3 годині були ми вже в Даля, а о четвертій я розцілувався із Штернберґом коло середущої рогачки й вернувся сам-оден у Петербург, мало-що не в сльозах.

Була в мене гадка, поїхати до Йоахіма, але я бажав самоти, та разом із тим не хотів їхати домів; боявся пустки, котра мене обгорне дома. Я відправив віз біля рогачки й пішов пішки. Та хоч як довгу пройшов дорогу, я не втомився нею так, як сподівався і ходив ще довго по набережжі біля академії. В мешканню Карла Павловича світилося ще, але світло незабаром згасло й за хвилину вийшов він з жінкою на набережжя. Щоб з ними не стрінутися, пішов я домів, роздягся і на-потемки ліг спати.

Тепер я майже не буваю дома: без Штернберґа мені і сумно й пусто. Михайлов знов перебрався до мене, але по-давньому не сидить дома. Він десь, мабуть чи не в Елькіна, познайомився з мічманом Оболенским. Оболенский часто приходить в ночі і коли Михайлова нема дома, кладеться спати на його ліжко. Цей молодик зачинає мені менше подобатися, як перше; він або справді одноманітний, або таким здається мені тому, що я сам тепер до себе не подібний. До кляси вчащаю пильно, як і перше, але працюю мляво, що вже й Брюлов помітив. Мені це прикро, та не знаю, як мені поправитися.

Емілія Карлівна, як і перш, приязна до мене і грає зо мною в »гальбер-цвельф«.

Небавом по від'їзді Штернберґа Карло Павлович казав мені приготовити олівці й папір. Він хоче змалювати з своєї жінки 12 голівок у ріжних зворотах, як ілюстрації до баляди Жуковского »Двѣнадцать спящихъ дѣвъ«.

Одначе папір і олівці лежать собі без ужитку.

Було це під кінець лютого; я по звичаю обідав у них. Тої памятної днини жінка Карла Павловича по-

казала ся мені незвичайно чарівною, за обідом вгощала мене вином і була така привітна, що як вибила пята година, я готов був забути про лекцію; та вона сама мені нагадала. Не було що робити, я встав з-за стола й відійшов не пращаючись та обіцяв вернути після лекції й конечно обіграти її в »гальбер-цвельф«

Робота в клясі скінчилася, я приходжу до них, як умовився. В дверях стрічає мене Лукіян і каже, що пан не веліли нікого приймати. Я немало здивувався такій переміні й пішов домів. Проти звичаю застав тут Михайлова й моторного мічмана. Вечір минув нам на веселій балачці. О дванайцятій годині вони пішли вечеряти, а я ліг спати.

Другого дня ранком заходжу з кляси до Карла Павловича, входжу до робітні, а він вітає мене весело такими словами:

— Поздоровіть мене: я нежонатий.

Зразу я не зрозумів його; він в-друге те саме каже. Я ще не вірив, аж він додав зовсім весело:

— Моя жінка пішла вчора після обіду до Зауервайдової і не вернулася й досі.

Потім звелів він Лукіянови, переказати Ліпінови, щоб цей подав йому палітру й пензлі. За хвилину все було подане й він засів до праці. На шталюзі стояв нескінчений ще портрет ґрафа Муссін-Пушкіна. Карло Павлович принявся за його. Та хоч як рад був показати себе спокійним — робота йому не йшла. Наконець кинув палітру й пензлі та промовив, ніби сам про себе:

— Не вже-ж воно мене дійсно так бентежить. Не можу працювати. — І пішов до себе на гору.

О другій годині я пішов до кляси, все ще не цілком певний того, що сталося. О третій вийшов і не знав, що з собою робити: чи йти до його, чи оставити в спокою? Та в коридорі стрів мене Лукіян й поклав кінець мойому ваганню, сказавши: »пан просять до обіду«. Але обідав я сам оден. Карло Павлович нічого в рот

не брав, навіть до столу не сів, нарікав на біль голови й курив циґару.

На другий день він ліг у ліжко й пролежав два тижні; увесь цей час я не покидав його. Часом маячив у горячці, але ані оден раз не вимовив імені своєї жінки. Нарешті став одужувати й одного вечера покликав свого брата Александра та просив його, щоб постарався о адвоката, який поробив-би потрібні заходи для формального розводу. Тепер він знова виходить з хати і замовив у Доніцієллього велике полотно: гадає почати образ »Успенія« для Казанського собору, а дожидаючись полотна й літа, став малювати, в природній величині князя Александра Николаєвича Ґоліцина й Федора Івановича Прянішнікова. Старець буде намальований в сидячій позиції в сірім фраку й з Андреєвською лентою.

Про гутірки, які ходять про Карла Павловича по городі й по академії — не пишу Вам. Поклепи дуже глупі й огидні, гріх повторювати. В академії загально вказують на Зауервайда, як на автора тих сплетень, а я маю підставу вірити цьому.

Нехай воно трохи присхне, тогді я Вам перекажу свої помічення, й тимчасом нагромадиться і обробиться матеріял. Прощавайте, мій незабутній Добродію!

P. S. Від Штернберґа дістав я з Москви письмо. Добрий Віллі! він і Вас не забуває, кланяється й просить, як коли Вам доведеться побачити на Україні небогу Тарновського, паню Бурцеву, то щоб переказали Ви від його глубоке поважання. Бідний Віллі! він все ще памятає її....

Слідуючого листу, не міщу, тому, бо немає в йому нічого більш, крім пустих сплетень і дуже мерзеної обмови на імя Карла Великого; а такі речі не повинні мати місця в оповіданню про найчеснійшого з людий. Нещаслива його женитьба покінчилася полюбовною угодою, цеб-то розводом, за який він заплатив їй 13 000 рублів асиґнаціями. Це всьо, що в тому листі цікавого.

VII.

Петербуржського сіренького літа, мов і не було. На дворі сира, гнила осінь, а в нашій академії пишна виставa. От як-би Ви приїхали й оглянули її, то я-б і Вами налюбувався. Що до малярства, то з робіт учеників нема нічого замітного, крім конкурсової праці Петровского »Ангел являється пастухам«. За те визначилися різьбарі: Рамазанов і Ставасер, особливо Ставасер. Він зробив круглу статую молодого рибалки, і як зробив! просто розкіш, особливо вираз лиця: заперши дух, живе лице слідить за рухом поплавця. Я тямлю, як статуя була ще в глині, Карло Павлович увійшов нагло в кабінет Ставасера, любувався нею й радив вдавити трошки нижню губу рибака. Він це зробив, і вираз перемінився. Ставасер готов був молитися за великого Брюлова.

Про малярство скажу Вам взагалі, що для одного образа Карла Павловича варто приїхати з Китая, а не тільки з України. Див-герой! За одним махом і підмалював і скінчив, і тепер угощує голодну публику своїм чудовим твором. Велика його слава і ґеній його без краю.

Що-ж мені про себе самого Вам сказати? Дістав я першу срібну медаль за студію з натури; та ще намалював олійними красками невеличкий образ: »Сирітка хлопчик ділиться під парканом своєю милостинею з собакою«. От і все! Ціле літо працював я в клясі, а ранками ходив з Йоахімом на Смоленське кладбище, лопух та дерева змальовувати.

Я що-раз більше влюблююся в Йоахіма. Бачимося, майже що днини; він заєдно ходить на вечірні курси. Познакомився близько з Карлом Павловичем і часто бувають у себе. Деколи робимо прогульки на Петровський і Крестовський острови, щоби там малювати чорну ялицю та білу березу. Два рази ходили ми пішки до

Парґолова, там познайомив я його із Шмідтами. Вони літом живуть в Парґолові. Йоахім дуже рад тому знайомству, тай хто-ж не буде рад познайомитися з родиною Шмідтів!

Розповім Вам ще одну дуже забавну подію; вона недавно збулася. На тому самому поверсі, що я, замешкав недавно якийсь урядник з родиною: жінкою, двома дітьми й небогою, гарною пятнайцятьлітною дівчиною. Яким чином розвідав я про це — зараз Вам розповім. Ви памятаєте добре Ваше колишнє мешкання: з маленького присінка відчиняються двері на спільний коридор. Одного разу відчиняю я ці двері, й уявіть собі моє здивування: передо мною стоїть прегарна дівчина, збентежена й почервоніла по вуха. Я не знав, що їй сказати, й помовчавши хвилину, поклонився їй, а вона, закрила лице руками, втікла й сховалася у сусідних дверях. Що воно за знак — не тямив я, та після довгих думок і догадок пішов до кляси. Робота не вдавалася мені; отта невідома дівчина не давала робити. На другий день вона стрінула мене на сходах і спаленіла, як за першим разом; я також стояв, мов укопаний. Аж вона засміялася, та так то щиро, так по дитячому, що я не втерпів і теж розреготався. Та почулися чиїсь кроки на сходах і ми перестали сміяться. Вона притулила палець до уст і — утекла́. Я повагом піднявся по сходах і прийшов до свого мешкання ще більше збитий з пантелику, як перше. Вона кілька днів не давала мені спокою; що хвилі виходив я на коридор в надії, стрінути знайому незнайому, але вона, хоч і вибігала на коридор, то так швидко ховалася, що я не годен був навіть головою їй кивнути, а не то, щоб гаразд поклонитися. Так минув цілий тиждень і я вже став був забувати про неї. Але послухайте, що дальше. В неділю о десятій годині рано входить до мене Йоахім, і вгадайте, кого він із собою привів? Мою таємничу, зарумянену красавицю.

— Я у Вас злодія зловив, — сказав він сміючись.

Глянув я на загадочну, пустотливу дівчину, і збентежився не менше від зловленого злодія; коли це Йоахім завважив, випустив руку дівчини й усміхнувся лукаво. Та визволена красавиця не втікала, як можна було сподіватися, лиш осталася на місці й поправивши на голові хусточку й косу, озирнулася довкола й промовила:

— Я гадала, що Ви саме проти дверий сидите й малюєте, аж Ви он-де, в другій хаті.

— А якби він проти дверий малював, то тоді-б що? — спитався Йоахім.

— Тоді-б я в дірочку дивилася, як вони малюють.

— Чом-же в дірочку? Я певний, що мій товариш на стільки ввічливий, що не заборонив-би Вам в світлиці сидіти підчас роботи.

Що-б запевнити її в тому, я кинув головою і подав гостеви стільця. Вона не звертала ваги на мою ввічливість, а обернулася до портрета пані Солової, що стояв на шталюзі й недавно був зачатий. Та що лиш стала впадати в захват над картиною красавиці, коли почувся в коридорі гострий голос:

— А де-ж вона пропала? Паша!

Гостя моя затремтіла й зблідла.

— Тіточка! — промовила тихенько й кинулась до дверий. Коло дверий спинилася, приложила пальчик до уст, постояла хвильку й зникла.

А ми з Йоахімом, посміявшися з отсеї чудної пригоди, рушили до Карла Павловича. Пригода сама собою марна, але вона мене гейби турбує; не сходить з ума, і я думаю о ній безнастанно. Йахім доколи кепкує з моєї задуми, а мені це не-до-вподоби; навіть прикро, на що він трапився при тій пригоді.

Нині дістав я письмо від Штернберґа. Він збірається в якийсь похід на Хиву й пише, щоби не дожидати його на свята в Петербурзі, як перше писав. Мені

скучно без його: ніщо мені його не заступить. Михайлів поїхав до свойого мічмана в Кронштадт і я вже більше двох тижнів його не бачу. Спосібний артист, чесна душа, але на-лихо дуже розсіяний! Доки його нема, я за порадою Фіцтума прийняв до себе студента Демського. Це тихий, дуже освічений, та бідний, молодий Поляк. Він цілий день проводить в авдіторії, а вечерами вчить мене французької мови й читає Гіббона. Двічі в тиждень вечорами ходжу в салю »Вольного економического Общества« на виклади фізики професора ....., а раз в тиждень разом з Демським на виклади зоольоґії професора Куторги. Як бачите, часу я не марную; нудитися зовсім нема коли, а я все таки нуджуся: чогось мені недостає, а чого, я й сам не знаю. Карло Павлович тепер нічо не робить і дома майже не живе. Бачуся з ним мало-коли і то на вулиці. Прощавайте, Добродію мій незабутній! Не обіцяюся швидко до Вас писати; час у мене йде нудно, одноманітно, писати нема про що, а я не хотівби, щоб Ви куняли над моїми скучними листами, як я куняю над отсим письмом. Ще раз — бувайте здорові!

Збрехав я Вам: казав, що не швидко писатиму, а отсе й місяць не минув від останнього мойого листу, і я вже знова беруся за перо. Подія принаглила; вона-ж то і збрехала, а не я. Штернберґ занедужав у Хивинському поході; розумний, добрий Даль порадив йому покинути воєнний табор та вернутися домів, і він зовсім ненадійно явився в мене 16. грудня в ночі. Як-би я був сам-оден дома, то взяв-би його за привид і, — розуміється, злякався-б, але я був з Демским і ми перекладали власне дуже веселий розділ з »Брата Якова« Польде-Кока, то-ж поява Штернберґа видалася, чимсь природним, хоч ми через те не менше дивувалися й тішилися. Наобіймавшися й націлувавшися я представив йому

Демського, а що була що йно 10 година, так пішли ми до »Берліна« випити чаю. Ніч, самозрозуміло минула на питаннях й оповіданнях. Над раном Штернберґ знемігся й заснув, а я взявся до його портфеля, що був такий повний, як і той, який він торік привіз був із України.

Та тут вже не та природа, не ті люди, хоч все так само гарне й виразне, але цілком инакше, крім мелянхолії; та це може лиш відблиск мрійливої душі артиста. У всіх портретах ван-Дайка пануючим рисом являється розум і чесність, а це обясняється тим, що ван-Дайк сам був чесний і розумний чоловік. Так само пояснюю собі загальний вираз незвичайно гарних рисунків Штернберґа.

Ах, коли-б Ви знали, як весело, як несказано скоро минають мені дні й ночі. Так весело, так скоро, що я не встигаю вивчитися малої лєкції, яку мені завдає Демский, хоч він і грозить, що за те відречеться від мене. Але, крий Боже, я не допущу до цего. Знайомств наших ні побільшало, ні поменшало, вони ці-ж самі, тілько так розцвілися, так повеселійшали, що не всиджу я дома. Хоч, ніде правди діти, і дома в мене не без краси та не без принади. Говорю про сусідку, про ту саму »злодійку«, що її Йоахім біля дверий піймав.

Яка мила отся твар невинна! Суща дитина, прекрасна, непопсована дитина.

Кождої днини по кілька раз до мене забіжить, пострібає, пощебече й пурхне, наче та птичка. Инколи просить, щоб портрет з неї змалювати, але ніколи й пяти хвилив на місці не всидить, просто живе срібло.

Недавно потрібував я до портрету одної пані жіночої руки, як моделя, і прохав її подержати руку; згодилася, та що Ви скажете, ані хвилини не вдержала спокійно — дійсно, як дитина! І я, хоч-нехоч, мусів для руки покликати модельку.

Що-ж Ви думаєте? Ледве я посадив моделя і взяв

палєту в руки, вбігає вона до покою, як звичайно, весела, розсміяна, та як-тільки побачила модельку, нагло скаменіла, потім заголосила і мов тигр кинула ся на неї. Я не знав, що й робити; на щастя лежала коло мене атласова малинової краски мантиля тої пані, якої портет я малював. Я взяв мантилю цю й накинув їй на плечі.

Вона схаменулася, підійшла до зеркала, полюбувалася собою, потім кинула мантилю на підлогу, плюнула на неї і вибігла з світлиці. Я відпустив модельку, а рука осталася, як і перше, невикінченою.

Після цеї пригоди моя сусідка три дні до мене не навідувалася, а коли зострінулася в сінях, так затулювала лице руками й втікала на другий бік. Четвертого дня, я що лиш прийшов був із лекції та став приготовлювати палєту, аж входить моя сусідка, та така-ж тиха, сумирна, що просто годі пізнати. Мовчки, відкрила руку по лікоть, сіла на стілці й приняла позицію тої пані, з якої був роблений портрет. Я, як-би нічого не було, взяв палєту й пензлі і став робити. За годину рука була готова. Я почав був дякувати, а вона хоч-би тобі всміхнулася; поправила рукав, встала й мовчки вийшла з світлиці. Признаться, мене це до живого дійняло, і я тепер ломлю собі голову, як привернути давну гармонію. Так минуло ще кілька днів й гармонія почала настроюватися. Вона вже не втікала від мене в коридорі, а деколи навіть всміхалася. Я став було надіятися, що от-от двері відчиняться і влетить моя пташка краснопера. Але двері не відчинялися і пташка не влітала.

Я став трівожитися й придумувати, яке-б то сильце наставити на зрадливу пташку. Та саме тоді, як розсіяність моя ставала вже нестерпимою, не тільки мені самому, але й добрязі Демскому, мов ангел з неба, являється у мене Штернберґ із Кірґізського степу.

Тепер я живу з одним тілько Штернберґом і для

його одного, так що може-б і зовсім забув про сусідку, якби иноді не стрічав її в коридорі. Вона, як видно, страх рада-б забігти до мене, та лишенько: Штернберґ сидить заєдно дома, а як виходить, то і я з ним.

Але в свята вона не втерпіла, а що ми вечорами не буваємо дома, так вона в днину наділа маску й забігла до нас. Я вдавав, що не пізнаю її. Вона довго крутилася і вживала ріжних способів, щоб я її пізнав, але я кріпко стояв на своїому. Тоді вона не стерпіла, підійшла до мене і майже в-голос сказала:

— Невиносимий чоловіче! Це-ж я!

— Так зніміть маску, тоді я й побачу, хто Ви таке, — відповів я.

Вона трошки затялася, а дальше зняла маску і я познайомив її із Штернберґом.

З тої днини пішло в нас по старому. До Штернберґа вона як і до мене відноситься — по просту. Ми розпещуємо її всілякими ласощами й поводимося з нею, мов брати з рідною сестрою.

— Хто вона є? — спитав мене одного разу Штернберґ.

Я не знав, що й відповісти на це раптовне питання. Мені ніколи не приходило в голову спитати її про це.

— Мабуть сирота, або донька якоїсь недбалої матері — казав він дальше, — в усякому разі вона бідолаха, може й неписьменна?

— І цего не знаю, — відповів я несьміло.

— Давати-б їй що читати, — сказав Штернберґ: все-б таки голова не пустувала. А от до речі, розвідайся: як що вона вміє читати, то я їй подарую дуже моральну й любу книжку: »Векфільдський священик« Ґольдшмідта. Гарний перевід і видання гарне.

А за хвилину він, усміхаючись, знова мовив:

— Уважаєш? нині мені прийшла охота моралізу-

вати. Наприклад спитаю: до чого можуть довести отсі візити нашої наївної пустійки?

Я з-легка затремтів, але зараз-же отямився і відповів:

— На мою думку — ні-до-чого.

— Дай Боже, — сказав він і задумався.

Я заєдно любуюся виразом його лиця, безжурним як у дитини; так тепер це миле обличчя видалося мені зовсім не діточим, а зрілим й досвідченим. Не знаю чому, але мимо волі прийшла мені на гадку Тарновська, і він, мов-би підглянув ту мою гадку, глянув на мене й глибоко зітхнув.

— Бережи її, мій друже, сказав, або сам бережи ся від неї. Роби, як чуєш, тільки тям і не забувай ніколи, що жінка — річ свята й ненарушима, а разом із тим така принаблива, що ніяка сила волі не година оперти ся тій принаді. Лиш почуття найвищої евангельської любови, лиш воно одно може зберегти її від неслави, а нас від вічних викидів совісти. Вооружися отсим прегарним почуттям, мов лицар сталевим панциром, і ступай сміло на ворога.

На хвилину замовк, а потім усміхаючись мовив:

— Я сильно постарівся від останнього року; ходім краще на вулицю, в хаті мені якось, ніби душно.

Довго ходили ми вулицею й мовчали. Мовчки вернули домів і лягли спати.

Ранком пішов я на лекцію, а Штернберґ остався дома. В одинайцятій вертаю і що-ж я бачу? Вчерашній професор моральности прибрав мою сусідку в бобряну татарську шапочку з оксамитовим верхом та з золотим кутасиком, одяг у якусь червону шовкову юпку, теж татарську, а сам надяг башкірську гостроверху шапку, вигриває на ґітарі качучу, а сусідка, мов твоя Тальйоні, втинає сольо.

Я, розуміється, тілько в долоні сплеснув, а вони хоч-би тобі оком моргнули: танцюють дальше качучу,

як-бя нічого не було. Натанцювавшися доволі, вона скинула шапочку й юпку та вибігла на коридор, а моралість поклав ґітару й зареготався, мов божевільний. Я довго здержувався, та не видержав і так сердечно завторував, що покрив його регіт.

Нареготавшися до несхочу, посідали ми на стільцях оден проти другого. По хвилині мовчанки, він заговорив перший:

— Вона найпривабливійше творіння. Я хотів нарисувати з неї Татарочку, та вона, ледве встигла нарядитися, як не пуститься танцювати качучі! — а я, як ти бачив, намісць олівця й паперу вхопив ґітару; решту знаєш. Але от чого ти не знаєш: перед качучєю вона розповіла мені свою історію, звісно, ляконічно, та подробиці ледве чи й сама знає. Все-ж таки, коли-б не отся проклята шапка, вона-б не спинилася на половині оповідання, а то побачила шапку, вхопила, надягла й забула про все. Може з тобою буде розмовнійша: випитай її добре, мабуть у неї дуже драматична історія. Отець її, каже, вмер тогідь в Обуховському лазареті.

В ту саму хвилину, відчинилися двері й увійшов Михайлов, а за ним моторний мічман. Не роздобарюючи багато, Михайлов предложив нам, піти на снідання до Александра. Ми з Штернберґом перекинулися зором і, розуміється, згодились. Я натякнув щось про лекції, але Михайлов так несамовито зареготав, що я мовчки взяв капелюх і поклав руку на клямку.

— Так ти ще хочеш бути артистом! Хіба правдиві артисти в клясах виховуються? — промовив урочисто невгомонний Михайлов.

Ми згодилася, що найкраща школа мистецтва — таверна, і в добрій згоді пішли до Александра.

Біля Поліцейського мосту стріпули Елькіна; він гуляв з якимсь молдаванським боярином й розмовляв по волоськи. Ми взяли і його з собою.

Цей Елькін — дивний чоловік: нема такої мови,

якою-б він не балакав, нема такого товариства, у якому-б він не бував, починаючи нашим братом, а кінчаючи графами та князями. Він, ніби той казочний чарівник, єсть і всюди і ніде: і на Англійському побережжі, в конторі парової плавби, де виряжає приятеля за границю і в конторі диліжансів, або навіть біля середущої рогачки, де випровожає якогось сердечного Москвича, і на весіллю і на хрестинах і на похоронах, а все це протягом одної днини справить, а вечером по всіх трьох театрах побуває.

Сущий Пінетті! Дехто стережеться його, як шпига, але я за ним ніщо похожого не вбачаю. Він в дійсности невмовкаючий балакун, і добрий хлопець, а в додатку кепський фейлєтоніст. Його в жартах називають також вічним жидом, і сам він отсю назву вважає підходячою для себе. Зо мною не говорить инакше, лиш по французськи, за що я йому дуже вдячний, бо це добра практика для мене.

Замісць снідання ми в Александра здорово пообідали й розійшлися во свояси. Михайлов і мічман переночували в нас, а ранком від'їхали в Кронштадт. Свята минули нам швидко, це-б то весело. Карло Павлович каже мені готовитися до конкурсу на другу золоту медаль. Не знаю, як воно буде. Я вчився так мало! Та за Божою поміччю спрібую. Бувайте здорові, мій Добродію незабутній! Більше нічо не маю Вам сказати.

От вже й мясниці і великий піст, нарешті й Великодні свята минули, а я до Вас ніже єдиного слова не написав. Не гадайте, мій неоцінений, незабутній Добродію, що я забув про Вас. Боже, хорони мене від такого гріха! В кождій думці моїй, в кожньому моїому вчинку, присутні Ви у моїй вдячній душі, як найяснійша, пресвітла істота. Причина мого мовчання зовсім проста: нема про що писати.

Не можна сказати, щоб мені було скучно, щоб одноманітність була нудна: навпаки, дні, тижні, й місяці пролітають так, що і не счуєшся. Яка то добродійна річ — праця! особливо, коли знаходиш заохоту. А мені, славити Бога, заохоти не треба: на іспитах ніколи не дістаю дальшого номеру, як третій. Брюлов мною завсіди вдоволений: яка-ж може бути більша, радіснійша заохота для артиста? Я безмірно щасливий! Мій Ескіз приняли без ніякої зміни і я вже принявся за конкурсову роботу. Тему я полюбив, вона мені по душі, і я цілком їй віддався; це сцена з Іліяди: »Андромаха біля тіла Патрокля«. Тепер що йно зрозумів я, як доконче потрібне знання старини, особливо життя й мистецтва давних Греків, і як мені у тому помогла французська мова. Не знаю навіть, як мені дякувати доброму Демському за отсю прислугу.

Ми з Карлом Павловичем дуже оригінально стріли Великдень. Ще день передше говорив він мені, що має намір піти на утреню до Казанського собору, щоби побачити свій образ при світлі і хрестний ход докола церкви. Вечером, о десятій годині, казав подати чай. Щоби час минав нам незамітнійше, я налляв йому й собі чаю, він закурив сигару, ліг на отоманці й голосно став читати »Красавицю із Перт«, а я ходив там і назад по хаті. Тілько всього памятаю. Потім чую невиразно — ніби грім, отвираю очі: в покою ясно, лямпа на столі ледве горить, Карло Павлович спить на канапці, книжка лежить на долівці, а я сиджу в кріслі й слухаю, як з гармат палять. Згасив лямпу, вийшов тихенько з кімнати й пішов домів.

Штернберґ ще спав. Я вмився, прибрався й пішов на вулицю. З Андріївської церкви виходили вже люди з свяченими пасками. Ранок був дійсно святочний. А чи знаєте, що в той час мене найбільше займало? Соромно сказати, а сказати треба, бо був-би гріх, коли-б я затаїв перед Вами яку гадку, або почування. Я був у

той час суща дитина: мене найбільше займав тоді мій непромокальний плащ. Чи не чудно, що я так тішуся святочною обновою? Ні, коли добре подумати, то не чудно. Дивляючися на поли свого лискучого плаща думав я: чи давно то, в заялозеному, запачканому халаті, не смів я про таке вбрання навіть подумати, а тепер! Сотню карбованців викидаю на оттакий плащ! Просто Овідієві переміни! Або бувало розживешся на якого там бідного коповика й купуєш білєт на райок, не розбіраючи навіть, яку штуку грають, і за того коповика бувало так сердечно насмієшся й так гірко наплачешся, що другому за ввесь вік не доведеться так плакати й так сміятися. І чи давно-ж було це? Не далі, як учора — і така переміна! Тепер я вже не инакше йду до театру, як на крісла, а мало коли на місця за кріслами, та й іду не на що-трапиться, але вибіраю або премієру, або повторення премієри, а як на стару штуку, так дивлюся, щоб була гарна. Правда, що нема вже в мене того щирого сміху й тих сердечних сліз, але мені їх не жаль. Згадуючи про все це, я й про Вас згадую, мій Добродію, незабутній; згадую і той незабутній ранок, коли Господь навів Вас на мене в Літному саді, щоб витягнути мене з болота й з ничогости.

Свято зустрів я в родині Уварових, тілько не гадайте що графів, крий Боже: ми ще так високо не літаємо. Це проста, скромна родина, та така-ж то добра, мила, гармонійна, що дай Боже, щоб усі родини на світі були такими. Мене вони вітають ніби свойого, найблищого кревняка. Карло Павлович те-ж часто їх відвідує.

Свята провели ми весело. За цілий тиждень ані разу не обідали у М-me Юрґенс, а все в гостях, то в Йоахіма, то в Шмідтів, то в Фіцтума, а в вечір або в театрі, або в Шмідтів. Сусідка наша провідує нас по давньому і все така-ж пустотлива, як і перше була.

Шкода, що не можу з неї мати моделя для Андромахи: занадто молода й делікатна, коли так можна висловитися. Дивуюся, що це за жінка, її тітка. Вона, бачиться, і в гадці не має своєї пустотливої небоги. Дивно! Штернберґ розповів мені її історію до краю. Матері вона не памятає, а батько був якийсь убогий урядник, і мабуть, пяниця, бо як жили вони в Коломні, то він що днини приходив із служби червонісенький, як вона сама висловила ся, й сердитий; як мав гроші, то посилав її в шинок по горілку, а як не було гроший, то казав йти на вулицю й просити милостині, а щоденний мундір носив усе з дірами на ліктях. Тітка, теперішня її опікунка, а його рідна сестра, прийде було до них та просить, щоби він віддав їй Пашу на виховання, але він і слухати не хоче. Чи довго вони жили так у Коломні — не тямить. Раз якось, зімою, він зі служби до дому ночувати не прийшов; вона сама одна ночувала дома й нічого не боялася. На другу ніч він теж не прийшов, а на третій день прийшов по неї від батька слуга з Обуховської лічниці. Вона пішла, а слуга розповів їй по дорозі, що батька її поліція підняла в ночі на вулиці, а в ранці в жару привезли його до лічниці. Минулої ночі він на короткий час прийшов до себе, подав своє імя, вказав мешкання і просив привести її до його. Та хорий не пізнав доньки й прогнав її від себе. Тоді вона пішла до тітки й осталася у неї. От і вся її сумна історія.

Цими дняма подарував їй Штернберґ »Векфільдського священика«. Вона вхопила книжку, як дитина гарну забавку, побавилася як дитина, розглянула картинки й кинула на стіл, а відходячи навіть не згадала про неї. Штернберґ майже певний, що вона не вміє читати, і я, міркуючи по її сумному дитячому віку, тієї-ж гадки. Мені прийшло навіть на гадку, коли це так, навчити її читати. Штернберґови подобалася моя ідея і він заявив готовість помагати мені. Він так пере-

конаний, що вона неписьменна, що того самого дня пішов до книгарні й купив їй буквар з образками. Але наш добрий намір так і остався наміром, а це ось чому: на другий день, коли ми хотіли приступити до першої лєкції приїхав з Криму Айвазовский і замешкав у нас. Штернберґ дуже радістно привітав свого товариша, а мені, сам не знаю чому, Айвазовский від першого разу не сподобався. Є у його, не дивлячись на елєґантні манєри, щось несимпатичне, не артистичне, щось ввічливо-холодне, відпихаюче. Портфеля свойого нам не показує: каже, що оставив його в Феодосії у матері, а дорогою нічого не рисував, бо спішився, щоб захопити перший заграничний парохід. А про те він прожив з нами, не знаю з якої причини, цілий місяць. За ввесь цей час сусідка наша ані разу нас не провідала, вона боїться Айвазовского, і я рад-би його за це кожньої днини виправити за границю. Та от мені лихо: з ним поїде й мій Штернберґ дорогий.

Минуло ще кілька днів і ми провели Штернберґа до Кронштадту. Кругом його зібралося нас чоловіка з десять, а біля Айвазовского ні оден. Дивна річ у артистів. Між тими, що випроважали Штернберґа, був і Михайлов, і прислужився-ж він нам! Після веселого приятельського обіда в Стеварта, він здорово заснув. Ми хотіли його розбудити, та не могли. Тоді взяли ми кілька пляшок Кліко й пішли з Штернберґом на пароплав. На чердаці »Геркулєса« випили вино, передали нашого приятеля Тиринову, начальникови пароплава, попращалися й вернули, вже вечером, до ресторану. Михайлов вже трохи очуняв. Стали ми розказувати йому, як ми випроважали Штернберґа, — він мовчить; як були на пароході, — він заєдно мовчить, і як випили дві пляшки Кліко.

— Поганці! — промовив він при слові Кліко: — не збудили відпровадити товариша!

Нудно мені без мого любого Штернберґа, так нудно, що я не тілько з мешкання, де усьо мені його нагадує, але й від моєї моторної сусідки готов тікати. Більше до Вас нічо тим разом не пишу: нудно, а я не хочу своїм скучним листом і на Вас скуку наводити. Краще візьму ся до конкурсової праці. Прощавайте.

VIII.

Літо у мене так швидко майнуло, швидше ніж одна хвилина у данді-дармоїда. Що лиш після вистави озирнувся я, що воно вже потонуло в вічність.

А тимчасом ми з Йоахімом кілька раз у літку відвідували на Крестовськім острові старенького Кольмана, і під його проводом зробив я три студії: дві ялинки й одну березу.

Добра душа цей Кольман! Шмідти вже вернули в го́род і вони то пригадали мені своїм дориканнєм, що літо вже проминуло. Я в них не був ні-разу. До них далеко, а в мене всі дні й всі ночі йшли на конкурсову роботу. За те, — як щиро вони повітали мене з успіхом! Так, з успіхом, мій незабутній добродію! Яке велике діло для ученика конкурсова праця! Це пробний камінь, і яке велике щастя, коли він на йому показався сущим, правдивим артистом! Я зазнав цього щастя в-повні. Не годен описати Вам цього дивного, безконечно солодкого чуття. Безнастанна присутність усього святого, всього прекрасного в світі, в однім чоловіці. Та за те, які гіркі, які тяжкі дожидання переживаєш перед тим святим щастям!

Хоч Карло Павлович впевняв мене, що матиму успіх, я так страдав, як страдає злочинець перед карою смерти, — ні, ще більше! Я не знав, чи вмру, чи жити буду, а

це, на мою думку, тяжше перенести. Присуд не був ще оповіщений. Дожидаючи цього страшного присудку, пішли ми з Михайловим до Делі на партію білярду; але в мене дріжали руки, я не міг ні одної кулі влучити, а він валить, як-би нічого не було. А вже-ж і він був під судом, його конкурсова робота стояла рядом з моєю. Мене сердила така байдужність, я кинув кий і пішов до дому. В коридорі стрінула мене сусідка, сміється, щаслива.

— А що? — спитала вона.

— Нічо, — відповів я.

— Якто нічо? Я прибрала Вашу кімнату, мов на велике свято, а Ви йдете такий скучний.

Хотіла зробити знуджену міну, та ніяк не могла. Я подякував їй за ввагу й попрохав до кімнати. Вона так щиросердечно, мов дитина, стала розважати мене, що я не втерпів і розсміявся.

— Ще нічого не знати, іспит ще не скінчений, — мовив я.

— Так чого-ж Ви мене обдурили? Ви не маєте сумління. Як-би знала, не прибірала-б кімнати.

І надула свої рожеві губоньки.

— У Михайлова, — казала дальше, — я не прибірала; нехай собі із своїм мічманом валяються, мов медведі у барлозі; мені що до того?

Я подякував їй за таку ввагу до мене й спитав, чи буде вона рада, коли Михайлов дістане медаль, а я ні.

— Я йому руки поломлю, очі видру, я його вбю на смерть.

— А як я дістану?

— Я тоді сама вмру від радощів.

— За-що-ж мені така перевага? — спитав я.

— За-що? за те... за те..., що Ви обіцяли мене в зимі вчити читати.

— І я додержу свойого слова, — відповів я.

— Ідіть-же в академію, — сказала вона, — й довідайтеся, що там дісться, а я Вас дожидатиму в сінях.

— А чому-б не тут? — спитав я.

— А як прийде мічман, то що-ж я тоді робитиму?

Правда, подумав я, й не кажучи ні слова, вийшов у коридор. Вона замкнула двері й сховала ключ до кишені.

— Я не хочу, щоби вони без Вас входили до Вашої кімнати й попсули що.

З чого вона взяла, подумав я, що вони попсують що без мене — просто якась вигадка діточа!

— До побачення! — сказав я, сходячи по сходах. — Побажайте мені щастя!

— Від щирого серця, — відповіла радісно й зникла.

Я вийшов на вулицю. Я боявся війти в академію. Академічна брама здавалася мені роззявленою пащою у якоїсь страхітної потвори. Одначе-ж, втомившися ходженнєм по вулиці, я перехрестився й перебіг крізь ту страшенну браму.

В коридорі другого поверху снувалися мої нетерплячі товариші, ніби тіні біля Харонового перевозу; я замішався між них.

Професори були вже в конференційній салі; страшна хвилина зближалася. З круглої салі вийшов інспектор Андрій Іванович; я перший стрінувся з ним, а він, переходячи по-при мене, шепнув мені: »поздоровляю«. Ніколи в життю не чув я, тай не почую такого солодкого, такого гармонійного слова. Я стрімголов полетів до хати й з великої радости розцілував свою сусідку. Добре, що ніхто не бачив, бо було це на сходах, хоча на мою думку нічого поганого в тому нема, а все-ж таки, — слава Богу, що ніхто не бачив.

Так то менш-більше відбувся цей іспит, що зворушив усю мою душу.

Все отсе, що я тепер написав до Вас, це тілько

тьмяний сілюет з живої природи, слаба тінь дійсної події; її ніяк не годен передати, ні пером, ні пензлем, ані навіть живими словами. Михайлову не повезло з іспитом. Крий Господи, як-би мені лучилося таке нещастя: я-б з розуму зійшов, а він, як-би нічого не сталося, прийшов домів, надяг тепле пальто й поїхав до свого мічмана в Кронштадт. Не знаю звідки у його така прихильність до того мічмана: я в ньому не бачу нічого принадного, а він від його без душі. Правда, з-разу він і мені був сподобався, але не на-довго. От мій бідний учитель Демский — це справді симпатична людина. Він, бідолаха, хорий, і то невилічимо хорий: сухоти в останньому періоді. Ходить ще, але ледве-ледве ходить.

Якось отсе зайшов поздоровити мене з медалею і ми цілий вечір провели на милій, приятельскій розмові. Він віщував мені цілу мою будучність так певно, природно, так живо, що я мимохіть вірив. Бідний Демский: він зовсім несвідомий своєї недуги; у його такі іллюзії будучности, як у процвітаючого молодця. Щасливий, — коли мрію мож назвати щастєм!

Він каже, що найважнійша й натруднійша річ вже усунена, се-б то бідність, що він не потрібує вже просиджувати ночий, переписуючи відчити за якого там рубля, що він тепер зовсім визволився від нужди і може посвятитися своїй любій науці, що він, коли не перевисшить свого ідола, Лєлєвеля, в історії своєї вітчини, то бодай зрівнаєть ся з ним, і що будуча його діссертація подасть йому всі засоби, щоб здійснити блискучі надії; між тим він плює кровю й старається скрити це переді мною.

Мій Боже! Чого я не дав-би, що-б здійснилися його гарячі бажання! Та на жаль, нема й найменшої надії. Ледве доживе він, доки лід на Неві скресне.

В момент найсердечнійших виявленнь Демского відчинилися з шумом двері й увійшов моторний мічман.

— А що, Мішка дома? — спитав, не здіймаючи шапки.

— Він ще вчора поїхав до Вас, — відповів я.

— Значиться, я розминувся з ним. Нехай собі переїдеться, а я поки що, в Вас переночую.

І він увійшов до кімнати Михайлова. Я подав йому свічку. Що мені було робити? Сподіючись, що в нас ніхто не ночуватиме, я просив Демского, лягати на ліжку Михайлова. Демский спостеріг мій клопіт, усміхнувся, взяв шапку й простягнув до мене руку. Я мовчки й собі взяв шапку, вийшов з ним на вулицю і лишив мічмана самого. Відпровадивши Демского, вернув я дуже нерадо домів. І що-ж застав я там? Моя сусідка, не знаючи, що мене нема дома, зайшла до мене, а бравий мічман, уже на-пів роздягнений, ухопив її і хотів двері на ключ замикати. Аж тут я на поріг і — перешкодив йому. Сусідка вирвалася у його з рук, плюнула йому в лице й утекла.

— Суще живе срібло, — сказав він, утираючися.

Мене обидила ця сцена, але я не дав йому цього по собі пізнати, а що не було ще пізно, так оставив його в хаті, а сам пішов пошукати собі гіднійшого товариша, щоб провести осінній вечір.

Та не велося мені з відвідинами; я тілько кланявся перед замками дверий. До Шмідтів йти було вже пізно, Карла Павловича теж не було дома і я не знав, що з собою зробити; клятий мічман мордував мене, я ненавидів його. Не знаю, була це заздрість, чи прямо відраза до чоловіка, який опоганив святе почуття жіночої соромливости? Жінці, яка-б вона не була, винні ми, коли не поважання, так хоч приличність. А мічман знехтував одно й друге; він прямо пянюга, або в глибині душі поганець. Я, мимохіть, вірю більше в друге. В мешканні Карла Павловича світилося; я зайшов до його й перебув ніч. Карло Павлович запримітив, що я якийсь то не-свій, але був такий ува-

жливий, що навіть жадного питання не завдав, казав постелити мені в одній кімнаті з собою і, сидячи, почав у-голос читати. Була це книжка Уешинґтона Ірвінґа: »Хрістофор Колюмб«. Читаючи, він начеркував картину, як невдячні Еспанці виводять з корабля на берег великого адмірала, закутого в кайдани. Який сумний, повчаючий образ! Я подав йому кусок паперу й олівець, але він не взяв, лиш читав дальше.

Раз якось за вечерею, розказуючи про свою подорож по старій Гелляді, зробив він на-швидку нарис прегарного образа: »Атенський вечір«. Образ представляв улицю в Атенах, озарену вечірним світлом. На видноокрузі докінчений Партенон, але руштування ще не зняте. На першому пляні везе пара буйволів марморну статую Фідія »Ріка Фідіс«; з боку сам Фідій: стрічають його Перікль, Аспазія і всі великі Атенці Періклевих часів; всі вони, від славних гетер аж до Ксантипи, здоровлять його. І всьо це озарене промінням заходячого сонця. Прегарний образ!

Що значить »Атенська школа« супроти цього живого образу? А він його тому й не скінчив, що вже єсть »Атенська школа«. І кілько таких картинок викінчує він, або своїм вітхненим словом, або нарисом, на вершок довгим, у своїому, не дуже то й розкішному альбомі. Так приміром нарисував він минулої зими багато маленьких начерків на тую саму тему. Не знав я, що сáме мій великий мистець задумує робити, тілько догадувався, що щось велике — й не помилився.

Цього літа завважав я, що він що-днини, перед заходом сонця, сходить у своїй сірій робітничій куртці в колюмнову салю своєї робітні й перебуває там до вечора. Оден Лукіян знав, що там робилося, бо носив йому воду й їду. Я тоді працював над конкурсовою роботою і не міг зголоситися до його, що буду йому читати, хоч знаю, як радо приняв-би був моє зголошення. Так минуло три тижні. З нетерпіливости я аж

тремтів. Ніколи він так безнастанно не перебував у своїй робітні. Мусіло там творитися щось незвичайного. Але хіба-ж творить такий великий ґеній звичайні речі?

Раз якось, під-вечір, відпустив я свого моделя і пустився йти. В коридорі стрів мене Карло Павлович. Борода у його була не брита. Він забажав побачити мою конкурсову роботу. З трепетом повів я його до свойого кабінету. Зробивши кілька дрібних заміток, сказав: »А тепер ходім подивитися на мою працю.« Ми пішли в портик.

Не знаю, чи казати Вам, що я там побачив? Мушу розповісти, але якже розповідати це, чого не можна розповісти?

Двері до робітні відчинилися і я побачив величезне, темне полотно, натягнене на раму, а на йому чорною краскою написане: »Начато 17. червня.« За полотном музична скринька грала хор нобілів із »Гуґенотів«. З замираючим серцем пішов я за полотно, оглянувся — і в мені заперло дух: передо мною стояв не образ, але у цілій своїй величі й грозі, жива »Облога Пскова«. От де вага цих маленьких ескізів! От, чого то він торішнього літа їздив до Пскова! Я знав про його намір, але ніколи не міг я собі уявити, що-би він його так скоро виконав. Так скоро й так прегарно! Заки зроблю для Вас невеличкий начерк із цього нового чуда, опишу його, розуміється, дуже коротко.

З правого боку від видця, на третьому пляні образу, вибух башні; трохи блище вилім у мурі, а у тому вилomі рукопашна бійка, та така бійка, що аж страшно глядіти. Здається тобі, що чуєш крики й бренькіт мечів об ливонські, польські, литовські і, Бог вість, об які там єще залізні шеломи. З лівого боку образу, на другому пляні, хрестний хід з хоругвами й іконою Матери Божої; попереду ступає урочисто і спокійно епископ з мечем святого Михайла, князя Псковського. Який не-

звичайний контраст! На першому пляні, по середині образа, блідий монах, у руці з хрестом, верхи, на гнідому коні. По правому боці монаха здихає білий кінь Шуйского, а сам Шуйский, біжить до вилому з піднятими в гору руками. Ліворуч монаха побожна бабуся благословить парібка, чи краще сказати хлопця, щоб йшов на ворога. Ще дальше, на ліво, дівчина напуває водою з ведра утомлених вояків. В самому кутку образа конає полуголий вояка, а піддержує його молода жінка, мабуть незабаром вдова по йому. Які всілякі чудні епізоди! Я вам навіть половини їх не описав і мій лист не мав-би кінця і все таки не списав-би я всіх подробиць цього вершка штуки...

Вдоволіться, поки-що, хоч отсим прозаічним описом цього високопоетичнього твору. Опісля пришлю Вам нарис його і Ви побачите яснійше, який це божественний твір.

Про що-ж мені ще до Вас писати-би, мій незабутній Добродію? Так в-ряди-годи і так коротко до Вас пишу, що мені аж соромно. Ваші докори, немов то я лінивий до писання, не зовсім справедливі. Я не лінивий, тілько не вмію про своє щоденне життя так цікаво оповідати, як другі. Недавно прочитав я (властиво із-за листів) Кляриссу, в перекладі Жюль Жіняка, і мені подобалася тілько передмова перекладника, а самі листи такі солодкаві, такі довгі, що... геть з ними! І звідки взялося у людини стільки терпіння, писати такі безконечні листи? А листи з заграниці мені ще менше сподобались: багато претенсії, а толку мало, педантизм і більш нічого. Признаюся Вам, рад би я дуже навчитися писати листи, та не знаю, як це зробити. Навчіть мене! Ваші листи такі гарні, що я їх вивчую на память. Та заки навчуся Вашої штуки, буду писати так, як серце диктує, і моя простосердна щирість хай Вам заступить штуку.

Переночувавши у Карла Павловича, я о десятій го-

дині, дуже нерадий, пішов до свого мешкання. Михайлов був уже дома і наливав мічманови, котрий що-йно збудився, якесь вино до шклянки, а моя пустотлива сусідка виглядала з мого покою, якби нічого не було, і реготалася на ціле горло. Ніякого самолюбства нема, ані тіні соромливости. Чи це проста натуральна наївність, чи наслідок уличного виховання? Цього питання я не потрафлю розвязати, а не потрафлю тому, бо я до неї безтямно привязався, мов до наймилійшої дитини. І немов сущу дитину я посадив її за буквар. Вечорами вона товче склади, а я що-небудь рисую, або роблю її портрет. Головка — прямо розкіш! І цікава річ, відколи вона зачала вчитись, перестала реготатися. А мене сміх бере, коли дивлюся на її поважне діточе личко. Не маючи що́ робити, я гадаю через зиму намалювати, як студію з натури, її портрет при світлі огня, в тій самій позиції, як вона сидить з указкою в руці, задивившись в буквар. Буде це гарненький малюнок à la Ґрйоз. Не знаю, чи дам собі раду з красками; олівцем виходить добре.

На днях познайомився я з її тіткою, і то в дуже ориґінальний спосіб. Вертаюся, як звичайно, в одинацятій годині рано з кляси, а в коридорі стрічає мене Паша й каже, що тітка просить мене на каву. Мене це здивувало. Відмовляюся. Бо й справді, як тут входити в незнайомий дім та ще прямо на почастунок? Але вона не дає мені й слова сказати, тягне мене за рукав до своїх дверий, мов упряме теля, а я, мов теля упираюся, і вже туй-туй мав увільнити свою руку, коли відчинилися двері й на підмогу появилася сама тітка. Вона, не кажучи й слова, вхопила мене за другу руку, втягла в світлицю, замкнула двері на ключ і просить бути, як дома.

— Будьте ласкаві, без церемонії, каже задихаючись; не обезсудьте за простоту! Паша, що-ж ти гав ловиш? Давай скорше каву!

— Зараз, тітко, зараз! обізвалася з другої кімнати Паша і за хвилину появилася з кофейником і чарками на підносі — суща Гебе! Та й тітка де-що подобала на тучегонителя.

— Давно хотіли ми з Вами познайомитися, — почала гостинна хазяйка: — та все якось не складалося, а нині, слава Богу, я таки на своїому й поставила. Вибачте нам за простоту. Чи не випєте ще чашечку кави? Наша молочарка щось довго не показується, а в склепі сметанка така лиха; та що-ж йому робити? Паша вже давно настає, щоб з Вами познайомиться, та Ви такий відлюдок, такий анахорет, навіть на коридорі зайвий раз не покажетеся. Випийте ще чашечку! Ви з нашою Пашею прямо чуда доказали, ми її прямо не пізнаємо: з-ранка до ночи сидить за книжкою, водиці не скаламутить, аж любо. А вчора, уявіть ви собі, як ми здивувалися! взяла ту книжку з образками, що Ваш товариш їй подарував, отворила й стала читати: правда, ще не зовсім плавно, але зрозуміти можна все. Як же та книжка зоветься?

— »Векфільдський священик«, сказала Паша, виходячи з-за перегородки.

— Так, так, священик! І як то він бідний в острозі сидів, і як він доньку свою розпустну шукав — цілу книжку прочитала, куди й той сон подівся! Хто тебе навчив? питаю її. А вона каже: Ви. От вже з'обовязали Ви нас. Мій Кирило Афанасич, як не в службі, так дома сидить над паперами. Настане вечір, ми й сидимо мовчки, і вечір тобі роком здається; а тепер я й не стямилася, як він пролетів. Чи не випєте ще чашечку?

Я подякував і хотів йти, але де там! Господиня без церемонії вхопила мене за руку й посадила на давне місце, примовляючи: о ні, у нас (не знаємо, як у Вас) так не роблять, щоб прийшов та зараз і пішов. Будьте ласкаві, побесідуйте з нами та закусіть, чим Бог дав.

Однакож я вимовився від закуски, і від бесіди, болем

в животі і колькою в боці, чого у мене, славити Бога, ніколи не бувало. Мені йшло о те, що треба було поспішати до кляси, бо вже перша година кінчилася.

Мене відпустили, взявши честне слово, що прийду знов о сьомій годині в-вечір. Вірний даному слову, я о сьомій годині прийшов до гостинної сусідки. На столі стояв вже самовар, і вона стріла мене зо шклянкою чаю в руках. По першій шклянці представила мене свому »господареви«, як вона висловилася, лисому дідусеві в окулярах, котрий сидів у другій кімнаті, за столом, над купою паперів. Він встав з крісла, поправив окуляри, простягнув до мене руку й сказав: покірно прошу, сідайте! Я сів. Він зняв із носа окуляри, обтер їх хустиною, наложив знов на ніс, сів мовчки на своє місце й потонув у своїх паперах. Так минуло кілька хвилин. Я не знав, що робити. Моє становище починало робитися смішним. На щастя виручила мене хазяйка.

— Не перешкаджайте йому, — сказала вона, визираючи з другої хати. — Ходіть до нас, у нас веселійше.

Мовчки покинув я пильного господаря і перейшов до загарливої господині. Паша сиділа смирненько над »Векфільдським священиком« і переглядала картинки.

— Бачили нашого господаря? — спитала хазяйка; — він все такий; так привик до своїх паперів, що й хвилини без них не проживе.

Я похвалив його за любов до праці й попрохав Пашу, щоб у-голос читала.

Вона досить помалу, але добре й зрозуміло прочитала сторінку з »Векфільдського священика«, а тітка дала їй за це шклянку чаю і додала ще похвалу, якої й на трьох сторінках не списав-би; мені, як учителеви, дякувала без краю і спитала, чи не хочу я до чаю рому? Але що ром був ще у Фоґта й Паша мусила-б що йно йти по його, так я відмовився від рому і від чаю, на превеликий жаль гостинної господині. В оди-

найцятій годині дали вечерю, і я пішов, обіцявши про відувати їх що-дня.

Яке враження зробила на мене отся нова знайомість, того я не можу вам виразно сказати. А перше враження, кажуть, дуже важне в справі знайомости. Я з неї вдоволений о стільки, що дотеперішня моя знайомість з Пашею здавалася мені непригожою, а тепер це все, як-би усунене і наша приязнь мов-би скріпилася цею новою несподіваною знайомостю.

Я зачав до них приходити що-дня і за тиждень був уже як старий знайомий, або, лучше сказати, як член родини. Вони предложили мені у себе обід за ту саму ціну, як у пані Юрґенс, і я спроневірився добрій m-me Юрґенс, приймивши радо предложення сусідки. І не каюся: мені навкучилось безжурне кавалєрське товариство, а у них мені так добре, тихо, спокійно, все по домашньому, все так згідне з моїм характером, з моєю тихомирною вдачею. Пашу я називаю сестрою, тітку її — своєю тіточкою, тілько дядька ніяк не називаю, бо я його бачу лиш за обідом. Він, здається, і в свята ходить на службу. Мені у них так добре, що я майже нікуди не ходжу, окрім до Карла Павловича. У Йоахіма вже й не памятаю, коли я був, так само у Шмідта і у Фіцтума. Сам вджу, що не добре роблю, та що-ж робити: я не вмію брехати перед добрими людьми. Недостаток світового виховання — нічого більше.

На другу неділю відвідаю їх всіх, а вечір проведу у Шмідта, бо щоби в самій речі не зірвати знайомства. Та все це нічого, все воно якось уладиться, а от який я клопіт маю: не можу уладнатися з Михайловим, а властиве не з ним, з його сердечним приятелем мічманом: він майже що́ ніч у нас ночує. Се-б ще нічого, а то попривводить з собою Бог-зна яких людей, і вся ніч сходить на картах і піятиці. Я не рад-би міняти помешкання, та мабуть треба буде, як тії орґії не скінчаться. Коли-б хоч скорше весна настала, то нехай би

собі цей незносний мічман пішов на море. Я зачав красками студію з Паші біля огня. Виходить дуже люба головка; біда тілько, що навісний мічман не дає робити. До свят рад-би я скінчити й щось иншого почати, та ледве, чи зможу. Я захожувався вже у сусідок з роботою розтаборитися, та якось ніяково. Освітлення при огні так мені подобалося, що як скінчу отсю головку, то гадаю ще другу почати, теж з Паші, Весталку. Шкода тілько, що тепер годі дістати білих рож на вінок, а цього доконче треба; та на це ще час.

Паша починає вже добре читати й читання вона полюбила; я дуже рад тому, але маю труднощі у виборі лєктури для неї. Кажуть, що романи не добре читать молодим дівчатам, а я по-правді не знаю, що тут недоброго. Добрий роман загострює уяву й ублагороднює серце, а суха, хоч-би тобі й розумна книжка, не то, що нічого не навчить, але ще й охоту до читання віджене. Я дав їй на перший раз Робінзона Крузо, потім дам подорож Араґа, або Дюмін Дюрвіля, потім знов який роман, а там — Плютарха. Жаль, що нема в нас переводу Вазарого; познайомив-би я її із знаменитостями нашої прекрасної штуки. Чи добрий мій плян? Як Ви думаєте? Коли маєте що замітити, так напишіть мені, а я вам сердечне подякую. Вона мене тепер інтересує, немов хтось близький, рідний. Тепер на неї, письменну, я гляжу, наче артист на свій недокінчений образ; за великий гріх вважаю лишати їй самій, щоб вибірала собі лєктуру, або краще сказати, щоб читала, що їй під руку попаде — вона не має у чім вибірати, то вже лучше було-б, не вчити її читання.

Надокучив я вам своїми сусідками, та що робить? Приказка каже: що в кого болить, про те він й говорить, а сказати правду, в мене тепер і нема про ніщо більше говорити. Нігде не буваю й нічого не роблю. Не знаю, що мені доля готує на друге літо, я з якимсь страхом його дожидаюся. Та й чи-ж можна инакше?

Те літо має покласти певну основу під вибраний мною чи властиве Вами завід. Карло Павлович каже, що зараз по святах буде оголошений конкурс на першу золоту медаль. Я мало що не попадаю в обморок на саму гадку про цей рішаючий конкурс. Що́ буде, як мені удасться? Я з розуму зійду. А Ви? Хіба-ж Ви не приїдете подивитися на трирічну виставу і на мою одобрену конкурсову роботу і на смирненького автора її, яко на своє власне твориво? Я певний, що Ви приїдете. Напишіть мені про Ваш приїзд в найближчім листі, а я матиму добру причину виповісти Михайлову мешкання. Мічман мабуть вже й йому навкучився. Добре ще, що маю я пристанище у сусідок, а то мусів-би з власного мешкання тікати. Будьте ласкаві, напишіть, що приїдете, тоді я все разом покінчу. Прощавайте, мій незабутній добродію! В другому листі донесу Вам про дальші поступи моєї учениці і про висліди оповіщеного конкурса. Прощайте!

P. S. Бідний Демский вже не годен з хати вийти. Не пережити йому весни.«

IX.

Одержавши цей лист, я написав мому приятелеви, що не на виставу, а може ще на велик-день приїду до його в гості і заїду просто до його мешкання, так, як приїзджав Штернберґ. Це я написав іменно на те, щоб його визволити від докучливого мічмана. Правду сказати, я боявся о його ще неусталений характер. На біду він міг-би зробитися двійником гульвіси — мічмана; тоді і ґеній, і мистецтво, і слава, і все чарівне в житті — пиши: пропало! Все воно спічне, мов у гробі, на дні всепожираючої чарки. Примірів на це, особливо-ж у нас в Росії, на-жаль дуже, й дуже багато. І де тому причина? Не вже-ж саме тілько піяцьке товариство може в молодого чоловіка вбити зарід доброго? — чи може

єсть тут щось друге, для нас не зрозуміле? Вже-ж недаром народна мудрість вивела оден висновок: »скажи мені, хто твої знайомі, а я тобі скажу, хто ти.« Гоголь також, мабуть не без підстави, запримітив, що, коли »русскій чоловік добрий майстер, то мабуть він і пяниця«. Що це має значити? Гадаю, що нічо більш, як недостача загальної цівілізації. От возьмім сільського, або й иншого писаря. Між чесними, та безграмотними селянами грає він таку ролю, як Сократ в Атенах; а пригляньтеся ви тільки до його: це неморальна, непробудима худобина. Це тому, що він мистець у свойому званні, одинокий письменний чоловік між сотками простодушних селюхів, котрих коштом він упивається і розпустує, а вони тілько дивуються його спосібностям і ніяк не можуть второпати, як може бути такий талановитий чоловік таким безтяменним пяницею! А простакам тим і не в-догад, що він між їми оден майстер письменного, чи якого там другого діла, що він не має рівного собі, що люде не перестануть до його повертатися, тому бо не має другого, щоб до його можна було звернутися, нема — тому то він свою роботу як-будь зробить, а легкі зарібки пропиває. Отсе, на мою гадку, одинока причина, що в нас, як лучиться майстер у своїй професії, то безумовно він і великий пяниця. А крім того запримічено й між культурними націями, що люде з вищими душевними прикметами, виходячі з гурту людий звичайних, все і всюди були прихильниками, а то й горячими поклонниками, веселого бога Бакхуса. Це вже, мабуть, невідмінна вдача незвичайних людий.

Я знав особисто ґеніяльного математика нашого О. (а математики взагали умірковані люде); кілька разів лучилося мені обідати з ним разом. Він не пив за обідом нічого крім води. Отже раз спитав я його:

— Ви ніколи не пєте вина?

— В Харкові ще колись випив я два »погребки«, та й сказав собі: досить! — відповів простодушно.

Та не всі-ж кінчають двома погребками, але беруться до третього, або й до четвертого, і на цьому фатальному четвертому кінчать свою сумну карієру, а нераз і життя.

А він, це-б то мій артист, належав до категорії людий горячих, запальних, з палкóю уявою; се-ж і є найлютійший ворог самостійного, статочного життя. Хоч я зовсім не поклонник монотонної, зимної акуратности і щоденної одноманітної, волової діяльності, але й не скажу, щоби я був прямим ворогом статочної акуратності. Взагалі в житті єсть найлучша середня дорога, але з штуці, в науці і взагалі в духовій діяльності середня дорога не веде до нічого, хиба до передчасної смерти.

Я хотів би, щоби мій артист був і великим, незвичайним артистом і цілком звичайним чоловіком у домашньому житті; але ці дві великі прикмети мало коли знаходяться під одним дахом. Я бажав-би сердечно заздалегідь провидіти і відвернути все, щó могло би шкідливо впливати на молоду уяву мого любимця, але як це зробити, — не знаю. Мічмана я рішучо боюся, та й від сусідки не можна нічого доброго сподіватися: це ясно, як день. Тепер могло-би все це скінчитися на розлуці й на сльозах, на чому звичайно й кінчається перше кохання, але-ж при допомозі тітки, яка йому від першого разу так дуже сподобалася, може воно скінчитися смолоскипом Гіменеєви, а там, — дай Боже, щоби я помилявся, — розпустою й бідою.

Він мені цього прямо не каже, що влюбився по вуха в свою ученицю, бо котрий-же молодий чоловік відкриє вам так легко цю святу тайну? На одно слово своєї богині, він кинеться в огонь і воду, скорше чим вискаже її словами своє ніжне почуття. Так робить молодий чоловік, що щиро любить. А хіба-ж є молодці, що инакше люблять?

Щоб хоч трохи відвести його від сусідок, я не зга-

дую про них ні словом. Я радив йому, як найчастійше навідуватися до Шмідта, до Фіцтума й до Йоахіма, як до людий, потрібних для його духового образования, радив провідувати старого Кольмана, котрого добрих рад для малювання краєвидів йому конечно треба, ходити що-дня, як до храму штуки, до робітні Карла Павловича і там зробити для мене акварельну копію з »Бахчисарайського фонтана«.

А врешті я написав йому про велику вагу конкурсової роботи, яка його тепер чекає, а для якої він повинен посвятити себе цілого і всі свої дні й ночі, аж до самого іспиту, се-б то до місяця жовтня. Такий речинець і така робота здавалося мені, вистануть, щоб хоч трохи охолодити першу любов. Я писав йому, що коли не буду міг ціле літо остатися в столиці, то в осені знов напевно приїду, спеціяльно задля його конкурсової роботи.

Мій лист мав свій добрий вплив, так, як я сподівався, але тілько на половину: робота йому удалася, а сусідка — ох, лихо! Але на-що перед часом підоймати завісу таємничої судьби? Прочитаймо ще оден, та вже остатній його лист:

»Не знаю, чи по волі, чи по неволі, але Ви мене тяжко обманили, мій незабутній добродію! Я дожидав Вас як найдорощого мойому серцю гостя, а Ви — нехай Бог Вас судить! І на-що було обіцювати? А кілько клопотів мав я з моїми співмешканцями! Ледве позбувся їх. Правда, Михайлов згодився зараз, але упертий мічман дотягнув таки до самої весни, се-б то до цвітної неділі, і на розстанню з ним ми мало що не посварилися: він конче хотів лишитися і на великодний тиждень, але я сказав йому рішучо, що дожидаю Вас.

— Яка велика особа Ваш родич! може і в гостинниці замешкати, сказав він, підкручуючи свої дурні вуси.

Мене це розлютило, і я вже готов був наробити Бог знає яких грубостий, та Михайлов, спасибі йому,

зупинив мене. Я не знаю, що́ йому так дуже сподобалося в нашім мешканню, мабуть тілько те, що воно дармове, не наймлене. Зимою бувало Михайлов по кілька ночій не ночує дома, а в день лиш деколи загляне та й зараз піде, а він тілько що вийде пообідати та напитися до пяна, і знов лежить на канапі, або спить, або люльку курить. В останніх часах він вже і валізку свою з білєм притаскав, а коли я йому вже зовсім виповів мешкання, він все ще приходив кілька разів ночувати — просто безстидний чоловік! І ще одно дивне: аж до самого його виїзду в Миколаїв (його перенесено до Чорноморської фльоти) стрічав я його що дня в-вечір, вертаючи з кляси, або в коридорі, або на сходах, або коло брами. Не знаю, кого він в-вечір провідував, та Бог з ним і слава Богу, що я його збувся!

І не сказати, який великий успіх зробила моя учениця через зиму. Коли-б її було почати вчити у свій час, то з неї була-би прямо вчена. А яка вона стала сумирна та тиха, — прямо розкіш. Дитячої простосердечности й жартовливости й тіні не осталося.

Правду сказати, як що тілько письменність знівечила у неї тую любу жартовливість дитячу, так мені шкода! Рад я, що хоч тінь тої милої простосердності лишилася у мене на образку. Образочок вийшов дуже милий; огненне освітлення завдало мені багато труду, але вдалося. Прево́ дає мені сто рублів сріблом, і я годжуся на це радо, але аж по виставі. Я хотів-би доконче виставити мою любу ученицю на суд публики. Був-би я вельми рад, коли-б Ви мене не обдурили в-друге і приїхали на виставу; вона цього року буде особливе цікава: багато артистів, краєвих і заграничних, обіцяли прислати свої твори, між иншими барон Берне, Годен і Штайбен. Приїдьте, ради самого Аполльона і його девятьох прекрасних сестер.

Моя конкурсова робота поки-що йде пиняво; не знаю, як буде дальше. Карло Павлович з композиції вдово-

лений, більше нічого не можу Вам про неї сказати. На другий тиждень возьмуся поважно до праці, досі я якось мов-би тікав від неї.

Ах, коли-б я міг Вам розказати, як мені отся проста, добра родина подобається! Я у них, як коли-б до родини належав. Про тітку не треба й говорити: вона все добра й весела. Поважний і мовчаливий дядько — і він часом покине свої папери, сідає з нами коло шумячого самовару і нищечком пускає жартики, розуміється, самі невигадливі. Я деколи позволю собі, більшу приємність, розуміється, коли в кишені забрязчить лишній гріш: беру їх до льожі третього поверха в Александринськім театрі, і тоді загальне вдоволення не має границі, особливо як штука складається із водевілів. Моя учениця і модель ка кілька днів по такій виставі водевільні куплєти, бачиться, навіть у сні співає. Я люблю, чи, лучше сказати, обожаю все прекрасне, як в самім чоловіці, почавши від його зовнішности, так само, коли не більше, і високий артистичний твір людського розуму й рук. Мене захват бере, коли бачу по світовому вихована жінку і так само чоловіка: у них все, від слів до рухів, в такій рівній, згідній гармонії, у них всіх живчик, здається, бє однаково. Дурень і розумний, флєґматик і санґвінік — це рідкі явища, та й ледве чи вони й є між ними, і це мені надзвичайно подобається. Але це не може бути довго, бо я родився і виріс не між ними, а своїм убогим вихованнєм тим менше можу рівнятися з ними, і тому-то, мимо всеї чарівної примани їх життя, мені більше подобається родинне життя простих людий, на приклад таких, як мої сусіди. Між ними я цілком спокійний, а там ти все мов-би чого боявся. В останніх часах я і в Шмідтів почуваюся якось ніяково, і не знаю, що це значиться? Буваю у них майже що неділі, але не засиджуюсь так, як перше бувало. Може воно тому, що нема між ними мого любого, незабутнього Штернберґа.

До речі про Штернберґа. Недавно дістав я лист від його. Який дивак! Замісць описати, яке враження зробив на його вічний город, він поручає мені, знаєте кого? — Дюпата й Веронеза! Дивак! Пише, що у Лєпрого стрів велике товариство артистів, між ними був також Іванов, автор майбутнього образу: »Іван Предтеча проповідує в пустині«. Росийські художники шуткують з його нишком, кажуть, що він зовсім загруз в понтийських болотах і що все таки не знайшов того мальовничого, сухого иня, з корінням понад землею, якого потрібує для заднього пляну свойого образу; зате Німці не можуть його доволі нахвалитися. В Кафе Ґреко стрінув він також Гоголя: був дуже гарно причепурений, і розказував масні українські анекдоти. Та найзамітнійше, що він стрів, при вїзді у вічний город, крім бані св. Петра й безсмертнього велитня Колізея, це була качуча, ґраціозна, огниста, така, якою вона живе серед народа, а не така чепуриста й помальована, яку бачимо на сцені: »Уяви собі, — пише, — що знаменита Тальйоні, це тілько копія копії цього ориґіналу, який я бачив безплатно на вулицях Риму.« Але по-що робити виписки з листу, коли я Вам можу його післати в ориґіналі. Там Ви й про себе прочитаєте щось інтересного. Нещасливий Вілі заєдно думає про Тарновських. Ви її часто видаєте: скажіть, чи щаслива вона із своїм Ескуляпом? Коли щаслива, то не кажіть їй нічо про нашого друга, не трівожте її тихого, родинного спокою даремними споминами; а як ні, то скажіть їй, що наш приятель Штернберґ, найшляхотнійший чоловік у світі, любить її й досі так саме щиро й ніжно, як і перше любив. Це може розважить її сердечну тугу.

Як не страдав-би чоловік, які він муки не терпів-би, та коли почує хоч одно привітливе, сердечне слово, слово щирої участі від далекого, незмінного друга, то бодай на годинку, на одну хвилинку забуде він своє горе й почується щасливим, а одна хвилина повного

щастя нагородить, кажуть, безконечно довгі роки найтяжших терпінь.

Ви сміятиметесь, мій убожаємий приятелю, читаючи отсі стрічки, й погадаєте собі, чи не терплю і я сам якого такого лиха, коли про його так гарно висловлююся? Ні, впевняю Вас, дале-бі, я не маю ніякого горя, тілько так мені чогось сумно зробилося на душі, без причини сумно. Я безмежно щасливий і хіба-ж я міг-би не бути щасливим, коли в мене єсть такі приятелі, як Ви і мій дорогий, незабутній Віллі?

Не багато людий зазнало в світі такої солодкої долі як я, і як-би не Ви, то сліпа богиня пролетіла-б повз мене; Ви її зупинили біля убогого обірванця. О Боже мій, Боже мій! я такий щасливий, такий безгранично щасливий, що мені здається, я задушуся від цеї повноти щастя, задушуся і вмру. Мені неодмінно треба хоч якого-будь горя, хоч малісенького, а то самі поміркуйте: що тілько я задумаю, чого-небудь забажаю, все мені удається. Всі мене люблять, всі до мене ласкаві, починаючи від нашого великого мистця, а його любови, здається, досить для повного щастя.

Він часто заходить до мене, а деколи навіть обідає у мене. Скажіть, чи міг я тоді думати про таке щастя, коли побачив його перший раз у Вас, у тому самому мешканні? Багато, дуже багато достойників-царедворців не зазнають такого щастя, якого зазнаю я, невідомий злидар! Чи є тепер на світі чоловік, що-б не завидував мені?

Тамтого тижня заходив він до мене в клясу, подивився на мій етюд, зробив на-скорі деякі замітки й викликав мене в коридор на кілька слів. Я гадав, що у його єсть яка тайна, а то він просто кличе мене, їхати з ним на хутір, до Уварових, обідати. Мені не хотілося опускати лекцій і я став відмовлятися, але він мої доводи назвав школярством й недоладним висиджуваннєм, замітивши, що раз не бути в клясі — це не велика річ.

— А що найважнійше, — додав він: — по дорозі держати-му для Вас такий виклад, якого Ви від професора естетики ніколи не почуєте.

Що я міг йому на це сказати? Взяв я палітру, пензлі, переодягся й поїхав. Та по-дорозі і згадки не було про естетику. За обідом велася, як звичайно, загальна розмова, а після обіду почався виклад. Було це так:

В гостинній, за чорною кавою, старий Уваров завів бесіду про те, як швидко час летить і як ми не цінимо цього дорогого часу, особливе молодіж, — додав старий і поглянув на синів.

— Та от маєте живий примір, — підхопив Карло Павлович, показуючи на мене: — він нині опустив лекцію, щоб тілько побайдикувати на хуторі.

Мене наче хто варом облив: а він, не замічаючи нічого й виголосив такий виклад про всепожираючий, бистролетний час, що я, що йно тепер, зрозумів символічне значіння статуї Сатурна, пожираючого свої діти. Увесь цей відчит виголосив він з такою любвою, з такою батьківською любвою, що я при всіх гостях заплакав — як дитина, приловлена на пустованню.

А тепер скажіть Ви мені, чого мені бракує? Вас, одного тілько Вас, недостає мені? Ах, чи діждуся я тої радісної великої хвилини, коли обійму Вас, мого рідного, мого щирого друга? Знаєте що? Як-би Ви були мені не написали, що приїдете до мене на великдень, я був-би напевно відвідав Вас тамтої зими; та видко святі на небі позавидували мому земному щастю і не допустили до цього радісного побачіння.

Та, помимо всеї повноти мого щастя, мені часом буває так невисказано сумно, що я не знаю, куди подітися від тої пригнітаючої туги. В тих страшно довгих годинах тілько одна чарівна учениця моя має на мене добротворний вплив. І як-би я рад тоді, розкрити їй мою боліючу душу, розіллятися, розтаяти в сльозах

перед нею!... Але це вразить її скромність дівочу, і я скорше голову собі розібю об мур, аніж позволю образити яку-небудь жінку, тим більше її, прекрасну, пренепорочну дівчину.

Я писав Вам, бачиться, тамтої осені о моїм намірі, намалювати з неї весталку, як pendent пильної учениці. Але в зимі трудно було дістати лелії, або білої рожі, а що́ найголовнійше, перешкаджав мені осоружний мічман; тепер ці перепони усунені, і я гадаю по-при конкурсову роботу виконати мій задушевний намір. Це тим більше можливе, що моя конкурсова робота не многоскладна, всього три фіґури: це Йосиф поясняє сни своїм товаришам вязниці, підчашому й стольникови. Предмет старий, з'ужитий, для того треба його добре обробити, це-б то скомпонувати. Механічної роботи тут не багато, а часу маю ще більше як три місяці. Ви пишете мені про важність моєї може останньої конкурсової праці й радите, о скілько-мож як найпильнійше згубляти її, перенятися нею. Все це добре, я й сам такої думки, що це неминуче. Але, друже мій єдиний, боюся вимовити: весталка заєдно й що-раз більш мене інтересує. Конкурсова робота на другому пляні, поза весталкою, і хоч як я стараюся поставити її на перший плян, не можу; вона все уступає, і я не знаю, що воно має значити. Думаю перше скінчити весталку, я її давно вже почáв. Скінчу, тоді матиму вільнійшу руку, щоб забратися до конкурсової роботи.

Конкурс! — щось недоброго віщує серце з цею конкурсовою роботою. І звідки береться це зловіще прочуття? Чи не відречися мені від неї до другого року? Але-ж рік пропаде..., чим винагродиш таку втрату? Певним успіхом? А хіба-ж мені заручить хто за такий успіх? Правда, що я хорий? Я дійсно так, ніби трохи... не зівсім при здоровому умі, скидаюся на Хемніцерового »Метафізика«. Ради Бога, приїздіть та покріпіть мою підупалу душу!

Одначе, який-же з мене безсовісний самолюб! З якої-ж речі вимагаю я Вашого приїзду? Ради якої то такої мудрої ідеї маєте Ви кидати Вашу працю й Ваші обовязки і гонити тисяч верст на те тілько, щоб побачити одного полу-ідіота?

Геть недостойна малодушносте! Дітвацтво, більш нічого, а я вже, дякувати Богу, допущений до конкурсу на першу золоту медаль. Я вже незабаром готовий чоловік!... Ні, ні, я артист, який що лиш починає свою, хто зна, може дуже блискучу карієру. Мені-ж соромно перед Вами, соромно перед самим собою. Як тілько не маєте конечної потреби, то ради Бога, не приїздіть до столиці; не приїздіть бодай до того часу, поки я не скінчу моєї конкурсової роботи і моєї сердечної весталки. А тоді як приїдете, це-б то на виставу, о тоді моїй радости, мойому щастю не буде міри. Ще одно, і дивне і стале моє бажання: я страх бажав-би, щоби Ви, хоч мимоходом, подивилися на модель моєї весталки, се-б то на мою ученицю. Правда, що це дивне, смішне бажання? Я рад-би показати Вам її як найліпший, найкращий витвір божеської природи та ще (о самолюбство!) тому́, що ніби-то і я причинився до морального украшення цього чудового сотворіння, це-б то научив її письма. Правда, що я страшний самолюб? Але письменність надала їй справді якоїсь особлившої принадности. Є у неї тілько одна, і то маленька хиба, котру я недавно спостеріг: вона, здається мені, не любить читати. А тіточка її вже давно перестала радуватися своєю письменною Пашею. По святах я дав їй прочитати Робінзона Крузо́. Як Ви гадаєте? Вона за цілий місяць ледве до половини прочитала. Признаюся Вам, така байдужість була мені дуже прикра, така прикра, що я зачав вже каятися, на-що я її навчив читати. Розуміється, я не сказав їй того, тілько подумав собі, а вона, як коли-б підслухала мою думку, на другий день дочитала книжку до кінця, і в вечір за чаєм розповіла

своїй байдужній тіточці безсмертний твір Дефо-а з таким щирим запалом і з такими подробицями, що я готов був, розцілувати свою ученицю. В цьому я находжу багато спільного між нею і мною. На мене находить деколи така деревяна байдужість, що я тоді до нічого не здібний. Але такі припадки у мене, славити Бога, не довго трівають. А вона, з того часу, як забрався від мене той наскучливий мічман, зробилася якоюсь незвичайно тихою, задуманою і байдужною до книжки. Я не розумію цього. Чи-ж мала-би вона?... Але я не можу цього допустити: мічман такий чоловік противний, жорстокий і ледве чи може він заінтересувати жінку, хоч яку просту. Ні, це недоладна думка! Вона задумується і впадає в отупіння тому, бо такий її вік, як впевняють нас у тому психольоґи.

Надокучив я Вам своєю гарною модельою й ученицею. Ви ще, чого доброго, подумаєте, що я не байдужний до неї. І воно на те скидається: вона мені незвичайно подобається, але як щось близьке, споріднене, подобається, як рідна, ніжна сестра.

Та досить про неї. Тілько-ж опріч неї у мене більш нічого нема, про що годилося-б Вам писати. Про конкурсову роботу? — вона ледве підмальована. Та хоч і скінчу, то до Вас про неї буду писати. Я хочу, щоб Ви про неї у часописі прочитали, а ще краще, щоб самі її побачили.

Я говорю це так певно, наче-б усе було готове й оставалося тілько приняти медаль з рук президента й вислухати тушу на сурмах.

Приїзджайте, мій незабутній, мій сердечний друже! Без Вас мій тріюмф не буде повний, бо Ви оден, єдиний творець мого щастя, і теперішнього, й будучого.

Прощавайте, мій незабутній добродію! Не обіцяюся писати до Вас скоро. Прощавайте!

P. S. Бідолашний Демский не діждався і поки крига на Неві рушила, умер: та помер як сущий праведник,

тихо, спокійно, як коли-б заснув. В госпиталі Марії Магдалини лучалося мені часто приглядатися до останніх хвилин погасаючого життя, та такого спокійного, такого байдужного розставання з життям, я ніколи не бачив. На кілька годин перед смертю сидів я біля його ліжка й читав у-голос якусь брошуру легенького змісту. Він слухав, закривши очі, і від часу до часу ледве замітно порушалися у його кутки рота, це було щось ніби усмішка. Читання не довго трівало: він розкрив очі, звернув їх на мене і ледве чутно промовив:

— І хочеться Вам на такі дурниці марнувати дорогий час!

А переводячи дух, додав: — Ліпше намалюйте щó, от хоч-би з мене.

Своїм звичаєм мав я при собі альбом і олівець. Я зачав рисувати його профіль, сухий, гострий; він знов поглянув на мене, всміхнувся сумно й сказав:

— А щó? правда, що модель спокійний?

Я рисував дальше. Тихенько отворилися двері, і показалася брудна особа господині мешкання, загорнена в щось брудне, але побачивши мене, вона сховалася і примкнула двері. Демский усміхнувся, не отвираючи очий, і дав рукою знак, щоби я нахилився до його. Я нахилився. Він довго мовчав, а наконець, здрігаючись, ледве чутно промовив:

— Заплатіть їй, ради Бога, за мешкання. Дасть Бог, сквітуємося.

Я не мав при собі гроший і пішов сейчас до дому. Дома щось мене затримало: не тямлю вже, щó, чи тітчина кава, чи щó таке. До Демского вернув я вже коло заходу сонця. Кімнату його освічувало світло заходячого сонця, та таке яскраве, що я мусів на кілька хвиль очи примкнути. Коли я їх розкрив і підійшов до ліжка, то під покривалом зістався вже тілько труп Демского. Лежав він так само, як я його оставив: усмішка й на пів лінії не змінилася, очі замкнені як

у спячого. Так спокійно умирають лиш праведники, а Демский належав до збору праведників. Я зложив йому на груди на-пів застиглі руки, поцілував у зимне чоло й прикрив покривалом. Потім заплатив хазяйці довг, прохав улаштувати похорони на мій кошт, а сам пішов по домовину. На третій день покликав я священика з костела св. Станіслава, взяв простий віз, при помочі сторожа винесли ми вбогу домовину, положили на віз і рушили з Демским у далеку дорогу. За домовиною йшов я, патер Посяда й маленький костельник. Ні одна жебрачка не пішла за домовиною, а по дорозі стрічали ми їх чи-мало. Але-ж ці вбогі дармоїди, все одно, що голодні собаки, вони носом милостиню чують; від нас вони її не сподівалися й не помилились. Я прямо ненавиджу цих огидливих промисловців, що промишляють іменем Христовим.

З цвинтаря закликав я священика до мешкання покійного, не на те, щоб поминки справляти, лиш, щоб показати скромну бібліотеку Демского. Містилася вона в невеликій, ледве збитій скринці, й складалася з 50 кількох томів, в більшій частині історичного й правничого змісту, в грецькій, латинській, німецькій і французькій мові. Учений патер дуже вважно перегортав грецьких і латинських клясиків дуже дешевого видання, а я відкладав тілько французькі книжки. І дивно, окрім Лєлєвеля був у польській мові оден тілько маленький томик Міцкевича, в дешевенькому, познанському виданні, більш нічого. Хіба-ж не любив він своєї рідної літератури? Це не може бути.

Розібравши бібліотеку, я взяв собі французькі книжки, а всі инші лишив ученому патрови. Але совісний патер ніяк не хотів даром брати такого цінного скарбу і предложив, щоби його коштом положити на гробі Демского ґранітову плиту. Я взяв на себе половину коштів, і ми таки зараз означили розмір і форму плити та й уложили напис. Напис був простий: Leonard Demski,

mort. anno 18... Залагодивши це і взявши кождий свою частку спадщини, ми розсталися мов старі приятелі. Дивно однако-ж, чи вже-ж покійний Демский ніколи з ніким ближче не сходився крім мене? В його мешканню я ніколи нікого не стрічав, але як ми виходили з ним на вулицю, то нераз зустрічали його знайомі і витались з ним не приятельськи, а декотрі навіть стискали йому руку. А все те були люде статечні. Але й це правда: чи так званий статечний чоловік відвідає злидаря-роботягу в його понурій хатчині? Сумно! Бідні ті статечні люде!

Прощайте ще раз! Не забувайте мене, мій незабутній добродію!«

X.

З цього довгого й пестрого листа вичитав я найперше, що мій артист, як годиться правдивому артистови, чоловік у високому степені честний і благий. Звичайні люде не можуть так щиро, так безкористовно привязуватися до таких бідолашних, всіми покинених злидарів, як небіжчик Демский. В сім прекраснім, безкористнім привязанню я не виджу нічого особлившого, це звичайний наслідок взаїмного спочування всьому великому й прекрасному в науці і в чоловіці. З своєї природи і по заповіту нашого божеського учителя всі ми повинні такими бути. Але, на жаль, дуже і дуже мало є між нами, що́ заховали Його святу заповідь і зберегли свою божеську природу в любові й чистоті. Тому-то чоловік, що́ любить безкористовно, чоловік справді благородний, здається нам чимсь незвичайним. На такого чоловіка дивимося ми, мов на тую комету, а надивившися до-волі, починаємо боятися, щоб наше власне брудне самолюбство так гостро нам не кидалося в очи, та й зачинаємо і цього чистого чоловіка брудити, з-разу скритою обмовою, а там і голосним поклепом, а коли

нічого не вдіємо, так кидаємо його на вбожество і на страждання. Це ще добре, коли закинемо його до дому божевільних, а то прямо вішаємо його, наче якого найогидливійшого злочинця. Гірка правда, але правда! Та я відступаю від речі.

Друге, що я вичитав з нескладного листу мого любого артиста це те, що він, сердешний, закохався у свою вродливу та жваву ученицю. Це природно, добре, а навіть потрібно, тим паче в артиста, а то без любови серце його заскорузне в академічних етюдах. Любов, це животворний огонь в серці чоловіка, і все, що він чинить під впливом цього божественного почуття, має на собі відблеск життя і поезії. Все отсе гарно, та тілько, отсі огненні душі, як їх називає Лібельт, занадто нерозбірчиві в коханню. Лучається, що сущий і вітхнений поклонник краси попаде на такого морально огидливого ідола, якому тілько диму з пекарні треба, а він, сердега, тиміямом перед ним курить. Мало, мало котру з отсих огненних душ супровожала гармонія. Від Сократа і Берґгема аж до наших часів заєдно та сама розтіч у їх буденньому життю.

Та ще на більше лихо ці огненні душі влюблюються зівсім не по гузарськи, а гірше від якого мізерного піхотинця, це-б то на ціле життя. Ось чого я ніяк не можу зрозуміти. І от чого то я боюся у мого артиста? Готов і він, за прикладом всесвітніх ґеніїв, свою ніжну, вразливу душу віддати в неволю якій будь сатані в спідниці. Та ще добре, коли він так, як Сократ і Пуссен, яким небудь жартом спекається домашньої сатани і піде своєю дорогою; як ні, то: прощай наука й штука, прощай поезія і всьо, що є чарівне в життю, прощай на віки! Посуда розбита, дорогоцінне миро розлите й змішане з болотом, а променистий світильник спокійного, артистичного життя погас від отроюючого подиху хатньої гадюки. О, коли-б ці світочі могли обійтися без родинного щастя, як-би то було гарно! Скілько великих

творів не потонуло-би в цім домашнім вирі і лишилися-би на землі на науку й утіху людям! Та мабуть і ґеній так само, як наш брат, потребує доконче домашнього огнища й родинного кружка. Це певна річ, бо для душі, яка відчуває і любить все високо-прекрасне в природі і в штуці, потрібно доконче, коли натішиться цею чарівною гармонією, успокоюючого спочинку, а такого солодкого спочинку можна зазнати тілько в кружку дітий і доброї любячої жінки. Щасливий, сто раз щасливий той чоловік і той артист, котрого життя, несправедливо назване прозаїчним, осіяла прекрасна муза гармонії. Його щастю немає міри, як щастю божому.

Роздивляючи справу родинного щастя у людий взагалі, а особливо у натхнених поклонників всього доброго й гарного в природі, замітив я, що іменно ці останні бувають тяжкою жертвою свого боготвореного ідола — краси. Та не можна їх винувати, бо краса взагалі, а краса жіноча особливе, розторощує їх зовсім. Инакше й не може бути, оттут то й єсть джерело трути, що затроює усе гарне й велике в життю.

Як це так? закричать палкі молодики: красавицю на те тільки й сотворив Господь, щоб осолодити наше життя, повне сліз і турботи. Так то воно, так. Бог призначив її на це, але вона, чи лучше сказати, ми, ухитрилися перемінити її високе, божеське призвання і зробили з неї бездушного, безжизненого ідола. У неї одно почуття, це-б то еґоїзм, зроджений із свідомости все руйнуючої краси, поглинуло всі инші добрі почування. Ще коли була дитиною, дали ми їй зрозуміти, що в будучності має вона роздирати й запалювати наші серця. Правда, ми їй про це тілько з-легка натякнули, але вона це так бистро підхопила, так глибоко зрозуміла й почула свою будучу силу, що з тої днини стала невинною кокетою і досмертною поклонницею власної краси. Дзеркало, це її єдиний товариш в її злиденному, самотному життю. Ніяке виховання

у світі не спроможне її перетворити: так глибоко запало припадково нами кинене зерно самолюбства й кокетливости.

Такий вислід моїх міркованнь над красавицями взагалі, і над упривілійованими красавицями з-окрема. Упривілійована красавиця не може нічим бути, лиш красавицею: вона не стане ані любячою, чесною жінкою, ані доброю, ніжною мамою, ані навіть палкою коханкою. Вона деревляна красавиця, тай тілько, та й нерозумно було-би з нашого боку, більше чогось вимагати від дерева.

Тому-то я і раджу любуватися цими прегарними статуями з-далека, але ніяк не наближатися до їх, а тим паче не женитися, особливо артистам і в-загалі людям, що посвятили себе науці, або штуці. Коли артист доконче потребує красавиці для своєї любої штуки, то на те єсть модельки, танечниці й инші майстерки цехові, а дома йому, як і звичайному чоловікови, треба доброї, любячої жінки, а не упривілійованої красавиці. Така красавиця хіба на одну хвилину освітить яркими, сліпячими промінням радости спокійну домівку любимця божого, а потім з цеї хвилевої радості, як з того метеора, щó лише замиготів, і сліду не останеться. Красавиця, як правдива акторка, потребує юрби поклонників, а чи правдиві вони, чи фальшиві, це їй все одно, щоб тілько були поклонники; без них вона, як і стародавній кумир, гарна мраморна статуя, та й більш нічого.

Приповідка каже: не всяке слово входить у стрічку. І між красавицями бувають виїмки, природа дуже ріжноманітна. Я глибоко вірую в такі виїмки, але вірую як у якесь незвичайне з'явище. Я длятого такий осторожний в моїм віруванню, що хоч я вже більше як пів віка живу між порядними людьми, а такого чудного з'явища не бачив ще ні-разу. А не можна-ж сказати, щоби я належав до мізантропів, або до безпардонних ганителів усього прекрасного. Противно, я загорілий по-

клонник всього прекрасного, чи то в природі, чи в божественній штуці.

От щó мені недавно притрапилося. Далеко, дуже далеко від порядних або цівілізованих людий, в закутку майже незамешкалім, довелося мені нидіти через досить довгий час. В той самий закуток залетіла, тілько не припадково, світова красавиця, такою вона опісля бодай сама себе називала. От я і познайомився, а треба вам знати що я до знайомств досить скорий. Познайомлююсь, наглядаю нову знайому — красавицю, і о чудо над чудами: зовсім неподібна до тих, які я перше бачив. Думаю собі: та чи не здичів я це в отсій пустелі? Ні, з кождого боку гарна жінка: і розумна й невибаглива і навіть начитана, а до того без сліду кокетерії. Мені самому стало соромно, що я так до неї призираюся, кинув я на-бік всяку недовірчивість і стаю не те, що поклонником її, але добрим, щирим приятелем. Не знаю, за що, але я їй теж сподобався, і ми зробилися мало-що не приятелями.

Не можу я натішитися моєю знахідкою, так навіть, що в старому серці ворохнулося щось більше чим звичайне, просте привязання і я, мало-мало, не відіграв ролі старого водевільного дурня. Вирятував мене припадок, і то цілком звичайний припадок. Раз якось у-ранці — мене вважали там як свого й нераз закликали на ранішній чай — так раз у-ранці запримітив я у неї волосся сплетене на потилиці в дрібонькі кісочки. Це мені не сподобалося. Перше я гадав, що в неї волосся природно кучерявиться на потилиці, аж тут, от що! І це відкриття здержало мене, визнати їй мою любов. Я став знова звичайним, добрим приятелем. Майже що-днини розмовляли ми про літературу, музику й инші штуки, а соромно було-би з освіченою жінкою бавитися сплетнями. Але в цих розмовах завважав я (це вже на другий рік), що вона дуже поверховна і що про красу в штуці, або в природі говорить дуже байдужно. Це

трохи захитало мою віру. Дальше бачу, що нема в світі такої книжки німецької, або російської, котрої вона не читала-би, але не тямить ані одної. Я спитав, чому, а вона викрутилася якоюсь жіночою недугою, котра їй, ще дівчиною, память відняла.

Я простодушно повірив. Але достерігаю, що які-небудь слабенькі віршики, котрі читала ще дівчиною, вона памятає дуже добре. Після цього я встидався, говорити з нею про літературу, а від-так і запримитів, що у них дома нема ані одної книжки, крім альманаха на цей рік. Вечорами, в зимі, вони грали в карти, як зібралася партія; та це, думав я, робиться для звичаю, а на те і не звертав увагу, що вона дуже не-своя була, коли їй не вдалося зложити партію, тоді у неї зараз зачинала голова страшно боліти. Як партія збіралася у чоловіка, то вона, мов нічого й не було, сідала коло стола і заглядала в карти грачам, якби в свої власні, і така люба робота нераз тягнулася далеко поза північ. Я, як тілько зачиналася ця бездушна сцена, виходив сейчас на вулицю. Осоружно бачити молоду, гарну жінку при такій пустій роботі. Тоді я цілком розчарувався, і вона видалася мені поліпом, або, справедливійше, справжньою упривіліованою красавицею.

І як-би її самота в отсім темнім закутку без кровожадних обожателів, се-б то без львів і диких ослів, протягнулася ще рік оден, другий, то я певний, що вона одуріла-би, або стала-би чистою ідіоткою. Полу-ідіоткою вона вже тепер була, а я то, я недоумок, уявив собі, що от наконець знайшов Ельдорадо! А це Ельдорадо по-просту кукла деревяна, на котру я потім не міг дивитися без відрази.

Читаючи отсю страшну сентенцію красавицям, дехто погадає, що я другий Буонаротті. Де там, я такий сам поклонник, як котрий-небудь з леопардів, а може навіть ще більше загонистий; річ тілько в тім, що я люблю висказувати свої погляди такими, як вони є, не зва-

жаючи на чин і ранґу, до того-ж тепер чиню я це для мого друга, артиста, а не з наміром, друкувати свої думки про красавиці. Хорони мене, Боже, від такої глупости! Та тоді-б мене сестра моя рідна готова повісити на першій галузі, як Юду із Каріота... А преціньвона не красавиця: нема чого її боятися.

Де-ж початок цього лиха? Ніде, як не у вихованню. Коли Господь наділить ніжних родителів донею красунею, вони самі зараз починають її псувати, пестячи її більш за других дітий, а про освіту своєї пестійки от що вони думають, а навіть балакають: »на-що дармо морочити дитину пустою книжкою? вона й без книжок і навіть без віна зробить блискучу карієру.« І красавиця дійсно робить блискучу карієру, віщування родителів сповнилося, чого-ж ще більше треба? Отсе початок лиха, а далі воно зростає ось як (одначе я в тому не запевняю, я тілько гадаю, що так):

Наше любе, славянське племя, хоч і рахується до кавказської раси, але що до краси, так не далеко відійшло від породи финської і монгольської, тому то в нас красавиця дуже рідко трапляється. І це рідке явище, ледве тілько виросте з пеленок, ми зачинаємо напихати дурними похвалами, самолюбством і иншими пустяками і врешті робимо з нього куклу, на подобу тої, якою послугуються малярі для драпования.

В краях, які Господь поблагословив гарним жіноцтвом, красавиця, це річ звичайна, а на мою думку звичайна жінка, це найліпша жінка.

По-що я отсе розбалакався так широко про красавиці, щó роздирають серця людські, отже й моє? Бачиться, на науку мому другови. Але я гадаю, що ця наука зовсім не буде для його потрібна, бо й весталка його, скілько міг я вимірkувати з його описів, ледве чи здатна залізти глибше в серце артиста, котрий так добре відчуває і розуміє все, що високо й прекрасне в природі, як мій приятель. Це мусить бути бистроока, кирпоноса

дурисвітка, в роді швачки, або жвавої покоївки, а такі особи зовсім не є небезпечні.

А от такі добродійки, як її шовкова тітка, вони також нерідкі, але дуже небезпечні. Хоч і як солодко він її описує, а проте вона нагадує мені Гоголівську сваху, котра на питання охочого женитися: чи його оженить? відповідає: »ох, голубоньку, та так справно, що й не счуєшся.« Приятель мій, розуміється, не має нічого спільного з героєм Гоголя, і з того боку я за його майже не боюся. Огонь першої любови, хоч і міцнійше пече, то за-те коротше горить. Але знов, як поміркую, не можна й не боятися, бо ті дивні подружжя, що »й не счуєшся«, трапляються дуже часто не тілько з розумними людьми, але й з осторожними, а в мого приятеля я не припускаю великої осторожности, це не художників прикмета. На всякий припадок я написав до його лист, розуміється, не з науками: від таких листів заховай мене, Господи! Я писав до його по приятельськи, отверто, чого я боюся і чого йому треба боятися, я вказав йому без церемонії на любу тіточку як на головну й найнебезпечнійшу западню. Та на моє письмо не дістав я відповіді, мабуть воно йому не сподобалось. Кепський знак, погадав я собі, а врешті він через літо занятий був конкурсовою роботою, так не дивно, що міг забути на мій лист.

Минуло літо, минув вересень і жовтень, а від мойого приятеля ані словечка. Читаю в »Пчелі« критику виставки, справно написану (мабуть Кукольнік писав), »Весталку« мого приятеля попід небеса підносять, а про конкурсову роботу, ані згадки нема.

Що воно за знак? Не вже йому не поталанило? Я написав до його в-другє і просив, пояснити мені, чому він так упрямо мовчить, але про конкурсову роботу і взагалі про його праці я не питався, знаючи з досвіду, як воно мило відповідати на дружні питання, як йде робота? — коли вона йде лихо. Через два місяці прий-

шла відповідь на моє письмо, відповідь суха й без толку, мов-бп він соромився, або жахався висловити мені щиро те, що його мордувало, а його щось страх, як мордувало! Між иншим натякає він на якусь невдачу (здається, на конкурсову працю), котра його трохи в могилу не вгнала, і пише, що коли він ще живе на світі, так завдячує це своїм добрим сусідам; вони щире й живо ним занялися; він тепер нічого не робить, страдає душею і тілом і не знає, як усе те скінчиться.

Та я глядів на те, як на переборщення. Молоді, вразливі люди звичайно роблять з мухи вола. Та все таки не мав я спокою і бажав про його щось певнійшого почути. Але як? від кого? У його самого не допитаюся. Звернувся я до Михайлова і просив його, щоб написав мені все, що тілько знає про мого приятеля. Ввічливий Михайлов не забарився, подати мені ориґінальну, щиру відповідь. Ось вона:

»Твій приятель, брате дурень, та ще який дурень! Як світ стоїть, не було такого незвичайного дурня. Йому, бачиш, не вдалася конкурсова робота: що-ж він зробив з розпуки? Певне не вгадаєш: взяв та й оженився, — далебі! А знаєш, з ким? З своєю весталкою, і то ще з вагітною. Отсе чудасія: вагітна весталка! І, як він сам каже, як раз вагітність спонукала його, що оженився. Та не гадай, що він сам був причиною цього гріха, де там! то худобина мічман наробив гріха, вона сама призналася. Молодець мічман накоїв лиха та й виїхав собі до Николаєва, як коли-б нічого не було, а твій великодушний дурень і бух, як муха в окріп. Куди, каже, вона тепер дінеться? хто її бідну прийме, коли рідна тітка виганяє з дому? Взяв та й прийняв до себе. Ну, скажи нам, чи бачив ти другого такого дурня на білім світі? Певне і не чув навіть. Правду сказати, великодушність безприміpна, чи радше безприміpна дурнота. Та це все ще нічого, а от-що безмірно смішне: він намалював з неї свою весталку ва-

гітною, та як намалював: просто на диво! Такої наївно-невинної краси я ще не видав ані на образі, ні в природі. На виставі юрба від неї не відходила. Вона натворила в публиці такого шуму, як колись, тямиш, Тиранова „дівчина з тамбурином“. Пречудесна річ! Сам Карло Павлович багато разів перед нею ставав, а це вже щось значить. Її купив якийсь багатий вельможа й заплатив добре. Копії і літографії з неї побачиш по всіх склепах і на всіх роздорожжях. Одним словом: успіх повний, а він дурень оженився. Цими днями я був у його і знайшов якусь неприємну зміну. Здається, що тіточка взяла його в руки. У Карла Павловича він ніколи не буває, мабуть соромиться. Почав він малювати Мадонну з предвічним Младенцем; за модель узяв свою жінку й несвою дитину. Коли скінчить так гарно, як почав, то буде ще краще від „Весталки“. Вираз дитини й матері на-диво гарний. Дивуюся, як йому могло не поталанити з конкурсовою працею! Не знаю, чи на той рік допустять його, як жонатого, до конкурсу? Мабуть, що ні. Ось усе, що можу донести тобі про твого безглуздого друга. Наш Карло Павлович не зовсім дужий. На весні гадає почати працю в Ісакіївському соборі.

Твій

Михайлов.«

* * *

Невисказаний сум обгорнув мене, коли я прочитав цей простий, приятельський лист. Я бачив, що світлій будучності мого друга, мого любимця, прийшов край. Вона скінчилася на першому світанні його промінистої слави, а запобігти лихові було годі! Як людина, поступив він нерозсудливо, але в високому ступені благородно. Коли-б він був звичайним собі малярем-ремісником, подія ця на його праці не мала-би ніякого впливу, але на

артиста, справжнього, горячого артиста, може це погубно вплинути. Вже одна втрата надії на виїзд за границю на державний кошт, може зломити найміцнійшу енергію. А на власний кошт виїхати туди — про це йому тепер і не гадати. Навіть, коли-б йому загарлива праця і принесла дохід на такий виїзд, то жінка й діти відберуть у його гроші скорше, ніж він успіє подумати про Рим і його безсмертні чудеса. І так:

Италія, счастливый край,
Куда въ волшебномъ упоеньи
Летитъ младое вдохновенье
Узрѣть мечтательный свой рай!...

Цей щасливий, чарівний край на віки замкнений для мого друга. Хиба-би якийсь незвичайний припадок відчинив йому двері цього нефантазийного раю, але такі припадки дуже, а дуже рідкі. Нема вже в нас тих правдивих меценатів, що давали гроші артистови на поїздку для науки за границею. У нас тепер, коли який богач і здобудеться на такий учинок, то лиш для пустої дитячої хвальби; він бере артиста з собою за границю, дає йому платню як наймленому льокаєви і поводиться з ним як з льокаєм: каже йому малювати готель, де він заїхав, або морський берег, де його жінка бере морські купелі, і инші такі дуже неартистичні предмети, а простодушні люде тарабанять: ось правдивий любитель і знавець краси! артиста брав з собою за границю! —Бідний артисте, що діється в твоїй смирній душі при цих дурних викликах? Не завидую тобі, бідний поклонниче прекрасного в природі й штуці! Ти, як то кажуть, був у Римі, а не видів папи, а слава, що ти був за границею, мусить тобі видаватися найтяжшим докором. Ні, ліпше з торбою іти за границею, ніж з паном їхати в кариті, або ліпше зовсім зречися бачити »мечтательный свой рай«, а приміститися де-небудь в кутку свого прозаічного краю і тихцем покланятися божественному кумирови Аполльона.

По дурному, страх як по дурному мій приятель оборудував свою будучність. От вже два тиждні, як я щоднини відчитую щирий лист Михайлова і все-таки не можу запевнитися в правді цеї непростимої дурниці. Так дуже не йму віри, що часом приходить мені гадка, самому поїхати в Петербург та власними очима побачити бридку правду. Коли-б тепер були вакації, я й не надумувався-б, але на-лихо тепер час науки, так коли-б і можна звільнитися, то тілько на двайцять вісім днів, а за половину цього часу, що я зможу для його зробити? Зовсім нічого, хіба побачу те, чого і в сні не бажав-бп бачити. Добре поміркувавши й очунявши з першого враження, рішив я підіждати, що скаже старий Сатурн, а поки-що листуватися з Михайловим. Та сподівання на листи Михайлова теж не здійснилися. Надіючися на Михайлова, я забув, що чоловік цей до сталої переписки найменше надається, а коли я так скоро дістав відповідь на мій перший лист, так було це восьме чудо світа і з того одного листа ніяк не треба було рахувати на стале листування. Що-ж діяти? Помилився я, та хто-ж не помиляється? З-за-гаряча написав я кілька листів до його, та відповіді ані на оден не одержав. Мене це не спинило. Пишу ще, та чим дальш, тим сердечнійше. Ні слова відповіді. Врешті терпцю не стало, і я написав коротко та гостро. Це зворушило Михайлова і він прислав мені відповідь такого змісту:

»Дивуюся, звідки береться у тебе терпіння, часу й паперу на твої смішні, що-б не сказати дурні листи. І про кого ти отсе пишеш? Хіба варт він того, щоб про його думати, не то писати, та ще такі смішні листи, як ти їх пишеш? Плюнь ти на його! Пропаща людина, тай годі! Щоб тебе потішити, додам от що: Він у купі з жінкою та „мамашею“ (це він так тітку величає) став тягнути „проволоку“, се-б то взявся до чарки. З-разу заєдно робив копії із своєї „Весталки“, і наро-

був їх стілько, що їх і на тандиті ніхто не купував. Потім взявся розмальовувати літографії для маґазинів, а тепер не знаю, що́ він робить, здається, малює портрети по рублеви від морди. Його ніхто не видить, заліз десь в двайцяту лінію. Щоби тобі догодити, я тамтого тижня пішов його шукати. Ледве знайшов я його мешкання коло Смоленського цвинтаря. Його самого не застав я дома; жінка казала, що пішов на сеанс до якогось урядника. Я полюбовався недокінченою Мадонною, і чи знаєш що́? мені якось жаль зробилося: за-що, подумаєш, пропав чоловік? Не діждавшися його самого, я пішов, не попрощавшися з хазяйкою: вона мені видалася огидною.

Карло Павлович, мимо своєї недуги, розпочав роботу в Ісакіївському соборі. Лікарі радять йому, щоб кинув роботу до другого року і їхав на літо за границю, але він не хоче розставатися з працею, яку почав. Чому ти не приїдеш до Петербурга хоч-би тілько на короткий час, хоч-би тілько подивитися на чуда нашого чудотворця Карла Павловича. Полюбувався-би своїм дурнем. Ти певне також оженився, лише не признаєшся. Не пиши до мене, бо відповідати не буду. Прощай! —

Твій

Михайлов.«

Мій Боже, чи вже-ж одна однісенька причина, це нещасне подружжя, могло так нагло, так швидко знищити ґеніяльного молодця? Другої причини не було? Жалісне подружжя!

Нетерпеливо дожидав я вакацій. Врешті скінчилися іспити, я взяв відпустку і, гоня́! до Петербурга. Карла Павловича я вже тут не застав: за порадою лікарів він покинув роботу й поїхав на остров Мадеру. На-силу знайшов я Михайлова.

Цей орит̀інал не мав ніколи свого мешкання; він жив, як небесна птиця. Зустрів я його на вулиці. Йшов

з бравим мічманом під руку. Мічман уже ляйтнантом. Не знаю, яким способом він знова опинився в Петербурзі. Я не годен був дивитися на того чоловіка. Звітавшися, покликав я на-бік Михайлова й спитав про адрес мого приятеля. Михайло спершу розреготався, а потім, ледве здержуючи регіт, сказав:

— Чи знаєш, за чиїм мешканнєм він питає? За мешканнєм свого любимця Н. Н.!

І знова розсміявся, а мічман за ним, але не щиро. Михайлов дратував мене отим своїм безтямним сміхом, врешті він опамятався й сказав:

— Твій друг живе тепер на теплій кватирі, на семій версті. Бачиш: його не допустили до конкурсу, так він, і не думаючи довго, зійшов з ума, та й гайда! на тепле місце. Не знаю, чи живий він ще?

Я, не прощаючись з Михайловим, швидче взяв візника та й поїхав до лічниці Всіх Скорбящих. Мене не допустили до хорого, бо у його як-раз тоді був припадок божевілля. Другого дня я побачив його. Та коли-б доглядач не сказав був мені, що це такий-то а такий артист, я не пізнав-би його; так страшенно перемінила його недуга. Він мене, розуміється, також не пізнав, приняв за якогось Римлянина з образу Пінелього, зареготався й відійшов від закратованих дверий. Господи, яке то сумне явище людина знівечена божевіллєм! Не міг я і кілька мінут дивитися на цей жалісний образ, попращався з дозорцем і вернув у город; але мій безталанний приятель не давав мені ніде спокою, ні в академії, ні в Ермітажі, ні в театрі, ніде. Його страшний образ ішов за мною, і тілько щоденне відвідування шпиталю Всіх Скорбящих затерло з-годом перше жахливе враження. Його божевілля з кождим днем ослабало, за те й фізичні сили зникали; врешті він не годен був піднятися з ліжка, і я міг свобідно входити в його кімнату. Іноді він ніби приходив до себе, але заєдно не пізнавав мене. Раз якось відвідав я його ранком. Був

спокійний, але такий безсилий, що не міг рушити рукою. Довго-довго дивився на мене, ніби щось пригадував собі. Після довгого, вдумчивого, розумного погляду, ледве чутно проговорив моє імя, і сльози струями полились з його роз'яснених очий. Тихий плач перейшов у ридання, в таке роздираюче душу ридання, що я з-роду не бачив і дай-Біг, щоб не побачив більше так страшно ридаючого чоловіка. Я хотів оставити його, але він дав знак, щоб я не йшов. Я лишився. Простяг до мене руку, я взяв її та сів біля його. Ридання трохи-потрохи спинялося, лиш краплисті сльози котилися з-під спущених повік. Мінуло ще кілька хвилин й він зівсім заспокоївся і задрімав. Я уважно визволив свою руку й відійшов у повній надії на його видужання.

Другого дня, в-ранці, приходжу до лічниці й питаюся першого дозорця, якого стрінув: »Як недужий?« А дозорець відповів мені: »Недужий ваш, добродію, уже в трупярні; учора в-ранці заснув й не пробудився...«

Після похорону, сам не знаю чого, остався я ще кілька днів у Петербурзі. Раз якось стрінувся з Михайловім. Оповідав, як він учора відпроважав мічмана в Миколаїв і як вони попили на середній рогачці, дальше зійшла бесіда на покійного, на його вдову, а врешті на недокінчену Мадонну.

Я просив Михайлова, щоб провів мене до мешкання вдови, на що він радо згодився, бо й сам мав охоту, ще раз глянути на нескінчену Мадонну.

В мешканню покійника не знайшли ми нічого, що говорило-би, що тут жив колись артист. Тілько палітра з засохлими красками, яка заступала тепер розбите шкло, свідчила об тім.

Я спитав про Мадонну. Вдова не зрозуміла мене. Михайлов пояснив їй, щоб показала нам тую картину, котру він колись оглядав у них. Вона запровадила нас у другу кімнату, і ми побачили Мадонну: з неї зроблено латку на старім паравані. Я предложив удові десять

рублів за образ і вона радо згодилася. Я згорнув у рольку своє дорогоцінне придбання і ми оставили вдову, врадовану десятьма рублями.

На другий день розпрощався я з моїми знайомими і покинув північну Пальміру, — мабуть на-віки. Незабутній Карло Павлович лежав тоді на смертельній постелі в Римі.

4. жовтня, р. 1856.

Переклад
Б. Л—ого.

ДНЕВНИК.

(ЖУРНАЛ).

ДНЕВНИК

Т. ГР. ШЕВЧЕНКА.

1857.

12. юня. Перша замітна подія, яку я вписую в мій дневник, така: обрізуючи отсей перший сшиток для згаданого дневника, я зломив ножик. Подія, видимо, марна, не гідна такої уваги, яку я їй присвячую, вписуючи її як щось незвичайного в отсю пестру книжку. Коли-б воно приключилося в столиці, або навіть в приличнім ґуберніяльнім городі, то річ звісна, не писав-би я об тім у мойому дневнику. Але, бачите, воно сталося в Кирґізському степу, т. є. в Новопетровській кріпости, де подібна річ для грамотного чоловіка, як приміром — я, має велику ціну; а головне — що її не завсіди можна добути навіть за добрі гроші. Коли вам доведеться розтолкувати свою потребу вірменину-маркитану, який має зносини з Астраханом, то все таки ви не скорше як через місяць — літом, а зімою — через пять місяців, дістанете препоганий ножик, і розуміється не дешевше, як за монету, себ-то за рубля сріблом. А буває й так, — і це дуже часто, — що замісць нетерпіливо вами дожиданої річи, він вас ущасливить або московською »бязю«, або шматком верблюжого сукна, або, в-решті, кислим — як він говорить — дамським »чихирем«. А на ваше питання, чому він вам не привіз того, що вам треба, він вам обовязково відповість, — що »ми люди торговельні,

люди неграмотні, — всього не затямиш«. І що-ж ви скажете йому на такий поважний аргумент, полаєте, — він усміхнеться, — а ви все таки останетеся без ножика. Тепер ясно, чому в Новопетровській кріпости втрата ножика — історична подія. Та Бог з ним — і з кріпостю, і з ножем, і маркитаном; скоро дасть Біг, я вирвуся з отсеї безграничної тюрми і тоді подібна пригода не матиме місця у моїому дневнику.

13. июня. Нині вже другий день, як я зшив собі й справно обрізав сшиток на те, що-би записувати, що зо мною й біля мене діятиметься. Тепер що йно девята година; ранок минув, як звичайно, без усякої цікавої пригоди; побачимо, на чому вечір скінчиться. Тимчасом зівсім нема що записати, а писати страх хочеться, і пера застругані. По милости ротного писаря, я ще не відчуваю своєї втрати. А писати все таки ні-про-що. Сатана-ж так і шепче до уха: пиши, про що попало; бреши, скільки душа забагне: хто там тебе провірить! Та-ж у публичних дневниках брешуть, а не то в такому приватному.

Коли-б я свій дневник готовив до друку, то — може-б мене і підвів лукавий ворог правди, так я, як сказав наш поет:

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлеченья, для забавы,
Для милыхъ искренныхъ друзей,
Для памяти минувшихъ дней.

Треба-би мені почати свій дневник з часу, як мене висвячено на салдата, се-б то з 1847 р.

Був-би грубезний і прескучний сшиток. Згадуючи тих минулих десять сумних літ, я радуюся сердечно, що мені не прийшло тоді на думку постаратися о записний сшиток. Що-би я записав у йому?....

Правда, протягом тих десяти літ я даром бачив те, що не всякому доведеться й за гроші побачити:

Та як я глядів на все те? так, як арештант глядить з закратованого вікна вязниці на веселий поїзд весільний.

Сама згадка про те, щó минуло і щó я за той час бачив, наводить на мене жах; а щó-ж було-би, як-би я записав ту мрачну декорацію і ті простацькі особи, з котрими мені довелося відограти отсю понуру, монотонну, десятилітню драму! Минаймо, минаймо мою минувшість, лукава моя памяти!... Не трівожмо серця любячого приятеля недостойною згадкою, забудьмо і простім темним мучителям нашим, як простив милосердний Чоловіколюбець своїм лютим розпинателям. Звернемся до того, щó світле й тихе, як наш український вечір осінний, та запишемо все, щó бачив і чув і все, щó серце перекаже.

З Петербурга дістав я від Михайла Лазаревського лист з 2-ого мая з прилогою 75 рублів. Він сповіщає мене, чи радше поздоровляє зо свободою. Та до сеї пори нема нічого з корпусного штабу, і я, дожидаючи приказів того штабу, збіраю відомости про пароходство на Волзі. Сюди приїзджають иноді астраханські фльотові офіцери (красери з рибної експедиції), але це такі невіжі та брехуни, що я, хоч як бажаю, не можу досі скласти собі образу пароплавби на Волзі. Статистичних відомостий мені не треба; я хочу знати, як часто відходить пароплав з Астраханя до Нижнього-Новгорода і щó платиться за місце для пасажирів. Та лишенько, при всіх моїх заходах я довідався тільке, що місця є ріжні, і ціна ріжна, а пароплави з Астрахані до Нижнього ходять дуже часто. Правда, які докладні відомости?

Не дивлячись на такі точні відомости, я вспів уже (розуміється в уяві), устроїти свою подорож Волгою затишно, мирно і — головна річ — дешево. Пароход тягне (це одинока, певна вість) декілька барок, або, як їх називають, підчалок, до Нижнього Новгорода з усяким

хламом. На одній із таких барок думаю я устроїти свою хвилеву кватиру й пролежати у ній до нижгородського деліжанса. Потім у Москву, а з Москви, помоливши за Фультонову душу, через 22 години в Шітєр, — не правда, яка фантазія? Та на нині досить.

Нинішній вечір зазначився приїздом парохода з Астрахані. Але що сталося це досить пізно, о 9-ій годині, то я до завтрішнього ранку не дістану від його жадних відомостий. Та з астраханської почти я й не ожидаю нічого важного, бо вся моя переписка йде через Гурєв-городок. Значиться, мені від парохода нічого й ждати. Хиба чи не задумає батько кошовий Кухаренко написати до мене? То-то зробив-би мені ласку старий Чорноморець! Цей правдиво благородний чоловік — незвичайна поява межи людьми. Від р. 1847 всі мої приятелі мусіли перервати всякі зносини зо мною. Кухаренко не знав про таке розпорядження, так само не знав і про місце мого пробування, а тепер, як був в Москві в часі коронації депутатом від свого войска, познайомився зо старим М. С. Щепкином і довідався від його про місце мого вязнення. І от, найблагороднійший друзяка написав до мене дуже щирий, дуже сердечний лист. За десять літ — і не забути друга, та ще друга в нещастю, це рідке явище між самолюбними людьми. З тим самим листом він прислав мені, як пише, з нагоди, що получив Станислава першої кляси, на поздоровлення 25 руб. Для чоловіка, що́ має родину, та ще й небогатого це немала жертва, і я не знаю, чим і коли я йому віддячу за його необлудну жертву.

З причини цього дружного, несподіваного привіта я уложив був мою подорож в такий спосіб: через Кізляр і Ставропіль проїхати в Катеринодар просто до Кухаренка. Надивившись доволі на його благородне, виразисте лице, гадав я переїхати через Крим, Харків, Полтаву, Київ до Минська, Несвіжа а, наконець, в село Чирковичі; тут обняв-би я свого друга й товариша Бр.

Залєского і поїхав через Вильну до Петербурга. Але лист Михайла Лазаревського з 2-го мая перемінив цей плян. З отсего листу я побачив, що мені треба, ніде не затримуючись, поспішити до академії красних штук і обцілувати руки й ноги ґрафині Настасії Івановни Толстої і єї великодушного мужа, ґрафа Федора Петровича: они єдині справники мого визволення, і їм належиться перший поклін; не кажучи вже про вдячність, цего вимагає проста ввічливість. Отсе головна причина, чому я, замісць хватської трійки, вибрав трицятидневну монотонну плавбу по »матушці«, по Волзі.

Та чи станеться це, — того я ще певно не знаю. Легко може лучитися, що я в халаті наруги й з рянцями на хребті, почимчикую в Уральск в штаб баталіона № 1. Всього можна сподіватися! І тому годі давати волю своїй невгомонній уяві. Та — ранок мудрійший від вечера. Побачимо, що завтра буде? Або, краще сказати, що привезе Гурєвська почта.

14. Якось то я за раптово й за пильно взявся до свойого дневника: не знаю, чи на довго стане отсего письменницького запалу? Щоб не посоромитися. Коли сказати правду, то я не бачу великої цілі в отсій пильній точности, а так, от собі »на безділлю і це рукоділля«. »Записному письменникови«, або якому там фейлєтонистови — безумовно потрібна точність, як вправа, як його насущний хліб, як інструмент віртуозови, як пензель маляреви. Так письменникови потрібна щоденна вправа пера. Так роблять ґеніяльні письменники, так роблять і писмаки.

Ґеніяльні письменники тому, бо це їх призвання, а писмаки тому, бо вони себе инакше й не уявляють як ґеніяльними письменниками; а то-б вони і пера в руку не взяли.

Яку-ж незвичайну подію впишу я нині? ось яку. Вчера пароплав привіз великий мішок карбованців

і орапчиків. Це платня тутешній залозі за третину року. Офіцерам роздано її нині, і нині они занесли її до Попова маркитана і до спіртоміра (ціловальника), а останнє тоже до спіртоміра, і у цего-ж спіртоміра почали гуляти, а властиве піячити. Завтра роздадуть платню салдатам, і салдати почнуть гуляти, се-б то — піячити. Гулятика протягнеться кілька днів і скінчиться і у салдатів і у офіцерів бійкою, а сам конець »курятником«, се-б то Гауптвахтою.

У нашім православнім царстві найбіднійший і найнещасливійший стан людей — це салдати. Їм відобрано все, чим життя людське гарне: рідний край, родину, волю, одним словом, все. Коли салдат часом і помочить в Пляшці сивухи свою горопашну душу, то йому треба вибачити. Але офіцери!... їм надано всіх людських прав і привилеїв. Чим-же они відріжняються від бідолашних салдатів? (Я говорю про Новопетровську залогу.) Окрім мундура нічим не відріжняються. Нехай би ще так звані старі чурбани, а то й молодіж, вигодована по кадетських корпусах!... Мабуть гарне виховання! Нелюдське виховання. За те дешеве, а перш усього — скоре. Вісімнайцятьлітний молодик, і вже він офіцер. Ненаглядная радість матері й підпора дряхлого батька. Нужденна мати і глупий отець.

Мабуть козак Луганський написав книжку під наголовком »Солдатскіе досуги«. Наголовок невірний. В росийського жовніра нема »досуга«. А коли він з ним і стрічається иноді, так це певно в коршмі. Яка-ж, питаюся, була ціль славного письменника, описувати такі-то дозвілля? І що морального в отсих дозвіллях, коли вони списані з природи (я книжки не читав); а коли це прямо »сочиненіе«, се-б то фантазія, то знова — яка ціль такої фантазії? Чи не лучше зробив-би шановний автор цих зайвих фантастичних дозвіллів, коли-б описав був дійсні дозвілля лінійних, армейських, і навіть ґвардейських молодих офіцерів? Тим зробив-би він

велитенську прислугу дітилюбивим й еполєтолюбним родичам.

15. Що-ж я нині впишу в мій дневник? Нема нічого, що хоч на крихту виходило-би поза межі одноманітної буденщини.

Нині рано став я малювати портрет Бажанова чорним і білим олівцем, в киргізській кибітці на городі. Освітлення прекрасне, і я з охотою взявся до роботи; та чорт приніс приятельку, перешкодила — я замкнув теку, вийшов з кибітки. Скромна приятелька не втерпіла, глянула одним очком на мою працю, та найшла безумовну подібність, коли-б рот і ніс були менші. І, невдоволяючись власним поміченням, спитала гадки в покоєвої і в свого любимця — Молчаліна. А це мене рішучо розбісило і я, не поздоровкавшись, пішов у кріпость. Тут бачив пяну офіцію й вислухав оповідання об тім, як учора тесть цибухом розтяв лоба своїому будучому зятеві Ч. тоже по причинні плати. Салдатам роздавали платню, мені також дали; я передав її своїому тоді ще тверезому »дядькові« й казав йому вшити для мене торбу на дорогу. Потім зайшов до Мостовского, випив чарку горілки й вернувся на город. Пообідав, а по обіді, добрим звичаєм батьків, заснув на дві годинки, та на тім скінчив день 15 червня. Про вечір нема щó записати.

16. Нині неділя. Я ночував на городі. Ранком був в кріпости. Дощ (дуже рідке явище) не дав мені вернутися на город, і я лишився обідати у Мостовского. На всю залогу Мостовский єдиний чоловік, котрого я люблю і поважаю. Він не любить сплетень, не роззява, чоловік справний, статочний і в високім степені благородний. Говорить погано по росийськи, але росийську мову знає краще від вихованців Неплюєвского корпуса. В 1830-ім році служив в артилєрії тогдішньої польської армії, дістався в полон, і його взяли як простого салдата до росийського війська. Я чув від його дуже

багато цікавих подробиць про революцію 1830-го року. Варт зазначити, що він про власні діла й неудачі оповідає без найменших прикрас: рідка прикмета у військового чоловіка, а тим паче в Поляка. Одним словом: Мостовский чоловік, з котрим можна жити мимо його сухого й прозаічного характера.

Нині-ж люба мілєді М. розповіла мені з усіми подробицями, до того й не під секретом, історію бійки між будучим тестом і будучим зятем. З тої історії можна-би викроїти водевіль, розуміється водевіль для тутешньої публики. Назвати його можна »весільний подарунок« або »недошита юпка«. Ось діло в чім. Якось в минувшім місяці жених поїхав до Астрахані, придбати весільних дарунків своїй нареченій. На таку милу потребу позичив він у свого будучого тестя, такого-ж голодранця, як і він сам, останню крихту. Умовилися, що зверне позичку, як возьме платню з війска. Добре. Вернувся жених з Астрахані і дав жінці підофіцера, шити для своєї невісти сукню з ситцю і юпку з перкалю. Гарно. Швачка шиє, а тимчасом приходить платня для залоги. Та бідолашному женихови дають до рук всього-на-всього тілько півтретя рубля, все решта з його платні пішла на сплату його позичок. Але герой байдуже, мовби нічого й не було. Посилає свого вірного раба Грицька до спіртоміра по четвертину відра горілки, іде торжественно до тестя, а Грицько несе за ним горілку. Починається поздоровлення з платнею. Але кінь і на чотирох ногах спотикається. Бідолашний жених занадто вже піддався впливови сподіваного щастя та в горячих мріях своїх признався, що з усьої платні дістав до рук тілько півтретя рубля. Розчарований і обурений тесть, також в горячці, потягнув свого любого зятика цибухом по лобі, та потягнув так живо, що з шляхотного чола потекла кров. Сусіди не зміркували, що́ сталося між ними, та кинулись бити собаку. Безщасна собака! Та на тім ще не кінець: поранений герой бі-

жить до швачки. На лихо йому, швачка сукню віддала вже молодій, лишилася тілько недошита юпка; він бере її від швачки, несе до жида салдата і заставляє за дві чарки горілки. Примиленький і цікавенький можнаби викроїти водевільчик. І ся гидка подія не виходить з кружка звичайних подій в Новопетровській кріпости, і я в цім болоті, серед такої моральної огиди, кінчу вже семий рік... Страшно!

Тепер, коли вже довідалися про моє визволення найблизші мої начальники, — фельдфебель та командир роти, дозволили мені, не звільняючи від муштри й варти, в свобідний від служби час пробува́ти на горо́ді, за що я їм сердечно дякую. На городі, чи в саді літня резиденція нашої комендантки, і я тепер перебуваю весь вільний час в її родині. У неї двоє маленьких дітий: Натасенька і Надінька, це мій єдиний спиничок і розривка в отсім глухім закутку.

17. Нині о четвертій годині рано, прийшов я на горо́д. Ранок тихий, прекрасний. Тілько іволги і ластівки нарушали деколи сонну, солодку тишину ранку. Від якогось часу, відколи мені позволено пробувати самітно, я незвичайно полюбив самоту. Люба самота! Не може бути нічого солодшого, нічого більше чарівного в життю, як самота. Особливо перед лицем всміхненої, цвитучої красавиці матери-природи. Під її солодким чарівним впливом чоловік мимохіть погружається сам в себе і »видить Бога на землі«, як каже поет. Я і перше не любив шумної діяльности, або, краще ска́зати, шумного безділля, а після десятилітнього тутешнього життя самота здається мені сущим раєм. Все-ж таки я не можу за нічо взятися, нема в мене найменшої охоти до праці. Сиджу, або лежу мовчки цілими годинами під моєю любою вербою, і хоч-би на сміх ворухнулося що-небудь в моїй уяві, таки цілком нічогосінько! Повний застій! І цей томячий стан почався у мене від 7-го цвітня, се-б то від того дня, коли я дістав лист від М. Лаза-

ревського. Воля і подорож мене цілком пролигнули. Ще спасибіг Кулішеви, що догадався прислати книжок, а то я не знав-би, щó з собою робити. Особливо вдячний я йому за »Записки о Южной Руси«. Незабаром буду отсю книжку на память знати. Вона мені так живо, так чарівничо-живо нагадала мою прекрасну Україну, що я немов з живими бесідую з її славними лірниками й кобзарями. Прегарна, благородна праця, брилянт в сучасній історичній літературі. Дай тобі, Господи, друже мій сердечний, силу, любов і терпіливість, продовжати отсю неоцінену книжку. Прочитавши її перший раз, я поважився був робити замітки; але як прочитав другий і третій раз, то побачив, що замітки мої — замітки пяного чоловіка, і ніщо більше. Окрім Суботова, се-б то що до місця, де стояв дім Богдана Хмельницького. Але на дорогоцінній тканині не годиться уважати на таку дрібнесеньку плямку. Я обіцяв, як начитаюся цеї книжки до-волі, післати її Кухаренкови, а тепер жалую, що обіцявся: раз тому, що я її ніколи не начитаюся до-волі, а друге тому, що я береги книжки помазав недоладними замітками. Даст Бог, я йому з Петербурга пішлю чистенький примірник. Вчорашній водевіль скінчився, як цего й треба було сподіватися миром й горемичним пянством із співаками, цікаво, чим скінчиться весілля. Мабуть — бійкою.

18. Нині я, точнісінько так рано як вчера, прийшов на горóд; довго лежа під вербою, слухав іволги й наконець вснув. Приснився мені Межигірський Спас, Дзвонкова криниця, а потім Видубицький монастир, потім — Петербург і моя люба академія. Від недавна зачали мені мріятися в сні знайомі, давно невидані предмети. Чи скоро я побачу все те на яві?... Сон мав на мене дуже добрий вплив через цілий день, а то тим більше, що нині сподівалися гурєвської, се-б то оренбургської почти. Під вечір почта дійсно прийшла, але нічого не привезла, ані для мене, ні про мене. Я знов спустив

ніс на квінту. Знов туга і дожидання безконечне. Чи вже-ж від 16-ого цвітня до цеї пори не могли видати в штабі розпорядження, що до мене? Студені, байдужні тирани! В вечір вернувся я до кріпості й дістав приказ від фельдфебеля, готовитися на огляд. Отсе результат давно дожиданої почти й дожиданої з таким трепетом волі! Тяжко, невимовно тяжко! Я врешті збожеволію від цього безконечного дожидання...

Як швидко й палко виконується приказ — арештувати, так на-впаки мляво й холодно сповняється приказ — освободити. А воля одного й того самого чоловіка й виповнюють її ті-ж самі люди. Чому-ж така ріжниця? В році 1847-ім, в тім самім місяці, мене на сьому добу доставили з Петербурга до Оренбурга, а тепер дай Боже, на сьомий місяць дістати приказ, — відобрати від мене »казьонні« річі й не давати мені дальше удержання... Форма... Але я такої форми не можу зрозуміти.

19. Вчора відплив парохід до Гурєва і привезе звідтам другу роту й самого командира баталіона, а по причині його приїзду рота, котра тут зістається, а до котрої і я належу, готовиться до огляду. Задля такої важної події мені нині припасовували муніцію. Яка прикра ся надходяча подія! Яке безконечне це припасовування муніції! Чи вже-ж і це ще не останній раз виводять мене на площу, показувати буцім безсловесну животину? Сором і пониження! Трудно, тяжко, неможливо приглушити в собі всяке людське достоїнство, стояти витягнувшись, слухати команди й рушатися, як та бездушна машина. І це одинокий, досвідом випробований спосіб, убивати разом тисяч собі подібних. Ґеніяльний винахід. Приносить честь і християнству й просвіченню.

Дивно, що навіть умні люди, як ось наш лікар Нікольский, радо приглядаються, як »витягає носик«, посинілий від напруги чоловік. Не розумію я тої нелюдської насолоди.

А наш поважаний гіпокрит, не зважаючи на спеку й холод, цілі години просиджує біля воріт, й раює пониженням собі подібного. Видно, що по призванню ти кат, а тілько по імені лікар.

Коли я ще був дитиною, мене, на скільки тямлю, не цікавили жовніри, як це у дітий звичайно буває. А коли я почав приходити до тих літ, де вже розумієш справи, то у мене прокинулася непереможна відраза до »христолюбивого воїнства«. Моя відраза росла, чим більше я стикався з людьми христолюбивого звання. Не знаю, чи то припадком, чи вже так дійсно є, але мені не лучалося, навіть в ґвардії, здибати путнього чоловіка в мундірі. Коли попадеться чоловік тверезий, так обовязково буде це темний і хвастун. А коли буде хоч з невеличкою искрою розуму й світла, то також хвастун, а в додатку ще й пяниця і катюга і розпустник. Річ природна, що відраза у мене зросла. І треба-ж було лукавій долі моїй так їдовито й злобно поглумитися наді мною: взяла та й пхнула мене в найвонючійшу гущу сего »христолюбивого« звання. Коли-б я був убійця, кровопієць, то й тоді не можна-б було придумати для мене тяжшої кари, як завдати мене салдатом до оренбургського »отдѣльного« корпусу. От в чім причинна моїх невисказаних страждань! А до всего того мені заборонили ще й малювати, відняли найблагороднійшу частину мого життя. Трибунал під проводом самого сатани не потрафив-би видати такого зимного, нелюдського присуду, а бездушні справники виконали його огидно до крихітки. Август, поганин, засилаючи Назона до хижих Ґотів, не заборонив йому писати й малювати, а християнин Микола заборонив мені одно й друге. Оба кати, але оден з тих катів — християнин, і християнин XIX-ого віку, на очах у котрого виросла найбільша в світі держава, виросла на підвалинах Христового заповіту. Фльорентийська республика-півдика, притуплена середньовічна християнка, та все-ж таки вона по християнськи

поступила собі з своїм упрямим горожанином Дантом-Аліґ'єрі. Боже мене борони від усякого порівнання з тими великомучениками й світочами людства. Я тілько порівную матеріяльно грубого поганина й полуозаренну середньовічну христіянку з христіянином девятнайцятого віка.

Не знаю на-певне: чому я маю завдячити те, що мене за десять років не зробили навіть підофіцером? чи своїй упрямій антіпатії, яка є в мене до цього привілейованого стану, чи своїй »хахлацькій« нестеменній завзятості? Мабуть одній і другій. Того, до віку незабутнього дня, коли мені прочитали присуд, я сам до себе сказав, що з мене не зроблять салдата ніколи. Так таки й не зробили. Не тілько основно, але навіть хочби лише поверховно я не вивчив ані одного артикулу з ручницею, і се влещує мойому самолюбству. Дитиньство, й більш нічого. Раз якось майор Мєшков, бажаючи задернути мене до живого, сказав мені, що як я стану офіцером, то не буду вмів увійти до порядної гостинної, коли не навчуся витягати »носик« так, як це треба, лепському жовняреви. Але мене це не вразило до живого.

Є ще й друга, не менше важна причина, чому мене не авансували. Бездушному сатрапови й прибічникови царя привиділося, що мене викуплено з кріпацтва й виховано коштом царя, а я ніби-то й віддячив свому добродієви тим, що намалював з його карикатуру. Так за це нехай же, мовляв, мордується невдячний! Не знаю, звідки взялася отся дурна байка, знаю тілько, що она мене дорого коштує. Гадати треба, що тую нісенітницю сплели на конфірмації, у якій на кінці присуду сказано: »найгострійше заборонити писати й малювати.« Писати заборонили за підбурюючі українські вірші, а за-що заборонили малювати, цего не знає і сам верховний судія... А просвічений сторож царських приказів неясне у приказі сам пояснив, та до того ще й прибив мене

своїм бездушним всесиллям. Зимне, розпустне серце. І той гнилий, старий розпустник хіснується тут славою щедрого й великодушного добродія краю. Які-ж коротко-зорі, або краще сказати, які подлі отсі нікчемні славо-слови. Сатрап грабить довірену йому країну і роздаровує своїм розпустним красавицям десятитисячні оселі, а вони прославляють його щедроту й благодійність. Подлі люди!

20. Нині рота прийде до Гурєва, а що на Уралі висока вода, так вона пройде прямо на Стрілецьку косу й нині таки сяде на пароход. Завтра рано пароход підніме якор, а позавтрі висадить роту в Новопетровській пристані. Стережись, наша офіціє! Буря наближається, страшенна буря. Командир баталіона, мов той Кроніон-хмарогон, суне на тебе в темній хмарі, — та вже-ж і на нас жовняриків. В дожиданню цього грізного судді, многі вже коверзують і благають лікаря посвідчити їм небувалі немочі душевні й тілесні, а більше душевні: таким чином він і спасе їх від праведного суда громоносного Кроніона. Але мрачний ескуляп невмолимий. І тільки нашого, нашого брата салдата, що пропився до краю і не має в чім явитися перед лицем батька-коменданта, Нікольский кладе на нари й приписує ліки на прочищення. Наш непопулярний ескуляп хоче зробитися популярним коновалом.

Нині, не без видимого вдоволення, управитель шпиталя згадав, що під його старунок, се-б то на харчі, прийшло сімнайцять постояльців. Це значить, що в його кишеню буде що-дня перепадати 1 р. 70 к., не враховуючи топлива й світла. Чи не по отсій то причині наш ескуляп такий великодушний? Чи не шепнути-би Наґаєву й другим, що ждуть і не можуть діждатися оборони в камінносердного ескуляпа?

Чи на добро це я нині так розфантазувався? Давнійшими роками, в такі справді критичні дні цього в мене не бувало. Але не було й того (не в похвалу

собі кажучи), щоби я ховався під притулок стогнанн і зітхань. В такому припадку я не шукав ніколи лікарської помочі. Бувало тремтить серце, аж замірає, а я собі мащу вуси, одягнуся в мундір і являюся перед землистобагряне обличчя отця командира, щоби складати іспит з артикулів, з володіння оружжєм, а на кінець вислухати довгої науки об тім, як лепський салдат повинен поводитися, за-що він повинен любити Бога, царя і своїх блищих начальників, починаючи з »дядька« і капрального ефрайтора. Сміх та й годі! Та тепер сміх, бо я призвичаївся до цього відразливого видовища, але як мені було тоді, коли я ще не вмів муштри й мусів похоронити в собі всяке людське почування, зробитися бездушним автоматом, та мовчки, не паленіючи й не полотніючи, слухати моральних наук з уст грабителів і кровопийців! Тоді не до сміху було! Подло і гидко! Чи дожию я тої радісної пори, щоби ця моральна гидота зникла з моєї памяти? Ледве, бо она повагом і глубоко вїдалася в неї.

Дивно ще от-щó! Все отсе невимовне горе, всі отті пониженнѧ й наруги, минули ніби, не чіпляючися мене, найменшого сліду не лишили по собі. Кажуть, що досвід єсть наш найліпший учитель; але гіркий досвід пройшов мимо мене невидимкою. Мені здається, що я й нині точнісінько такий самий, який був і десять літ передше. Ані оден рис в моїм внутрішнім образі не перемінився. Чи добре це? Добре, бодай мені так здається. І я з глубини душі дякую моєму всемогущому Сотворителеви, що не дав він страшному досвідови торкнутися своїми залізними кіхтяма моїх пересвідченнь і молодечосвітлих віруваннь. Де-що прояснилося, викруглилось, прибрало природнійший розмір і вид; але це — вислід невпинно летячого старого Сатурна, а не гіркого досвіду.

Діставши від Кухаренка лист з додатком 25 р., се-б то додатком дуже матеріяльним, я подякував йому та-

ко-ж листом, з додатком власного портрета, і другим листом з додатком ще менше матеріяльним, оповідання про вигаданого варнака, котре я назвав »Москалева Криниця«. Я написав його небавом після того, як дістав лист від батька отамана кошового. Вірші вийшли майже однакої доброти з попередніми моїми віршами, тілько трохи тугійші й більш уривисті. Та це нічого: дасть Бог, вирвуся на волю, й вони у мене поллються плавнійше, свобіднійше, простійше й веселійше. Та чи діждуся я цеї кулявої чарівниці — свободи?

Впередъ, впередъ, моя исторія,
Лицо насъ новое зоветъ.

В кого що болить, про те він і говорить. Нині в-вечір, коли я вертав з огорода до кріпості разом із комендантом, він мені сотий раз повторив з усіми подробицями історію про свого хитрого приятеля, полковника Кіреєвского. Полковник цей був птиця вищого лету, а по словам коменданта, сущий аристократ. А що він птиця вищого лету, так це я думаю тому, бо він служив урядником окремих дорученнь при ґрафі В. А. Перовскім і оставав із ним в друже близьких зносинах. Значиться, це не аби яка дрянь, а людина достойна, бо такий вельможа, як ґраф Перовскій, якої-будь дряні до себе навіть у сіни не впускав. А діло, яке слідує, покаже, що д. П. дуже нерозбірчивий у своїх приближених, й приближує до своєї високої парсуни всіляку дрянь. Та ще яку дрянь! Саму брудну, шинкову, прикриту полковничим мундуром і шести сотнями закріпощених душ.

Історія такого змісту. Іраклій Александрович Усков (наш комендант), знаючися добре з вище згаданим полковником й аристократом Кіреєвским, просив його, коли він їхав у Петербург, а просив він його й особисто й листом із Новопетровської кріпості, як чоловіка, що до якоїсь міри розуміється на химії й на фотоґрафіч-

ному ділі, — просив, щоб вислав йому з Петербурга камеру з усіми подрібними речами до фотоґрафування. Кіреєвскій заявив (тако-ж листовно) готовість, послужити другови, й на тую прислугу зажадав 350 рублів сріблом. Гроші ніслано сейчас (у вересні минулого року). Прийшло також дуже приятельське повідомлення, що сума ця наспіла, з зазначенням місяця, а навіть і дня, коли обовязково буде прислана камера з приборами й з усіми необхідними химічними солями. На тому й скінчилося. Благородний, обовязаний друг, мов у воду пірнув. Ираклій Александрович між безконечними здогадами вибрав цей, що його друг вибрався на Хароновому пароплаві в прогульку по Єлизейському саду. Иншої причини мовчання годі було й припускати. Та щоби впевнитися в тій безумовній істині, написав я, по просьбі Ираклія Александровича, в Петербург до свойого приятеля Марковича, щоби він розвідався і доніс мені, що приключилося з отсим полковником Кіреєвским. Від Марковича відповідь ще не наспіла, але з »Русс-кого Инвали-да« видно, що зобовязанний друг 16-ого мая виїхав з Петербурга в Москву. А з Оренбурга повідомляють коменданта, що полковник Кіреєвскій принятий новим ґенерал-ґубернатором знова-ж як урядник осібних доручень, та по особливим причинам подався в пенсію. З усього того видно, що дідич 600 сот душ — крішаків, аристократ, любимець д. П. врешті, полковник Кіреєвскій, падлюга й нікчемна ганчірка. Ираклій Александрович дає мені формальну доруку, відібрати від Кіреєвского отсі гроші; я радо готов, послужити йому, коли не вдасться в добрі та в мирі, то що робить? — безконечними шляхами закона. На всякий припадок я буду вельми рад, коли мені вдастся отся сумнівна операція.

Під нинішним числом хотів-би я записати, або як зоольоґи висловлюються, ознаменувати єще одну огидну комаху. Але, що-б не запачкати мого дневника негід-

ними тварюками до такої міри, що для порядного сотворіння місця у ньому не останеться. Та хай там, ті манюсенькі комахи небогато місця потрібують. Це — двайцятилітній молодець, син державного радника Порцієнка. Значиться, теж птиця не низького лету.

Тільки що вспів я написати останні слова, як по всіх кінцях огороду залунало слово: пароплав! Я, розуміється, кинув своє писання і побіг до кріпості. З пароходом я ожидав Оренбургської почти, а з почтою — свободи. Вийшло однакож противне тому, чого я дожидав. Парохід по́чти не привіз, отже й чарівного, приманливого слова... А замість цього с л о в а привіз д і л о в особі рудого, дуже непривабливого командира баталіона. Першою роботою його було оббігати всі касарні та надавати по зубах фельдфебелям і иншим низшим чинам, навіть салдатам, а ротним командирам і иншим офіцерам відповідно до особи й способу життя, примірні батьківські настави. По такій ніжній, ґраціозній передмові звелів виходити на огляд тій безталанній роті, до якої і я мав нещастя належати. Бідолашня рота цілу ніч ладилася до такого дійсно страшного суду. 23-ого червня о 5-ій годині з-ранку вона вмита, причесана, з намащеними усами уставилася в ряд на майдані, немов та іграшка, вирізана з картону. Від 5-ої аж до 7-ої години рота все »рівнялася«. О 7-ій годині з'явився, у всій своїй грізній величі, сам суддя і оглядав, чи, радше сказати, мордував бідну роту аж до 10-ої години. На сам кінець випитував про »претенсії«, полаяв людей загальною лайкою, пострашив судом, різками, навіть »зеленою алєєю«, се-б то шпіцрутами. Для всіх буря вже минула, а для мене вона що-йно збіралася. Враз із усіми иншими конфірмованими мусів і я, по обіді о 5-ій годині, ставитися на другий і ще гірший спит. До цього повторного спиту я готовився досить рівнодушно, як чоловік на-половину вже вольний. Але коли я станув перед невмолимим екзамінатором,

куди-ж воно поділось! У мене не лишилося ні найменшої тіні, нічого подібного до чоловіка на-пів вільного. Та сама болісна зимна дрож пробігла по мені цілім: те саме, що́ й у минулі літа чуття, — ні, не чуття, а мертва нечулість переняла мене на вид цеї деревляної, розмальованої фіґури. Одним словом: я обернувся в-ніщо. Не знаю, чи на всіх так впливає антипатія, як на мене? Іспит повторився слово-в-слово, як і десять літ тому назад: на четвертину букви не прибільшено його і не зменшено, за-те-ж і я ні на зерно не рушив на-перед по шляху освіти військової; обоюдне, непохитне упрямство. Так само як в тамті роки екзамінатор спитався кождого з нас по порядку, хто і за-що сповняє солодкий для серця обовязок жовніря.

— Ти за-що? — спитався він у першого.

— За потрату скарбових гроший, ваше високоблагородіє.

— Так, знаю; ти неосторожно »загнув угол«. Сподіваюся, що більше не будеш »гнути угли«, — сказав насмішливо, і звернувся до другого: — А ти за-що?

— З волі матери, ваше високоблагородіє.

— Добре. Сподіваюся, що більше... і — Ти за-що? — спитав у гретього.

— За дурні вчинки, ваше високоблагородіє.

— Добре. Сподіваюся, що більше... і — Ти за-що? — спитав у дальшого.

— З волі батька, ваше високоблагородіє.

— Сподіваюся... А ти за-що? — спитався, звертаючись до мене.

— За писання бунтівничих віршів, ваше високоблагородіє.

— Сподіваюся, що більше писати не будеш... А тебе за-що? — спитав він останнього:

Цей відповів, що тако-ж з волі матери, і не дослухавши його до кінця, звернувся до нас з міцною, повчаючою промовою і скінчів її зовсім новою правдою,

що за Богом молитва а за царем служба не пропадають. На сам конець церемонії спитав він у ротного командира: чому нема на огляді Порцієнка? Командир на те відповів, що Порцієнко хорий. Це значить, що Порцієнко пяний і перебуває під доглядом свинопаса.

Всі отті конфірмовані, так названі панове-дворяне, з якими я тепер ставився перед лице батька-коменданта, всі вони люди, замітні по своїм душевним прикметам, але останній з них, Порцієнко, всіх своїх товаришів перейшов. Всі їх огидні прикмети він містив у своїй подлій, двайцятьлітній особі. Дивне й незрозуміле для мене явище отсей огидний молодець. Де і коли вспів він заразитися всіми поганими душевними недугами? Нема подлости й нікчемности, до якої він не був-би спосібний. Романи Сю, із своїми противними героями, — нужденні кукли в порівнанні з тим двайцятилітним виродо. І отсе син державного радника, значиться годі подумати, щоб не було спромоги, дати йому не яке-небудь, а порядне виховання. І що-ж? Нїякого. Гарний мабуть і цей державний радник. Так, мабуть гарні ці батьки й матері, що віддають своїх дітий в салдати на поправу. І пощо врешті наше турботливе правительство бере на себе тую невикональну повинність? Воно невмістною своєю опікою псує моральність простого, доброго салдата й нічого більше. Робочий дім, тюрма, кайдани, кнут і неісходима Сибір — от місце для тих безобразних звірів, а не салдатські казарми, в яких і так уже до-волі всякої дряні. А найкраще оставити їх опіці ніжних родителів: нехай радуються на старості літ своїми власними творами. Розуміється, до першого кримінального злочину, поки попадуться прямо в руки ката.

До мого приїзду в Орську кріпость я й не уявляв собі, що в нашій православній суспільності істнують такі нікчемні виплоди. І перший того рода негодяй поразив мене своїм погубним істнуваннєм. Особливо, коли мені сказали, що він такий-же безталанний як я, роз-

жалований, се-б то мій товариш, по призванню і по мешканню, т. є. по казармі.

26. Минуло вже два дні, як поїхав від нас наш отець-командир, а я все ще не можу увільнитися від того тяжкого впливу, який нагнало на мене його коротке у нас пробування. Цей огляд так придушив мої блискучі, рожеві гадки, так мене прибив, що як-би я не мав у себе в руках листу Лазаревського, то я зівсім знемігся-би під гнетом цього тяжкого враження. Але, слава Богу, у мене є цей неоцінений документ, значить, у мене єсть основа на якій я можу ткати найвигадливійші і найвибагливійші арабески.

Надією живуть нікчемні душі, сказав небіжчик Ґете. Покійний мудрець сказав правду наполовину. Надія властива й малим і великим, і навіть дуже матеріялістичним і позитивним людям. Це наша найніжнійша, найвірнійша, до гробової дошки незмінна, нянька-коханка. Вона, прегарна, і у всемогучого царя і у всесвітнього мудреця і в бідного хлібороба; — і в мене мізерного все і все голубить довірчиву фантазію і вколисує недовірчивий розум своїми чарівними казками, в котрі кождий з нас так радо вірить. Я не кажу—на-сліпо: це, справді, нікчемна голова, котра вірить, що на вербі грушки виростуть. Але чому мені не вірити-б, що, хоч під зиму, але все таки я буду в Петербурзі? що побачу людий, милих мому серцю, побачу мою прекрасну академію, Ермітаж, котрого я ще не бачив, почую чарівницю-оперу? О, як солодко, як невимовно солодко вірити в отсю прекрасну будуччину! Я був-би байдужний, холодний атеіст, коли не вірив-би в цього прекрасного бога, в отсю чарівну надію.

Матеріяльне моє істнування гадаю ось-так уладити (розуміється, при помочі моїх приятелів). Про живопись тепер мені годі й думати. Це було-би похоже на віру, що на вербі виростуть грушки. Я і перше не був навіть мірним живописцем, а тепер тим менше. Десять літ без

вправи спосібні зробити й з великого віртуоза найзвичайнійшого шинкового скрипулу. Значить — про живопись нема мені що й думати. Але я думаю посвятитися цілком ритовництву аква-тінта. Тому я й гадаю, обмежити своє матеріяльне істнування до крайної можливости і завзято занятися цею штукою, а по-при те робити малюнки сепією з творів знаменитих артистів, малюнки для майбутніх штихів. На це, думаю, вистане два роки пильної праці. Потім поїду на дешевий хліб до моєї любої України і возьмуся до роблення штихів. Першим моїм штихом буде казарма, з образу Теньєра, про котрий мій незабутній учитель, великий Карло Брюлов, сказав, що варт, з Америки приїхати, щоби подивитися на цей чудовий твір. Словам великого Брюлова в отсій справі можна вірити.

Із цілого мистецтва мені тепер найбільше подобається гравюра, — і не без підстави. Бути добрим штихарем, значить ширити прекрасне й повчаюче в суспільстві, — значить бути корисним людям і угодним Богу. Прегарне й благородне призвання штихарство! Скільки-то мистецьких творів, доступних тілько богачам, копотами вкривалося-би в ґалєріях, коли-б не чудотворний різець! Божеське призвання різця.

Окрім копій з майстерських творів я гадаю з-часом пустити в світ, в штиху аква-тінта, і власну дитину притчу о блуднім сині, приложену до сучасних обичаїв купецького стану. Я розложив отсю повчаючу притчу на дванайцять рисунків; вони вже майже всі зроблені на папері. Але над ними треба ще довго й пильно працювати, щоби допровадити їх до такого стану, в якім можна перевести на мідь. Загальна думка досить удачно приложена до нашого простацького купецтва, але виконання її показалося не по моїй силі. На це треба меткого, влучного, правдивого, а головна річ, не карикатурного кепкування, а властиве драматичного сарказму; на це треба пильно попрацювати і з людьми

свідущими порадитися. Жаль, що покійний Федотів не наткнувся на ту багату ідею: він опрацював-би був мистецьку сатиру для нашого темного, полутатарського купецтва.

Мені бачиться, що для нашого часу і для нашого середнього, полуграмотного суспільства необхідно потрібна сатира, але сатира мудра, благородна. Така, приміром, як »Жених« Федотова, або »Свои люди, сочтемся«, Островського, і »Ровізор« Гоголя. Наше середнє суспільство, подібне до лінивого школяра, на складах припинилося, і без понуки вчителя не хоче й не може перебратися крізь отсе безтолкове: »тму, мну«. На гріхи й недостачі нашого вищого суспільства не варт звертати вваги. По-перше тому, бо воно малочисельне, а по-друге, воно застаріле в моральних недугах, а застарілі недуги, коли мож вилічити, так хіба лиш героїчними ліками, лагідний спосіб сатири тут безсильний. А до того — чи має яку вагу наше маленьке вище суспільство в національному значінню? Мабуть ні. А середня кляса — та величезна й на-жаль полуграмотна маса, це половина народа, це серце нашої нації: для неї потрібна тепер не суздальська, лубочна картина про блудного сина, а благородна, артистична, дотепна сатира. Я вважав-би себе за найщасливійшого чоловіка в світі, коли-б мені удався так щиро, щиросердно мною задуманий бездумний ледащо, мій блудний син.

Свіже передання, а повірити трудно. Мені тут перед двома роками оповідав Н. Данилевский, чоловік віродостойний, що буцім-то комедію Островського: »Свои люди, сочтемся«, забороненo на сцені по проханню московського купецтва. Коли це правда, так сатира, як не мож краще, осягнула цілъ свою. Але я ніяк не годен зрозуміти, чому правительство покриває безпросвітність і злодійство. Дивна поведінка!

Від купецтва переходжу до офіцерства. Перехід не різкий, навіть гармонійний. Та управнена каста теж при-

належить до середнього суспільства, з тою тільки відміною, що купець ввічливійший: він називає офіцера: »ви, ваше благороддя«, а офіцер його іменує: — »ей ти, борода!«. Та їх ніяк не роз'єднює отсе поверховне роз'єднання, тому, бо вони по вихованню рідні братй. Та тільки ріжниця, що офіцер — вольерянець, а купець — старовір: а в дійсности — це саме.

Нині під вечір показалися на городі комарі. Щоби увільнитися від цих докучливих комах, я пішов на ніч до кріпості. Та ба! невмолима Немезида переслідує мене на кождім кроці. Втікаючи від комарів, я попав на чмелів... Переходячи з належним поважанням по-при офіцерську офіцину, я почув нову для мене пісню, що так починається:

Коврики на коврики
І шатрики на шатрики.

Дальше вже не міг я нічого розібрати, бо співак взяв занадто густим басом, а до того пяний Кампіоні, інженєрний офіцер і очайдух-пяниця, вибігши, не скажу чого, на майдан, як узрів мене, так і заходився виявити мені маленьку прислугу і протекцію, познайомлюючи з ново прибувшими офіцерами, »лихими ребятами«, як він виразився. Він вхопив мене за рукав і потяг в коридор. Що лиш приїзжі, »лихіе ребята«, сиділи й лежали на розстеленій повсти в самих тілько червоних сорочках. Жива сцена з »Двоємужниці«, кн. Шаховского. Перед ними пишалася величезна піввідерна пляшка з горілкою. Я, щоби не доповняти цього кружка волжских розбишаків, вирвався з обійм свого протектора та пустився на-втікача на майдан. А протектор мій за мною! Вибіг та й ну гукати на чергового по роті підофіцера, і звелів йому завести мене на головну стражницю за те, що я ніби-то зневажив особу офіцера. Приказ офіцерика був точно виконаний: як вибили зорю, вартовий дежурний обявив комендантови, що приведено но-

вого арештанта. Комендант сказав на те: »Нехай проспиться.« Таким чином, втікаючи від кровопійців-комарів, попався я на мордування блощицям та блохам. І як ту після того не вірити в прочуття? Нині новий дежурний вартовий виявив комендантови темну пригоду, і мене ласкаво визволили від невмолимих інквізиторів. — Записуючи до дневника цю в моїм становищі зівсім звичайну траґі-комічну пригоду, я в глубині душі прощаю моїм гонителям і тільки молю Всевишнього Господа, щоб швидше визволив мене від сих півчоловіків.

Нині сподіваються парохода з почтою з Гурєва, і ніхто його не дожидав з такою дрожачою нетерплячкою, як я. Що, як він не привезе мені так довго дожиданої волі? що я тоді буду робити?

Щоб спастися від блох і блощиць на гавптвахті, прийдеться познайомитись з свіжо-прибувшими офіцерами, і в дожиданню грядучих благ, піячити з ними. Мрачна, противна перспектива! А коли над сподівання привезе тую лініву чародійку — волю, — о, яка радісна, яка світла перспектива! Йду до кріпості і, на всякий припадок, збіру у торбу мою мізерію, бо хто його зна, чи не здійсниться.

28. Сталося, — тілько-ж не те сталося, чого я дожидав, а сталася подлість, якої я навіть від подлого Камшіонього не сподівався. Пішов я вчора до кріпості, сподіваючись парохода, щоби пакувати свою мізерію, та, як це звичайно буває, коли чоловік сподівається чого доброго, то на тім добрім і будує добрі пляни, — так і я, дожидаючи вістника благодатної волі, розгорнув килим-самолет і — ще одна, одна тілько хвилинка, а я спинився-би в семім небі Магомета. Але за-ки дійшов я до кріпості, здибує мене посланець від коменданта. »Чи прийшов може парохід?« питаюся посланця. — »Ні«, відповідає він. — »А чого-ж комендант мене потрібує?« спитав я сам себе, і приспішив кроку. Приходжу. Комендант, замість вітатися, подає мені мовчки якийсь

папір. Я здрігнувся, беручи цей таємничий папір за певного звістуна волі. Читаю — і очам своїм не вірю. Це... донесення до коменданта від Кампіонього о тім, що я »в нетверезім стані заподіяв йому образу, вилаявши його в батька і в матір«. За свідків подані були і приїзжі офіцери. Кампіоні просить і домагається, щоби мене потягли до одвіта »по всій строгости законів«, це-б то, щоби зараз нарядити слідство. Я остовпів, як прочитав цю несподівану погань. Успокоївшися хоч трохи, я спитав коменданта: »Порадьте, що́ мені чинити з цею гадиною?« — »Нема иншої ради, як просити, щоби вибачив,« відповів комендант: »а ні, то, відповідно дисципліні, Ви арештант! У Вас є свідки, що Ви були тверезі, а він поставить свідків, що Ви його лаяли.« — »Я запирсягну, що це брехня«, мовив я. — »А він заприсягне, що то правда! Він офіцер, а Ви... Ви ще салдат...« Ох, як тяжко зазвеніло це слово! а я його майже забував... Га, нема що́ робити: заховав гордість в кишеню, надяг мундір і пішов просити прощення. В передпокою у того поганця простояв цілісеньких дві години. Врешті він допустив мене до своєї підхмеленої особи. Багато треба було висказати просьб, перепрошування і приниження, доки він наділив мене прощеннєм, але під умовою, щоби я зараз купив чверть відра горілки. Я післав по горілку, а він пішов до коменданта, щоб взяти назад своє донесення. Принесли мою горілку, а він приніс свій донос і припровадив своїх благородних свідків, свою напасть. Оден з них, подаючи мені свою пухлу руку, що́ ще й досі тряслася з похмілля, промовив до мене: »А що́, батюшка! Ви не хотіли по добрій волі познайомитися з нами, як годиться людям благородним, так ми Вас примусили до того.« Після цеї короткої повчаючої промови пяне вже товариство зареготало, а я мало-мало що не відозвався: »Поганці! та ще й патентовані поганці.«

29. Ще як був я малою дитиною, одна старенька

бабуся, що́ завмірала, так мені говорила: »Широкий битий шлях із раю, а в рай узенька стежечка, та й та колючим терном поросла.« І вона говорила правду. Змисл цеї правди я аж тепер розібрав в-повні.

Нині приплив парохід з Гурєва, і не привіз мені зівсім нічого, навіть листу. Листів в-решті я й не сподіваюся, тому що вірні приятелі мої давно вже не припускають, щоби я ще сидів в цій халабуді. О мої щирі, мої вірні приятелі! Коли-б ви знали, що́ зо мною діється на розстанню, ви не повірили-би, бо і сам я ледве вірш в ці подлости. Мені самому зуається, що це тягнеться дальше десятилітній, огидний сон. І що́ має значити ця припинка? Ніяк не можу собі й витолкувати. Пані Ейґерт з Оренбурґа ще з 15. мая поздоровляє мене з волею, а воля моя де-небудь з писарем в шинку гуляє. Це певна річ, бо найбільші мої гнобителі займаються муштрами, картами, піятикою, а письменними справами орудує який-небудь писар Петров, відданий до войська за шахрайства. Так стоїть з давних давен, а нарушити освячений заповіт батьків задля якогось там рядового Шевченка було-би противне і заповіді батьків і правилам служби.

На серці страшна туга, а я втішаю себе жартами. А всьо це робить зо мною вітренниця надія. Але-ж не вішатися мені справді ради якого-небудь пяниці »отця-командира« та такого-ж, як він сам, секретаря його.

Нині святкуємо память двох великих благовісників любови й мира. Велике свято в христіянському світі! А в нас — величезна піятика з нагоди храмового свята. О, святі, великі, верховні апостоли! Коли-б ви знали, як ми забрукали, як збезобразили проголошену вами просту, прекрасну, найсвітлійшу правду! Ви заповіли прихід ложних учителів — і ваше віщування здійснилося. Во святе імя ваше так звані вселенські учителі посварилися... на Нікейському, вселенському соборі. Во імя ваше папи римські крутили кулею земною, в імя

ваше робили інквізиції і страшне автодафе; в імя ваше поклоняємося безобразним суздальським ідолам і устроюємо найбезобразнійшу бакханалію... Стара правда, отже й повинна-б бути зрозуміла, а вашій істині, якій були ви хрестними батьками, минає вже 1857 рочок. Дивно, як тупа людскість!...

30. Щоби моїй самоті надати більше принади, я постановив придбати собі мідяний чайник. Та аж вчора в вечір виконав я цю думку, і то лиш припадком. До тихого прегарного ранка на городі додати склянку чаю, це здавалося мені дозволеною приємностю. Отся люба, а непишна вигадка переслідує мене від самого початку весни, але я не міг її виконати, бо нема тут на продаж такої витребеньковатої речі. Аж вчора вечером пішов я до Зиґмонтовских (повіренний винної контори і урядник 12 кляси в пенсії), а переходячи по-при шинок, побачив обідраного, але тверезого денщика одного нашого офіцера, котрий недавно сюда прибув, з мідяним чайником в руці, і то власне такої величини, як мені треба. »Чи не продаєш ти чайник?« спитав я. — »Продаю«, відповів. — »А чи він не хапаний?« — »Ні, ні, пан самі казали продати; вони хотять справити собі самовар.« — »Добре,« кажу: »я спитаюся. А щó коштує?« — »Рубля срібного.« — »Пів рубля дам«, сказав я, скілько міг байдужно, і пішов своєю дорогою. Ледве зробив я кілька кроків, як денщик дігнав мене і без торгу віддав мені давно бажану посудину; та діставши від мене пів карбованця сріблом, забрався просто до шинку і за хвилю вийшов з його з пляшкою в руці та й потяг до офіцерських кватир. Туди й дорога! подумав я.

Перебувши вечір в товаристві Филимона й Бавкиди (так я жартовливо називаю Зиґмонтовских), зайшов я по-дорозі до маркитана, взяв у його пів фунта чаю, фунт цукру, і нині, о 4 годині рано, як сибарит розкошую собі в огороді, вписуючи в свій дневник події

вчорашнього вечора і благословляючи долю, яка післала мені чайник.

Збіраючися плисти Волгою від Астрахані до Нижнього, придбав я собі сшиток чистого паперу для подорожніх записок і покривало від комарів, які невтомно переслідують подорожного від гирла Волги до самого Саратова. Стараючися оті необхідні речі, мені і в думку не приходив мідяний чайник. І що йно вчора — спасибі старому Зиґмонтовскому — довідався я, як необхідна ця нехитра посуда, коли пливеш рікою, — в припадку бігунки, або прямо, як він висказався, щоб скоротити час. І чи одним радив він мені запастися в Астрахані на дорогу, але це зайве. Я від'їжжаю, не на пароході, а одною з барок, які тягне пароход, прямо як »відпущений салдат«.

Дивно, що тут всі вважають мене за тайного багача. Це мабуть тому, що я, як роблю довги, розуміється дрібні, то на заповіджений час точно сплачую, не вдаючися о поміч до Ізраіля, і не заставляю останньої сорочки, як робить де-хто з офіцерів. Коли я сказав Зиґмонтовским, що всі мої гроши — сотка рублів сріблом, і що цими грішми я мушу не тільки обігнати потреби подорожі, але і справити собі в Москві одежу, то вони в оден голос назвали мене Плюшкіном. Я не вважав відповідним розчарувати їх своїм убожеством, і розстався з ним, як справжній багач.

Дивні люди отсі Зиґмонтовскі. Бездітні, старі, одинокі, мають маєток, який забезпечує їм навіть вигідну старість, а прецінь задумали осісти в отсій безводній і безлюдній пустелі! І коли-б то ще для відпочинку, а то він приняв на себе обовязок мало-що не »цілювальника«[1]). Думаю, що це необхідна потреба фізичної діяльности, до якої привик від молодости, або прямо жажда зарібку, останнє може тілько на-половину, бо в йому не слідно скупства, яке иноді аж до могили

[1]) шинкаря.

відпроваджує, одиноку, безпомічну старість. Вона, це-б то Зиґмонтовска, подобається мені, — це добродушно всміхнена, гостинна, кубічна[1]) бабуся, колись німка, а тепер православна. Він також добродушний старичок, але пренаївий і зовсім нешкідливий брехун. Приміром, розказує прямодушно, і за кождим разом з новими варіяціями, які то він митарства перейшов, заки добився дійсного призвання. Свій рід виводить він від якогось польського короля, Сиґизмунта, правдоподібно третього. О блищих своїх не згадує, так само про виновника свого істнования.

Діточі літа теж оповиті імлою незвісності. Першу часть молодости пережив як домашній вчитель, у звісного табачника Анісіма Ґоловкіна, в Петербурзі. І тоді приключилася з ним загадочна пригода, яка його й поставила на ноги. Ось вона. Одного разу, на вулиці, йому здається, що на Літейній, але за справжність не ручить, — ловлять його два гайдуки, саджають в кариту, завязують очи, везуть, везуть і врешті привозять прямо в розкішний будуар, треба думати якоїсь графині, або княгині. Являється врешті й сама таємнича властителька будуара, вся в »дезабільє« (це його власний вислів), тілько лице закрите маскою. По довершенню тайни любови — завязують йому знова очи, саджають в кариту, приводять на це саме місце, звідки взяли і оден з гайдуків вручає йому пачку асиґнацій, не менше як 20 тисяч.

Довго думав він, яку-б то будучність основати на такому непохитному фундаменті і, відкинувши холоднокровно почести й золото, поступив (слухаючи внутрішнього голосу) в скромний кружок Мельпомени, у якому мав блискучий успіх у ролях Едипа, Фінґаля, Димитрія Донского, і в »Ябеді« Капниста, на горе, не тямить, у якій саме ролі; але, із-за каверз знаменитого вчителя Каратиґіна, Яковлева, мусів оставити вибране звання

[1]) як куб, на подобу куба.

і вступити в морську службу, розуміється — як ляйтенант. Тут він двічи обїхав кругом світа і тільки раз доїхав до південнього полюса[1]) разом з Лазаревим. Підчас цього плавання дізнався він доказно, звідки береться деренва олива, неправильно названа прованською. Ось де її джерело. Між Ліворно й Сінґапуро (замітне знання ґеоґрафії!) єсть остров Прованс; на йому росте здоровенне оливне дерево, з якого й випускають олій, як у нас, приміром, весною сок із берези. Островом і деревом володіє англичанин, француз й італієць, а ми й німці від них уже дістаємо цей дорогий продукт. — Із корабля перебрався він в Одеський земський суд, в якій ранзі — незвісно. Тут провадив він життя окаянного гуляки, попав у сонмище декабристів і його заслано як безтермінового арештанта в Ісмайлівську кріпость. Тут він скоро став правою рукою коменданта і, — так якось дивно воно склалося, його перевели в город Астрахань, у званню квартального дозорця. Але що обовязки цього звання не завсіди чисті, так він подався у відставку і приняв від »питейної контори« місце повіренного в Новопетровській кріпості, де його охрестили іменем спіртоміра.

Кампіоні, мій покровитель, — не менший, та шкідливий і безсовісний брехун, пробрехався одного разу до цього, що назвав себе свояком московського ґенерал-ґубернатора, ґрафа Закревского, й кандидатом університету в Дерпті. Щоб перегнати й знівечити смілого брехуна, Зиґмонтовский на-раз махнув в ротмистра ляйб-гузарів і в блищі свояки ґрафа Ґудовича. Знай наших!

Та, не дивлячись на отсю невинну недостачу, він все таки добрий, наївний дідусь, а вона також добра, лагідна, невинна балакуча і трошки сентиментальна бабуся; і я їх инакше й не називаю, як Филимон і Бавкида. Вони дістають разом з Нікольським »Петербургскія Вѣдомости« і я частенько приношу їм з города

[1]) бігуна.

кріп, петрушку й тому подібне зілля, пю чай, читаю фелєтон і вислухую чарівні пригоди наївного Филимона, за що й хіснуюся повним довіррям Бавкиди.

1. липня. Нині післав я з пароходом письмо до М. Лазаревського. Можливо, що останнє з душної тюрми. Дав-би то Бог. Я сильно винуватий перед моїм нелицемірним другом.

Я повинен був відповісти йому на письмо з дня 2 мая сейчас одержавши його, це-б то з липня: але я дожидаючи радісної вістки з Оренбурґа, котру хотів я йому першому сповістити, даром прогайнував цілий місяць і все таки мусів написати йому, що я не вольний... і до 20 липня, а може бути, що й до 20 серпня такий самий салдат, як і перше, з тою хіба ріжницею, що дозволено мені наймати за себе вартового й ночувати в городі, — чим я і хіснуюся з вдячностю. До 20 липня я відправив від себе всякі турботливі думки і розкошуюся тепер ранками безумовною самотою, і навіть чаркою, хоч не знаменитого, а все таки чаю. Коли-б ще так добру сиґару впхати в рот, таку приміром, як прислав мені 25 штук мій добрий друг Лазаревський, тоді-б я себе легко міг уявити на петергофському святі. Но, але це вже за-багато.

Нині дійсно в Петергофі свято, велике царське свято. Колись-то давно, в 1836 році, як-що я не помиляюся, я так дуже був очарований оповіданнями про це чарівне свято, що, не питаючись свого господаря (я був тоді на науці у маляра, чи так званого покоєвого живописця Ширяєва, чоловіка простацького й жорстокого), і не зважаючи на наслідки самовільного виходу (я знав напевно, що він мене не пустить), з кусником чорного хліба, з 50 копійками в кишені і в дреліховім халаті, який звичайно носять ремісницькі учні, чкурнув з роботи просто до Петергофу на гулянку. Ґарний, мабуть, я був тоді! Але, на диво, мені ані величний Самсон, ані інші фонтани, ані взагалі свято не сподобалося й на

половину супротив того, що́ мені наговорили. Може оповідання занадто розпалили мою фантазію, а може по-просту я утомився і був голодний. Здається, що це останнє певнійше. А до всього того я ще побачив серед натовпу мого страшного господаря з своєю пиндючною господинею. Ця остання обставина вкінці захмарила блеск і велич свята, і я вже не чекав на ілюмінацію, але вернувся назад, зовсім »не дивяся бившему«. Штука вдалася мені щасливо. На другий день застали мене спячого на горищі, і ніхто й не догадувався моєї самовільної мандрівки. Правду сказати, я й сам уважав її за якийсь сон.

Другий раз був я на Петергофськім святі в році 1839, в зовсім инших обставинах. Цим разом я був на Бердовськім пароході в товаристві мого великого вчителя Карла Павловича Брюлова враз з його улюбленими учениками Петровським і Михайловим. Бистрий перехід з горища простацького мужика-маляря в пишну майстерню найбільшого живописця нашого віку!... Сам тепер не йму віри, а дійсно так було. Я з брудного горища, я нікчемний замурзанець, перелетів на крилах в чарівні салі Академії красних штук. Але чим же я хвалюся? чим я доказав, що я користувався наставами й дружним довіррєм артиста величного на весь світ? Нічим а нічим. До його недоладного оженення і після доладного розводу я жив у його на кватирі, чи, ліпше сказати, в його майстерні. І що́-ж я робив? чим займався в цім святім місці? Дивно подумати... я займався тоді складанням українських віршів, котрі опісля упали такою страшною вагою на мою убогу душу. Перед його чудовими творами я задумувався, а голубив в своїм серці мого сліпця-кобзаря та моїх лютих гайдамаків. В тіні його прекрасно-розкішної майстерні, мов у жаркім, дикім наддніпрянськім степу, міготіли передо мною мученицькі тіні наших бідних гетьманів. Передо мною розстелявся степ, засіяний могилами.

Передо мною красувалася моя прекрасна, моя бідна Україна, у всій непорочній, мелянхолійній своїй красі... І я задумувався, я не мав сили, відвести мої очи духовні від цеї рідної, чаруючої принадності. Призвання — та й годі.

Дивне однакож це всемогуче призвання. Я знав добре, що живопись — моя будуча професія, мій хліб насущний. І замісць того, щоби вивчити її глибокі тайни, та ще за приводом такого вчителя, як безсмертний Брюлов, я складав вірші, за котрі мені ніхто ані гроша не заплатив, і за котрі наконець позбавили мене свободи, а котрі я, не зважаючи на всемогучу нелюдську заборону, все таки нишком складаю. І навіть думаю часом про надрукування (розуміється, під иншим іменем) цих плаксивих і худорлявих дітий своїх. Справді, дивно невгомонне призвання.

Не знаю, чи дістану я тут від Кухаренка гадку про мою останню дитину, »Москалеву криницю«. Мені дорога його гадка і як гадка чулого, благородного чоловіка і як щирого, самостійного земляка мого. Жаль мені, що не можу тепер відвідати його на його розлогій Чорноморщині. А як я бажав-би! Та що́ робить! Спершу сплачується довг, потім заспокоюється вимоги голоду, а вже на кінці купується забаву. Так бодай роблять порядні люде.

А я боюся, і тінню бути подібним на безтяменного гільтая. Відгуляв і я свою пайку колись. Доволі.

Пора, пора душой смирится!...
Надъ жизнью ничего глумиться,
Отвѣдавъ горькаго плода.

Торік діставав наш комендант »Библіотеку для Чтенія«. Бувало, хоч переклад Курочкіна з Беранжера прочитаєш, все таки легше стане. А нині, крім фелєтона »Петербургскихъ Вѣдомостій«, зовсім нічого нема з сучасної літератури.

Та й за тую худу теперішність треба платити кропом та петрушкою. Хоч-би редьква скорше виросла, а то совісно, старпків угощати все тим самим продуктом.

2. Дві речі, котрі я собі справив припадком, так мені удалися, як рідко удаються діла глубоко обдумані. Перша річ — отсей дневник, котрий в ці томлячі дні дожидання став для мене доконечним, як лікар для хорого. Друга річ — це мідяний чайник, котрий стає доконечним для мого дневника, як дневник для мене. Без чайника, чи без чаю, я бувало якось ліниво брався до цього рукоділля. А тепер ледве тільки наллю до склянки чаю, як перо само проситься в руки. Самовар — цей своїм сичанням побуджає до діяльности: це ясно Правда, я не мав нагоди, випробовати на собі цего добродійного впливу самовара, але мав нагоду, пересвідчитися об цім чарівнім впливі на других. А именно був у мене, во время оно, приятель на Україні, »нікий« Г. Афанасєв, або Чужбинський. 1846 року доля звела нас в Цареграді, не в отоманській столиці, а в єдиній трактієрні міста Чернигова. Мене кинула сюди доля в справах моєї служби, а його — непереможна любов до розсіяности, чи, як він сам висловлювався, порив серця. Я знав його, як найзавзятійшого й невичерпаного віршотворця, але не знав потайного механізма, котрим вводилось в рух це невтомне натхнення. Але тоді, коли ми замешкали разом, раз, щоби уникнути лишніх видатків, а друге, щоби, як товариші по ремеслу, оден другого оглядали по всяк час в день і в ночи, аж тоді пізнав я тайну пружину, яка порушала це справді невтомне натхнення Цею пружиною був — шипячий самовар. Зразу я не міг зрозуміти, чому мій товариш, коли йому захочеться, не зажадає склянки чаю з буфету, як я роблю, але каже доконечно подати самовар; та коли я придивився приятелеви блище, то показалося, що він властиве не самовар казав подавати, лиш натхнення, чи пружину, яка приводить в рух цю таємну силу. Я

перше дивувався, звідки і з якого жерела випливають у його такі довжезні стихотвори, а показалося, що попросту отвиралася скринка.

Ми пережили разом великий піст, і в городі не було не тільки панночки, пані, але навіть й бабусі, якій він не вписав-би в альбом не який там чотировірш (він дрібницями погорджував), а цілу, велику ідилію.

Коли-ж у котрої чарівниці, як приміром у бабусі Дорохової, вдови по звісному ґенералі з 1812 року, не було памятника, то він підносив їй прямо на шести, або й на більше листах, що найсентиментальнійше посланіє.

Не тямлю — хто саме, але якийсь глибокий знавець серць сказав, що найліпше мірило дружби — гроші.

І він правду сказав. Правдива, щира дружба, яка виявляється лиш у важких, критичних пригодах, навіть й вона вимагає такої зимної міри. Найживійший, одухотворенний язик приязні — гроші. І чим більша біда, тим щирійша приязнь, яка проганяє тую холодну відьму. Я, можна сказати, був на-стільки щасливий у своїй круговоротній жизні, що нераз вкусив овоча з тою райського древа. І в теперішню, можна сказати — найкритичнійшу хвилину, я дістаю 75 р. За що? З якої ласки? Ми з ним бачилися всього два раза. Перший раз в Орській кріпості, другий в Оренбурзі. Подай, Господи, всім людям таку приязнь і такого приятеля, як Лазаревський.

Але викоріни такий хабуз на ниві благородного чуття, викоріни таких приятелів, як Афанасєв, Бархвіц і Апрєлєв. Скажім собі: Бархвіц і Афанасєв, це дрянь, пустяки, але Апрєлєв? Це неякий-там Чугуєвський улан, не який-небудь ледащиця, лінейний поручик, а ротмістер кавалєрґардського Його Величества полка, сибарит і обжора на всю столицю славний, — це, як то кажуть, видна особа. З отсею то видною особою познайомився я 1841 року в одного мого земляка, у нікого Соколовського. Перше враження було гарне. Молодий, свіжий, румяний товстун (не знаю, чому, я особливо вірю в

добрячість людий подібного обєму й краски). І щоби довершити очарованя, я уявив собі його ліберáлом. Отсе ми й знайомимося, дальше дружимося, переходимо на »ти« і вступаємо у фінансові зносини. Він замовляє в мене портрет, і я позволяю йому, приїздити до себе на сеанси з власним сніданком, який складається з 200 устриць, чвертки зимної телятини, шести пляшок портеру й одної пляшки джіну. Все це з'їдалося й випивалося за сеансом в найдружнійший спосіб. Третій сеанс почався на »ти« і скінчився шампаном. Я був захоплений приятелем аристократом. Скінчилися сеанси, йду до друга по плату; друг занятий, не приймає; другий раз теж саме, третій, четвертий, і так до десятьох. Плюнув я другови на поріг і ходити перестав. Таких другів було в мене багато, і як-би хто вибрав, усе люди воєнні. Я певний, що коли-б Афанасєв не був перше уланом, він писавби вірші без помочі самовара і ми розсталися-би з ним инакше.

Та це все байдуже: хто з нас без гріха! Головна річ в тім, що як прийшлося платити данину володареви Царигрáда, то у товариша мого не було готівки, і мусів платити я. Не кажу вже про инше нами спожите, а за саму лишень ту льокомотиву, що рушала натхнення, треба було заплатити 23 рублі. Цих грошей він, не вважаючи на дружнє, чесне слово, і досі мені не повернув. От звідки я довідався про вагу і вплив самовара на моральні сили чоловіка. В такім становищі, як моє, річ зовсім натуральна, що я раз-враз потребую гроший. Двічі писав я до Афанасєва в Київ про ті 23 р., а він мені навіть віршами не відповів. Я тоді й подумав собі: Ов, стратила Россія другого Тредяковского. Але я помилився. Торічньої зими бачу: на безкраїх аркушах »Русск-ого Инвалида« безкраї вірші українською мовою. Не пригадаю собі тепер, яка нагода викликала ті вірші: памятаю тільки, що то було гидке влещування російській армії. Ба, подумав я собі: чи не мій отсе при-

ятель так визначається? Дивлюся: справді він, А. Чужбинський! Так ти, мій голубе, живий і здоровий, та ще й підхліблювати навчився. Бажаю тобі доброго успіху на цій ниві, але не бажаю, стрічатися з тобою.

Віра без діл мертва єсть. Так і приязнь — без реальних доказів — пусте, лукаве слово. Блаженні, стократ блаженні приятелі, яких життя осяєне було райдужним сяєвом усміхненого щастя, а голодна нужда своєю залізною палицею досвіду ні-разу не застукала до дверий їх безкористовної дружби. Блаженні! Вони й у могилу ляжуть благословляючи оден другого.

3. Нині приснився мені Лазаревський, — ніби приїхав він за мною до кріпості і, не дивлячись на мої докази, що, мовляв, без пропуска годі мені вийти з кріпості, вивіз мене насильно й не дав навіть з Мостовским розпрощатися.

Незабаром опинилися ми в якомусь російсько-татарсько-німецькому городі, в роді Астрахані. І верблюди й анґлізеровані коні по вулиці ходять і водограї бють, і кумис продають, і фабрика сиґареток і театр і врешті вечір, ніч; Лазаревський сховався; шукаю його, питаю, і — буджуся. Збудившися, тішуся, що був це тільки сон і що, славити Бога, я не дезертир. А то мене знова узброїли-би на десять літ за пристіл і вітчину. Треба буде зайти до сотника Чеґанова і заглянути в сонник, що значить, коли сниться самовільна відлучка?

Нині, се-б то 4 юля, коли я, як звичайно, встав о 3-ій годині, нагрів чайник, налляв у склянку чаю і взявся за перо, почало заноситися на дощ, а за кілька мінут пішов тихий, мелянхолічний дощик. Я покинув писати й думати, та любуюся цим прекрасним і надзвичайно рідким тут явищем. Вітер з Астрахані, се-б то північно-західний. Можна сподіватися, що дощик стане більший і буде падати до полудня. Яке добро було-би це для нашої безводної пустині!

4. Я ночував на городі в альтанці коменданта. Тепер

тут моя резиденція. Незабаром, як вибили вечірню зарю, пішов тихий дощик, і тому я скорше, як звичайно ліг спати. Під тихий, гармонійний шум падучих на кришу альтанки капель дощу, я солодко задрімав й побачив у сні покійного Карла Павловича Брюлова, а разом із ним свого товариша Михайлова, з-разу у якійсь великій ґалєрії, у якій крім одного ескіза Ґвіда Рені, нічого не було. Цей ескіз Михайлов збірався, копіювати. Потім перейшли ми в робітню, що в портику, разом з Карлом Павловичом. Тут теж нічого не було, крім великого, на всю салю натягненого й заґрунтованого полотна, як це робиться для декорацій і на стіні наклеїної, грубо-розмальованої літоґрафії Каляма з підписом Ріо-Джанейро. Потім Карло Павлович запросив нас на Лукіянівський ростбеф, як це бувало в незабутні часи. Але вдарив грім і я проснувся. Пішов зливний дощ. Я зачинив вікна й двері альтанки й знова заснув. За другим сеансом побачив я у Москві Михайла Семеновича Щепкина, та таким свіжим і добрим, як бачив його останнього разу 1845 року.

Ґоворив про театр і літературу. Я спитав його, чому не веде дальше »Записок Артиста«, яких початок видрюковано в першій книжці »Современника« за 1847 рік. На це відповів він мені, що його життя промину́ло так тихо й щасливо, що ні про що й писати. Хотів я йому щось відповісти, але ми опинилися в Новопетровському укріпленні й стрінулися з П. А. Кулішем, який збірав якісь худі, сухі ростини. Я, як хазяін, затурбувався обідом і пішов шукати пільної спаржі, якої тут і помину нема. Але новий удар грому збудив мене і я вже не міг заснути.

Недавно почали мені снитися люде і предмети, любі мому серцю, котрих я давно вже не бачу. Мабуть через те, що я тепер раз-враз про них думаю.

Вчора, лягаючи спати, думав я про »Осаду Пскова« і про Брюллового »Ґензеріха«. У сні побачив я вели-

кого їх творця. — Але досить цього! Ранок після бурі тихий і свіжий; це рідкість в тутешній гарячій пустині. І був-би я дурак, коли-б провів його за своїм дневником.

5. »Голенький — ох, а за голеньким — Бог.« В моїй бібліотеці, яку я давно знаю цілу на память і яку давно спакував на дорогу, не було такої книжки, щоб варта була, товаришити мені в моїй радісній, самотній подорожі, по Волзі. Рітельмана »Исторія Донского Войска« показалася мені доволі старою товаришкою і я пхнув її на самий спід. Що-ж робити без книжки в такій повільній, спокійній подорожі? Це мене клопотало. Волгою від Астрахані до Нижнього? І справді, що я робитиму цілий місяць без якої небудь книжки? Але фортуна, ця горда повелительниця повелителів світа, ця безока цариця царів, стала нині моїм наймитом, ще гірше — Бердичівським фактором.

Налюбувавшись прекрасним свіжим ранком на городі, пішов я о 9-ій годині до кріпості. Мені треба було взяти хліба й дати насушити сухарів на дорогу. Приходжу до ротної канцелярії, дивлюся: на столі, рядом з взірцевими чобітьми, лежать три досить грубі книжки в сірих, не нових окладинках. Читаю заголовок, і що я бачу! Estetyka, czyli umnictwo piękne, przez Karola Libelta. В касарні — естетика! Чиї це книжки? питаюся писаря. Каже: підофіцера Куліха. Відшукую того Куліха. Питаю: чи не продав-би мені Umnictwo piękne? а він відповів, що воно мені належить, що Пшевлоцкий, виїзджаючи з Уральська до рідного краю, передав йому ті книжки на те, щоби доручив їх мені, а він, Куліх, приніс їх сюди, положив в цейхгавс та й забув про них. Аж вчора впали вони йому в очі, і він дуже рад, що тепер може їх мені доручити. Для більшої радості я післав по горілку, а книжки сховав в подорожну торбу.

Видиме діло услужної факторки фортуни! І так, з ласки цеї сліпої цариці царів, я маю на дорогу читання,

на яке зовсім не числив. Читання, що правда не зовсім по моїй вподобі, та що робить! на безрибю і рак риба. Я, не зважаючи на щиру любов до прекрасного в природі й штуці, чую непереможну, непобориму нехіть до фільозофій та естетик і отсі почування завдячую зразу Ґалічу, а врешті нашому високошановному В. І. Григоровичу, котрий читав нам колись лєкції про теорію мистецтва, девізом котрих являлося: більше вдумуватися, а менше критикувати, — чисто Платонський вислів.

З Лібельтом я трохи знайомий: читав його »Орлєанську Дівицю«, його критику й фільософію. На перший погляд він мені видався містиком і непрактиком в штуці. Побачимо. що́ буде дальше. Боюсь, щоб зовсім не роззнайомитися.

6. Снилася мені академія мистецтва. Михайлов показував мені якусь нескінчену копію і відтак сховався разом з нею. З Академії я вийшов на Большой проспект і, не доходячи до церкви Андрія Первозванного, стрінувся з родиною тутешнього коменданта і від радості збудився.

Третього дня вечером був я припадковим видцем останньої сцени водевіля, під наголовком: »Недошита Кофта«. Не хотів я вписувати в мій дневник отсеї балаганної сцени, але що по своїому несподіваному висліді показалася вона важною, так я і вписую її з усіми подробицями у мою вірну хроніку.

Подія ця збулася 5 липня. В неприсутності батька судженої прийшла судженому до голови добра думка, пошанувати свою будучу подругу серенадою з усіми почестями. Тож зібрав він із рот співаків, теж з усіми почестями — з барабаном, тарілками, ложками, треугольником і єще з деякими тарахкалами. І, коли проспівано, розуміється, з танцями, ввесь репертуар салдатських пісень, навіть »Паслє батюшкі астался сіротою маладєц« з неведикими змінами, — захопленому цею останньою піснею женихови, (вона до якоїсь міри представляла

власне його становиско), захотілося, щоб діти його трохи погойдали. Чому-б то ні. Діти забралися до діла, і — о, злодійка доля! — саме тоді, коли вірні й пильні »рєбята« затягнули часте »гура!«, — у воротах появився комендант; довге, голосне »ура« нараз увірвалося, і вірні, незміпчиві »рєбята« кинули свого батька-командіра серед вулиці, а самі сховалися, де хто міг. Положення жениха, дійсно критичне, ставало тим критичнійше, що він без чулої співучасті своєї любої судженої не міг піднятися на ноги із-за щирої радості, або, простійше кажучи, тому, що був мертвецьки пяний.

Другого дня рано являється у коменданта з рапортом отець судженої і просить, на основі права, щоб увільнено його знеславлену доньку і цілу його родину від безсоромного й безтямного пяниці й жениха підпоручника Чарца. На таке правне прохання відповідь ще не наспіла.

І як тут бути порядному семейному чоловікови комендантом отсього заграничного кодла безграничних нікчемностий! Як розсліжувати й судити ці безконечні, повсякденні огидливости! А він-же, як начальник, обовязаний порпатися в отсьому смердячому болоті. Противний обовязок!

7. Видів нині в сні Москву, але нікого із знайомих не стрінув і церкви св. Спаса не бачив. Був на Красній площі, а Василія Блаженного не видав. Шукав у гостинньому дворі іванівського полотна на сорочки, і не знайшов. Так і збудився.

Снилася академія красних штук. —

Вставши рано, я, як звичайно, нагрів свій чайник, насипав чаю і почав витирати склянку. Аж ось іде до мене мій »дядько« і каже, що фельдфебель приказав, сейчас ставитися до приладження муніції. — »Та-ж приладжували недавно«, кажу я. — »То вже не моя річ,« відповів він: »приказано.« І так — в неділю не вдалося мені налюбуватися чаєм! Приходжу до кріпості і дові-

дуюся, що вчора прийшов якийсь Татарин з Астрахані з скарбовим провіянтом і розпустив слух, що при кінці місяця серпня сподіваються приїзду Великого князя Константина Николаєвича і що за для того в Астрахані робляться великі приготовлення для приняття найдостойнійшого гостя. Капітан Косарев, що́ командує двома ротами 1-ого баталіона, сейчас взяв на розум, та щоби не посоромитися, таки вчора, при помочі свого писаря Петрова, призначив почестну варту, до котрої, з ласки того-ж писаря, назначено й мене. Цю морочну задачу рішили собі сяк-так перед світом, а зі сходом сонця, не зважаючи на неділю, приказано ладити муніцію, а як буде готова, вивести людей на огляд перед теляче обличчя Косарева і вірного його співробітника Петрова.

Сказано — зроблено: на 7-у годину все було готове. В повній муніції виведено салдатів на полянку, а між ними й мене. О 7 годині вийшов і сам капітан Косарев у всій своїй ослячій величі, гордо привітався і підійшов просто до мене; поклепав приязно по плечи і сказав: »А що́, брате, відставка? ні, ми ще зробимо з тебе гарного фронтовика на правий флянк, а потім і з Богом!« Та й зараз приказав капральному фрайтерови, що-дня по чотири годинки вчити мене маршируватц і справлятися ручницею. Я попав в страх, як почув такий милостивий приказ. От тобі й спокійна самота на горо́ді!

Той самий Татарин враз із розписом привіз комендантови лист з Астрахані, в котрім його повідомляють, що там дістали відомість з Петербурга, щоби Великого князя в Астрахані не сподіватися, отже й не тремтіти. Комендант, дізнавшися про розпорядок запобігливого капітана Косарева, втер йому носа а навіть погрозив стражницею, коли-б знов поважився турбувати людей без його відома. На тім і скінчилося все. І я, як-би нічого не було, встав нині, як звичайно, о 3-ій годині рано, нагрів свій чайник, заправив нове перо і вписав цю неімовірну пригоду

в мою правдиву хроніку... Господи, чи настане для мене день визволення?! чи настануть для мене щасливі дні, коли я читати-му ці сумні а правдиві оповідання, як фальшивий сон, як небувалу небилицю?!

8. Нині поплив почтовий човен до Гурєва. Вітер полуднево-західний. Як вітер буде сприяти, то човен повинен вернутися сюди 17-ого, або 18-ого, вже не дальше, як 20-ого дня цього місяця. Чи вже-ж він нічого для мене не привезе? Не може бути. Це була-би нарочна тиранія.

Нині ранком запросив я в огород під-офіцера Куліха, того самого, що приніс мені з Уральська Umnictwo piękne Libelta. Розмова наша, розуміється, оберталася круг баталіона і, в особливости кругом другої роти, котра перед двома роками пішла з відси, а тепер вернулася. І тоді й тепер я мав нещастя, належати до неї. Починаючи з бувшого тоді ротним комендантом, поручника Обрядіна, перебрали ми цілу роту по одному чоловікови і врешті дійшло до рядового Скобєлєва. Цей Скобєлєв, не дивлячись на його імя, був мій земляк, родом із Херсонської ґубернії, і особливо памятав я його по українським пісням, які він співав своїм молодим, мягким тенором дивно просто і гарно. Особливо виразисто співав він:

Тече річка невеличка
З вишневого саду.

Слухаючи цеї чарівної пісні, забував я, що я в касарні. Переносила вона мене на береги Дніпра, на волю, до моєї любої вітчини. І ніколи не забуду я цього смаглого, полунагого бідолахи, як він зашиває свою сорочку і уносить мене своїм простим співом так далеко з душної касарні.

По будові тіла й по рукам своїм, він не скидався на бравого салдата, за те я його особливо поважав, та в роті він тішився славою чесного й мудрого сал-

дата. І не дивлячись на смугле, певдатне й віспою порите лице, била від його сміливість і благородність. І я любив його як земляка й як чесного чоловіка, независимо від пісень. Був він, як сам мені під секретом признався, втікач-кріпак, попав у бродяги, заявив себе нетямучим родини й рідні і був зачислений у салдати, де й дали йому прізвище Скобєлєва, в честь звісного балакуна, російського інваліда Скобєлєва. Так про цього то бідолаху Скобєлєва Куліх розповів мені ось яку зворушливу подію.

Незабаром, як друга рота прийшла в Уральск, комендант роти, поручик Обрядін, взяв до себе у постійні вістуни рядового Скобєлєва, як тверезого й надійного, но для фронту слабого салдата.

А рядовой Скобєлєв нехотячи став повірником сердечних тайн свого коменданта і постійним лякеєм його любовниці. Не минуло й пів року, як безугарний лакей Скобєлєв, теж нехотячи, став любовником любовниці свого повелителя. Одного разу, в хвилину великої сердечности, підступна зрадниця зрадила Скобєлєву, що перед двома місяцями Обрядін одержав із Москви 10 рублів сріблом на адресу Скобєлєва від якогось бувшого його товариша (мабуть бродяги), тепер склепового помічника. І, на доказ правди своїх слів, показала йому куверту з пятьма печатками. — Поручника Обрядіна, ще коли він був баталіоновим ад'ютантом і касієром, не тільки підозрівали, але й приловили були на крадіжі подібних посилок, та він якось то вмів кінці пустити в воду й хіснувався славою порядного чоловіка. Скобєлєв, довідавшися про такий вчинок батька-коменданта, явився до його з пустим пакетом у руці й домагався від його гроший. Отець-комендант почтив його пощочиною, а він батька-командира позаушником.

Коли-б це було сам-на-сам, то на тому й покінчилося-би, але що сцена отся відограна була в присутності благородних видців — офіцерів, так збентежений поруч-

ник Обрядін, арештував рядового Скобєлєва і подав баталіонному комендантови рапорт про те, що сталося.

В-наслідок рапорта переведено слідство, а в-наслідок слідства поручникови Обрядінови казали податися у відставку, а рядового Скобєлєва передали воєнному судови. А по присуду воєнного суду рядовий Скобєлєв перейшов скрізь зелену алею, як салдати говорять, се-б то дістав 2000 палок і був засланий в Омськ на сім літ в арештантські роти. Сумна, і на жаль, не одинока того рода подія.

Бідний Скобєлєв! Родився ти і виріс у неволі... Захотілося тобі попробувати широкої, солодкої волі, і ти залетів у Едікул (так звичайно називають салдати Новопетровську кріпость), залетів ти в мою семилітную тюрму, мов тая співуча пташка з України, немов на те тільки, щоби своїми солодкими, сумовитими піснями пригадувати мені мою милу, мою безталанну рідну землю... Бідний, нещасливий Скобєлєв! Ти чесно, благородно віддав поличник благородному злодієви-грабівникови і за це чесне діло пройшов крізь стрій і поніс тяжкі кайдани на береги пустиннього Іртиша й Омп.

Чи стрінеш ти в своїй новій неволі такого пильного й вдячного слухача, такого товариша твоїх сумовитих, солодких пісень, яким був я?... Стрінеш — і не одного такого-ж, як і ти, невольника сірому, земляка-варнака, таврованого, що пролле сльозу вдяки на твої тяжкі кайдани за відрадні, милі, рідні звуки... Бідний, безталанний Скобєлєв.

9. Смерком знявся свіжий вітер від північного сходу, прямо в лице нашому почтовому човну. Він тепер на повному морі пустив якор, а коли підніме, — Бог знає. Норд-ост тут пануючий вітер. Він може віяти довго і протягнути мою і без того довгу неволю далеко по-за положену мною границю, це-б то по-за 20 липня. Сумно, невимовно сумно! Цілу ніч я не міг заснути, мене гризла найлютійша туга. Досвіта пішов я до моря, викупався

та тут на піску і заснув. У сні побачив покійного Аркадія Родзянку в його Веселому Подолі близь Хорола. Показував він мені свій дуже штудерний парк, толкував про високу простоту й про ідеали в мистецтві загалом, а в літературі з-окрема, ганьбив брудного циніка Гоголя, а особливе його »Мертві души« нівечив безпощадно від так угощав герметично затканими сардинами й брудними своїми »Малорускими« віршами в роді Баркова. Противний старичок. Розбудив мене дрібний, тихий дощик, і я побіг на горо́д як мокра курка.

Кажуть: об чім на яві думаєш, те тобі й у сні ввижається. Це не завсігди так. Я, приміром, Аркадія Родзянку видів тілько раз, і то припадком, 1845 року, в його селі Веселий Подол, і він мені за кілька годин так надоїв своєю тупою естетикою і брудними та глупими »малоруськими« віршами, що я втік до його брата Плятона, його найближчого сусіда, і як це буває, — до його найгіршого ворога. Пізнійше я й забув, що колись бачився з отсим масним віршоробом, а він мені у сні явився Якаж сполука між моїми вчерашніми думками а тим давно-забутим мною чоловіком? Каприс нашої душевної природи і ніякої льоґічної злуки. Навіть »Оракул« сотника Чеганова негоден, пояснити подібних сонних привидів. Але все таки піду я, й загляну до цього зеркала укритих тайн природи.

10. Вітер все той самий, і туга та сама. Дощ дальше вливає новий місяць. Такі довгі любощі з ним тут мало коли лучаються. Цілий день перележав я нерухомо в альтанці та слухав монотонної, тихої мельодії, яку дрібні, але густі каплі дощу вибивали о деревяну кришу альтанки. Кілька разів забирався спати, але надармо, а ще й прокляті мухи злетілися з цілого городу й не дають спокою.

Брався я кілька разів, будувати воздушні замки на своїх будучих естампах акватінта — та не вдавалися. »Гензеріх« та »Осада Пскова« не вдавалися особливе.

На перший раз треба оминати наготу. Треба досвіду й досвіду, а то ця чарівна Брюллівська нагота вийде в естампі одним безобразієм. Не хотів-би я, щоб мої будучі естампи вийшли подібними до парижського естампу аква-тінта з образу »Останній день Помпеї«. Глупий, безобразний естамп. Опоганено ґеніяльний твір.

В такім поганім настрою пригадав я собі Umnictwo piękne Лібельта і взявся жувати його: тверде, кисле та нудке, мов той німецкий »вассерзуп«. Як, приміром, чоловік, що так поважно трактує вітхнення, вірить простосердечно, немов то Йосиф Вернет казав себе привязувати на гнізді щогли, щоб набрати вітхнення. Яке мужицьке поняття об тім невисказанім, божескім почуттю. І вірить в це чоловік, що пише естетику, що говорить про ідеали, про високе й прекрасне в духовій природі чоловіка. Ні, й естетика мені нині не вдалася. Лібельт тільки пише по-польски і почуває (о чім я сумніваюсь), а мислить по-німецьки, а бодай перепявся німецьким ідеалізмом (колишнім, — який тепер, не знаю). Він скидається на нашого Жуковского в прозі; він так само, як небіщик Жуковский, вірить в безживну красу німецього ідеалу.

1839 року Жуковский, вернувши з Німеччини з величезним портфелем, наладованим творами Корнеліюса, Гессе й инших світочів мінхенської школи, найшов твори Брюллова сильно матеріяльними, що придавляють до грішної землі божественне мистецтво, й повертаючися до мене й до покійного Штернберґа в майстерні Орлова, попрохав зайти до його й повчитися від великих німецьких учителів. Ми не минули нагоди похіснуватися тим і на другий день явилися в кабінеті ґерманофіла. Та, Господи! що-ж побачили ми в отсьому довженному, розкритому перед нами портфелі! Довгі, безжизненні мадонни, окружені ґотицькими, худими херувимами й инших, — сущих мучеників, — мучеників живого, всміхненого мистецтва. Побачили Гольбайна, Дірера, але не

представників мальрства 19 віка. Та до якої-ж міри перемішалися ці німецькі малярі-ідеалісти. Не замітили вони, що в архітектурі Клєнца, для якої творили свої ґотицькі безобразні твори, нема й тіні, яка нагадувала-би ґотицьку архітектуру. Дивне, незрозуміле помішання.

Umnictwo piękne — Лібельта сховав я в подорожню торбу і знова фіґуру свою примістив у горізонтальному положенні. Що буде дальше, не знаю.

Незабутні, золоті дні! Промайнули ви переді мною нібп ясний, радісний привид, оставляючи нестертий слід чарівного спомину. Були ми тоді із Штернберґом що лиш у пірря поросліми молодиками, і розглядаючи цю ориґінальну збірку ідеальної безугарности, висказували в-голос свою думку. Таким способом довели лагідного, ніжного Василя Андрієвича до того, що він назвав нас зіпсутими учнями Карла Павловича й хотів уже замкнути перед нашими носами портфель, коли в кабінет увійшов князь Вяземский і перешкодив благому намірови Василя Андрієвича. Ми дальше рівнодушно листували портфель і були нагороджені за терпеливість начерком »Послідного дня Помпеї«. Начерк цей був вправно зроблений пером і злегка покритий сепією. За цим ґеніяльним нарисом, майже незміненим у картині, йшло кілька невдалих ескізів Бруні, які нас перестрашили своєю одноманітною безугарностю. Звідки, з якого погубного джерела зачерпнув Бруні отсю неприродну манєру? Невже-ж одно бажання ориґінальности так сильно опоганило твори невтомимого Бруні? Погане бажання, жалісний результат. І цей чоловік хотів рівнатися з Карлом Великим! (Так звичайно називав Брюллова В. А. Жуковский.)

Оден мій знайомий, не артист, а так собі любитель, дивлячись на »Покров Божьої Матері« Бруніого в Казанському Соборі, сказав, що коли-би він був матірю цьої безугарної дитини, що валяється на первому пляні образа, то він не тілько на руки не взяв-би, але й пі-

дійти боявся-би до отсього маленького кретина. Замітка незвичайно вірна й влучно сказана. А його »Мідяна змія«? Це — товпа безугарних і найбезталанніших акторів та акторок. Я бачив цей образ у підмальованні й перестрашився. Немиле вражіння, а все-ж таки вражіння. А коли цей великий образ скінчено, то він і того немилого вражіння на мене не зробив. А, прецінь, наміром його було знівечити »Останній день Помпеї«. Великий, та на-жаль, невдатний намір.

11. О півночі вітер перемінився і пішов на північний захід. Я полюбувався прозрачними, зникаючими хмарками й ліг спати. Я збудився до схід сонця. Небо було чисте. Тілько одна, одніська зірка, як бриллянт, горіла високо на сході. Це мабуть Аврора. Заки сонце глянуло з-поза виднокруга, — зникла. Я весело взявся до свого чайника, відтак розгорнув дневник та, як кажуть, і пів букви не міг написати: так мені стало весело. І я, напившись чаю і наслухавшися чичіркання ластівок, пішов до кріпості, щоб замовити мішок на сухарі і взяти другий том Лібельта; зайшов до Мостовского, він мене угостив чаркою чаю, від якого не мав я сили, відмовитися, бо чай був з цитриною, несказана розкіш в тутешній пустині. За чаєм розказав він про слідство, що почалося в справі судженого з судженою. Слідство почалося лікарськими оглядинами, як водиться в присутности знатоків. При тому лікар Нікульский пожартував, найшовши дівчину неткнутою і це дало привід до грубих насміхів над суджeним. Гидота!

Замовивши торбу на сухарі, я до останку влаштував свою мізерію, взяв другий том Лібельта та три циґара, які лишилися з тих 25, що́ прислав мені був Лазаревський враз з сепією. Циґара знамениті, правдиві гаванські. Вернувшись на горо́д, я, як звичайно, до обіда лежав під своєю вербою та читав Лібельта. Нині і Лібельт видався мені уміркованим ідеалістом і більше похожим на чоловіка з тілом, ніж на безтілесного Німця. В однім

місці він виводить (розуміється, осторожно), що воля і сила духа не може проявитися без матерії... Лібельт в моїх очах рішучо покрасчав, але він все таки школяр. Він пренаївно доказує, що всемогущий творець світа, присутний у всім, видимім і невидимім нам світі, — і, так побивається за цю, стару як світ правду, як коли-би він її перший відкрив.

При обіді було веселійше, як звичайно: комендант жартував з мого лагодження до дороги, а другі притакували йому більше, або менше приязно, але взагалі вся компанія була в добрім гуморі. По обіді я, також по звичаю, заснув під своєю любкою-вербою, а під вечір надяг чисту полотнянку та соломяний капелюх домашньої роботи і пішов на туркменські баштани. Помимо того, що зе́лені було мало, мені і баштани подобались. Я зайшов до господарів в аул; біля кибіток гралися з козлятами голі, смаглі діти, в кибітках пищали жінки, мабуть лаялись, а за аулом чоловіки справляли свій намаз перед заходом сонця. Вечір був тихий, ясний. На овиді чорніла довга смуга моря, на березі його горіли в червонявім світлі скали і на одній із скал блищали білі мури другої батерії і всеї кріпості. Я любувався своєю семилітньою тюрмою. Вернувшись на горо́д, натрапив я на стежечку, на якій на засохлому вже болоті, видні були сліди малесеньких, діточих ніжок. Я любувався і слідив за отсим дібосеньким слідом, поки він разом із стежечкою не згубився у степовій поляні. На город прийшов я саме на вечерній чай; почастував Іраклія Александровича і Николая Єфремовича моїми заповітними циґарами, а останнє сам закурив. Всі, почавши від Натасеньки, немало здивувались, побачивши у мене в губі димяче циґаро, а нянька Явдоха, уральська козачка, зовсім розчарувалася що до мене. Вона досі гадала, що я, що-найменше »часовенний«, а я такий сам єретик-супостат, як і другі. А всі разом казали, що сиґара мені до-лиця і що з нею я похожий на по-

рядного вояжера. Такому вдатному порівнанню я й не думав противитися і в думці переносився на чердак парівця »Меркурія«, або »Самолета«, а про бурлацькі пісні, про перекази об Стенці Разіні, забув й гадати.

»Ужъ сколько разъ твердили міру,
Что лесть гнусна, вредна, но все не впрокъ.«

Задурманений підхлібством, я, проти звички, і розуміється, на шкоду жолудка, не мав сили, відмовитися від пельменів. Пельмени були по мистецьки зготовлені і я віддав їм неложну честь. Після вечері довго гуляв я по городі і, мало-по-малу визволившися від впливу самолюбства, привів свій гордий дух до рівноваги й тихо заспівав гайдамацьку пісню:

Ой поїзжає по Україні та козаченько Швачка...

Від тої любої мені пісні я незамітно перейшов до другої — не менше любої:

Ой ізійди, зійди, ти зіронько, та вечірняя...

Та мелянхолійна пісня нагадала мені той вечір, коли я і молода Кулішева співали на два голоси отсю чарівну співанку. Було це другого дня після їх вінчання, памятного 1847 року. Побачу я тую прегарну білявку? Заспіваю з нею ту сердечну пісню?

Спомини приколисали мене; я солодко заснув і побачив у сні Новгород-Сіверський (мабуть в-наслідок недавнього читання Алексія Однорога). Вулицями їздили в старосвітському величезному берлині, величезні, руді, пяні монахи, а поміж них попався мій тверезий друг Семен Гулак — Артемовський. Це пельмени так наметаморфозили.

12. Одинайцятим, непаристим й нещасливим для мене числом скінчився перший місяць мого дневника. Який добрий ґеній шепнув мені тоді цю думку? Ну, що я робивби був цілий цей місяць, безконечно довгий місяць? Хотя і ця робота мимохідня, то все-ж таки вона кілька годин

на день віднімає у вїдливої нудьги. А це — тепер для мене важна услуга. В перші дні робота ся не подобалася мені: як не подобається усяке заняття, поки не звикнемо до його, поки не стане воно нашим хлібом насущним. Зразу я брався до мого дневника, як до обовязку, як до »пунктиків«, як до муштри з ручницею; а тепер, особливе від того щасливого дня, коли придбав собі мідяний чайник, дневник став для мене такою конечною потребою, як хліб з маслом до чаю. І коли-б не отсе невиносиме дожидання, не отсе нудне безділля, то мені й у голову не прийшло-би, придбати собі ту елястичну посуду, на якій я тепер кождого ранка так безжурно відпочиваю. Добре то кажуть, що нема зла без добра.

Нині рано, записавши щасливе одинайцяте число, я постановив спрібувати шинки — власної роботи. Тому випив фундаментальну чарку горілки, закусив молодою редькою і приступив до власного твору. Шинка показалася знаменитою, свіжою, — не дивлячись на те, що зготовлена була ще в місці січні.

Першого січня цього року дістав я був перший радісний лист із Петербурга від графині Толстої, і з того дня став готовитися в дорогу. А що мандрувати треба було, а може й тепер треба буде, — по сріблистих берегах Урала, де благочестиві Уральці, а особливо Уралки, нашому братови-разкольникови води напитися не дадуть, так я придбав отсей необхідний, копчений продукт. Не знаю, чим захоплюється в Уралцях цей статистик-гуморист, а в додатку брехун, Небольсін?

Брудніших і грубіших людий від тих закостенілих разкольників я не знаю. Їх сусіди, степові дикарі кірґізи, тисяч раз людянійші від отсих прямих нащадків Стєнькі Разіна. А брехун Небольсін захоплений їх людянностю й гостинностю. Мабуть йому, пяному, в брудній норі, диктував якийсь Желєзнов статейку під надписсю: »Уральські казаки«, а він, з веселої руки, спи-

сав та ще й присвятив В. И. Далю. Безсовісні, шкідливі і подлі такі письмаки.

Спрібувавши подорожнього продукту й знайшовши його більше чим вдоволяючим, я задоволений сам з себе, спочив під своєю любкою-вербою і взявся до Лібельта. Він мені нині цілком подобається: або він дійсно доладний, або тілько мені здається таким, тому що мені вже другий день навіть зовсім непринадні річи видаються принадними. Щасливий стан! Лібельт н. пр. коротко, гарно і ясно завважує і висказує дуже справедливо цю, правда, не зовсім маловажну правду, що реліґія у давних і нових народів все була джерелом і підоймою красних штук. Це правда. Але отсе вже не цілком: він н. пр. чоловіка-творця в сфері штук красних взагалі, отже і в малярстві, ставить вище від природи, тому що, мовляв, природа творить в назначених їй, незмінних границях, а чоловік-творець в своїм творенню нічим не є ограничений. Чи так воно справді? Мені здається, що вільного артиста настілько-ж ограничає окружаюча його природа, наскілько природа ограничена своїми вічними, незмінними законами. Нехай цей вільний творець попробує хоч на-волос відступити від вічної красавиці-природи, а зробиться безбожним і моральним почварою, подібною до Корнеліюса й до Бруні. Не кажу про дагеротипне наслідування природи; тоді не було-б мистецтва, не було-б творення, не було-б дійсних артистів, а були-б тілько портретисти, в роді Зарянка.

Великий Брюллов і черточки одної не зробив без моделя, а йому, тверцеви, можна-би це дозволити. Так він, гарячий поет і глибокий мудрець-серцевід, одягав свої високі, світлі фантазії у форми непорочної, вічної правди. І тому то його ідеали, повні краси й життя, здаються нам такими милими, близькими й рідними.

Лібельт мені нині дійсно подобається. Протягом десяти літ я, крім степу й касарні, нічого не бачив, і крім салдатського, рабського слова, нічого не чув.

Страшна, мордуюча проза... І тепер, припадковий розмовник Лібельт — такий для мене чарівливий. Глибока, сердечна дяка підофіцерови Куліхови.

Як мило почався, так і скінчився мило цей другий день. Вечір був тихий, прекрасний. Для руху обійшов я двічи твердиню. Начав і в третє обходити, та біля третьої батерії зупинив мене уральський козак своєю старинною піснею про Іґнашу Стєпанова, сина Булавіна. Перша строфа пісні мені незвичайно подобається:

Возмутился нашъ батюшка
Славний тихій Донъ,
Отъ верховьица
Вплоть до устьица.

Це пісня донська, але присвоїли собі її Уральці, як браття по походженню. Я не мало здивувався, почувши в-перве тут тую пісню, тому, бо Уральці, які сюди приходять на службу, це з-дебільшого народ, що бував у Москві й Петербурзі. Вони заєдно співають модні, ніжні романи, захоплені або в сальонах на Козисі, або в Міщанських та Под'ячеських вулицях. Так я немало здирувався, почувши такого відступника від закону моди.

Радо слухав я незримого співака, поки він не замовк, або, правдоподібно, не вснув; і я благорозумно пішов його слідом. Над раном приснилося мені, ніби-то до Новопетровської кріпості приїхав фельдмаршал Сакен з другом своїм, київським митрополитом Євгенієм, і покликав мене д' собі.

Та, що в мене не було салдатського одягу крім плаща, та й то без еполєтів, так, поки нашивали еполєти, я збудився і був сердечно рад такій невдачі.

13. Нині субота; вітер все той самий — північно-західний. Це гарно. Значиться, хоч-не-хоч лодка повинна-би діждатися оренбурської почти. Чим блище від мене ця радісна подія, тим нетерпіливійшим стаю й трусливійшим.

Сім тяжких літ у тому безвихідному заточенню мені не здавалися такими довгими й страшними, як ті останні дні дожидання. Але все від Бога. Убивши в собі їдовитий сумнів, я взявся до свого вірного друга Лібельта і з насолодою перебесідував з ним до самого вечера. Вечером пішов я знова до другої батереї, сподіючися почути вчорашнього бояна. Та вчорашній боян обманув мої надії. Я вернув у горо́д, ліг під своєю вербою і, сам не знаю, як воно склалося, — заснув й пробудився аж рано. Рідка, незвичайна подія! Такі дні й такі події повенен и вписувати в свій дневник, тому, бо загалом мало сплю, а останніми днями сон мене зовсім не брався.

14. Нині неділя. Вітер заєдно той самий. Чи не пора-б йому піти на північний схід? О, як-же він мене врадував-би, коли-б хоч завтра пішов. Кращий удар обухом, ніж тупа, деревяна пила дожидання.

В полудне вітер відсвіжився й пішов на північ. Добрий знак. Нині третя доба, як я не відвідував вертепа по́гані, се-б то твердині. І це моє єдине щастя, що я безкарно можу це робити, а що-б ще добу не бачити поганої декорації вертепа і його пяних розбійників, я не обрився й не пішов на службу Божу. А під вечір, щоб не стрінутися з цими розбійниками (вони мають звичай, у свята бентежити спокій мешканців го́рода), я, вбравши чистий, білий покровець на шапку і поклавши в кишеню огірок і редьку, пішов до Филимона й Бавкиди. Филимон, проти своєї вдачі, був не в гуморі, а Бавкида, на перекір своїй звичайній усміщці, теж не була в гуморі, навіть не показала мені свого нового соломяного капелюха, про котрий я чув мимоходом. Я пригадав собі, що гість не в пору, — гірше Татарина, взяв свою шапку, та Филимон здержав мене, просив сідати і казав своїй сумній Бавкиді, подати на пробу конфітур, які недавно наспіли з Астрахані, а сам приніс збанок зимної води і після першого одобрення

розповів мене своє горе. Неосторожний, чи властиво ніякий лоцман, що піднявся приставити йому товар з Астрахані, нагрузив свою лодку так дуже, що при першім свіжім вітрі мусів половину набору кинути в море. На лихо Филимона й Бавкиди, їх товари, а саме: дві скрині гарячих напитків і 30 мішків муки, лежали на чердаці, і розуміється, перші полетіли в море.

Спаслися тілько дрібниці, як конфітури, цитрини, солені огірки й соломяний капелюх. Щира розмова, ніби сповідь, радує наше засмучене серце. Старики, розказавши мені про своє нещастя, вернули до звичайного настрою. Филимон почав брехати про якусь сутичку з Французами 1812 року, а Бавкида показала мені не тільки капелюх, але й мантилю, та на пращання подарувала цитрину, з якою я маю щастя нині, т. є. в понеділок, пити чай, записуючи отсю гостину і сумний припадок, який лучився на шкоду торговлі мого Филимона й Бавкиди.

Вчора, як я нині довідався, мимо неділі й гарної погоди, ні оден з офіцерів не явився на горóді. Дивна, незрозуміла нехіть до запашної зелені! Вони волять куряву й невиносиму смердячу задуху в твердині, ніж прохолоду, квіти й зелень в горóді. Незрозуміле отупіння орґанів. Справжні суворі сини Белльони. Одни, чим можу з'ясувати брак носа й ока у суворих дітий Белльони, це — все покоряюча цариця — водка. На городі, бачите, хоч і можна вихилити чарку, одну й другу, бо сам комендант підносить, та не мож напитися до нехочу, не тому, що це непристійно, а щоб не опинитися в Калябрії, се-б то на головній варті. Так тоді, що за приємність горóд? Хиба не краще дома, тишком-нишком, напитися так, щоб в очах позеленіло? От тобі й горóд з квітками та з пахощами!

Незалежно від сеї глибокої політики у Великоруссів є вроджена нехіть до зелені, до цеї живої, блискучої зорі всміхаючоїся матери-природи. Великорусске село — це,

як висказався Гоголь, навалена купа сірих бальків із чорними отворами, замісць вікон, вічний бруд, вічна зима; прутика зеленого не побачиш. За селом зеленіють непроходимі ліси, а село, як-би навмисне вилізло на велику дорогу, з-під тіні цього непроходимого саду, розтягнулося в два ряди коло великої дороги, вибудовало заїздні доми та, на одшибі, капличку й шинок, і більше йому нічого не треба. Не до стямку така антіпатія до красот природи!

На Україні цілком инакше. Там село, а навіть місто, укрили свої білі, привітні хати в тіні черешневих і вишневих садів. Там убогий хлібороб обгорнув своє мешкання пишною, вічно всміхненою природою, та й співає свою сумну, задушевну пісню, в надії на краще життя. О мій бідний, мій прекрасний, мій любий краю! чи скоро я буду дихати твоїм живущим, солодким повітрям? Милосердний Бог — моя нетлінна надія.

15. Вітер все той самий, північний, хоч-би трошки пішов на схід, все таки легше мені було-би. Коли ми два роки плавали по Аральському морі, я й одного разу не подивився на компас, а тепер — я вивчив його по всіх найдрібніших напрямках. Ой вітре, вітре! коби ти міг спочувати мому невсипущому горю, ти би ще позавчера звернувся був на північний схід, і нині я вже з олівцем у руці сидів-би арґопавтом на чердаці татарського корабля, що пливе до берегів Кольхіди, се-б то до Астрахані, і в останній раз рисував-би вид своєї тюрми; добре, коли-б так, а як инакше, то що тоді? Я й сам не знаю, що.

Вчора в-вечір обійшов я двічи твердиню і, прийшовши на город, приляг під своєю любою вербою з спільною постановою, передріматися хоч пів годинки. Вже другу днину очий не стулюю. Та Морфей, як звичайно, зрадив мене, і я лежав і розсіяно прислухався до балачки огородників, які недалеко від мене розтаборилися на траві. Між ними був уральський козак, який про-

вадив розмову. Після всіляких пригод, які з ним приключилися у ріжних походах, зійшов на чарівників, мерців, а в кінці на самовбийників. Він розказував історію якогось самовбийника, яка мене зовсім не цікавила, та за те заінтересовало мене ріліґійне вірування козаків про душу самовбийці, яке він при тій нагоді переказав.

Самовбийника ховають без всяких церковних обрядів і, не на загальному гробовищі, а виносять далеко в поле й закопують, як падлину. В дні поминок родина нещасного, або прямо добрі люди виносять й посипають його могилу зерном: житом, пшеницею, ячменем, то-що, тому, щоби птахи клювали це зерно й молили Бога за прощення гріхів безталанному. Яке поетично-християнське повірря!

За моєї памяті на Україні, на гробах самовбийників, сповняли не менше поетичний і правдиво-християнський обряд, який наші, вище просвічені пастирі, як поганський обряд, веліли викорінювати.

На Україні самовбийників хоронили теж в полі та безумовно на роздорожжі. Протягом року прохожий та переїзжий обовязаний був, що-будь кинути на могилу, — хоч рукав сорочки, коли не мав що иншого. По році, в день його смерти, а особливо в зелену суботу (в навечерря св. Трійці) підпалюють отсей накиданий крам, як очищуючу жертву, служать панахиду й ставлять хрест на могилі нещасного.

Хіба-ж може бути молитва, чистійша, вища і богувгоднійша, як молитва за нерозкаянного грішника? Християнська віра, як добра мати, не відтручує навіть переступника з-поміж дітий своїх, за всіх молиться і прощає усім. А представники тої лагідної, любячої ріліґії відтручують як-раз тих, за котрих повинні-би молитися. Де-ж любов, яку переказав нам на хресті наш Спаситель-чоловіколюб? І що поганського знайшли ви, брехливі учителі, в тому християнському, всепрощаючому

жертвованні? В требнику Петра Могили єсть молитва, освячуюча побратимство. В новійшому требнику тая правдиво християнська молитва заступлена молитвою о прогнання нечистого духа з навіженого і за очищення посуди, оскверненої мишею. Це навіть не поганські молитви. Богомудрі пастирі стараються до девятнайцятого віку прищіпити вік дванайцятий. Пізненько спамяталися.

Туркмени й кірґізи святим своїм (аулє) не ставлять, як батирі, величавих а б у (гробівців): на трупа святого накидують безобразну купу каміння, верблюжих, кінських і баранячих костомах, останки жертвованнь, встромлюють високу віху, иноді завершенну списом, обвивають цю віху ріжнобарвними шматками, і на тому й кінчаються замогильні почести святому. А для ґрішника, в міру багацтва, яке він оставив, ставлять менше, або більше величавий памятник. Проти памятника на двох невеликих прибраних стовбцях кладуть тарілки; в одній по ночам родина покійного палить баранячу товщ, а в другу на-день наливають води для пташків, щоб пили й молилися Богові за душу грішного й любого їм покійника. Безмовна, поетична молитва дикуна, але наші просвічені архипастирі мабуть не повірили-би в її високу чистоту й заборонили-б як поганське богохульство.

16. По заході сонця стемнілося і в першій годині ночі вітер подув з полудневого сходу. Вітер тихий, рівний, такий власне, якого треба нашому почтовому човну.

Діждавшися світання, видрапався я на найвищу надбережну скалу й пересидів там, поки не зголоднів, се-б то до полудня. Не добачивши на необосклоні ні сподіваного, ні в-загалі жадного вітрила, вернув я прибитий смутком на город, і, дожидаючи обіда, взявся до своєї подорожньої шинки. Мого копченого продукту з кождим днем менше. Ще кілька днів дожидання, і з його остануться до нічого не здатні руїни.

Добре, як я поїду на Астрахань: там є крамниці ні-

мецьких кольоністів, а між ними відай і з ковбасами. Без ковбаси німець і дня не проживе, значиться, можна заступити шинку. Але як прийдеться переїхати через Гурєв і Уральск по квітисто-сріблистим берегам благочестивого Урала, що́ тоді? Апетит в торбу, а зуби на стіл, або, щоби оминути голодову смерть, удавати ворожбита, а ще лучше, мученика за віру, попа-розстригу. Тоді, немов по щучиному наказу, все явиться перед тобою, почавши від каймика і джурмиці, а кінчачи »свальним гріхом«. Мати єдину свою доньку предложить святому мученикови за віру на нічну забаву. Огидливо! гірше від всяких поган.

В 1848-ім році, поплававши три місяці по Аральським морю, ми вернулися до устя Сир-Дарі, де мали зимувати. Коло форта на острові Кос-Аралі, де залогою стояли уральські козаки, вийшли ми на берег. Уральці, побачивши мене з широкою як лопата бородою, сейчас взяли на розум, що я доконче мушу бути мученик за віру. Зараз дали знати свому командирови, есаулі Чертороґову, а той, не в тімя битий, попросив мене в очерет та й бух передо мною на коліна. »Благословіть,« каже, »батюшка! Ми,« каже, »уже все знаємо.« У мене також голова не капустяна: догадався і я, в чім діло, та й поблагословив цілком на спосіб раскольників. Урадований осаула поцілував мене в руку, а в вечір справив нам такий бенкет, який нам і в сні не роївся.

Небавком після цеї пригоди удався я, вже зголивши бороду, до Раїму, тодішньої головної кріпості на березі Сир-Дарії. В Раїмі стрітили мене Уральці з притаєною радостю, а начальник ватаги, також не дурна голова, попросивши мене о благословення, дає мені 25 рублів. Я, нерозумний, не приняв, і цею, по їх розумінню, безпримірною безкористностю, так порушив благочестиву душу старого голови, що він забажав висповідатися потай в табуні, в кибітці, і як можна запричаститися з рук такого незрівнаного пастиря, як я.

Щоби не наробити собі клопотів з тими сивими безпримірними дурнями, я чим скорше опустив кріпость і вже пунктуально два рази на тиждень голю собі бороду. Якби ця дурна, смішна подія приключилася де-небудь на берегах Урала, де були-би жінки, я не спекався-би так легко тих бузувірів. Весь фанатизм, вся отся гидота гніздиться в їх розпустних жінках і дочках. В Уральську дім карний раз-враз наповнений дезертирами, їх ніби-священиками, і не зважаючи на очевидні познаки, вони побожно приклоняються перед цими розбишаками й волоцюгами. І це роблять не тілько прості, але також поважані й сановиті козаки... Непонятна закоснілість! По-полудні вітер пішов на западний південь, прямо в лице нашій почтовій лодці.

17. Вітер все той самий, як зачарований. Перед вечером з тої сторони, де Астрахань, надплив парохід. В кріпості засуєтилися, побачивши це несподіване з'явище, а особливо капітан Косарев з своєю почестною сторожею. Та кого-ж несе парохід? Нікому безумовно не звісно. Но всі, навіть найпоміркованійші фантасти, догадувалися, що, коли не великого князя Константина Миколаєвича, то безумовно адмірала Васілєва, астраханського ґубернатора. Останньої здогадки капітан Косарев з-разу навіть слухати не хотів. Та, прислухаючись до доказів свого вченого друга, лікаря Нікольского, про неможливість такої чисто-історичної події в такому темному кутку імперії, як наша твердиня, — учений муж скріпив свою думку історичними фактами, що після Петра Великого ніхто з членів царської сімї не відвідав не тільки півострова Манґішляка, але й знатного портового города, Астрахані. Проти такого арґументу не було що говорити. Але сміливий капітан Косарев не збився й відповів: »Ну, що-ж, коли не великий князь, то по крайній мірі ґубернатор: все-ж таки особа ґенеральського чину і почетної варти треба.« На таке просте слово навіть учений муж поліз в кишеню за

відповіддю. Але, о горе! Поки учений ескуляп рився в свої умовій кишені, таємна загадка роз'яснилася. Прибіг козак із пристані і доніс комендантови, що на парівці, крім його командира, ляйтенанта Паскочіна, нема нікого. Nascitur ridiculus mus...

Комендант послав тарантас за командиром парівця і казав просити його до себе на город. А я, щоб даром в кріпость не ходити, зайшов до касарні й підголився; потім провідав Мостовского. Посміявшися з того, що сталося, ми пригадали собі подібну приключку в Орску 1847 року і перенесли свою розмову до Орскої кріпості, яку ми оба так добре памятали. І Мостовский своїм немалярським словом так живо описував ту неживописну, пустинну твердиню, що я заслухався, і перші темні дні моєї неволі роз'яснилися й усміхнулися у моїй памяті. Не вже-ж і теперішній мій побут я буду колись ясно й з усміхом споминати? Факт перед очима, а все таки годі повірити.

О девятій годині в-вечір вернувся я на город і застав ще моряків, які грімко забавлялися з комендантовою. Та мені так остогидли отсі пусті хвальки, астраханські моряки, що я, з-далека почувши їх сильні голоси, зробив півобороту в право і поки вибили зарю, обійшов кругом твердиню. Прогулька не-впору втомила мене, і передчасно, на моє велике вдоволення, поклала спати, за що я в душі подякував любим, астраханським мореплавам.

Та сон мій не був такий спокійний, як я сподівався: протягом ночі кілька разів будився я й слідив за вітром. Перед розсвітом вітер втих, і я, в надії на його змінчивість, успокоївся і заснув. У сні побачив я Куліша, Костомарова й Семена Артемовського, ніби стрінув я їх у Лубнах, на успенському ярмарку, — Куліша й Костомарова в звичайних, а Артемовського в якомусь театральному вбранні, в якому він на вулиці представлявся Петрови Великому, а я підчас того для Куліша

рисував молодого сліпого лірника в тирольському костюмі. Продовження цеї безтолковиці перервав мій услужливий дядько: він приніс мені на город мій новий кафтан і збудив мене, за що нагородив я його великим огірком і редькою.

Вітер не спроневірився моїм надіям: над раном повернувся на південний схід. Парохід ранком виплив з пристані і поплив у напрямі Кізляру. Я провів його очами до небосклону, взявся за чайник, а відтак за дневник.

18. Скінчивши оповідання про вчорашню подію, став я думати про чарку горілки і про уміркований кусок шинки, коли прислала по мене Бажанова, що-би я прийшов на чашку кави: наш Філат тому й рад. Пішов я. Приходжу. Тут-же й комендантиха. Після привітання пішла річ про вчорашніх гостий. Я спитав про ціл їх короткого побуту на наших берегах, і на моє пряме питання дістав відповідь доволі скрутну й заплутану, як звичайно, всілякими відступленнями від речі, які до нічого не ведуть. Одним словом, почув я з любих уст такі теревені, яких другому і в модному сальоні не доведеться почути. Гостий показалося не двох, як я думав, а пятьох, крім моряків — командира парівця і його керманича, дуже образованого (по словам оповідаючої) молодого чоловіка і єще трьох урядовців, двох ученых, а третій — доктор; пароплав плаває біля наших берегів для якихсь там дослідів, а вчені урядовці, це не вчені, лиш прямо політичні шпиги, бо безнастанно говорили про вплив на тутешню туркоманську орду; оден з них, цей молодший, білявий, з довгим волоссям, »à la мужик« може бути дійсно ученим, бо разом з Данилевским і другими приймав участь в експедиції Бера, і так само, як і Бер, збирав лісовий полинь і инші трави; він питався про мене, но так двозначно, що любі розмовниці навіть посередно не вміли заспокоїти його цікавости, і, як я догадуюсь, вправно обійшовши це, на

їх погляд, скоботне питання, перенесли свою балачку прямо в Астрахань, в перські торговлі канаусом і иншими недорогими матеріялами.

Коли це був хоч трохи порядний чоловік, то якого-ж поняття нарбався він про наш bon ton і про вершки тутешнього жіночого товариства?

Зібравши такі основні відомости про вчорашніх загадочних гостий, я, розуміється, перестав про них думати, і до самого обіда лежав під вербою і читав Лібельта. Про вітер я теж старався, не думати. Він з мене душу виторочить — цей проклятий »зід-вест«. Хочби на одну, на пів доби відступив на схід, —' і я свобідний. Нестерпні муки!

При обіді знов завязалася бесіда про вчерашних таємничих гостій. Комендант на-половину пояснив цю загадочну подію. Поміж гістьми не було головного справника цеї всеї метушні, именно не було астронома, котрий зістався на пароході і там робив свої обрахування. Цего звіздаря вислав гідроґрафічний департамент, щоби провірив астрономічні пункти на берегах Каспійського моря, які в минувшім році означив якийсь другий звіздар. Отсе дійсна ціль несподіваного приїзду парохода до нашого берега.

А два учені мужі, що зробили честь огородови і його милим мешканцям своєю гостиною, це урядовець, мнимий політичний аєнт, що їхав на службу в гебрийський город Баку; а другий, учитель літератури в Астраханській ґімназії, що хіснувався вільним вакацийним часом, і мало ще не земляк мій тому, бо передав мені поклін через тутешнього пляц-ад'ютанта, за що я йому сердечне вдячний.

Загадочна подія, на превелике диво наших романтичних дам, вияснилася доволі просто й прозаїчно. Але новість, яку передав комендантови той урядовець, що плив до Баку, виглядає мені прямо на твір будучого

великого адміністратора. Він заявив, навіть з подробицями, що повстало купецьке товариство для пароплавання по Каспійському морі на основах Терстенського Лльойда, і що вже закликає морських офіцерів до служби на своїх пароплавах з правом аванзу, що вже іменовані три директори, і що він — цей будучий великий адміністратор — їде до Баку, заняти місце помічника директора, барона Вранґеля, з платнею 1500 рублів у рік. Що робитаме той Лльойд на Каспійському озері і яке поручення буде довірене тому помічникови директора, випущеному, по його власним словам, що тільки цього року з С.-Петербургського університета? З заходом сонця вітер повернувся на південний схід, та слабий і безнадійний. Чи скінчиться це нікчемне існування, це одноманітне записування найодноманітнійших, безконечних днів?

19. По заході сонця вітер обернувся на північ. Втішився я таким несподиваним явищем, і поки не вибили зарю, обійшов кріпость чотири рази довкола; — значиться, зробив, не спочиваючи, 12 верст. Порядна прогулька, а я не почув ні крихти втоми. Ніч місячна, прекрасна. Я не переніс мого табору до альтанки, лишив його під вербою, щоб краще було, слідити за вітром на вітровому млинку, що вертиться на голубовникови. Годинник в твердині вибив 12 годину, вітер не змінився і не ослаб. Добрий знак.

З доброю надією я задрімав, і на крилах чарівника Морфея перелетів у Орську кріпость і в якійсь татарській хатині найшов М. Лазаревського, Левицького і ще деяких земляків, що грали на скрипках і співали українських пісень. Я прилучив мій голос до капелі і ми співали складно і рівно:

У степу могила з вітром говорила.

Недокінчивши цеї пісні, ми почали другу, а саме Петруся, і я так голосно проспівав стихи:

Люблю, мамо, Петруся,
Поговору боюся, —

що капеля замовкла, а я на останній ноті збудився. Очунявши від того солодкого привиду, я глянув на вітровий млинок. Вітер, слава Богу, все той самий — не змінився. Порухався, прочитав, скільки тямлю, стихів про щасливого, білолицього супірника Гриця і знова заснув, молячи Морфея, щоб дальше вів перваний любий привид.

Морфей сповнив мою молитву, та не цілком. Він переніс мене у якийсь орієнтальний город, натиканий ніби голками, високими мінаретами. В тінистій вулиці того орієнтального города я ніби стрічаю ренеґата Н. Е. Пісарева в зеленій чалмі і з довгою бородою, а безрукий Бібіков і рядом з ним Софія Гаврилівна Пісарева сидять на бальконі, також в турецькім убраню. Вони щось розмовляли про Київський пашалик. Але саме тоді скочила мені на лице холодна жаба, і я пробудився. Перенісши своє леговище до альтанки, я знов скорчився під шинелею, але хоч як намагався, заснути вже не міг. У мене все вертівся перед очима ренеґат Пісарев з своїм всемогучим протектором і з своєю жінкою красавицею. Де він? і що́ тепер дієть ся з цим ґеніяльним хабарником і з його премудрою помічницею? Мені вже тут казали, що його перевели з Київа у Вологду городським губернатором і що у Вологді якийсь підчинений йому урядник публично, в церкві, дав йому в лице. І після тої, справді святочної сцени, щез незвісно куди знаменитий хабарник.

Дожидаючи ранку, я на сій важкій підставі збудував нарис поеми в роді »Анжела« Пушкіна, місце котрі переніс на схід і назвав її »Сатрап і Дервіш«. При лучших обставинах я мушу сповнити цей удатно спроєктований плян. Шкода, що я слабо володію російським віршем, а то, цю оригінальну поему треба-б конче написати по російськи.

Є у мене ще оден плян, оснований на події в Оренбурській країні. Чи не прилучити-би його, яко яскравий епізод, до »Сатрапа і Дервіша«? Не знаю тілько, як мені поступити з жінками на сході. Там жінки — безмовні невільниці, а в мене в поемі вони мають грати перші ролі; треба-ж їх нарядити так, як дійсно були, німими бездушними підоймами ганебного вчинку.

Коли-б я знав, що ця обскубана »Ластівка« (назва почтового човна) не привезе мені волі, я нині взявся-би до роботи, на-перекір приказці: »їдь помалійше, а заїдеш дальше«.

Поки я зарисував свої сонні мрії, вітер повернув на захід, і Жайворонок (друга почтова лодка) на всіх вітрилах полетів у Гурєв. Поганий вітер, томляча непевність!

Св. Ілії. Ярмарок в Ромні, — тепер мабуть, в Полтаві. 1845 року я припадково бачив це знамените торжище.

Три дні ликав я тоді пил і валявся в палатці небіщика Павла Вікторовича Свічки. Сам він себе прозивав тільки огарком великої свічки і то лоєвим огарком. Це був син того самого полковника Свічки, що для жартів закупив, підчас контрактів у Києві, всьо шампанське вино без торговельних намірів, лиш так тільки, щоб пожартувати собі з польських панів, які приїхали в Київ для забави, а в своїому містечку, Городищу (Пирятинського повіту) він зробив рогатку, щоб не пропустити ні пішехода, ні проїзжаючого, хоч-би берлином, не накормивши його до »відвалу« і не напоївши до »положенія риз«.

Після таких жартів, річ ясна, з великої Свічки ледве остався маленький огарок, та й той скоро згас. Мир душі твоїй, мій благородний друже!

Тоді то я у-перве бачив ґеніяльного артиста Соленика в ролі Чупруна (Москаль чарівник); він показався мені в природнійшим і більше артистичним від незрів-

наного Щепкина. І московських циганів тоді я у-перве і в-останнє чув і бачив, як вони пописувалися перед ремонтерами і иншою пяною публикою; і як на закінчення свого дико-брудного концерту заспівали хором:

Не пилитъ дорога,
Не дрожатъ листы...
Подожди немного —
Отдохнешь и ты, —

натякуючи таким способом своїм пяним покровителям, що і їм не зашкодило-би відпочати дещо та завтра з новими силами приступити до дальшої піятики.

Чи думав великий німецький поет, а за ним і наш великий Лєрмонтов, що їх глибоко-поетичні вірші будуть до омерзіння дико співати пяні циганки перед собором мертвецьки пяних ременторів? Їм навіть у сні не ввижалася така гидка пародія.

Що-ж я ще тоді бачив замітного на тому замітному торговищу? Мабуть нічо. Познайомився з розпусним старцем Якубовичем (батьком декабриста), і з його молодшим сином Квазімодо, якому дав на чесне слово до завтрішньої днини два півімперіяли, які, розуміється, пропали. Та ще познайомився я з одним із безчисленних членів родини Родзянків, і на третій день свого пробування в Ромнах купив на камізельку якоїсь матерії, купив фунт донського балика і з тим-же Родзянкою виїхав з цього круговороту на цілях — Ромодан. От і всьо, що я, відпочиваючи, пригадав собі з роменського ярмарку в день св. Ілії.

20-ий липня це той день, коли я гадав собі, що попрощаюся з моєю тюрмою, так написав я і до Лазаревського й до Кухаренка, — та ба! вітер, воплочення долі, зробив по-своїому. Що-ж робити, посидимо ще за морем та підождемо погоди. Протягом Іліїоного дня і ночи вітер не ворохнувся. Мертва тишина.

21. Записавши роменські спомини, я при неділі, пі-

шов до кріпости, щоб оголитися, і від першого підофіцера Куліха почув, що о 9-ій годині в-ранці приплив почтовий човен. Оголившись, придушив я жаль і вертався до горóду. Виходячи з кріпості, зустрів шпиталевого наглядача Бажанова, і він перший повитав мене з волею. Сталося це 21 липня 1857 року о 11-ій годині рано.

О 1-ій годині дістав я лист від Залєского[1]), писаний 30 мая. Від 3-ої години з-полудня до 3-ої години ночи сиділи ми з Фіялковским під вербою, пили чай і цитринівку та на-удачу перечитали кілька сторін Лібельта, і найшли, що подібні книжки пишуть для арештантів, яким навіть біблії не дають читати. Замітка різка, але влучна. Та об тім — як буде час.

22. По причині цеї радістної для мене події можнаби і лишити невеличку прогалину в отсій прозаічній хроніці. Але що в моїй фізичній чинности чи, радше сказати, нечинности, не наступила рішуча переміна і такої переміни, як здається, не можна сподіватися раньше як 8 серпня, то щоб уникнути повної безчинности та, ще більше спокусливої цитринівки, я не нарушу заведеного порядку і буду ранком нагрівати свій чайник та, день за днем, в лад як лава салдатська, провадити свій дневник. На безділлю і се рукоділля.

Нині комендант сказав мені, що він не може дати мені перепуски з Новопетровська через Астрахань до Петербурга, тому, бо він не має приказу з корпуса про моє визволення, і коли такий приказ не надійде найблищою почтою, то моя живописна, спокійна й дешева подорож Волгою не відбудеться. Та це ще не велика біда. В Оренбурзі при помочи приятелів Бірно і Ґерна, я поправлю свої фінанси. Жаль тілько, що через опізнення я не побачу сьогорічної вистави в академії; ще більший жаль, що мушу відложити до пізнійшого стрічу з Лазаревським та иншими моїми другами-земляками, а

[1]) В тексті є: Залѣцкого.

найбільший жаль, що тих цілком зайвих 1000 верст віддалюють від мене момент великого щастя, коли я сльозами вдяки зрошу руку моєї великодушної заступниці, ґрафині Настасі Івановної, та її достойного мужа, Федора Петровича. О, мої незабутні добродії! Без вашого чоловіколюбного заступництва, без вашого теплого, рідного спочуття в моїй сумній долі, задушив-би мене всемогучий сатрап, в тому безвідрадному прогнанні. Спасибі вам, мої заступники, мої спасителі! Вся радість, усе щастя, вся моя ясна будучність — це ваше нетлінне добро, мої єдині, мої святі заступники!

Перед усім, зараз цею почтою, напишу лист до ґрафа Федора Петровича. О, як не хотілося-би мені писати цих бездумних кручок, які висказують тільки бездушну чемність і більше нічого. До ґрафині Настасії Івановни я не спроможен нині писати: всьо, що тільки я написав-би їй, не вискаже і тіні того радістного, солодкого чуття вдячности, котрим моє серце переповнене і котре я можу вилляти тілько слезами, коли особисто з нею побачуся.

Лазаревському пошлю замість листу сі два зошити мого дневника: нехай читає з Семеном, дожидаючи мене, свого щирого, щасливого друга.

На нині досить. Піду до кріпості, дістану від Куліха свіжого чорнила, нове перо і паперу на третій зошит мого дневника. Настала нова епоха в моїм старім житті; так треба, щоби всьо було нове.

23. Куліх, доставивши мені паперу, пера й чорнила, запросив до себе пообідати, може вже в останній раз. Проти таких жалісних запросин годі було змагатися, і я згодився тим раднійше, що і Фялкоский, веселий і розумний хлопака, трафився тут та не відцурався салдатської трапези. Куліх, як »каптенармус«, до звичайного борщу і каші додав кусник смаженої баранини; я добув з кишені великого огірка (без цеї лакітки я не ходжу до кріпості), а Фялковский також

видобув з кишені і поставив на стіл пляшку з горілкою. Ми пообідали не розкішно, але смачно й так щиро-весело, що дай Боже всім добрим людям що-дня так обідати.

Під-час обіду і після обіду Фялковский весело жартував з Куліха, з його чину й особливо з його тепленького місця. Куліх, щоб спекатися невичерпаного Фялковского, звернувся до мене з питанням: як мені подобається книжка, що він мені приніс з Уральська? Я, розуміється, відповів, що дуже. Тоді Фялковский зареготав і голосно назвав Лібельта прямо дурнем за це, що написав таку книжку, Пшевлоцького, що купив, а Куліха согубим дурнем, що 500 верст ніс на плечах такий пустий тягар. Куліх не-на-жарти обидився такою критикою і жадав ясних доказів на таку грубу клевету. Щоб втихомирити суперечку, я попросив приятелів до мене на горо́д, пити чай. Вони згодилися, і ми рушили під мою вербу. Лібельт лежав у мене під подушкою, і я, дожидаючи чайника, предложив Фялковскому, щоб прочитав у-голос сторінку з цього великого твору; він радо згодився. Куліх не йняв віри. Думав, що Фялковский імпровізує і дальше насміхається над його тяжкою ношею, вирвав у його з рук книгу і сам прочитав весь параґраф про фантазію. »Що?« спитав Фялковский добродушно здивованого Куліха. »Пшевлоцкий,« відповів Куліх, »цівілізований дурень: от і все!« Фялковский підняв насмішки з прежньою силою, поки не спинив його своїм приходом наш загальний приятель Кампіоні. Цей безсовістний пяниця для келишка цитринівки не встидався, приступити до нас і повитати мене з визволенням на свободу. Ми встали і розійшлися в ріжні сторони, лишивши чайник і пляшку з цитринівкою в повну розпорядимість непрошеному гостеви. Ввічливість за ввічливість.

Ніч була місячна, тиха, чарівна ніч. Я довго гуляв по горо́ді, а ніжні наші дами (комендантова й Бажа-

нова), боячись перестуди, сиділи при лоєвім огарку в смердячій кірґізській кібітці і, розуміється, оповідали собі сплетні. Їм дати-би естетику Лібельта; що вони з нею зробили-би? Мабуть — пільотку. І право. Для чоловіка-матеріялиста, якому Бог не дав зрозуміння його благодати, його нетлінної красоти, для такого пів-чоловіка всяка теорія краси пуста балачка; для чоловіка-ж наділеного цим розумом-чуттям, подібна теорія теж пуста балачка, і ще гірше — шарлятанство. Коли-б отсі безжизнені учені естети, отсі хірурґи краси, замісць теорії писали історію мистецтва, то зробили-би користну річ. Вазарі переживає цілі лєґіони Лібельтів.

24. Досвіта спав великий дощ з бурею. Коло города в загачену балку набігло з камінних ярів стільки води, що можна добрим човном плавати. Ми і спробовали цього з Ираклієм Александровичем по обіді. Шкода, що в цій долинці ґрунт пісчаний і вода не може довго задержатися, а то яка була-би оздоба і користь для цього безводного місця.

В вечір капітан Косарев, з претенсією на подяку, заявив мені, що по приказу коменданта він дав по півбаталіону оповістку про моє визволення; я за це низенько подякував пану комендантови.

25. Весь день пробув я у Мостовского на блищій пристані. Його всаджено на тиждень в арешт по приказу окружного начальника, ґенерала Фреймана, наслідком інтриґ його цейґвахтера, »надворного совітника« Мєшкова. Арешт Мостовского тільки мана, а надворному совітникови казали податися у відставку і передати свою підполковничу службу нижчому в ранзі, якомусь фаєрверкерови Михайлу Іванову. Це також в своїм роді мана.

26. Нині цілий день аж до півночі працював я над листом до ґрафа Федора Петровича, і нічого не вдіяв: якось не удавався мені цей лист. Я хотів-би висловитися як можна найпростійше і найблагороднійше, а виходить або високопарне, аж до смішного, або чуле до недо-

ладности, або вкінци влесливе до підлоти, але ніяк не виходить те, чого я бажав-би. Мабуть для того воно у мене не клеїться, що я ще не прийшов до себе з радості. Треба підождати, ще є час, почта не відійде з кріпості скорше як 8 серпня. Хиба запишу на-разі перший концепт, а потім помалу, при вільнім часі, буду поправляти, щоби уникнути приказки: »поспішиш — людей насмішиш«, як це зробив я з моєю відповіддю на лист ґрафині Настасії Івановни з 12 жовтня минулого року, котрим вона перша повідомила мене про сподіване визволення, а на котрий я наплів їй таких дурниць (розуміється, з поспіху), що вона мусіла уважати мене або за збожеволілого, або просто за пяного. От-же щоби й тепер таке не сталося, то напишу зразу черновик, а охолоднівши трохи, напишу й на-чисто.

»Ваша Світлости, ґрафе Федоре Петровичу!

Вашому великодушному заступництву та святій, людяній участи ґрафині Настасії Івановни я завдячую моє нове життя, моє радістне оновлення. Я тепер такий щасливий, такий невимовно щасливий, що не находжу слів, щоби достойно виразити Вам мою сердечну, мою безконечну вдяку. Без людяної христіянської участі в моїй безрадістній долі мене задушили-би в отсій широкій тюрмі, в отсій безмірній безлюдній пустині; а тепер я вольний. Тепер, незалежно від нічиєї во́лі, я будую свою рожеву будучність, своє спокійне майбутнє. Яка радість, яка повна щасливість наповнює мою душу, коли погадаю, що я знов побачу академію, побачу Вас, мого єдиного спасителя, що слезами радости і вдяки змочу Ваші чудотворящі руки! Молю милосердного Бога, скоротити дорогу і час до цього безграничного щастя. А тепер, Боже всемогущий, вислухай мою чисту, щиру молитву, і на довго-довго продовжи Вам віку, дорогого для слави божественної штуки і для щастя людей, близьких Вашому любячому серцю.

Дня 21 липня прийшла сюди урядова звістка про моє визволення. Того-ж дня я просив коменданта, дати мені пашпорт через Астрахань до Петербурга, але він не може цього зробити без волі вищого начальства, і я мушу ще раз їхати до Оренбурґа і зробити 1000 лишніх верст майже по пустині, щоби дістати цей коштовний пашпорт. Але милосердний Господь, що́ помогав мені, перейти цю безлюдну пустиню у всіх сторонах, не опустить мене і в отсій теперішній короткій дорозі. Жаль тільки, що отся непотрібна подорож віддалить, що-найменше на місяць, радістну хвилю побачення з Вами і з ґрафинею Настасією Івановною, головною справницею мого щастя!

Всемогущий і премилосердний Господь не лишив мене здоровля в цій довголітній і строгій пробі; Він і дав мені з-малку несвідому любов до прекрасних штук, а тепер посилає мені любов свідому і світлу та сильну як діямант. Творчим артистом я не можу бути: про таке щастя було-би нерозумно й думати; але я, по приїзді до академії, при помочі божій та добрих і світлих людей, буду ритовником à l'aqua tinta. Уповаючи на ласку і поміч божу і на Ваші ради та опіку, сподіваюся, зробити що-небудь достойне улюбленої штуки, ширити через ритовництво славу славних артистів, ширити серед суспільства смак і любов до доброго й прекрасного. Це моя молитва чиста та сподобна чоловіколюбцеви-Богу, це моя посильна й безкористна услуга чоловікови. Це моє єдине, незмінне змагання. Чогось більшого я не можу надіятися, і тільки просити-му, не лишити мене без Вашої світлої помочі в отсій моїй проміністій надії.

Цілую руки моєї святої заступниці, ґрафині Настасії Івановни, цілую Вас, Вашу родину, цілую все, що́ близьке Вашому дорбому серцю, і остаюся вдячний до смерти артист Шевченко.«

Я не міг собі відмовити тої радости, щоби під цим

бруліоном підписатися »артист« Т. Шевченко; протягом 10 літ я писав і підписувався: рядовий Т. Шевченко, і нині в перший раз написав я се, радуюче душу, звання.

27. Нині при обіді переказав мені Іраклій Александрович важну артистичну новину: »Русскій Инвалидъ« доносить, що кольосальне чудо малярства, образ Іванова »Йоан Хреститель« нарешті скінчений.« Образ показувано римській публиці в часі пробування в Римі вдови імператора Николая, Александри Федоровни, і по словам самого артиста (в ґазеті сказано »скромного«) він наробив такого фурору, якого артист не надіявся. Дай Боже, нашому теляті вовка ззісти, але я щось боюся за автора...

Ще в академії, чув я багато про цей величезний, тоді вже мало-що не викінчений образ. Артисти непевно висказувалися про його; любителі рішучо захоплювалися, — між ними й покійний Гоголь. Карло Павлович Брюлов ніколи ні-словом не говорив про образ Іванова, самого-ж його він жартом прозивав німцем, т. є, кропуном, а кропити, по словам великого Брюлова, це певна признака бездарности, — з чим я не можу згодитися, дивлячись на Іванова Марію з Магдалі.

Одушевлений лист Гоголя нічого не сказав артистови, ані навіть досвідченому знавцеви, про цей твір. Всі теоретики одним миром мазані. Ґраф де-Кенсі написав знаменитий трактат про Олімпійського Зевесе — статую Фідія, видав його in folio, як на свій час (з початком цього століття) величаво, і, коли-б не додав до свого величавого видання рисунків, артисти подумали-би, що душа самого великого Фідія говорить устами одушевленого ґрафа. Та безугарні рисунки попсували справу. Як після того вірити тим одушевлиним теоретикам? Говорить, ніби до-речі, а робить чорт зна — що. Поважаному ґрафови, мабуть, подобалися ці вироди-рисунки, коли він додав їх до свого вченого трактату.

Як-би я був рад, коли-б образ Іванова розвіяв мої

упередження. До збірки моїх майбутніх естампів à la aqua tinta прибув-би ще оден величавий естамп.

Про картину Моллєра Іван Богослов проповіду є на острові Патмосі в час бакханалій, про яку я припадково прочитав в »Русс-кім Інвалі-ді«, що її показують в Петербурзі прилюдно на дохід ранених в Севастополі, — я маю, не знаю чому, більшу певність, чим про довголітній труд Іванова.

28. Ще вчора, се-б то в суботу, умовилися ми з Фялковским, що нинішню неділю проведемо де-небудь подальше від осоружної кріпості. На цю самітну втіху назначили ми місце в балці, в глубокім дикім ярі, пять верст від кріпості, де можна знайти і охорону від сонця під скалами і свіжу керничну воду. Ми умовилися, іти туди рано і пробути цілий день в провалинах цього темного яру. А що-до харчів, — було уложено, що він возьме кусник сирої баранини з 5 фунтів на »кебаб«, відповідну порцію хліба і пляшку горілки, а я чайник, чаю, цукру, склянку і пять огірків. Всьо уладили ми, як не мож ліпше, і дешево і достатно, і я вже, по свому звичаю, розкошував в душі в обіймах темнявого яру. Минула ніч; настав ранок, і сонечко зійшло, а Фялковский не показується на город, як ми умовилися. Я чекаю і чекаю, а його нема та й нема. Я нагрів чайник і взявся до чаю, не перестаючи глядіти на кріпость. Наконець вилаяв я добре спроневірника і взявся, шкрабати в новім зошиті, а Андрій Обеременко (огородник рухомої команди і близький мій земляк), котрого я покликав з собою до балки як товариша й міхоношу, випивши келишок горілки замість склянки чаю, став лаяти проклятого, »нечестивого Ляха«.

В кінці насумнівавшися до-волі про достойність довголітнього труда Іванова, зложив я зошит і пішов до кріпості, щоби розвязати загадку, яку задав мені пан Фялковский. Приходжу, а він сидить на ґаночку коло касарні і ганьбить салдата-жида Дахмищина, що не дає

йому більше як 20 копійок за тапчан. »А що́-ж ти,« кажу я, »забув на балку?« — »Чекай, дай скінчити гандель«, каже він. Скінчивши »гандель«, він признався мені, що від заходу до сходу сонця тягнув штоса і програвся до снаги; Куліх навіть подушку забрав. Пожалувавши його трохи за сю невдачу, я предложив йому знов прохід до балки, вже о 3-їй годині по обіді, взявши на свій кошт хліб, мясо й горілку. Він радо згодився, і ми розійшлися, сказавши оден другому: »цілком певно.« Взяв я в артельщика на-борґ пять фунтів баранини, стільки-ж фунтів хліба і, вертаючись до городу, післав Обеременка до шинку по горілку.

По обіді я своїм звичаєм трошки заснув під вербою, а рівно о 3-ій годині зібралися ми з Обеременком в дорогу. Зібравшися, посідали знов під вербою. Вибила 4-а година: нема нашого пана Фялковского. Андрій мовчки поглянув на мене і взявся знов до своєї люльки-бурульки. Вдарила і пята година, а пана Фялковского не видати. Андрій знов поглянув на мене, та вже не втерпів, плюнув. Минуло ще півгодини, і Андрій почав розташовувати торбу з харчами і виймаючи баранину, промовив: »По-напрасну тільки добро знівечили... Сказано — Лях!« додав він як-би до себе: »невіра, то так і пропаде, так і здохне невірою.« Я не видів потреби, сперечатися з Андреєм, казав йому, занести баранину до комендантської пекарні і просити кухаря, усмажити її на вечір, а сам пішов до блищої пристані, відвідати в арешті мого приятеля Мостовского.

Переходячи коло першої батерії, побачив я внизу під скалою купку салдатів, граючих в орлянку. Зразу я не звертав уваги на цей зовсім звичайний образ. Але мені як-би хтось шепнув: чи нема тут Фялковского? Приглядаюся, і власним очам не вірю: мій Фялковский, спустивши з правого плеча плащ, зручно, як знавець діла, кинув щось в гору: громада грачів бистро підняла голови і потім спустила помалу, крикнувши: орел! Фял-

ковский схилився, щоби забрати гроші, а я, побажавши йому щастя, пішов дальше.

Забавившися у Мостовского, доки не зійшов ледве надщерблений місяць, я забрався до повороту. Прощаючись, він дякував мені за одвідини і також за те, що два роки тому я не приймив шляхотної його пропозиції, перенестися до його на мешкання. Аж тепер він зрозумів, яку підлу інтриґу міг вивести Мєшков з нашого спільного проживання: у його не задріжала-би рука покористати з сили військових законів, де сказано, що офіцер, котрий позволив собі по фамілярному обходитися з простими салдатами, підпадає під військовий суд. Аж тепер він увидів пропасть, від котрої я його відвів, знаючи ліпше огидливого, надворного совітника Мєшкова.

Ніч місячна, тиха, чарівна ніч. Як гарно й вірно достроювалася тая чарівна картина пустині до чарівних віршів Лєрмонтова, які я прочитав кілька разів немов прегарну молитву до Творця цеї невисловленої гармонії в його безконечній вселенній. Не доходячи до кріпості, я присів на каміннім горбку, щоби відпочити, і дивлячись на осяяну місяцем, теж камянисту дорогу, ще-раз прочитав:

Выхожу одинъ я на дорогу.
Предо мной кремнистый путь блеститъ;
Ночь тиха; пустиня внемлетъ Богу,
И звѣзда съ звѣздою говоритъ.

Відпочиваючи на камені, глядів я на понуру батерію, як рисувалася високо на скалі, і багато-багато згадав з мого минулого невільницького життя. В-кінці подякував я всемогучому чоловіколюбцеві, що дарував мені силу душі й тіла, перейти цю хмарну, тернисту дорогу, не вразивши себе і не принизивши в собі людського достоїнства.

Успокоївшися святою молитвою, я поплівся пома-

леньку на горо́д, нарушаючи глубоку тишину чарівної ночі піснею:

Та нема в світі гірш никому,
Як сіромі молодому.

З пів версти від города (а було це вже о першій годині в ночи), зустрів мене Андрій Обеременко, питаючи: »Де це вас Бог носить до такої доби?« — »У гостях,« кажу, »був.« — »Та я бачу, що в гостях, бо добрі люде тільки йдучи з гостей співають.« А я, як коли-б не чув його слів, заспівав:

Іде богач, іде дукач,
Пян шатається,
Над бідною голотою
Насміхається.

»Та годі вже вам,« перебиває мене приязно Андрій: »ідіть лучше та покладіться спати...« А я співаю дальше:

Один веде за чуприну,
Другий з-тила бє:
Не йди туди, вражий сину,
Де голота пє!...

Андрій, переконавшися, що я цілком пяний, взяв мене осторожно під руку, привів під вербу, розстелив свій плащ, нарвав і положив під голову буряну, положив мене, перехрестив і відійшов. Годі було мені розчаровувати старенького в його богоугоднім учинку, а тим більше виявляти перед ним мої акторські спосібности. Я мовчки з душі дякував йому, трошки обертався та й заснув.

29. Снився мені Семен Артемовський з жінкою, як виходив із Служби-Божої з церкви св. Покриви; на Сінній площі ніби розведений парк, дерева ще молоді, але величезні; особливо здивував мене своїми розмірами папоротник; справжній китайський ясень. В парку стрі-

нули Куліша, тож з жінкою, і разом пішли в гості до Михайла Лазаревського.

Всьо, що дороге серцю мойому згуртувалося у сні. І коли-б не розбудили були мене прокляті курчата, я певно побачив-би був ще кого з моїх дорогих другів. І мало того, що бігають кругом тебе та пищать та кудкудакують, ні, їм треба ще скочити тобі на лице та щипнути в ніс. Щасливий ти, хоробрий молодче, що не попався мені в руки, а то я відірвав-би був твою смілу голову, що-би ти знав, як клювати доброго чоловіка, коли він спить і коли йому сняться такі милі його серцю люди.

Розбуджений чубатим нахабою, я встав і пішов до альтанки, маючи твердий намір, продовжувати сновидіння. Та мимо всього мого бажання, мій намір не здійснився. Сонце, яке звичайно так ліниво встає із овиду, тепер, як на сміх, стрибнуло бистро, мов хотіло підкріпити нелюдський поступок чубатого нахаби та поставити на ноги смирно по кутах дрімаючих мух. Нема — що, годі проти рожна перти; я встав, зробив собі снідання, це-б то чай, і пішов шукати чоловіколюбного Андрія, який так любовно втихомирив мене вчора під вербою; щоб гідно оцінити такий милосердний поступок, я думав почастувати його

Чаєм шклянкою
І горілки чаркою.

Та, на-жаль, цей добрий намір мені не вдався! Андрій (чого я ні-раз не сподівався) спав сном праведника в своїй темній землянці. Знаючи з недавнього досвіду, як неввічливо й негарно переривати чужий відпочинок, лишив я Андрія в спокою, будучи певним, що старий позволив собі вчора лишню чарку, — що з ним, коли лучається, то дуже, дуже рідко. Артелєрийний огородник, його друг і товариш по землянці, розвіяв мій негарний здогад що до Андрія. Він сказав, що минулої ночі Ан-

дрій по черезі сторожив огорода, і розуміється, цілу ніч не спав, так тепер мусить над-робити.

Не було що робити, чаю шклянку і горілки чарку відложив я до другого разу, а тепер напишу кілька стрічок у моїм дневнику на памятку про тебе, мій справжній, простий, благородний земляче.

Небавком після того, як я дістався до кріпості, завважав я поміж салдатською публикою (иншої публики в кріпостях нема), між цею одноманітною, мізерною публикою, цілком не салдатську фіґуру. Хід, фізіономія, навіть шапка-чабанка, всьо в нім виявляло мого земляка. Допитуюся: що́ це за чоловік такий? Відповідають мені, що це Андрій, слуга при шпиталі і »хахол«. Цього мені й треба. Вираз лиця його видався мені більше суворим, ніж взагалі у земляків моїх, тому я почав запізнаватися з ним здалека і осторожно, запевнившися від його найблизших начальників, від підофіцера Ігнатьєва і від начальника пів-шпиталю, капітана Бологова, що Андрій Обременко чоловік взірцевої честности і тверезого поведення. Я почав шукати нагоди, щоби поговорити з ним сам-на-сам по свому, але він, як коли-б замітив мої маневри та й, як здавалося, старався, уникнути такої чести. А мене ще більше підтолкувало, щоби познайомитися з ним.

Більшу часть безсонних ночій в Новопетровській кріпості провів я, сидячи на ґанку в офіцерськім крилі. Одного разу — це було в зимі о 3-їй годині ночи — сиджу я своїм звичаєм на ґаночку, дивлюся, аж з-за пекарні шпиталю виходить Андрій. Він тоді був за пекаря хліба — завидну посаду огородника вже я йому виробив. »А що́,« кажу я: »Андрію, і тобі мабуть не спиться?« — »Та не спиться, матері його ковінька«, сказав він. Я затремтів, почувши його чисту, непопсовану, рідну вимову. Я попросив його, посидіти трохи зо мною; він згодився нерадо. Розмову почав я, як це й звичайно межи салдатами буває, питаннєм, з якої він

ґубернії і т. д. Андрій відповів, що він »з ґубернії Київської, повіта Звенигородського, із села Різаної, туй коло Лисянки, коли чували«, додав він; а я на те, що не тільки чував, але й сам бував, і в Лисянці і в Різаній і в Русилівці, і всюди. Одним словом, показалося, що ми дуже близькі земляки. »Я сам бачу,« сказав він, що ми свої, та не знаю, як до вас приступити, бо ви все то з офіцерами то з Ляхами то-що. Як тут, думаю, до його підійти? Може воно й сам який-небудь Лях, та так тілько ману пускає«. Я почав знов запевняти його, що я справдїшній його земляк, і щиро бажав провадити дальше розмову, але ударила третя година, і він пішов топити піч на хліб і на квас.

Так почалася наша особиста знайомість з Андреєм Обеременком. І чим дальше, тим більше спізнавали ми оден другого і більше привязувалися до себе. Але зверхні відносини наші остались ті самі, як і за першого нашого бачення: він не позволяв собі на-зверх ані на оден крок зблизитися, не було у його ані тіні підлесливости, як другі робили. Підозріваючи в мені, не знаю, для чого, багача-земляка і навіть свояка коменданта, Андрій, на-рівні з иншими, давав усьому тому віру, але при других він навіть не кланявся мені, щоби другі не подумали, що він накидається мені на приятеля. Місцем, де ми звичайно бачилися, був згаданий ґанок, а порою — ніч, коли всьо спало, окрім вартівників, котрі перекликалися. Завсіди холодний, навіть суворий вигляд його вказував на чоловіка твердого, байдужного. Але це була тілько маска. Він пристрастно любить маленьких дітей, а це певна ознака серця лагідного, доброго. Я часто, як маляр, любовався, дивлячись, як його темно-бронзове вусате лице пестливо тулилося до рожевої щічки дитини. Це була одна, єдина радість в його похмурім, самітнім життю. Я полюбив його не тільки за його простий, благородний характер, але ще й за те, що він за цілі двацять років бридкого, огидливого сал-

датського життя не споганив, не понизив свого національного й людського достоїнства. Він остався вірним своїй прекрасній національности. А такий рис облагороднює навіть неблагородного чоловіка. Коли на моїм темнім, довголітнім засланню мигали деколи ясні моменти, то ці солодкі хвилини я завдячую йому, мому простому, благородному другови, Андрієви Обеременкови.

Пошли-ж, Господи, скорий конець твому бідованню, мій незрадливий друже! І поможи тобі, Пресвята мати всіх скорботних, перейти ці безводні пустині, напитися солодкої Дніпрової води й вдихнути в змучені груди живуще повітря нашої прекрасної, любої країни!

Цілий день не бачився я з Андрієм. Під вечір пішов я, рисувати вид першої батерії з того самого місця, у якого я любувався нею, вертаючи від Мостовского. Колись зроблю акварелю. Темніло, як я вертав на город. Під вербою сидів Андрій і стрів мене таким питанням:

»А що ми робитимемо з цим мясом?«

»З яким?«

»А що на леду другий день валяється.«

»Собакам його викинути; а коли не смердить, так повечеряємо.«

»Я вже вечеряв.«

»А я не хочу вечеряти« — сказав я і хотів було йти в альтанку.

»А, знаєте що?« — сказав Андрій, зупиняючи мене.

»Не знаю, що.«

»Ходім з отсим мясом завтра раненько в балку, та поснідаємо до-ладу.«

»Добре, ходімо.«

»Та не беріть з собою оттого цигана, того проклятого ляха. Нехай він сказиться.«

»Добре, не візьмемо нікого.«

І ми розсталися.

Серпень.

5. О 5-ій годині в-вечір приплив я на дуже трухлім рибацькім човні до міста Астрахані. Всьо це сталося так несподівано й так швидко, що я ледве вірю тому, щó сталося. Я пригадую собі тепер, мов сон, прогульку мою до балки з Андреєм Обеременком, по котрій на другий день, се-б то 31 липня, Іраклій Александрович нагло згодився, дати мені пашпорт просто до Петербурга. Другого-ж дня він дотримав свого слова, а третього дня, се-б то 2 серпня, о 9-ій годині в-вечір, опустив я Новопетровську кріпость і після тридневнього щасливого плавання по морі і по однім із численних розпливів Волги прибув до Астрахані.

6. Астрахань — це остров, який обливає одна з приток Волги, перерізаний рядом смердячих болот, називаних рікою Кутумом, і каналом, котрий в нічім не уступає ріці Кутумови. Цей півострів окружає густий ліс щогол, а покривають мальовничі убогі хатчини і сірі, дуже немальовничі деревляні домики з мезанінами, не похожі на хатчини тілько тому, що з них виглядають фльотові і взагалі урядові фізіономії. Всю отсю величезну брудну, сіру купу грузу вінчають зубчаті білі мури кремля і виставна пишна соборна церков московської архитектури 17-ого століття з пятьми банями. Оттаке місто Астрахань, та не таким він мені представився. Коли я, підходячи до Бірючої Коси (головна рогатка в гирлах Волги), побачив сотні, правда безугарних кораблів, нагружених з-дебільшого хлібом, мені пригадалася Венеція за часів дожів. Так що-ж: nascitur ridiculus mus. А притока Волги, яка окружає Астрахань і лучиться з Каспієм, що до глибини й ширини не уступає Босфорові. Та отся притока не обливає Золотого Рога, лиш величезну купу гною. Де-ж причина цеї нужди і брудоти, зверхньої, а може й внутрішньої?

Де та причина? В вірмено-калмуцько-татарськім населенні, чи в якій иншій політично-економічній пру-

жині? Останнє правдоподібне, тому, бо й инші наші ґуберніяльні городи не уступають Астрахані, за виїмкою Риги.

Яка в нім сила приватних пароплавів, а нині нема ані одного, з причини Макаровського ярмарку. Пароплав »Меркурій« вернеться до Астрахані не раньше як 15 серпня, до 20-ого буде набірати груз, і тоді попливе до Рибінська, а мене довезе до Нижнього; я тимчасом радне-рад мушу оглядати отсе визначно брудне місто.

7. Ой Астрахань! ой портове місто! Ані одної реставрації, де-б хоч сяк-так можна пообідати, а про мешкання в гостинниці нема що й говорити. Зайшов я нині в одну з так званих гостинниць на »Гералі« (Астраханський Золотий Ріг), та спитав, чи нема що з'їсти, а запачканий кельнер відповів, що все єсть, чого забажаєте, крім чаю. А на ділі виявилося, що нема нічого крім чаю, навіть звичайної ухи. І це — в Астрахані, котра половину величезного росийського царства кормить осетриною. І як-би не приїхав сюди в службових справах два місяці передо мною плац-ад'ютант Новопетровської кріпості, Бурцов, то мені прийшлося-би ночувати, коли не на вулиці, то в калмицькій кібітці. Ці кибітки тут такі самі чисті, як ті брудні хатчини, але гостиннійші. Спасибі Бурцову: він дав мені притулок і нагодував мене в цім негостиннім кочовищі.

8. На чоловіка, що́ так як я, сім літ нидів у голій пустині, всяке місто, навіть такий богоспасаємий Белебей (найнікчемнійше місточко Оренбурґської ґубернії), повинно-би було зробити миле враження. От-же зо мною не так сталося. Видно, що я ще не зовсім одичів. Це добре. Нині в-ранці вийшов я на місто, шукати крамниці з ковбасами, щоби запастися харчами на дорогу, та й приглянутися трохи близше місту. Коли я переходив Московською вулицею (Невський проспект), в мене почало затиратися перше немиле враження. Вулиця хоч-куди. Доми переважно три-поверхові, в низу, як во-

диться, прибрані вивісками, звичайно синіми з золотом. Із склепів, головно ґалянтерийних, визирають вяло-красиві вірменські, а з-рідка й перські, виразисті обличчя. Гостинний двір, будівля, хоч дуже велика, та легка й ґраціозна, в смаку Ґваренґі. Губернаторська палата — будинок, коли рівнати з приватними, теж дуже великий, бельетаж à la Ренесанс, глядить весело, ніби гарний готель. Піддержує його сильна ґалєрія аркад, під котрими примістилися крамниці з ріжними благородними товарами, в їх числі з кумисом. З-разу мене це вразило своїм контрастом; в мешканню представника начальної власти — склепи з усяким товаром, навіть з кумисом! Дивно. Та, що мирний промисел не може розвиватися інакше, лиш під егідою власти, так я помирився з тою думкою і пішов дальше. Обійшовши сквер, вкритий курявою, увійшов я в другу вулицю, рівнобіжну до Московської, яка була вже менше прибрана вивісками й Вірменами. З тої, нічим не замітної вулиці, я повернув в-ліво і, перейшовши деревляний міст, опинився за Кутумом.

Зробивши яких сто кроків, станув я перед домом, котрий зверху нагадував заміску реставрацію середнього степеня, деревляний одноповерховий з бальконовою вежечкою. По широкій, кругом бельведера ґалєрії, проходжується вусатий кавалєр, в сірому пальто-саку і з срібним георгієм, та достойно глядить на плебеїв, Калмуків і Татар, які поперед дім снуються. Сущий ґренадієр під видом льон-лакея. Чи це не дворянське, астраханське зібрання, подумав я, і хотів іти дальше, аж ось замигтіла мені в очах над брамою жовта табличка з написом: »Домъ Сапожникова.«

Коли-б Александер Александрович Сапожніков не був брилянтовою звіздою на астраханськім овиді і безплатним метр-д'отелем, то я зайшов-би до його як до старого знайомого, але ці величинні його недостачі здержали мене.

За домом і садом Сапожнікова видно гень-далеко нужденні хати. Я, як маляр, люблю вештаться по брудним, живописним закаулкам, але, як чоловік, що щиро любить чоловіка, я перед домом міліонера повернув у ліво й незабаром опинився в центрі города.

В центрі города, се-б то на Московській вулиці, зайшов я до гостинниці під фірмою »Москва«, попросив чаю і сів у товаристві Татар і Ормен.

Якийсь парібок в салдацькій шинелі накрутив машину й вона затерликала увертюру з Роберта-Діявола. Не дивлячись на брак усякої гармонії, мене до сліз зворушила отся збезображена красуня-мельодія. Видно, давно я не чув нічого й подібного на музику. Від барабана й труби одубів мій слух, та не одубіло серце, вразливе на всьо прекрасне. Після увертюри Роберта машина зашипіла: »Уж как вѣетъ вѣтерок.« Я і цього шипіння вислухав з насолодою і, майже помирившися з Астраханню, заплатив пятиалтинник за чай і вийшов на вулицю.

Московська вулиця... Чи є в Росії хоч оден ґуберніяльний город без Московської вулиці? — Мабуть, ні. А без склепу з ковбасами є багато ґуберніяльних городів, між ними й портовий город Астрахань. Нікчемний, до нічого не здатний портовий город Астрахань. Обійшов я усі головні й не головні вулиці, прочитав усі більші й менші ріжнобарвні вивіски, оповіщаючі переважно продажу чихиря і панських товарів, та ні одна з них не говорила о продажі вуджених ковбас. Єх, Німці, Німці Сарепські! і ви заакліматизувалися..., а я напевно числив на вашу тверду ковбасну вдачу.

Після обіду, по вказівкам Авдоті, кухарки Бурцова, пішов я шукати німецької пекарні, в котрій, по її словам, продають також і німецькі ковбаси. Топоґрафія міста мені вже доволі добре звісна і я по вказівкам тої-ж Авдоті, без великого труду, знайшов німецьку пекарню. Добродушна кругла фізіоґномія Німця всміхнулася, коли я замісць булки попросив ковбаси.

Але, що я поважно жадав ковбаси, то він поважно й відповів мені, що він майстер від булок, а не від ковбас, і що в цілому городі нема ні-одного ковбасника, та, коли я в Сарепському склепі не найду цього товару, то мені до самого Саратова не побачити ні одної ковбаси. Але, що Сарепський склеп, по словам цього-ж самого майстра не близько від осередка города, то я мої пошукування відложив до завтрішньої днини.

Нині 8 серпня. Нині вийде почтова лодка з Новопетровської кріпості до Гурєва-городка і забере з собою Фялковского й инших освободжених разом зі мною. Бажаю тобі доброї будучності, Фялковский! ти в-повні заслужив собі на неї. На розстанні, він і Мостовский, дали мені свої майбутні адреси, та ледве чи між нами заведеться коли-небудь листування, бо я не приналежу до касти пустомелів, а вони, як люди ще більше практичні, теж не будуть переливати з пустого в порожне. Та я все таки збережу про вас память, мої благородні други.

9. О пятій годині рано, не маючи що робити, пішов я на Косу (пристань), відвідати своїх Новопетровських арґонавтів, що так бистро переплили зі мною Хвалинське море.

Вони продали свою рибу, купили хліба, і з тим золотим руном відпливуть завтра до пустих берегів півострова Манґишляку. Бажаю вам щасливого плавання, відважні мореплави. Поклоніться від мене надбережним скалам, на яких я перебув стільки безсонних ночей, поклоніться від мене комендантові й благородному Мостовскому — і більше нікому.

Попращавшися з арґонавтами, перейшов я на любі і с а д и (торговицю харчів); крім садовини, огородини й печеного хліба на цих ісадах я нічого не запримітив; мяса не продають, бо піст, а рибу продають на лодках. Публика торгова, як всюди: перекупки, кухарі й кухарки; з-рідка попадаються товсті купчихи-ґастрономки, і такого-ж змісту особи духовного звання, сугубо »ра-

чащая« о плоті гріховній. У джиґуна, червонобородого кізілбаші, купив я за 5 копійок сріблом 5 головок чесноку (це добро приходить сюди з Перзії) і подався в Кремль, щоби полюбуватися з-близька красуном-собором. Він, як джиґун 17 віку, пишається в кружевах перед цілим городом.

З на-слуху знаю про істнування книги, під назвою: Опис города Астрахані. Та, щоб добути її тут на місці — нема що й думати. Город, який не має книгарні, не має мабуть і читачів, а добре-б тепер мати в руках цю книгу; там певно є документи про будову кремля і собора, як головних прикрас города. Хто-ж мені заступить цю книгу, хто заспокоїть мою цікавість? — І тому, що рання служба ще не відбулася, я пішов прямо в собор, з наміром, стрінути там священика й повернутися до його з моєю антикварською цікавостю. На моє щастя, стрінув я соборного ключника, отця Гавриїла Пальмова (так він мені представився), та вдоволоти мене він нині не міг, бо не мав часу, а назначив мені стрічу в соборі, в неділю, після пізної обідні. Підіжду.

10. Ходив в контору »Меркурія«, дізнатися, чи скоро прилетить цей син Юпітера, а мені сказали, що його сподіваються не раньше як 15 серпня, а 20 він знов попливе до Нижнього. Дожидання, як і всяке дожидання, незносне, а до цього дожидання причіпляються ще й видатки. Я гадав, що їх усуну, як притулюся у Бурцова на кватирі, але він, на лихо, задумав женитися (це загальна слабість Новопетровського ґарнізона), 17 серпня його шлюб, і я, розуміється, став зовсім злишним. Щоби знайти собі на кілька днів притулок, я волочився по переулках кругом контори »Меркурія«. Тут усе замкнене, крім кліток з птахами на високих дрюках, які свідчать, що живуть тут мельомани. Постукав я на-вгад до кількох зачинених воріт, тому, бо тут білєтів над ворітьми не вивішують, як буває в

порядних городах. Нарешті по довгій шуканині знайшов комірчину з маленьким віконцем, виходячим просто на яму з помиями. На безриббі і рак риба, на безлюдді і Хома чоловік. З цеї мудрої приказки я від завтра ночую в комірці, за 20 копійок сріблом на добу. 6 рублів на місяць комірка з ямою помий — це хоч-би і в Сан-Франціско як-раз!

Давши завдаток, я прийшов до Бурцова, а що на дворі спека і курява, то я цілісенький день просидів в хаті і написав радістні листи до моїх приятелів, Лазаревського і Герна. До Кухаренка напишу завтра. Дожидаю його відповіді на »Москалеву Криницю«. Не знаю, що значить його мовчанка.

Перед вечером вийшов я, як кажуть, і себе показати і на людей подивитися. Вийшов я на набережню. Тут це — Анґлийська набережня, морально беручи, бо —фізично — це деревляна, з дощок. Канал сам-по-собі нікчемний. Та, як діло приватної людини, твір ґіґантів, монументальний. Не міг я допитатися, коли його збудовано, довідався тілько, що построєно його за гроші багатого Грека Варвараці. Честь і слава покійному Гелленові!

Так на цій то набережній вечерами красується квіт тутешнього товариства. Жіноцтво тутешнє неприродно біле й переважно сухотичне. Мужчини взагалі в білих кашкетах з кокардами, не виключаючи і людей цівільного стану. Дивна любов до ліберії! Згуста попадаються льви і львиці. Ці мясоїди не вдомашнюються тут. Вони такої-ж шерсти, як в Архангельську і скрізь. Плебейська фізіономія Калмика й Татарина показується найбільше на ісадах і брудних переулках. Приглядаючись до вузкоокої фізіономії Калмука, запримітив я у ній простодушний, лагідний вираз. І цей прекрасний вираз облагороднює тутешній негарний тип. Калмики, це найвірнійші слуги й найліпші робітники. Їдять, що трапиться, хоч-би і стерво. Їх мешкання — кибітка, а про-

фессія — рибарство і взагалі тяжкі роботи. Мені сподобались ці родончальники монгольського племені.

Після пізної обідні в соборі, отець Гавриїл показав мені ризницю собора, замітну нечисленними, але віком і викінченням дуже рідкими предметами. Перше, що він мені показав, це була плащениця, шита шовками й золотом, часів Івана Грізного і, по переказу, відбита від Марини Мнішківної. 2) печатне, лихо збережене евангеліє 1606 року; 3) саккос, шовками й золотом шитий, епископа Йосифа, вбитого Разіним; 4) фелон, шовками й золотом шитий, того-ж епископа; 5) жезл архиєрейський, дивно тонкої роботи, дар царя Бориса Ґодунова; 6) срібний ківш, артисточної роботи, дар царя Петра Першого 1700 року. Величезний »потир« венецької роботи 1705 року. Час основання собору 1698 рік, а посвячення 1700, 14 серпня. На моє питання: хто був архитектом того величезного й прекрасного собору, отець Гавриїл відповів: простий руский мужичок. Не пошкодило-би Константинові Тонові, повчитися будувати собори в того руского мужичка. Я, розуміється, не перечив і спитав, коли збудовано кремль. Він відповів: »Збудував Борис Ґодунов, а малий Троїцький собор цар Іван Грізний, небавом після того, як добув на Татарах Астрахань«, — і замкнув ризницю.

І за це спасибі.

12. О 7 годині рано прийшов з-гори пароплав »Князь Пожарский«, власність товариства Меркурій. Я пішов, спитатися про його поворот, — та мені в канцелярії нічо певного не сказали. Хотів купити білєт, та мені його не дали, бо не було головного урядника. Сподіючися, що скоро відпливе і тому, що не було дуже гарячо, пішов я вештатися з вулиці на вулицю, не теряючи надії, що знайду ковбасний склеп. Та, горе! Крім пилюги, смороду й безсмертної вивіски — »продажа чихиря«, я нічого не стрів.

Чим дальше в ліс, тим більше дров. Вертаючися

з Сарепського маґазина, в котрім все єсть, крім копченої ковбаси і сарепської гірчиці в банькáх, закляв я моїм приятелям Німцям, розуміється, вийшовши на вулицю. Полюбувався я круто-грубою роботою старої церкви Різдва Богородиці, морської управи і за порадою отця Гавриїла пішов, шукати міської бібліотеки. Напротив ґубернаторського сквера прочитав я на блідо-голубій вивісці: »Публичная библіотека для чтенія.« Славно! подумав я: в Астрахані публична бібліотека, от-же, є і читачі.

Замурзаний хлопчисько показав мені вхід до цеї святині, і я боговійно пішов на другий поверх і ввійшов до одинокої салі бібліотеки. Бібліотекар, в сурдуті з червоним комніром і з ґренадієрськими вусами, якого я взяв за поліційного врядника, сказав мені, що книги Рибушкіна: »Опись города Астрахані« під теперішню пору нема, бо вона єсть у книговода товариства народньої опіки, Василєва. Я пояснив йому, що я не тутешній, і він все таки післав мене до товариства народньої опіки. Не було що; я пішов до книговода Василєва; цей шановний старець зробив мені надію на прочитання книжки Рябушкіна завтра о 9 годині рано.

13 Переночувавши якось в новім мешканні, а краще сказати, в комірці, вийшов я, щоб відчинити віконниці. Якийсь грубий бородач облив мене помиями із зливу, та ще вилаяв, що мене чорт носить по-за-ранку по-під вікна. Я прозвав його старим бородатим ослом і пішов до Бурцева на чай.

Після чаю написав лист до Кухаренка, навмисне коротенький, і з клаптиком паперу та куском олівця пішов до публичної бібліотеки. Бібліотекар, з червоним комніром і ґренадієрськими вусами, заявив мені, що книговод Василєв бажаної мною книги не доставив. Я остався і ждав, бо книговод Василєв вчора сам мені обіцяв, на-певно доставити книжку о 9 годині.

Дожидаючи »Опису города Астрахані« Рибушкіна,

попросив я катальоґа публичної Астраханської бібліотеки; катальоґ був на-руках у якогось поважного добродія (чи не в Сапожнікова?) І так, я без катальоґа побачив на полицях запорошений »Вѣсникъ Европы«, довгу фалянґу »Московско-го Телєґра-фа« в кількох примірниках, ґрафа Хвостова, Державина, Карамзина, Духъ Законовъ и Сводъ Законовъ з додатками, а останні полиці нагружені творами Діма і Сі, не в оригіналі. Про рукописі города й краю, не знаю, чому, я не спитався.

Найцікавійше було для мене в цій бібліотеці »Русскій Вѣстникъ«, журнал, котрий вже кілька літ видається, а я нині його перший раз виджу. В якій-же я дикій пустині нидів до цеї пори! Попалася мені в руки перша книжка »Русск-ого Вѣстник-а« з року 1856. Зміст мені сподобався. Там стояли імена Гоголя, Соловєва, Аксакова, імена добре знані в нашій літературі. Я розтвираю книжку, і попав на літературну літопись; читаю, і що́-ж я читаю? Наша славна, преславна Савор-могила розкопана! Знайшли в ній якісь золоті й инші дрібниці, з котрих не можна навіть знати, чи це дійсно була могила одного із скитських царів.

Я люблю археольоґію; я поважаю людей, що́ посвятилися отсій таємничій матері історії; я вповні признаю пожиток таких розкопок. Але лучше, як були-би не розкопували нашої славної Савор-могили. Дивне і навіть нерозумне привязання до німих, нічого не говорячих могил! Цілий день і вечер я все співав:

У степу могила
З вітром говорила:
Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла!

14. Цілу ніч падав ливний дощ, і вранці замість курявої сірої Астрахані побачив я Астрахань чорну, кальну. Озброївшись туркменським чапаном, пішов я до Бурцова на чай, а потім відніс на почту листи і пі-

шов до бібліотеки. Але ця публична бібліотека, відай із-за дощу й болота, була заперта. Я поклонився дверям цеї недоступної, таємничої святині і пішов у свояси з миром.

І що мені цей Рябушкін так у голову вліз? Що найцікавійше (соборну ризницю) в Астрахані, я і без нього бачив, а иншим, чи варто турбуватися?

15. Въ день Успенія Пр. Бр. встрѣтилъ я въ Астрахани стараго моего бывшаго профессора (живописи) Кіевскаго университета, дражайшаго и любезнѣйшаго нашего поэта, и встрѣтилъ я его съ величайшею радостью в такой далекой сторонѣ, котораго встрѣтилъ какъ отца, какъ брата, какъ величайшего друга, и имѣлъ счастіе, прожить съ нимъ нѣсколько дней почти вмѣстѣ. Воспитанникъ Кіевскаго университета, Иванъ Клопотовскій.

15 и 16. Въ тотъ же день и я былъ осчастливленъ. встрѣчею съ любимымъ и уважаемымъ мною поэтомъ, Тарасомъ Григорьевичемъ Шевченко, съ которымъ я провожу эти дни, что оставитъ во мнѣ глубокое воспоминаніе навсегда. Воспитанникъ того-же университета, Степанъ Незабитковскій.

Я запишу въ своемъ дневникѣ, что 16 августа я провелдъ день съ поэтомъ Малороссіи, Шевченко. Евгеній Одинцевъ.

Съ душевнымъ восторгомъ я встрѣтилъ я провелъ нѣсколько часовъ съ моимъ милымъ батькомъ, старымъ казакомъ Тарасомъ Григорьевичемъ Шевченко, за что очень благодаренъ Богу, что онъ довелъ меня, быть вмѣстѣ съ нимъ. Ѳедоръ Чельцовъ.

17. Иванъ Рогожинъ, изъ дружбы къ Перфилу, поступилъ за него на полгода въ солдаты; но какъ ни хитеръ и ни изворотливъ былъ бѣсъ, но никакъ не могъ примѣниться къ порядку, и его бѣднаго драли какъ Сидорову козу, такъ что, когда прошло уже полгода, ему стыдно было, показаться къ своему набольшему. Бѣд-

ный бѣсъ не разсчиталъ, что какъ надѣть ранцы, то выходитъ крестъ, и такъ ему по истинѣ пришлось, несть крестъ Господенъ, а Перфилъ, когда услышалъ отъ него разсказъ о службѣ, сказалъ ему: »въ чужія сани не садись«. Съ тѣхъ поръ ни одинъ бѣсъ уже не хотѣлъ служить въ солдатахъ; а ты-жъ то, батьку, десять літ пробув в них. Офицеры, як почули отъ Перфила о томъ, что Рогожинъ за него пробылъ полгода, выразили свой восторгъ словами: »Знатно! и бѣсъ побывалъ въ нашихъ рукахъ.« Скрѣпилъ Иванъ Рогожинъ. Фельдфебель Перфилъ.

18. В. Кишкинъ. Встрѣча со старымъ знакомымъ.

19. Lekarz Karol Nowicki
Pawel Radziejowski
Tytus Szalewicz.

Krasomowstwo niewielu otrzymało w udziale, mnie zaś pozbawionemu tego boskiego daru pozostaje w milczeniu tylko podziwiać i hołdować twòrczej twej potędze Swięty narodowy wieszczu-męczeniku Małejrosii. Twoja dzisiejsza przytomność wśròd nas zupełnie szczęśliwym mnie czyni i chwile obecne nigdy się w mej pamięci niezatrą. O, stokroć, stokroć błogosławię ten drogi dzień, w ktòrym niebo pozwoliło mi osobiście poznać się z tobą gorliwy i nieulękniety opowiadaczu słowa prawdy. Niech że słow tych kilka przypominają ci poeto-malarzu głęboką czcią poważającego ciebie Tomasza Zbrożka[1]).

20 августа.

23. Від 15 до 22 серпня був у мене, в брудній і курній Астрахані, такий світлий, прекрасний празник, якого ще не було в моїм життю. Земляки мої, в більшій части Кияне, так щиро, радісно, так по братерськи вітали мою свободу, і так розпростерли свою гостинність, що не дали мені волі, провадити самому свій дневник і взяли цей обовязок на себе. Дякую вам, благородні,

[1]) Ці рядки писані чужим письмом, вставлені в »Дневник«— як це було тоді в звичаю.

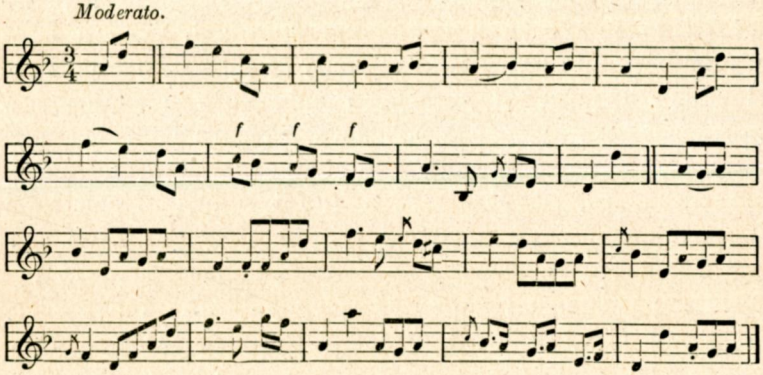
безкорисні мої приятелі! Ви наділили мене такою радостю, таким повним щастям, що я ледве поміщую його в моїм вдячнім серці, і память цих щасливих днів я втягаю не до мого прозаїчного дневника, але втягну до скарбниці мого серця.

Того-ж, 15 серпня, вечером, Зброжек припадково вимовився у Сапожнікових, що я в Астрахані.

Дня 16 серпня я відновив давне знакомство з Александром Александровичем Сапожніковим. Це вже не той школяр-пустун в куценькій курточці, яким я його бачив останній раз в 1842-ім році; це вже мужчина, муж і отець прекрасної дитини, а крім того я знайшов в нім простого, дуже благородного, доброго чоловіка, рис характеризуючий родину Сапожнікових. Він, не знаю, на як довго, покидає Астрахань і запропонував мені на найнятому ним пароході »Князь Пожарский« каюту до Нижнього Новгорода. Я взяв був білєт за пять рублів пароходного товариства »Меркурій«, та тепер звернув цей білєт в контору товариства, щоби його дали безплатно першому бідоласі. Капітан парохода зробив так, що замісць одного бідолахи на пароході помістив пятьох на байдаку, які за місце до Нижнього Новгорода не могли й по рублеви заплатити. Рис практично-благородний. (Тут чужою рукою вписано: буфетовий пароплава »Князь Пожарскій«, Алексій Панфілович Панов, відпущеник пана Крюкова. А дальше ноти.)

27. Ночі тихі, місячні, чарівно-поетичні ночі! Волга, як безмірне дзеркало, затягнена прозорою мракою, мягко відбиває в собі чарівну, бліду красолицю ніч і сонний урвистий берег, порослий купками темних дерев. Чудовна, солодко-успокоююча декорація! І вся отся розкіш, вся отся видима німа гармонія облита тихими, сердечними звуками скрипки. Три ночі з-ряду цей вільновідпущений чудотворець безкористовно підносить мою душу до Бога, чаруючими звуками своєї дешевої скрипки. Він каже, що на пароході годі держати добрий стру-

мент, але і з того лихого він добуває чаруючі звуки, особливо в мазурках Шопена. І не можу наслухатися тих загально-славянських, сердечно- глибоко-сумних пісень. Спасибі тобі, кріпацький-Паґаніні, спасибі мій случайний, мій благородний товаришу. З твоєї бідної скрипки вилітають стони зневаженої кріпосної душі і зливаються в оден довгий, мрачний, глибокий стон міліонів кріпацьких душ.

Чи скоро долетять до твойого пристола, наш праведний Боже!

Під впливом сумних, жалісних звуків того бідного вільно-відпущеного, пароплав, в нічній гробовій тишині, виглядав мені на якесь велитенське глухо-ревуче страхіття, з відчиненою пащою, великою пащою, готове, проковтнути поміщиків-інквізиторів. Великий Фультоне і Уатте! Ваша молода, та не з-дня на-день, а з-години на годину підростаюча дитина скоро проковтне кнути й корони, а дипльоматами й поміщиками тільки закусить, потішиться, мов школяр цукорком. Що почали у Франції енцекльопедисти, докінчить на цілій нашій планеті наша величезна, ґеніяльна дитина. Моє пророцтво певне. Благаю тільки довготерпіливого Бога, щоб хоч трохи скоротив свою терпіливість, благаю, щоби Він доторкнувся своїм ухом хоч одного глибокого, розди-

раючого душу крику своїх щирих, простосердечних прохачів.

28. Від того дня, як пароход відплив з Астрахані, це-б то від 22 серпня, я не можу до нічого, навіть до свого дневника, взятися добре, як це було в Новопетровській кріпості. Я все ще не можу і не бажаю освободитися з-під впливу, який зробили на мене в Астрахані мої земляки, а поневолі Алекасндер Александрович Сапожніков і всі його приятелі, які з ним разом їдуть. Всі вони, починаючи від господині Ніни Александровни і господаря, всі вони такі приязні, прості, такі уважливі, що я з надмірної радості не знаю, щó з собою робити, та тільки бігаю взад і вперед по чердаку, як школяр, щó вирвався із школи.

Що йно тепер я розумію поганий вплив десятилітнього приниження, що йно тепер чую, як глибоко в мині сидить касарня із усіми своїми понижуючими подробицями. Береги Волги від Царицина й Дубівки з години на годину стають вищі, живописнійші, принадніші, а я не зробив ще ані одного нарйсу. Нема часу. Всі книги всіх росийських журналів за цей рік дав мені добрий Александер Александрович і я що йно нині став читати »Королеву Варвару« Попова і тільки почав, а дневник мій, який за ці дні повинен-би наповнитися такими привабливими подіями, я зовсім понехав, виправдуючи себе тим, що годі писати, бо чердак хитається. О, як рад-би я, продовжити цей солодкий стан, то чуття оживлюючого, чарівного безділля.

Я кинув гарячий степ в полотнянці і в туркоманському верблюжому чапані. В Астрахані думав я лиш про покривало від мух, а північ, куди їду, мені і не при гадці була. І нині могла мене стрінутии діймава кара за брак поваги до біловолосого Борея, коли-б не поміг мені Александер Александрович. В ночи віяв свіжий північно-східний вітер, а над раном зробилося таки добре зимно, так зимно, що не завадив-би й тулуп. А в мене

крім полотнянки й згаданого чапана, нічого не було. Александер Александрович, спасибі йому, предложив мені своє тепле вбрання. Я з подякою приняв, як дар, зісланий мені »свише«, і за хвилину появився на чердаці, переодягнений, мов справжній данді. Бог най тобі заплатить, мій добрий Саша, за це товариське переорбаження.

І такий наглий та несподіваний контраст не дає мені ще прийти до себе. Просте людське поведення зо мною тепер видається мені чимсь надприродним, неімовірним.

29. Береги Волги з кождою годиною стають вищими і принадніїшими. Я спробував, з чердака парохода зробити нарис одного місця, але на жаль це зовсім неможливе. Чердак трясеться, і контури берегів швидко перемінюються. І я мушу тепер попрощатися з своєю колишньою новопетревською гадкою, рисувати береги матушки-Волги.

Нині, від опівночі до сходу сонця, парохід нагружував дрова коло Камишіна, а я ледве вспів, зробити легкий нарис Камишінської пристані з правим берегом Волги; дров набрано до Саратова, се-б то, до Саратова нічого не зроблю. Вище Камишіна, яких 60 верст, на правому бе́резі Волги, лоцман пароплава показав мені курган Стєньки Разіна. Було це до-світа, і я не міг добре оглянути цеї замітної, але не живописної місцевини. Я не знаю, чому цей історичний курган називають курганом, він навіть на вершок не вищий від околиці. І коли-б лоцман не показав мені його, я не запримітив-би був нужденної твердині славного лицаря Стєньки Разіна, цього Волжанського Бирона, пугала московського царя і перського шаха. Великі володарі настрашилися скритого нічного розбишаки; так иноді нікчемний лилик лякає білоголового велитня-хижака беркута.

Нужденний суздальський малюнок славного предмету

так само цікавий, як найартистичнійший твір малярської штуки. Признаю це і тому мені ще гірше досадно, що я не міг зробити навіть марного нарису з того преславного кургана. Сонце ще не сходило, як він остався за нами на яких десять верст, і я мусів вдоволитися оповіданнєм нескорого до розмови лоцмана.

Волжанські рибаки і, загалом, простий народ вірить, що Стєнька Разін живе й досі в одній з надвожанських яскинь близь свого кургана і що (по словам лоцмана) минулого літа якісь моряки, що плили з Казані, стояли біля кургана, ходили до яскині, бачили і говорили з самим Семеном Степановичем Разіном. Весь він, говорили моряки, обріз волоссєм, як який звір, а говорить по людськи. Він вже став був розказувати про свою долю, коли настало полудне і з печери вилізла змия, та стала ссати його серце, а він так страшно застогнав, що моряки з перестраху розбіглися, хто куди міг. А це тому його змія що-день за серце ссе, додав лоцман, що він проклятий у всіх соборах, а проклятий він за це, що вбив астраханського архиєрея Йосифа. А вбив він його за це, що архиєрей противився його чарам.

По словам того оповідача, Разін не був розбійником; він тільки на Волзі огневу сторожу тримав і збірав дань від кораблів і роздавав її бідним людям; значиться, був комуністом.

З поважання до іменинника і по звичаю обдаровувати іменинників, я нині подарував Александру Александровичу портрет його тещі, М-me Козаченко. Портрет зроблений за оден сеанс білим і чорним олівцем, досить поспішно, але не без виразу. Александер Александрович по свойому звичаю був веселий і ввічливий, а гості його, в їх числі і я, також, так що безцеремонна, мила гармонія царювала на чердаці »Князя Пожарского«.

30. В вечір від якоїсь подорожної пані з Саратова дізнався я, що М. І. Костомаров виїхав за границю, а

мати його живе в Саратові. Я попросив у неї адресу Костомарової.

31. Ледве пароход прибив до побережжя в Саратові, як я вже був у місті і після даної мені вказівки знайшов мешкання Татяни Петровни Костомарової. Добра старушка пізнала мене по голосі, але, поглянувши на мене, стала непевною що до своєї догадки. Коли-ж пересвідчилася, що це дійсно я, а не хто инший, привітала мене, як рідного сина, радісним поцілунком і щирими сльозами. Пароход простояв в Саратовській пристані до другого ранку, і я, від полудня до першої години по півночі, перебув у Татяни Петровни. І Господи! чого ми з нею не згадували, о чім ми з нею не переговорили! Вона показувала мені листи свого Миколки з-за границі і лепісточки фіялок, прислані їй сином в однім листі із Штокгольму з 30 мая. Цей день нагадав нам тяжкий день 30 мая 1847 року, і ми заридали як діти. О першій годині ночи я розстався з найщаслившою і найблагороднійшою матерю прекрасного сина [1]).

Вересень.

1. Новий місяць почався новою приємною знакомостю. Пів години перед піднесенням котвиці прийшов до капітанської каюти чоловік з виду не вродливий, але принадно-симпатичний. Промовивши монотонно: Петро Ульянов Чекмарев, сказав з одушевленнєм: Марія Григоровна Солонина, незнана вам землячка і поклонниця, поручила мені, передати вам сердечний сестрин поцілунок і поздоровити вас з бажаною волею. І з цим словом він вліпив мені в мою лисину два важкі, щирі поцілунки: оден за землячку, а другий за себе, та за саратовську братію. Довго я не міг отямитися з цего не-

[1]) Чужою рукою дописано: Петръ Ульяновичъ Чекмаревъ.

[2]) Чужою рукою вписано: Пятнадцять лѣтъ не измѣнили насъ: я—прежній Сашка всё, ты также всё Тарасъ. Александръ Сапожниковъ.

сподіваного щастя. Прийшовши до себе, я вийнив з моєї убогої комірчини якусь пісеньку і просив мого нового друга, передати цю лепту моїй любій, сердечній землячці. Незабаром піднесли якор, і ми розпрощалися, давши собі слово, зимою побачитися в Петербурзі.

2. Нині о 7-ій годині рано зібралися ми случайно в капітанській каюті. Слово по слові перейшли ми з звичайної розмови на сучасну літературу й поезію. Після недовгих осудів я просив А. А. Сапожнікова, прочитати »Собачій пиръ« Барбєра в перекладі Бенедиктова. Він прочитав його по майстерськи. Після прочитання перекладу прочитав і первотрів, і всі висловили, що переклад кращий від первотвору. Бенедиктов, співак кучерів і такого иншого, не перекладає Барбєра, але відновлює. Недостижимо! Невже-ж від смерти того нашого велнкого..., як казав Іскандер, — поети воскресли й обновилися? Другої причини я не знаю. З приводу Собач-ого Пир-а наш добрий любий капітан Володимир Василєвич Кишкін видобув із своєї заповітної теки того-ж таки Бенедиктова »Входъ воспрещается« і прочитав нам з чуттєм поклонника рідної оновленої поезії. Ми слухали уважно, а він прочитав ще його твір на новий рік 1857. Я дивувався і ушам не вірив. Наш любий капітан прочитав нам ще багато дечого тугенько свіжого, живого. Та я усю свою увагу й подив звернув на Бенедиктова, а решту ледве слухав.

Так у нас нині з звичайної балаканки зробився незвичайно ефектовний літературний ранок. Мило булоби, частійше справляти такі імпровізації. На закінчення цеї поетичної східки А. А. Сапожніков натхнувся і написав два ґраціозні і щиро братерські вірші.

В ночи проти города Волжська (місце центральної контори дому Сапожнікових) пароплав на кілька годин став. Ал. Ал. вийшов на берег і незабаром вернувся на пароплав із своїм головним управляющим, Тихоном Зіновєвичем Епіфановим: білий, з чорними бро-

вами, свіжий, дивно гарний старець, з прегарними формами, нічим ненагадуючими московського купця. Своїм виглядом нагадав він мені живо мого дядька Шевчена-Гриня.

Вписано чужою рукою: Не забивайте любящаго васъ И. Явленскаго.

3. Їв, пив, спав. Приснилася Орська кріпость та корпусний фрайтер Обручов; я так його злякався, що зо страху збудився і довго не міг прийти до себе.

4. В ночи пароход набирав дров напроти міста Хвалинська. Це єдине місце на берегах Волги, що́ нагадує стародавню назву Каспійського моря. Вранці, як піднесли якор, ми зібралися в каюті нашого доброго капітана і по короткій передмові зложився у нас літературно-поетичній ранок. Любий Володимир Василєвич знов прочитав нам із своєї теки кілька віршів незнаних авторів, а між ним »Кающуюся Россію« Хомякова. Цей глибоко-тужливий вірш я вписав до свого дневника, на спомин про наші бесіди ранками на пароплаві »Князь Пожарский«.

Кающаяся Россія.

Не уклони сердце твое въ словеса
лукавствія,
Нещевати о грѣсѣхъ твоихъ.

Тебя призвалъ на брань святую
(і так дальше, до кінця).

5. Береги Волги чим-раз більше зміняються, приймають вид одноманітний, суровий.

Плоскі сугорби на правому бе́резі покриті лісом, переважно дубовим. Де-не-ди визирають білі пні беріз і сірі осик. Лист на деревах замітно жовкне.

Температура стає щораз холоднійша. Нині рано був перший мороз. Ноги перемерзли. Нічого не читаю і не рисую. Рисувати не дає машина своїм безнастанним шумом і дрожанням, а читати не дають ненаглядні береги Волги. У сні бачив я церкву св. Анни у Вильні, і в тій

церкві милу Дуню, черноброву Гусиковску, як молилася. Це мабуть в-наслідок читання королевої Варвари Радивилівної. Г. Попов — історик і прекрасного стилю. Він, мабуть, ученик Соловйова. Треба буде прочитати в »Русск-ім Вѣстнику« „Турецьку війну за царя Федора Алексієвича“. Мені тепер треба багато читати. Я зовсім відстав від нової літератури. Які то гарні »Губернскіе Очерки« Салтикова і як прекрасно читає їх Панченко, домовий лікар Сапожнікова: без тіні деклямації! Мені здається, що таких глибоко-сумних творів і не повиннося инакше читати. Монотонне одностайне читання сильнійше, видатнійше показує ті бездушні, холодні, ті обридливі Гарпії. Я приклоняюся перед Салтиковим. Гоголе, наш безсмертний Гоголе! Якою радостю тішилася-би благородна душа твоя, побачивши докола себе таких ґеніяльних учеників своїх. Други мої, щирі мої! Пишіть, подайте голос за сю бідну, брудну голоту, за цього безсловесного, зневаженого смерда.

6. О 10-ій годині в-ранці »Князь Пожарский« кинув якор коло побережжя міста Самари. Здалека ся першої ґільдії крамарівна дуже і дуже немальовнича. Я вийшов на берег і пішов поглянути зблизька на цю чепурну молоду крамариху, і купити коти. На улиці здибав я И. Явленского, і ми пустилися разом на оглядини. Місто рівне, гладке, набілене, нафарбоване, одноманітне, аж до нудоти. Живий представник царствования Миколи.

Як з цікавості, так і з голоду (було це коло 2 години), казали ми фіякрови їхати до найлучшої трактієрні, яка є в місті. Він і поїхав і завіз нас до найлучшого »закладу«, се-б то трактієрні. Ледве ступили ми на сходи, як оба в один голос сказали: »здѣсь русскій духъ, здѣсь Русью пахнетъ«, се-б то лоєм, спалениною і всяким можливим паскудством. Ми відважилися однако, замовити собі котлєти, та ба! не стало терпеливості, діждатися цих котлєтів. Явленскій кинув прислуж-

никови коповика, полаяв трошки, на що цей мовчки з усмішкою поклонився, і ми вийшли з закладу. Чудно: найбільша пристань для збіжжа на Волзі, приволжський Новий Орлеан, а нема порядної трактієрні! О, Русе!

По такім ніби сніданню поїхали ми до склепів. В склепах, навіть склепиках, не було такого товару, якого я потрібував (котів), і ми вернули на пароплав.

В капітанській каюті, на долівці побачив я зімятий листок старого знайомого »Русс-кого Инвали-да«, підняв і, не маючи що робити, почав читати фейлєтон. Там говорилося про китайських повстанців і об тім, яке слово сказав їх провідник Ґонґ перед приступом на твердиню Нанкін. Річ починається так: »Бог іде з нами, що-ж можуть проти нас демони? Ці мандарини — товста худоба на заріз, гідні тільки на жертву...«

В Самарі живе багатий купець Свєтов, голова секти малаканів. Правительство »лагідними способами« приневолює його, приймити православіє, але він, помимо »лагідних способів«, рішучо вирікся православія і заявив бажання, приймити кальвінізм. На це однак правительство не заявило своєї згоди, і лишило його в спокою, заборонивши йому і його секті, торгувати. (Одна з »лагідних мір«.)

7. О 10-ій годині з-ранку ми опустили Самару; на дворі свіжий вітер північний, дощ і сніг. Від Самари в-гору піднімається лівий берег Волги; це високоровень Жигулівських гір. За дві години приплили ми до брами Жиґулівськіх гір. З-за провалу, порослого чорним лісом, висунулася віддільна гола гора »Царйов Курґан«. Народний переказ оповідає, що цар Петро І., пливучи Волгою, затримувався тут і ходив на ту гору, тому і назвали її Царевим курґаном. Ця гора своєю формою і величиною пригадала мені таку саму гору біля Звенигородки в Київській ґуберній в селі Гудзіцві. Може й Гудзівську гору який пан освятив тим, що був на ній, але земляки мої якось не дуже заховують в своїй па-

мяті такі події. Либонь доміркувалися, що як цар вийде на таку гору, то це не дармо: він зробив це, щоб своїм ненаситним оком оглянути навкруги, та, коли він войовник, спостерегти скільки одним разом можна вірно-поданих вбити, а коли, крий Боже, аґроном, то ще гірше, особливо, як околиця неврожайна. Він тоді »височайше повелѣть соизволитъ«, зробити її урожайною: тоді кинуться, гноїти неродючу млаку потом та кровю крестьянина. — Не міг я довідатися, на якім народнім переказі опирався небіжчик князь Воронцов, що назвав в своїх Мошнах звичайну гору Святославовою горою, з котрої буцім-то цей сміливий Варяг любувався на свою дружину, що́ своїми розбишацькими човнами пінила святий Дніпро. Я думаю, що це проста фантазія княжої голови, й нічого більше. Князеви анґльоманови по-простy захотілося украсити свій пишний парк баштою на лад маяка; отъ він і вигадав народній переказ, припасував його до місцевости, та свою партацьку башню назвав башнею Святослава.

А Михайло Грабовский (не в-осуд кажучи) мало-ще не доказав документами народнього переказу про Святославову гору.

Капітан наш — спасибі йому — догадався нині, і при помочи кошм зробив із своєї каюти — а-жур каюту — темницю, поставив залізну піч, і я тепер буквально находжуся в теплих обіймах друга.

От тобі й волжанська комашня, якої я так боявся.

8. Ранок тихий, ясний з морозом. Лівий берег Волги стас замітно низший, а правий, як перше, понурий, високий і порослий дрібним лісом. Коли-б і можна було рисувати, так рішучо нема що, крім величезної »расшивы«, яка стоїть на якорі посеред Волги, мов на дзеркалі.

Сподівався я, що урядові чоботи послужать мені хоч до Москви, а вони й до Симбірська не дотягнули; зрадили прокляті. От тобі урядові! Іван Никифорович Явленский запримітив отсю недостачу в мойому неви-

багливому вбранні й предложив свої, запасові, за що хай буде йому сердечна дяка. Його чоботи мені до ноги, і я тепер похожаю майже у нових чоботах, та ще на високих закаблуках, що мені не дуже подобається, але: дарованому коневи у зуби не дивися.

9. Симбирскъ — отъ видишъ, А недѣлю идешъ. Бурлацька поховірка. Як тілько зійшло сонце на похилім згірю, щó вправється в Волгу, показався Симбірск, се-б то кілька білих пятен неозначеної форми. Вартовий моряк, вказуючи на білі пятна, проговорив бурляцьку поговірку, яку я тут-же й записав. Із Сенґілея до Симбірська 50 верст, і цей простір перейшли ми в 9 годинах. »Князь Пожарский« нині якось особливо повільно посувався в-перед. А може бути, що це мені так здавалося, тому, бо Симбірск не сходив з овиду.

Мене кортіло за-видка одвідати Симбірск, щоби подивитись на памятник Карамзина. Симбірск, замісць щоб наблизитися, зовсім сховався за непрозорою занавісою, дощу й снігу. Погань ця кріпшала, вечір наближався і я тратив надію, бачити на місці музу історії, яку я бачив тільки в глині в робітні незабутнього Ставассера. Чого я боявся, те й сталося. Що йно о 5 годині »Князь« запустив якор у якійсь деревляній пристані. Решту декорації закривав дощ із снігом. Та не зважаючи на це, рішився я, вийти на берег. Моє рідне чорноземне болото по коліна, і ні одного візника. Промочивши ноги по коліна, я вернув, не можу сказати, щоб щасливо, на пароплав.

Це другий раз проїзджаю по-при Симбірск, і другий раз не удається мені, бачити памятник гісторіоґрафа. Перший раз провезли мене по-при Симбірск в 1847 році; тоді було не до памятника Карамзина. Тоді я ледве встиг пообідати в якійсь харчевні, чи радше в шинку. Тоді, як я вже опісля дізнався, мене щось дуже пильно потребували в Оренбурґу, і длятого фельд'єґер »неза-

бутнього« Тормаза не дрімав: осьмого дня він привіз мене до Оренбурґа, зігнавши на смерть тілько одного почтового коня на такім величезнім просторі. А тепер, в 1857 році, замісць поспіху ніч та ще з такими гидкими варіяціями, що було-би по-дурному, й думати про памятник Карамзина.

З нагоди двайцять перших роковин подружнього життя Катерини Никифорівної Козаченко, за сніданням побороли ми двох великанів, під іменем — пироги з ріжною дивною начинкою, і із-за того незвичайного припадка обідали пізно, що йно о 7 годині, і рівно о 7 запустив свій якор коло »Князя« пароплав »Сусанін«. Капітан »Сусаніна«, Яків Осипович Возніцин, був запрошений господарем на обід.

Через неудачу, побачити Симбірск і памятник Карамзина, у мене народився і швидко вирік величний проєкт: при обіді впитися, але цілий цей величній проєкт удався лише на-половину.

Після обіда зайшли ми в капітанську світличку (так називають волжанські моряки палалубну капітанську каюту) і взялися за чай. Між иншими цікавими розмовами за чаєм, сказав Возніцин, що він, як скінчиться плавба на Волзі, їде у свій маєток (Тверської ґубернії) по причині зизволення кріпосних селян. Він, хоча ліберал, та як сам дідич, сказав отсю величаву новину не з вдоволенням. Помітивши це чоловіколюбне почуття у дідича Тверської ґубернії, вважав я зайвим продовжувати розмову на скоботливу для його тему. Не поділившися захопленням викликанням тою великою вісткою, я закутався у свій чапан і заснув сном праведника. О 6 годині приходив до нашого капітана нікий гер Ренненкампф, аґент товариства фірми Меркурій, марна тая німецько-лакейська фіґура і нічо більше, належить до державного радника і предсідника якоїсь там палати, мало що не »казьонної«.

10. Вчерашній мій величній проєкт, що вдався наполовину, нині, і то вже слава Богу аж в вечір, удався цілком, із всіми найменшими подробицями: з болем голови и иншим таким...[1])

»11. Такъ какъ отъ глумленія пьянственнаго у Тараса колеблется десница, и просяй шуйцу, но и оная въ твердости своей поколебался (тожъ отъ глумленія тогож пагубнаго пьянства), вслѣдствіе чего изъ состраданія и любви къ немощному, пріемлю трудъ описать день изчезающій изъ памяти ослабѣвающей, дабы оный былъ нѣкіимъ предреченіемъ таковыхъ же будущихъ и столпомъ якоби мудрости (пропадающимъ во мракѣ для человѣчества, не бывъ изречено литерами). Мудрости, говорю, прошедшаго. Историкъ вѣшаетъ одну истину и вотъ она сицевая:

»Борясь со страстьями обурѣвающими—и по совѣту великаго наставника—»не иде на совѣтъ нечестивыхъ—и на пути грѣшныхъ не ста, блаженъ убо«—и совлекая ветхаго человѣка—Тарасъ имя рекъ, вооружася духомъ смиренія, удаливыйся во мракъ думы своя—ретива бо есть за человѣчество - во единъ вечеръ былъ причастенъ . . . . . .

Тарасъ зашелъ-таки далеко, уподобясь тому богопріятному состоянію, какимъ не всѣ сыны божіи награждаются– иже, на язицѣ порока и лжи тлетворной, мухою зовется. И бѣ свирѣпъ въ семъ положеніи, не давая сомкнуть мнѣ зѣницы въ ночи часа одного и вѣщая неподобные изреки грѣшному міру сему, изрыгая ему проклятія, выступая съ постели своей босъ и въ единомъ рубищѣ.—Яко Моисей преображенный, иже бѣ писанъ рукою Брюно, выступающимъ съ облакъ повергшемуся во прахѣ Израильтянину, жертвоприносящему тельцу злату. Въ той веси былъ человѣкъ нѣкій—сего изліянія убояхуся—шубкой закрые и тутъ же яко мельчайшійся инфузорій легкимъ сномъ забывся.—Тутъ слѣдуетъ пробѣлъ, ибо Тарасъ имѣлъ свидѣтелемъ своего величія и торжества нему раго нѣкоего мужа мала, неразумна и на языкѣ того жъ злорѣчія кочегаромъ зовомаго, кой бѣ тихъ и тупомысленъ на дифирамбъ невозмутимаго Тараса. В. Кишкинъ.

P. S. Далѣе не жди тожъ отъ Тараса, о, бѣдное, имъ любимое человѣчество, никакого толку, и большаго величія, и мудрого слова, ибо, опохмѣлившійся, якъ нѣкій аристократъ . . . . . ; опохмѣленіе немалое и деликатности не послѣдней: водка вишневая, счетомъ пять (а онъ говоритъ 4, нехай такъ буде) при оной цыбуль и соленыхъ огурцовъ веліе множество).

[1]) Вписано чужою рукою.

Погода погана. »Князь Пожарский« і »Сусанін« закинули на-ніч якор в Спасському затоні. Це зимовий постій для пароплавів товариства Меркурія. Тут построєні майстерні, мешкання для капітанів, поміщення для робітників, школа й шинок. Місцевина прегарна, окружена молодим дубовим ліском. Мимо зимна в лісках свіжа зелень і деякі цвіти. Я назбірав маленьку китицю, і, як сущий Терсис Посошков, підніс його миленькій баронівній Медем, одній з подорожних »Князя Пожарского«, і жінці одного з капітанів товариства »Меркурій«. Мила, приваблива жінка.

Ранок ясний, з морозом до 5 степенів. Коло полудня погода перемінилася на дощ зо снігом. »Князь Пожарский« о 11-ій годині в вечір став на котвиці о 10 верст від Казаня.

13. »Казань городокъ —
Москвы уголокъ.«

Сю приказку почув я перший раз в 1847 році на почтовій стації в Симбірській ґубернії, коли мене везли до Оренбурґа. Якийсь симбірський степовик, описуючи мойому провідникови величности Казані, закінчив свій опис отсею влучною поговіркою. Нині рано побачив я з-далеку Казань, і давно почута поговірка, сама собою пригадалася і мимохіть проговорилася.

Нині ледве пароплав спустив котвицю, як я вискочив на берег, взяв за четвертака татарський візок і поїхав до міста. Як здалека, так зблизька, і в середині, Казань дуже живо нагадує куток Москви.

Починаючи церквами й дзвіницями, а кінчаючи булками й колачами, на кожньому кроці бачиш вплив білокамінної Москви. Навіть башня Сумбеки, безсумнівий памятник часів татарських, показалася мені рідною сестрою Сухаревої башні. Найбільша вулиця (обовязково — Московська), що веде в Кремль, скидається на Невський проспект своєю чепурностю й деревляним бруком. Вулиця отся починається величавим будинком універси-

тета, прикрашеного трьома йонськими портиками. Шкода, що ця прекрасна будівля не має площі. Вона виграла-б на тім, і монумент співця Катерини не пишався-би на дворі в малесенькім городці, та не приглядалася-би мелянхолійно до його руда корова.

Налюбовавшися, разом з рудою коровою, статуєю віршоплета, автора святочних од й иншого нікчемного лизунства, переходячи подвіррям, стрінув я студента з порядно синім підбородком, — з чого я вимірkував, що він не новик в тутешній авдіторії. На тій підставі приступив я до його й спитав, чи не тямить він Посяди й Андрузського, перенесених 1847 року з Київського університета в Казанський. Він відповів, що не тямить і порадив, звернутися до старого сторожа Ігнатєва. Я ввічливо подякував за раду, та не маючи наміру, похіснуватися нею, вийшов на вулицю. Тут почув я глухий гук барабана й побачив густу товпу народу, який провожав злочинця на місце кари. Щоб не стрінутися з тою нікчемною процесією, повернув я в переулок, і між тими, що бігли, глядіти на процесію, побачив молоду дівчинку з »катеринкою«[1]) на плечах і хлопчика з тамбурином в руці. Мені зробилося не сумно, а якось особливо погано, і я знова взяв за четвертака татарський візок і вернув на пароплав.

Вертаючи, побачив я на право від дороги памятник, збудований над кістками тих, що впали, коли Цар Лютий добував Казань. Це — стята піраміда з портиками, поставлена ніби-то на тому самому місці, де стояло шатро Лютого. Сумний памятник.

14. Набіраючи нового грузу, наш пароход простояв до 11-ої години рано біля Казанського берега. Користаючи з цеї рідкої нагоди і з хмарної, але не мокрої погоди, я вийшов на берег і зробив два нариси: загальний вид Казані і вид на Волгу против Казані і села Услона.

[1]) шарманкою.

Вертаючися на пароплав, купив я у брудної сидюхи соленого, відвареного леща і, прийшовши на пароплав, зготовив собі сущий, плебейський пир. Крім леща й новопетровської шинки, закінчив я свій пир головкою часнику з чорним хлібом і засмердів не тільки капітанську світлічку, але й цілого »Князя Пожарского«. Товариші дороги тікали від мене, як чорти від ладану. Одна тільки мила хазяйка і добродійка, Катерина Никифорівна Козаченко, найшла, що часнок, хоч смердить, та не так то вже дуже, щоб треба було при стрічі зі мною затулювати носа і — щоб дорбодіям, які не любять часноку доказати, що він річ не тільки не противна, але й мила, обіцяла замовити обід з часноком і накормити зневажників[1]). Люба Катерина Никифорівна! Проти города Свіяжська минули щасливо Василівський брід і стрінули пароплав »Адашев«, теж товариства »Меркурій«. Він тягне дві барки з дровами, і одну з них посадив на міль. »Князь Пожарский« прібував, рушити її з мілі, та безуспішно. Він зробивши ще кілька верст, запустив якор на-ніч, бо боявся, щоб не сісти на Вязовській лаві. Вище гирла Ками, Волга зробилася замітно плитшою.

15. Спав аж до 10-ої години рано. Треба думати, що сталося це зі мною під гук »Князя Пожарского«, бо давнійше зі мною цього не бувало, навіть у підхміллю. Цей на диво довгий сон закінчився привидом Дубельта і його помічників (Попова й Дестрова), який в тихому своїому кабінеті біля горючого коминка навертав мене на путь праведну, грозив тортурами, а врешті плюнув і назвав мене виродом роду людського. Ледве вимовив він отсей милий епітет, як явився в повному мундірі капітан Косарев і зробив мені майже »палочний виговір« за це, що спізнився на науку. Тим і скінчився цей поганий сон.

Збудив мене гуркіт котвиці, се-б то ланцуха, спа-

[1]) В тексті: хулителей.

даючого перед Ураковською мілиною. Користаючи з цеї недовгої стоянки і з довшої повільної плавби через ці мілини, я нарисував білим і чорним олівцем досить удачно портрет Михайла Петровича Комаровского, будущого капітана на будущім пароході; а Сапожнікова за те, що подарував мені свої аксамітні теплі чоботи.

О 10 годині вечером »Князь Пожарский« запустив якор перед Гремячевською лавою.

За обідом Ніна Александрівна наівно розказувала зміст Дон-Гуана Байрона, котрий вона прочитала цими днями у французькім переводі, та ще милійше й наівнійше просила свого мужа, щоби вчив її анґлийської мови [1]).

17. Вчора мені нічо не вдалося. Рано почав був рисувати Є. А. Панченка, домашнього медика А. Сапожнікова. Не вспів, зробити контурів, як покликали на снідання. По сніданню пішов я в капітанську світличку з твердою постановою, рисувати дальше, аж ось з-за гори почало виринати місто Чебоксари. Нікчемне воно, але мальовниче. Церкóв тут коли не більше, так однаково стільки, скілько й домів. Всі церкви стародавньої московської архітектури. Для кого й нащо тільки їх набудовано? Для Чувашів? Ні, для православія! Православіє — головний вузол старої московської політики внутрішньої. »Незабутній Тормаз« з дуру хотів затягнути той вузол, бо, бачте, вузол той ослаб, та й перетягнув, — і тепер він держиться на однім волоску.

Коли сховалися перед нами мальовничі, брудні Чебоксари, я знова забрався за портрет. Але забрався вяло, нерадо, лиш тому, щоб скінчити, і скінчив, розуміється, погано. Після тої першої невдячі я з досади ліг спати і проспав прегарний вид села Ільїнского.

---

[1]) Під 16. вписана поема Барбє »Собачий пир« від слів »когда взошла заря и страшный день багровый...« до »съ загаромъ на щекѣ.«

В вечір, коли »Князь Пожарский« став на котвиці і все успокоїлося, я взявся, переписувати »Собачій Пиръ«. Аж ось прийшли А. С. з К. і Н., і ні зщего, ні з того, зложився літературний вечір. Наш капітан видобув »Полярну-ю Звѣзд-у« з року 1824, і прекрасно прочитав нам частини з поеми »Наливайко«, а Сапожніков частини з поеми »Войнаровський«, почім запросив нас на вечерю, і коли це лучилося в полудне, то за обідом виявилося, що нині імянини бабуні Любови Григорієвної Явленскої. Привітали і не раз, а двічи, тричи привітали. Потім стали й неприсутних вітати і я таки гаразд навітався.

Не дивлячись на вчорашню пригоду, я нині збудився рано і, як коли-б нічого не було, взявся за »Дневник«. Поки братія спить в обіймах Морфея, буду дальше писати »Собачий пир« аж до нової випивки.

Съ зажженнымъ фителемъ, приложеннымъ къ орудію і т. д.

18. Вчора святкували імянини любої бабуні Любови Григорієвної Явленскої. Нині празнуємо уродини її любого внука, А. А. Сапожнікова. А поки не прийде снідання, я по вчорашньому скористуюся ранком і перепишу єще оден вірш із славного портфеля нашого ввічливого капітана.

РУССКОМУ НАРОДУ.

1854 г.

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

Мой умъ васъ сторожитъ отъ чуждыхъ нападеній,
Отъ внутренняго зла,
Пусть ваша жизнь течетъ вдали заботъ въ смиреньи,
Спокойна и свѣтла!

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

Мы долго вѣрили въ грязи восточной лѣни,
И мелкой суеты,

. . . . . .

. . . . . .

Бездѣйствіе ума надъ нами тяготѣло.
За грудами бумагъ,
За перепискою мы забывали дѣло;
Въ присутственныхъ мѣстахъ
Въ защиту воровства, въ защиту нерадѣнья
Мы ставили законъ;
Подъ буквою скрывались преступленья,
Но пунктъ былъ соблюденъ;
Своимъ директорамъ, министрамъ мы служили,
Россію позабывъ,
Предъ ними ползали, чиновъ у нихъ просили,
Крестовъ наперерывъ;
И стало воровство намъ дѣломъ обыденнымъ,
Кто могъ схватить—тотъ бралъ,
И тотъ межъ нами былъ всѣхъ болѣе почтенный,
Кто болѣе укралъ.
Разводъ опредѣлялъ познанье генерала,
Глупъ онъ, (или) если уменъ,
Церемоніальный маршъ и выправка рѣшала,
Чего достоинъ онъ.
Бригадный командиръ былъ лучшій губернаторъ,
Отличный инженеръ, правдивѣйшій сенаторъ,
Честнѣйшій человѣкъ.
Начальникъ, низшаго права не признавая,
Былъ деспотъ, полубогъ;
Безсмысленный сатрапъ былъ . . . . . богъ для края,
Губилъ, вредилъ, гдѣ могъ.
Сталъ конюхъ цензоромъ, шутъ . . . . . адмираломъ,
Клейнмихель графомъ сталъ!
Россія отдана въ аренду обираламъ...
Что-жъ русскій? Русскій спалъ...
Кряхтя, несъ мужичекъ, какъ прежде господину
Прадѣдовскій оброкъ;
Кряхтя, помѣщикъ несъ вторую половину
Имѣнія въ залогъ.
Кряхтя, попрежнему дань русскіе платили
Подъячимъ и властямъ,
Качали головой, шептались, говорили,
Что это стыдъ и срамъ,
Что правды нѣтъ въ судѣ, что тратятъ милліоны,
Россіи кровь и плоть,

На путешествія, кіоски, павильоны,
Что плохо все идетъ.
Потомъ за ералашъ садились по полтинѣ;
Косясь по сторонамъ,
Рашели хлопали, бранили Фреццалини,
Лорнировали дамъ
И низко кланялись продажнему вельможѣ
Отечества сыны!
Иль удалялись въ глушь прадѣдовскихъ имѣній
Въ бездѣйствіи жирѣть,
Мечтать о пирогѣ, бесѣдовать о сѣнѣ,
Животнымъ умереть.
А если кто-нибуть средь общей летаргіи
Мечтою увлеченъ,
Ихъ призывалъ на брань за правду и Россію,
Какъ былъ бѣднякъ смѣшонъ!
Какъ ловко надъ его безумьемъ издѣвался
Чиновный фарисей,
Какъ быстро отъ него блѣднѣя отрекался
Вчерашній кругъ друзей!
И подъ анаоемой общественнаго мнѣнья
Среди смрада рудниковъ
Онъ узналъ, что грѣхъ прервать оцѣпененье,
Тяжелый сонъ рабовъ;
И онъ былъ позабытъ; порой лишь о безумцѣ
Шептали здѣсь и тамъ:
»Быть можетъ, онъ и правъ... да, жалко вольнодумца.
»Но что за дѣло намъ?«

Спасибі Івану Никифоровичу Явленскому за те, що відмовився від снідання і поміг мені, скінчити прелюдію до знаменитого стихотвора, котрий я, як Бог поможе, завтра перепишу.

19. Не хвалися, йдучи на бій, а хвалися, вертаючи з бою.

Вчора вечером наші подорожні, мущини й жінки, переграли останню пулю пефераиса в товариській каюті »Князя Пожарского«, і розчислилися і розплатилися за весь час від 22 августа, а зробивши це, сіли до обіду, зготовленого з останніх харчів, випили останні пляшки хересу, мадери, мабуть і шампана, уложили проєкт зав-

трішнього обіду в Нижнім-Новгороді і розійшлися спати. Добре! Летимо ми всею силою пари, як нараз ліве колесо перестало крутитися і »Князь Пожарский« з дельфіна зробився черепахою. »Що сталося?« питалися всі в один голос. — »Шатун тріснув«, відповів одинокий голос машиніста. Я зміркував, що скорше як в вечір не будемо в Нижнім-Новгороді.

Я пішов у капітанську світличку, випив здорову чарку цитринівки, закусив останками новопетрівської шинки, взяв якусь ґазету, ліг і заснув собі з Богом. Буджуся, а наш »Князь Пожарский« стоїть собі теж з Богом на Телячому броді; Собачий брід якось переповз, а Телячого не міг. Що-ж робити? Перегружуватися. Павза ця тягнеться й досі, то є до 1 години в ночі.

А подорожні забавляються нагче в ералаш[1]), дожидаючи Нижньо-Новгородського обіду.

20. Павза протяглася по-за північ. В 11-ій годині ранком »Князь Пожарский« спустив котвицю напротив Нижнього Новгорода і як підстрілений орел, залопотав своїм одиноким колесом. Хмари розійшлися, а сонечко привітливо освітило місто і його прегарні околиці. Я вийшов на берег і дістався без помочі візника на гору. Зайшов в ґімназію до Бобржицкого, колишнього студента Київського університету; не заставши його дома, пішов шукати дім Свєрчкова, де замешкав А. А. Сапожніков. Знайшов. Ледве тілько встиг привитатися з господарем, господинею і взагалі з товаришками й товаришами подорожі, як прийшов Микола Александрович Брилкін, головний управитель пароходного товариства »Меркурій«, і потай від всіх инших обявив — зразу господареви а потім мені, що він має спеціяльний приказ від начальника поліції дати йому знати о моїм гриїзді до міста. Я, хоч і бувалий, а про-те така несподіванка мене збентежила. Сяк-так поснідавши, пішов я на пароход, подякував мому доброму приятелеви капітанови за

[1]) гра в карти.

його услужність, взяв свій паспорт і віддав його разом з річами М. А. Брилкінови. Трохи успокоївшися, пішов я ще раз до Бобржицкого і тепер застав його дома. Він приймив мене з широко розпростертими раменами. О 8-ій годині, в вечір, пішов я до М. А. Брилкіна і пробув у його зо дві години на товариській розмові, взяв у його до читання »Голосъ изъ Россіи«, льондонське видання і пішов до Павла Абрамовича Овсяннікова, на моє хвилеве помешкання.

21. Добрі мої приятелї, М. А. Брилкін і П. А. Овсянніков порадили мені, щоби я прикинувся хорим на те, щоб оминути подорож по етапу до Оренбурґа, аби там взяти свій »указъ объ отставкѣ«. Я став на тім, що не гріх буде лицемірством відогнати підлість, і прикинувся хорим та й до 1-ої години лежав та дожидав лікаря і начальника поліції, а о 1-ій годині махнув рукою і пішов до Сапожнікових. По обіді відпровадив моїх любих товаришів і товаришок подорожі до почтової контори і попращався з ними. Вони від'їхали почтовими каритами до Москви. Коли я побачуся з вами, добрі, честні люде? Просив Комаровского і Явленского, щоб уцілували у Москві мого старого друга Щепкина а Сапожнікова, щоб поцілував в Петербурзї мою святу заступніцю ґрафиню Н. І. Толсту. От тобі й Москва! от тобі й Петербург! і театр, і академія, і Ермітаж, і солодкі дружні, обійми земляків, моїх приятелів Лазаревського й Гулака-Артемовського! Проклін вам, корпусні й инші командири, мої безкарні мучителі! Гидко, і не полюдськи, огидливо, паскудно!

О 7-ій годині, в вечір, зайшов я до М. А. Брилкіна, застав у його Овсяннікова й Кишкіна та й дружньою, щирою бесідою заглушив болісні крики так несподівано враженого серця. Якби не ці добрі люде, то мені прийшлося-би тепер сидіти за ґратами й дожидати указу об відставці, або просто кинутися в обійми красавиці Волги Це останнє, вдається, було-би найлегше.

22. Нині, як і вчора, погода — дрянь, слота і бридь. Годі на вулицю вийти. Із-за стін Кремля показує собор свої безобразні товкачі з цибулястими верхами, й нічого більше не видно з мойого мешкання. Скучно. Медика й директора поліції дожидався я по вчорашньому, й не дождавшися пішов до Н. А. Брилкіна на обід. По обіді, як і перед обідом, лежав та читав Богдана Хмельницького Костомарова. Прегарна книжка! вповні малює вона цього ґеніяльного бунтівника. Повчаюча, напу́чаюча книжка! Історична література за останні десять літ сильно поступила на-перед. Вона освітила подробиці, закопчені димом кадила, ревно паленого перед порфіродродними ідолами.

23. Погода стоїть погана. Я стало лежу та читаю Зиновія Богдана. Прекрасна, сучасна книжка! На безробіттю нарисував нині портрет В. В. Кішкіна, вдоволяючо. Обідав, як звичайно у Н. А. Брилкіна і, як звичайно, по обіді читав і спав.

24. М. А. Брилкін їздив до Балахни з американським інженєром Стремом, щоби подивитися на пароплав і байдаки, які там будуються для товариства »Меркурій«. Не маючи що́ робити, і я впросився поїхати з ними. Гарний, новенький пароплав »Лоцман« в-полудне підняв якор і поніс нас проти води на Волзі. По всяких перестанках, о 5 годині в-вечір ми, в-кінці, стали в Балахні. Що лиш вспів викараскатися на купу колод і глянути на тую матір безчисленних живописних росшив, а коли інспекція скінчилася і я пішов до лоцмана. З оповіданнь довідався, що Балахна — це один з головних доків на берегах Волги, так як на Оці Дідпово, де будували голляндські майстри перший російський корабль: »Орел«. О десятій годині вернули в Новгород. Пообідали, чи там »пооджіналі« і розійшлися спати.

25. Рэнок був, хоч і неясний, та бодай без вітру й без дощу. Користаючи з цеї безбарвної погоди, я з ґанка

мойого мешкання нарисував вершок церкви св. Юрія. Хоч що-небудь, та робив.

26. Знов дощ і слота. Прямо безвихідне положення. Стародавні нижгородські церкви мене просто очарували. Вони такі милі, такі гармонійно-пестрі, а огидна непогода не дає мені малювати їх. Однакож нині я перехитрив уперту непогоду. Раннім ранком пішов до трактірні, казав собі дати чаю і нарисував з вікна Благовіщенський собор, найдавнійшу церков у Нижнім. Треба буде довідатися, коли його построєно. Але від кого? До пяних попів мені не хочеться звертатись, а більше ні до-кого. Нижній Новгород, з багатьох причин, чужосторонній го́род, а не має друкованого провідника. Дико! по татарському дико!

27. Переходячи по-при церкву святого Георгія і помітивши, що двері церкви відчинені, увійшов я в притвір.

(Тут поет аж вжахнувся, побачивши образ якогось безугарного чудовища, намальованого на круглій дошці, за-вбільшки в 3 аршини). Спершу я подумав, що се індийський Ману, або Вешад заблукалися до християнського храму, щоб поласувати оливою та ладаном. Хотів я увійти й у саму церкву, коли це відчинилися двері і вийшла пишно, пишдючно вбрана паня, уже не зовсім свіжа; тричі перехрестилася та поклонилася перед цим чудовищем, і вийшла. Лицемірниця! Ідолопоклонниця! І певно... І чи тілько вона одна? Міліони подібних до неї безглуздих, зопсутих ідолопоклонниць. Де-ж христіянки? Де христіяни? Де безплотна ідея добра й чистоти?... У мене не хапало духу перехреститися і війти в церкву; з притвора вернув я на вулицю: на темному фоні широкого лугу побачив я, як ґраціозно вється красуня Волга; свобідно зітхнув, помимо-волі перехрестився і пішов домів.

28. Намалював портрет панни Анхен Шавббе, ґувернантки Брилкіних: дуже люба молода Німкиня, жвава, наївна, зовсім хлопець в спідниці.

Прочитав комедію Островского: »Доходное Мѣсто«. Не подобалася. Багато лишнього, що нічо не говорить, і в-загалі »аляповато«; особливо жінки непригодні. Незабаром виведуть її на тутешній сцені. Треба буде подивитися.

Перед вечором кликала мене чогось поліція, та я не пішов.

29. Сонечко зійшло нині ясно, весело. Я пішов у Кремль і почав малювати соборну дзвінницю, та руки так скостеніли, що я ледве загальний нарис вспів зробити. Користуючись усмішкою осінньої днини, пішов я в Печерський манастирь з наміром, змалювати цю живописну обитель. Вибрав точку. Ляг відпочати! І леліяний теплим промінням сонця, задрімав; та так то твердо задрімав, що пробудився перед заходом сонця. Вертаючися до мешкання, попри Георгієвський публичний горо́д, зайшов я сюди і стрів багато публики обоїх полів і ріжного віку. Між жінками, як-би хто вибрав, ані одної, не то красавиці, але й можливої для ока не стрінув. Вироди і, мабуть, переважно, старі панни. Бідні старі панни!

30. Сподіваючися непрошеного гостя, начальника поліції, я предложив сеанс мому доброму господареви Павлови Абрамовичу Овсяннікову. До 2-ої години скінчив портрет його досить добре. А пан Лапа — так називається начальник поліції — до нас не прийшов. Погода прегарна; вийшов я на плянти. Між иншими стрінув я дітий — три дівчинки й хлопця. Прегарні і бадьорі діти. Одяг їх показався дивним і поганим. На дівчинках були якісь куценькі, легенькі, діраві мантильки дворянсько-німецького крою. Рученята голі, а ноги майже босі. На хлопчику »пояркова« сіра шапочка з пером, така сама мантилька, як у дівчаток, а черевички ще гірші. Загалом виглядали вони як трупа дітий комедіянтів. Я дійшов з ними до цукорні, купив їм солодких пиріжків за полтинника й познайомився. Зовуть їх: Катя

(найжвавійша), Надя і Дуня, а хлопчика Саня; це діти Арбанєва театрального музиканта. Значиться, я не дуже то й помилився. На пращання попросили вони мене до себе в гості і я, розуміється, обіцяв, що прийду.

Розпращавшися з дітьми, згадав я Алексія Панфилєвича Панова, кріпосного Паґаніні, на »Князі Пожарськім«; він зимує в Нижньому й мешкає десь проти архиєрейського дому. З Георгієвського набережжя пішов я до архиєрейського дому, щоб найти мешкання і провідати свого віртуоза. Та мешкання я не найшов, а за те зайшов до архиєрейського саду. Це властиво липовий ліс, обведений деревляним плотом, серед котрого пишається, ніби касарня, величезний триповерховий будинок (архиєрейська келія). Недалеко від будинку, між деревами, альтанка з дзвонами, а по другому боці, також між деревами, чотири улиї, оброблені на подобу нагробних памятників. Всюди пусто й нудно, фізична гниль і моральний застій відбивається на всьому. Гидко. Прийшовши домів, я до сну перечитав »Оповідання Маркера« ґрафа Толстого. Підроблена простота цього оповідання надто бє в очи.

Жовтень.

1. Болото, мрака, слота і инша атмосферична паскуда; через те я удався з сеансом до п. Ґраса, зятя М. А. Брилкіна. Але сеанс в половині перервано. Прийшли пп. Лапа і Гартвіґ; Лапа хватський і приязний полковник ґвардії і тутешній начальник поліції, а Гартвіґ нехватський, але також приязний лікар поліційний. Обидва Поляки чи Литвини, й обидва по польськи не говорять. Гартвіґ — спасибіг йому — не вдаючися ні в найменшу формальність, знайшов, що я хорую на якийсь довгий недуг, а Лапа посвідчив дійсність цього вигаданого недугу. Після обопільних приязностій і церемоній ми розійшлися. Через цю услужливу візиту, я гадаю, що моя подорож до Оренбурґа — тепер річ непевна.

Нині починаються тут театральні вистави. М. А. Брилкін запросив мене до своєї льожі. Грали народню сентиментально-патріотичну драму Потєхіна »Судъ людской не Божій«. Драма дрантє з подробицями.

Добродійка Мочанова, не дивлячись на її бідну, натягнену ролю, мені сподобалася. В неї рух дійсної артистки. Добродій Климовський, як і його роля »приторенє« Водевіль — „Коломенскій нахлѣбникъ“. Водевіль ярмарочний і виведений відповідно до свого призначення. Маленька орхестра відограла в перервах декілька нумерів із Моцартового »Дон Хуана«, прегарно, може бути тому, що цього прегарного твору, трудно не заграти прегарно. Саля театральна невеличка, але викінчена просто й зі смаком. Публика, особливо жіноча, дивно не блискуча й нечисленна.

2. Ранок ясний, тихий, з морозом. Початий вчора портрет Ґраса треба було нині скінчити, і забрався до роботи з наміром, щоб скорше скінчити та йти до Печерського манастиря, рисувати його. Та, на жаль, манастир цей мені якось не вдається. Скінчивши портрет, я несподівано та нелицемірно поспідав, положився на хвильку спочити й проспав рівно до другої години. Непростиме свинство! Що-йно я збудився, прийшов М. А. Брилкін і предложив мені піти з ним на бульвар перейтися перед обідом. На бульварі здибали ми одного пана, Якобі. Брилкін представив мене йому. Він запросив нас до себе на обід, а ми не відмовили. Якобі оден з Нижегородських аристократів, дуже приязний і досить їдкий ліберал, а до того любитель малярства. Він показав мені свій альбом, нічим особливим незамітний, і образ лихо освітлений, але цінний. Представляє молодого святця на молитві. Вираз лиця прегарний. По запевненням господаря, та дорогоцінність походить з-під кисти Ґверчіно, а по мойому вона більше скидається на копію з Доменікіно Цампієрі. Але я не сказав господареви своєї думки, знаючи з досвіду, як трудно пере-

чити знавцям малярської штуки. На прощанні взяв від нас слово, що завтра, в вечір, будемо в клюбі на виборі старшин, і обіцявся познайомити там мене з своїми товаришами й угостити музикою. Я не від того, найпаче не від знайомості. Мені конче потрібна робота за гроші, а то инакше я буду мусів звернутися знов по святі фінанси до мого щирого М. Лазаревського. Попробую, чи не вдасться усунути цю конечність.

3. Россіяне, а між ними й Нижегородці, багато дечого позичили в Европейців, між иншим і слово »клюб«. Але це слово зовсім не-до-лиця Россіянинови. Їм лучше було-би позичити таке слово у Китайців — а воно певне мусить бути в китайській мові — або у Японців, коли покинули своє рідне слово »посидѣлки«, яке надзвичайно вірно змальовує росийські дворянські зібрання. У Европейців клюб має важне політичне значіння, а у росийських дворян це навіть і не народні сходини, лиш прямо вечерниці. Вони збіраються посидіти за картяними столиками, помовчати, попоїсти й випити, а коли єсть нагода, то й обсмарувати друг друга.

Після вибору старшин Якобі представив мене своїм товаришам, а між ними ґенералу Веймарнови і п. Кудлаєви, другому начальникови поліції. Ґенерал Веймарн визначний тим, що він взагалі подобає на гарного, простого чоловіка, не подобає на росийського ґенерала, а п. Кудлай окрім того, що не подобає на начальника поліції, як і його товариш Лапа, визначний тим, що він приятель і далекий свояк мого незабутнього приятеля і товариша, небіжчика Петра Степановича Петровського. Багато й багато розбудив він в моїм серці своїми живими споминками о колишніх гарних, минулих днях.

Ми до такої міри захопилися минувшиною, що не счулися, як скінчилися теперішні посиділки; на закінчення рішили ми писати до брата мойого покійного приятеля, до Павла Степановича Петровського, щоби він

»отложивши всякоє попеченіє«, відвідав нас у Нижньому Новгороді і, коли можна, забрав з собою і мого сердечного Михайла Лазаревського.

4. До 12-ої години я провадився добре. Малював портрет Аделяйди Алексіївни Брилкіної, та не скінчивши, попросив у Миколи Александровича Брилкіна екіпажа, щоби поробити [1]) візити. Прийшов до-дому та з поміччю Павла Абрамовича Овсяннікова вистроївся як перворяднийелеґант і почав свою візиту від Веймарна. Пан Веймарн, на перший раз, видався мені в домовім житті [1]) чоловіком справним, але не чепуристим. Ми розмовляли о тім, що в нас дороги [2]) більше, чим погані; приміром 1843 року в Чернигові, на торзі, продавали муку по 20 копійок сріблом за пуд, а в місточку Гомелі, тую саму муку продавали по рублеви сріблом. Побалакавши про дороги, ми злегка доторкнулися до воєнного стану одним словом... об чому певно нема що й сумніватися. Заключивши наші взаїмні сердечности такою думкою про військовий стан, я розпращався з д. ґенералом і поїхав до доктора Гартвінґа.

5. Михайло — добрий служачий, та в секретарі не годиться, малограмотний. Хотів я, по приміру Цезаря, і працювати, се-б то рисувати, й диктувати; та не вдалося мені, ні одно, ні друге. За двома заяцями побіжиш та жадного не спіймеш. Пословиця цілком справедлива. Не знаю, чи вмів Юлій Цезар рисувати, але кажуть, що диктувати він міг пять листів на-раз на цілком инші теми; але я цьому ніяк не даю віри. Та не в тім діло, а в тім, що в мене ще й нині хитається десниця від позавчорашнього »глумленія пьянственнаго«, і я вчора так тілько вдавав, що ніби рисую, а в дійсности навіть фоню не міг покласти... Так тілько, от щоби. Стали ми на тому, як я приїхав до доктора Гартвінґа.

---

[1]) Тут нечитке слово.

[2]) Цей уступ писаний не рукою Шевченка. Мабуть »Михайла» — про якого мова дальше.

6. Вчора ледве вмочив перо, щоби описати мою візиту у доктора Гартвіґа, а потім нецеремоніяльну візиту у Кудлая, аж відчинилися двері з шумом і увійшов до покою сам Кудлай. Розуміється, я положив замочене в чорнило перо і вийшов до дорогого світового гостя в штанах. Поцілувавшись, ми з-разу балакали про щоденну всячину, а потім перейшли до споминок про Петербург, про небіжчика Петровського й великого Брюлова. Споминки наші перервав слуга Н. А. Брилкіна, котрий прийшов просити до обіду. Я відпровадив мого гостя, одягся і пішов до Миколи Александровича обідати. По обіді хватська мамзель, Анхен Шавббе, запросила піти з нею до театру. Я радо згодився, і в-друге слухав музики Моцарта з Дон-Хуана та в перший раз бачив драму Коцебуа »Син любви«, про котру я знав зі слуху. Моїй товаришці драма дуже подобалась, а мені не зовсім; за те назвала мене простацьким варваром, нездатним спочувати нічому прекрасному й моральному.

Ролю Амалії, доньки барона, виконувала артистка Московського театру, добродійка Васільова, природно й благородно; а инші, крім д. Платонова (роля барона) — по ярмарочному. За драмою ішла »Путаниця«; по тутешньому гарно, а по мойому — теж лубочно. Вистава скінчилася о першій годині, на вдоволення публики в-загалі, а моєї товаришки з-окрема.

7. Мороз сціпив на-конець непрохідне болото, це добре. Недобре тілько, як він усталиться і позбавить мене можливості намалювати тутешні стародавні церкви, котрі мені так сподобались. Вже не через слоту, але через передчасного гостя-мороза, сидів я дома й написав до Михайла Лазаревського про пригоду, яка мені лучилася в Нижньому Новгороді, та просив прислати мені хоч трохи грошей, бо на тутешню публику я не маю великої надії.

8. Поснідавши добре, пішов я, користаючи з гарної погоди, пройтися. Обійшов два рази Кремль, полюбу-

вався гарними видами околиці і »конічними«, стародавними дзвонами, як лис виноградом, а потім зайшов до мого любого доставника книжок, Константина Антоновича Шрейдерса, бувшого студента Київського університета, отже ніби й земляка мого. У його застав я барона Торнав'а, полковника ґенерального штабу, чоловіка ліберального, гарно й невтомно бесідуючого. В часі останньої війни він був войськовим аґентом при российськім посольстві в Відні, отже в його є і об чім говорити. Шкода, що розмова його тяглася не більше як півгодини; він тут переїздом, та крім того спішився на обід до ґубернатора.

Барон Торнав між иншим рекомендував мені на всякий случай свого близького приятеля, знаного подорожника Єгора Петровича Ковалевського, тепер начальника Азіятського департаменту. Як впевняє барон, цар любить Ковалевського, отже він і чоловік з великими впливами.

9. Нині рано любий Н. А. Брилкін приніс мені з-давна дожиданий »Короткий історичний опис Нижнього Новгорода«, написаний якимсь Н. Хранцовским. Але що нині погода доволі гарна, так я, відкладаючи цю інтересну (книжку) до вечора, пішов у Печерський манастир. Якось зробив я з його нарис і з руками скостенілими від зимна прибіг домів. Поснідав, погрівся і забрався до читання книжки. Книжка гарна й доволі добре знайомить з історією краю й города. Шкода тілько, що д. Хранцовский говорить досить здержано про архітектурні памятники і в-загалі про старинні памятники; але й за це спасибі. Печерський манастир, який я нині рисував, побудований за царя Федора Івановича 1597 року, на місці знищеного деревляного манастиря, основаного архимандритом Діонизом.

10. Нині погода не сприяла мому доброму намірови, змалювати Архангельський собор в Кремлю. Я вдався з сеансом до М. А. Брилкіна й намалював його портрет.

11. А нині, на-пів з бідою, вибрався в-ранці малювати Архангельський собор, перемерз до плачу й не зробив-би нічого, як-би не попався на очі ґенерал Веймарн, комнадир учебного карабінєрного полку й, розуміється, головний господар в касарнях, під котрими я розложився малювати. Я розповів йому про своє лихо, а він приязно позволив мені уміститися коло котрого вікна схочу в касарнях. Я і покористувався цим з подякою. Попрацювавши, пішов я на обід до Н. К. Якобі-ого. Замісць десерту, він почастував мене брошурою Іскандера, друге видання в Льондоні, »Крещеная собственность«. Сердечне, задушевне, людське слово. Да осінить тебе світ істини й сила істиннього Бога, апостоле наш, єдиний наш вигнаньче!

12. Скінчив вчора начатий малюнок Архангельського собора, котрий вчора почав. Оригінальний, гарний і найдавнийший, а добре захований будинок в Нижньому Новгороді. Собор цей збудований за часів великого князя Юрія Всеволодовича 1227 року.

13. Малював олівцями портрет Анни Миколаївни Попової, що́ уважається тут перворядною красавицею. Вона дійсно гарна й молода ще жінка, та на-жаль! трошки простувата. Може бути, що й на ліпше. Це перший портрет, котрий малюю за гроші, за 25 рублів. Побачимо, що́ дальше буде. Добре було-би, коли-б таких щедрих красавиць було як найбільше в Нижнім: заробив-би бодай на кравця.

По сеансі пішов обідати до Якобі-ого, а по обіді до театру. Вистава була хоч куди: Василєва і, особливе, Тунова були природні й ґраціозні. Легка, забавна роля їй до лиця́ і по літам. Увертюру до Вільгельма Теля виведено прегарно, одним словом — вистава була блискуча.

Які то тепер вистави в Пітєрі, у Великому Театрі? Хоч-би одним оком глянути, й одним ухом почути.

14. На велике вдоволення красуні і її благовірного товариша життя, та особливе, на своє власне вдоволення,

скінчив я нині портрет, віддав і весело перебув вечір з моїм любим капітаном В. В. Кішкіним. На-днях їде він у Петербург. Коли-ж я туди поїду? Противне становище. Небагато краще, чим в Новопетровській кріпості.

15. При вітрі й морозі намалював дві безіменні башні, часть мурів Кремля і вид на Заоче. В-цілості малюнок вийшов добрий. Я спішуся наробити більше ескізів, щоби була хоч яка-небудь робота, коли-б прийшлося тут зимувати. Обідав у Н. К. Якобі-ого. Першу часть вечора пробув у Брилкіних, а другу з Овсяніковим у клюбі. Тут познайомився з інспектором інститута при тутешній ґімназії, Варєнцовим; він і товариш М. І. Костомарова з університету. Від його довідався я, що Костомаров ще не вернувся з заграниці до Саратова та що Куліш видав другий том »Записок о Южной Руси«.

16. Не маючи що́ робити, пішов я нині до Варєнцова. Заговорили, розуміється, про Костомарова, й він повідомив мене (після тих звісток, які дістав з Москви), що буцім-то в Москві між молодіжжю ходить лист Костомарова, адресований до царя, повний правди й взагалі ширший та розумнійший від листу Герцена, адресованого також до царя. Лист Костомарова написаний гейби з Льондона. Коли це правда, то можна на-певно сказати, що Микола Іванович належить до собору наших закордонних апостолів. Благослови його Господи на цім новім полі!

Від Варєнцова пішов я до нового знайомого, до Петра Петровича Доліховского, милого й любого чоловіка. Він тут у переїзді із Петербурга в Єкатеринбург. Він представив мене своїй визначній красуні жінці. Вона — сильна чорнявка, родом молдаванка, і так пристрасно-сентиментально-електризуючо гарна, що я ще такої не стрічав на мойому віку. Дивно огниста жінка. П. П. Ґоліховский, між иншим, сказав мені, що в Парижі повстав росийський журнал, під назвою »Посредник«, під

редакцією Сазонова. Головне його завдання — бути посередником між льондонськими виданнями Іскандера й росийським правительством, і єще — оповіщувати подлости »Пчели«, »Le Nord« і загалом правительственні огиди. Прегарна ціль! Шкода, що це не в Бріссель, а не в Женеві. В Парижі як-раз коронований Картуш любовно погладить це новороджене дитя правди.

Від красуні Ґоліховської зайшов до красавиці Попової і лишився там на обіді. Так тая красуня не пара до Молдаванки. Вона показалася мені солодкою, мягкою, розкішною, та далеко не такою повною життя, бурливою, як огненна Молдаванка. По обіді пішов до Н. К. Якобі-ого і спізнався у його з одним симбірським дідичем Кіндяковим, свояком Тімашева, теперішнього начальника штабу корпусу жандармів. А що Кіндяков їде в Петербург, так я і просив його, щоб довідався від свойого свояка, чи довго ще потріває моє прогнання, і чи можу я коли-небудь сподіватися повної волі?... У Якобі стрінувся я і боговійно познайомився з декабристом Іваном Александровичем Анненковим; він вертає із Сібіру. Сивий, величній, благий засланець, в бесіді своїй не показує і тіні озвірення на своїх лютих суддів, навіть добродушно кепкує з фаворитів коронованого фельдфебеля, Чернішова й Левшіна, щó був тоді предсідателем в верховнім суді. Клонюся перед тобою, оден з наших первозваних апостолів! — Говорили про Миколу Турґенєва, щó вернувся із заслання, та про його книжку. Багато, багато де-про-що була бесіда. Розійшлися о першій годині по півночі, сказавши: до побачення!

17. Нині я дістав лист від М. Лазаревського й два листи від мого любого незмінного Залєского. Лазаревський пише, що він бачився з ґрафинею Настасією Івановною і що вони врадили, коли-б мені не дозволено приїхати до столиці, щоб я просив листом ґрафа Федора Петровича, аби він виєднав мені цей дозвіл через прези-

дента нашої академії штук красних, Вел. княгиню Марію Миколаївну, а я буду залюбки ходити до кляс академії, як було во время оно. Добрі, благородні мої заступники й дорадники!

Залєский, окрім своєї звичайної щиро-сердечної прелюдії, пише, що одержав всі мої малюнки, що декотрі з них вже продав в добрі руки й гроші, 150 рублів, переслав до Лазаревського. Невтомний друзяка! Ще знайомить мене з якоюсь землячкою Литвинкою, котра недавно вернулася з Італії і привезла велику силу творів штуки. Для мене такі появи аж надто принадні, і я сердечне дякую мойому другови за цю листовну знайомість.

Щó значить, що Кухаренко до мене не пише? Хіба-ж мав-би він не дістати мого портрета і мою »Москалеву Криницю«? Це було-би страшенно прикро.

Пяний лєктурою цих милих дружніх посланій, вибрався я в-вечір, разом із Овсяніковим, до огнистої Молдаванки. Страшна, невидана жінка! Намаґнетизувавшися гаразд, побажали ми їй щасливої дороги до нелюбого Єкатеринбурга й розсталися, хто зна, чи не на віки. Дивна жінка! Невже-ж кров давніх Сабінок така всемогучо й безконечно жива? Виходить, що так.

18. Написав і вислав листи до моїх другів, М. Лазаревського й Б. Залєского.

19. В клюбі розкішний обід з музикою і загальна гомерична випивка. Ніч і слідуючу добу перебув серед чарівної родини пані Ґільде.

21. Прийшла думка переглянути рукопись мого »Матроза«. На-диво в ній похибок! а писав не хто инший, як прапорщик О. О. корпуса, баталіона № 1. д. Нагаєв, оден з найліпших вихованків Оренбурського Неплюєвського кадетського корпусу. Які-ж то там середні й гірші вихованки, коли найліпший з них такий темний і в додатку пяниця? Проклін вам, чоловіковбийці — кадетські корпуси!

23. При світлі величезньої пожежі, о 9-ій годині вечером, зустрівся я з А. К. Шрейдерсом. Він повідомив мене, що до тутешнього військового ґубернатора прийшло про мене урядове письмо від командира Оренбурського віддільного корпусу. Задля прочитання цього письма пішли ми в ґубернаторську канцелярію до її начальника Андрея Кириловича Кадинського, дуже милого чоловіка. В письмі тім сказано, що мені заборонений вступ до обох столиць і що я остаюся під тайним доглядом поліції. Гарна отсе воля! собака на припоні. Це значить: не варто подяки, ваше величество!

Що́-ж я тепер буду робити без моєї академії? без моєї улюбленої акватінти, про котру я так солодко і так довго мріяв? Що́ я буду робити? Звернутися знов до моєї святої заступниці, ґрафині Настасії Івановни Толстої? Стидно. Почекаю до завтра. Пораджуся з моїми щирими приятелями, з П. А. Овсяніковим і з М. А. Брилкіним. Вони люде добрі, сердечні й розумні. Навчать мене, що́ мені чинити в цім безвихіднім положенню.

24. Нині ми так урадили: на якийсь час лишитися мені тут, з причини моєї мнимої хороби, а тим часом писати до ґрафа Ф. П. Толстого і благати, аби вицґднав мені дозвіл жити в Петербурзі хоч на два роки. За два роки я, при помочі Божій, встигну зробити початкові проби з моєю любою акватінтою.

25. Перечитую дальше по складам і поправляю свого »Матроза« та лаю неосвіченого переписувача пяницю, прапорщика Нагаєва. Перечитуючи по складам мій твір, натурально що не міг я уважати на склад мого писання. Запевнився тілько в тому, що назву цього оповідання треба конче перемінити. Поки не придумаю для мойого »Матроза« иншого, відповіднійшого імени, назву його так: »Прогулка съ пользою и не безъ морали.«

26. Заходив до Варєнцова і взяв у його для прочитання два числа, 2. і 3., »Русск-ої Бесѣды«. В епільоґу до »Чорної Ради« П. А. Куліш, говорячи про Гоголя,

Квітку й про мене грішного, вказує на мене, як на великого самостійного народнього поета. Чи це з приятельства?

В 2. числі »Русско-ї Бесѣ-ди« прочитав я з насолодою тристрофний вірш Ф. Тютчева.

»Эти бѣдныя селенья,
Эта скудная природа —
Край родной долготерпѣнья,
Край ты Русскаго Народа!
Не пойметъ и не замѣтитъ
Гордый взоръ иноплеменный,
Что скользитъ и тайно свѣтитъ
Въ наготѣ твоей смиренной.
Удрученный нашей крестной,
Всю тебя, земля родная
Въ рабскомъ видѣ Царь Небесный
Исходилъ, благословляя!«

27. Кілька днів під-ряд гарна, ясна погода, і я нині не витримав і пішов на вулицю рисувати. Нарисував церкву пророка Ілії, з частею Кремля, на другому пляні. Церква пророка Ілії побудована 1506 року на памятку огненного стріляння, яке спасло Нижній Новгород від Татар і Ногайців.

28. Нинішня погода те-ж позволила мені вийти на вулицю рисувати. Нарисував я якось церкву Миколая на Почайній, побудовану 1372 року мабуть теж на память якогось проливу крови. По дорозі поступив до мого любого доктора Гартвінґа, застав його дома, поснідав, випив знаменитої вишнівки власного виробу, і прочитав у старому подраному адресовому Нижньо-городському календарі, що в Княгининському повіті Н. губернії, в селі Вельдеманові, родився із селянина Міни і його жінки Маряни, 1605 року, в місяці маю славний патріярх Нікон.

29. Ходив до Трубецького, дуже любого князя-чоловіка, та не застав його дома. Обідав у Н. К. Якобі-ого, а по обіді був у театрі; між иншим слухав увертюру з

»Роберта« Майєрбера в антрактах якоїсь кривавої драми. Хіба-ж, можливо, щоб 20 інструментів, в додатку нетверезих, могли виконати яку увертюру, тим більше увертюру із »Роберта« Маєрбера. Прости їм, бо не знають, що творять. Під кінець кривавої драми половина лямп в салі погасла і тим покінчився величавий спектакль.

30. Користаючи з погоди, я зробив прогульку довкола міста з уподобанням і не без пожитку. На кінці прогульки намалював Благовіщенський манастир; стара будівля, попсована новими прибудованнями. Головна церква, дзвінниця, не цілком спаслися від варварської обнови. Нерушеними остались тілько дві башні над трапезою. І які вони розкішні! Ніби двоє молодих, непорочних дівчаток, ґраціозно підняли головки свої до Бога, творця добра й краси й ніби ґякують йому за це, що спас їх від рук новітнього архитекта. Прегарний, ненаглядний твір!

Благовіщенський манастир оснований в XIV столітті св. Алексієм митрополитом; з того часу й отсі дві прегарні копули. Соборна манастирська церква збудована 1649 року. Місце, на якому стоїть манастир, чарівне.

31. Наконець ледве нині дочитав свого »Матроза«. Він видався мені занадто розтягненим, може через те, що читав його по складам. Перечитаю ще раз в новім примірнику і, коли покажеться зносним, то пішлю його до М. С. Щепкина: нехай примістить його, де схоче.

В вечір познайомив мене І. П. Ґрас з Марією Александрівною Дороховою, директоркою тутешнього Дівочого Інститута. Достойна, симпатична невіста! Помимо її аристократичної гнилої породи, в ній заховалося так багато простого, незалежного, людського чуття і достоїнства, що я ми-мохіть (порівнав[1]) її з образом свободи

[1]) в автографі: зрители.

Барбє (в Собачому пирі). Своєю уривистою, прямою бесідою, рухами й в-загалі постаттю вона живо нагадала мені мого незабутнього друга, княжну Варвару Миколаївну Репніну. О, коли-б більше подібних жінок-матерей, тоді льокайсько-боярський стан у нас швидко вигубився-би.

Листопад.

1. Малював портрет М. А. Дорохової. Після удачного сеанса зайшов до Шрейдерса, стрінув у його любого М. І. Попова і коханого П. В. Лапу. Випив з добрими людьми по чарці горілки, зістався обідати з добрими людьми і з добрими людьми по обіді туй-туй не насмоктався, як Селіфан. Шрайдерс просив, щоб у його спочати по обіді, та я подякував і пішов до m-me Гільде, де й закинув на ніч якор.

2. Вертаючи домів із щасливого нічліга, зайшов я до Варєнцова, щоб розпращатися. Він їде нині в Петербург. Думав я було, післати з ним у Москву мойого »Матроза«, так мій переписувач також загуляв з добрими людьми й рукопись лишився. Погано. Треба підождати на Овсяннікова. Коли я пущу з рук того противного »Матроза!« Прийшовши домів, на безробітті, відчинив »Отеч. Записки« за місяць січень, і яка розкіш попалася мені припадком на очи! Це вірш без титулу, З. Тур:

Во время сумерокъ, когда поля и лѣсъ
Стоятъ окутаны полупрозрачной дымкой,
Съ воздушныхъ ступеней темнѣющихъ небесъ
Спускается на землю невидимкой
Богиня стройная съ задумчивымъ лицомъ.
Для ней нѣтъ имени. Она пугливѣй грезы;
Печальный взоръ горитъ привѣтливымъ огнемъ,
А на щекахъ замѣтны слезы.
Съ корзиною цвѣтовъ, съ улыбкой на губахъ
Она украдкою по улицамъ проходитъ,
И озирается на шумныхъ площадяхъ,

И около дворцовъ пугливо бродитъ;
Но увидавъ подъ крышею окно,
Гдѣ одинокая свѣча горитъ, мерцая,
Гдѣ юноша, себя и всѣхъ забывъ давно,
Сидитъ, въ мечтахъ стихъ жаркій повторяя,
Она порхнетъ туда и, просіявъ, войдетъ
Въ жилище бѣдное, какъ мать къ родному сыну,
И сядетъ близь него, и щастье разольетъ,
И высыплетъ надъ нимъ цвѣтовъ корзину.

3. Нині неділя, і я, як порядний чоловік, причепурився і вийшов з хати з наміром, відвідати своїх добрих знайомих. На-сам-перед зайшов я до містера Ґранда, англичанина від ніг до голови, і в його, в англичанина, побачив я у-перве твори Гоголя, видані моїм другом П. Кулішем. Друг мій трошки підгуляв: видання вийшло дещо мужикувато, особливе портрет автора, вийшов так погано, що я дивуюся, як знаменитий Йордан позволив під ним підписати своє преславне імя.

В того-ж Ґранда побачив я у перве »Полярну Звізду«. Іскандєра за 1856 рік, другий том. Обгортка, це-б то портрети наших перших апостолів-мучеників так мене тяжко й сумно празила, що я й досі не можу позбутися цього мрачного враження. Як-би то гарно було вибити медалю на памятку цьої .... події. З одного боку портрети цих великомучеників з надписом »Перші руські благовісники волі«, а з другого боку медалі...

4. Нині скінчив портрет М. А. Дорохової і її вихованки Ніни, нешлюбної доньки Пущіна, одного з декабристів. На-диво люба й хватська дівчина. Але мені якось сумно робиться, коли дивлюся на такі діти. Я нікому, а тим більше заступникови свободи, не вибачаю цеї неморальної незалежности, що́ так туго спутує ці бідні неправесні діти. Це можна дарувати якому гулящому гусаринови, тому що він тілько гусарин, а не чоловік, або якому-там дідичеви-псярникови, тому що він

псярник та й тілько. Але горожанинови, щó поніс свій хрест на пустинну Сібір в ім'я людської свободи, такої незалежности не можна вибачити. Коли він не міг стануги висше звичайного чоловіка, то не повинен і знижуватися перед звичайним чоловіком.

5. Нині на-конець відпровадив Варєнцова на дорогу до Петербурга і нині-ж дістав через його лист із Саратова, від Костомарова. Учений чудак пише, що він надармо ждав в Петербурзі два тиждні, і не хотів наложити сто верст дороги, щоби відвідати мене в Нижнім. А кілько радости привіз-би своєю несподіваною появою! Нічого не пише про свої очі і взагалі про своє здоровля.

6. Написав лист до Костомарова й до моїх астраханських земляків-приятелів. Хоч погода не зовсім сприяла, я все таки вибрався на вулицю. Від якогось часу мені подобається уличне життя, хоч перше не було цього. Нижегородська публика, навіть в погідну неділю не показується на вулиці, і Велика Покровка, тутешній Невський проспект, заєдно представляє собою однообразну, довгу кварантанну. А все-ж таки я люблю пройтися годину, дві, здовж отсеї довгої кварантанни. Звідки-ж ця недоладна вподоба до вулиці? Після десятилітнього посту я нараз кинувся до книжок, обївся, і тепер хорую на нестравність жолудка. Иншої причини цеї томлячої моральної бездільності я не знаю. Малювати нічого порядного не можу, не придумаю, та й житло моє на це не позволяє. Малював-би портрети — так за гроші нема з кого, а за-дармо працювати, — ніяково. Треба щось придумати для ріжноманітности, але щó — не знаю.

Потонувши в отсьому мудрому міркованні, чи в творі, я мимо-хіть наткнувся на дім Якобі. Зайшов, пообідав, і по обіді пішов у гостинницю на чай, до бабусь, це-б то до m-me Якобі і до її невмолимо балакучої сестри. Між иншими, на її гадку дуже цікавими подіями її бистро минулої молодости, розповіла мені про Лабзіна, про цього самого конференц-секретаря академії мистецтва, що ра-

див вибрати Ілію Байкова, царського візника, почетним членом академії, тому що він ще близче до царської особи чим Аракчеєв. За цей дотеп Аракчеєв заслав його в Симбірск, де він і вмер на руках моєї розмовниці. Мило мені було почути, що цей містик-масон до самої могили зберіг незалежність думки й християнську незлобивість. По Лабзіні зійшла бесіда на І. А. Аннєнкова, і я довідався від моїх розмовниць, що подія, яку так зворушливо, передав Герцен у своїх споминах про Івашева, приключилася з подругою І. А. Аннєнкова, бувшою колись гувернанткою мадмуазель Поль.

Вона ще й досі живе і бабусі обіцяли познайомити мене з цею достойною жінкою. Не знаю, чи скоро матиму щастя глянути на цю безприкладну, святу героїню.

Дюма, мабуть, написав сентіментальну новість на отсю героїчну тему.

З приводу портрету М. А. Дорохової і її вихованниці Ніночки, котрих я цими днями рисував, бабусі розказали мені, що Ніноччина мати проста Якутка й досі ще живе у Ялутаровську. Пущін, батько Ніни, займає в Москві якусь значну посаду. Він оженився з якоюсь багатою вдовою Коцебуе, ніби-то на те, щоби добре виховати свою Ніночку, так, як годиться. Гидкий батько!

7. Ішов я якось через Кремль, та бачу перед ґубернаторським двором велику товпу мужиків з відкритими головами. Це видалося мені чимсь незвичайним. Отже аж до нині не довідався я, що́ воно, й до чого. Нині-ж росказав мені Овсянніков, яка це справа.

Піддані дідича Демідова, того самого ледащиці, що́ я знав його в Ґатчині року 1839 кірасєрським юнкром; він тоді не заплатив мені за портрет своєї нареченої, а тепер живе в своїм селі і обдирає мужиків. Добряги мужики, замісць по-простому повісити свого грабіжника, прийшли до ґубернатора жалуватись. А ґубернатор, не в тімя битий, звелів ви́січ їх різками за те, що вони

пішли шукати собі оборони »по начальству«, це-б то почали від станового! Цікаво знати, що́ дальше буде.

8. До обіду малював портрети М-г і m-me Якобі, а в-вечір пішов до Веймарна; у його нині полковий празник, отже гулянка. Входячи до першої комнати, я зовсім не стямився: вразив мене (натови) військових людий. Цих шановних панів я давно вже, славати Бога, не стрічаю. Особливе оден між ними своїм товстим телячим писком так живо нагадав мені капітана Косарева, що я туй-туй не витягнув ру́ки »по швам« та не кликнув: »здравія желаю, ваше благородіе!« З сего гидкого стану висвободив мене сам гостинний господар, запросивши до дальшого покою. Між иншими гостями в світлиці стрінув я І. А. Аннєнкова й протягом цілого вечора не розлучався з ним.

9. Скінчив портрети Якобі-х.

10. Одержав від Куліша книжки: »Записки о Южной Руси« два томи і »Чорну Раду«. Що́ за любий оригінал мусить бути цей Л. Жемчужніков! Який-би я був щасливий, коли-б побачив чоловіка, що так щиро, нелицемірно полюбив мою милу рідну мову і мою прекрасну бідну Україну!

11. Нині у мене великий день, урочистий, радістний день! Нині дістав я лист від моєї святої заступниці, ґрафині Н. І. Толстої, дружній, родинний лист. За-що вона мене сподобляє цього невимовного щастя? І чим я відплачуся за це несподіване, ясне, сердечне свято? Слези радости й чиста молитва — твоя єдина нагорода, моя благородна, свята заступнице!

Вона радить мені написати лист до ґрафа Ф. П. і просити, щоби він вставився за мною, щоб позволили мені приїхати до столиці. Це була і моя перша гадка, та мені соромно було непокоїти старика, а тепер рішаюся притьмом. І ще просить передати від неї поклін Вол. Ів. Далеви, від неї самої і від якогось Г. Жадовського. З Далем я тут не бачився, хоч перше і був

знайомий з ним, а »тепер прийдеться очима лупать«. І по заслузі.

12. Відповівши на лист моєї святої заступниці, я причепурився і пішов до В. І. Даля. Та, сам не знаю чому, проминув його мешкання і зайшов до ад'ютанта тутешнього військового ґубернатора, до князя Володимира Федоровича Ґоліцина, дуже любого молодого чоловіка, раненого під Севастополем. Зараз за мною прийшла сестра його, чорнобрива, люба, сердечна людина. Про щó у неї туга? про що задумується отся, ледве щó розцвіла троянда?

Від князя зайшов до його шваґра, Александра Петровича Варєнцова: тут пообідав, послухав машинової музики й забрався до театру.

Все було гаразд, крім д. Васільової. Вона, бідняга, думала вчарувати публику своїм фанданґо і зовсім не вбрала пантальонів. Яке варварське поняття про штуку! Д. Климковський в ролі Пилипа IV. був прегарний, вбраний добре, згідно з портретом цього испанського володаря. А в-решті драма »Мати-иєпанка« — так собі: звичайна драма.

13. Нині написав, а завтра вишлю лист з просьбою до ґр. Ф. П. Толстого. Прошу його, аби поклопотався у кого треба, щоб мені дозволено було жити в Петербурзі і ходити в академію. Здається, що лист удався. Овсяніков каже, що я міг-би в біді заняти визначне місце між писаками просьб. Побачимо, чи пожнемо плоди з цього хитрого твору.

Нині написав я також лист до М. С. Щепкина: прошу його, щоби побачитися нам де-небудь на хуторі в околицях Москви. Як я рад-би був (побачити) цього славного артиста-ветерана!

14. Почав портрет m-me Варєнцової. Дебела кавалєрґард-жінка. Жіночого нема нічого, навіть найзвичайнійшої чепурности.

15. Дістав лист від мого любого Бронислава: жалується, що його батько занедужав, і поручає мені якусь свою приятельку, Олену Скірмонт, любительку красних штук, мрійницю і взагалі ексцентричну особу. Це також недобре, а все-ж таки ліпше, чим моя нова знайома М. Варєнцова. Правда, вона також жінка ексцентрична, тілько звернула всю свою увагу не на поезію і не на мистецтво, а на стайню і на псярню. А може й це в своїому роді поезія?

16. Скінчив портрет своєї божевільної амазонки й почав малювати її любу дитину. Хлопчик літ пяти, мазун, буде колись псарем, камерюнкером, і взагалі ледачим чоловіком.

17. Зробив візиту В. І. Далеви, й добре зробив, що наконець рішився на отсю візиту. Даль приймив мене дуже щиро, розпитував про своїх оренбурських знайомих, котрих я не видів від 1850 року, та в-кінці прохав мене, заходити до йоґо, по-простy, як до старого приятеля. Не залишу користатися такою любою пропозицією, тим більше, що мої нижегородські знайомі почали псуватися.

Після невдалого, вялого сеансу в М. Варєнцової, зайшов я, по сусідству, до її хорого брата, князя Ґоліцина, і застав у йоґо, його молодшу, милу, задумчиву сестру. Враження невдатного сеансу, немов-би вітер розвіяв. Полюбувавшися цим лагідним єством, я ввесь день почував себе щасливим. Який животворно-чудесний вплив краси на душу чоловіка!

19. На превелику загальну втіху скінчив нині портрет подібної до гусарина m-me Варєнцової і її сина, будучого псаря. Вона надзвичайно вдоволена портретом, бо він подобає на якусь чепуристу німфу в одежі амазонки та ще й з прутиком в руці, а я ще більше вдоволений, що в-кінці, розвязався з тою безугарною Бобеліною.

26. Хотів я був зовсім покинути свій монотонний

дневник, але нині сталося зо мною таке, чого перше ніколи не бувало. Шрейдерс, Кадинський і Фрейліх просили мене намалювати їх портрети й дали гроші на-перед. Я ніколи не брав наперед гроший за роботу, а нині взяв. »Добре помогоричував«, і пішов до чарівливої родини m-me Ґільде, і там переночував. Там то й украдено в мене ті гроші, 125 рублів. Добре мені так! не бери наперед незароблених гроший. Рано приходжу до-дому, друге лихо: в ночі переїздив Федор Лазаревський; був у Даля, шукав мене по цілім городі і, розуміється, не найшов. А тепер його картка лежить у мене на столі, як страшний докір на совісті.

27. Рад-нерад повинен я був нині обідати в Даля і компонувати незвичайну пригоду, яка лучилася зо мною минулої ночі. Та місто фіґуральної брехні, сказав я ляконічну брехню! — сказав що їздив у Балахну з Брилкіном, — так, ради власного вдоволення, і на тому й покінчив діло.

28. Жаль мені стало незароблених гроший: пішов я до Кудлая просити помочи поліції в мойому горю. Кудлай сам хорий, не може вийти з хати, але він обіцявся прислати завтра до мене одного із своїх аґентів, дуже меткого чоловіка. Побачимо, чи зробить чудо, цей хитрець.

29. Нині рано, дожидаючи поліцийного доґа, написав я до М. Лазаревського лист, і про славну минулу ніч повторив йому цю саму брехню, що й В. І. Далю. Одна брехня провадить другу за собою: це такий уже лад.

О першій годині прийшов до мене аґент. Я розповів йому свою пригоду, й обіцяв за труд 25 рублів. Та ба, помимо всіх його заходів результату нема ніякого. »Що з воза упало, те й пропало.« Значиться про ту погану приключку не варт й гадати. Так я й зробив. Пішов до Шрайдерса на обід, — і з досади мало знов не нализався. По обіді зайшов до тої самої недоброї

m-me Гільде (яка християнська незлобивість!). Відпочав трохи серед її чаруючої родини і в семій годині в-вечір пішов до князя Ґоліцина; у його стрінув я львів тутешньої сцени: Климовського й Владімірова. Балакуни і, можливо, що гарні люди. Князь прочитав нам своє »Враження після бою«. Неважне враження. Після враження пішла розмова про переводи Курочкіна із Беранже, і я прочитав їм з памяти — не перевід, а власний твір; а щоб не забути цього прегарного вірша, записую його у дневник.

»Какъ въ наши лучшіе года«, і т. д.

30. Нині розпочав портрети в ґрупі своїх щедрих приятелів. Не знаю, чи буде що́ з цеї вигадки: приятелі не пунктуальні в сеансах, а це важна обставина при роботі. Побачу, що дальше буде, а коли сеанси затягнуться, то нарисую кожнього олівцем і тим покінчу свої рахунки з приятелями, — чого мені дуже не хотілося-би, тим паче, що рисунок сепією доволі вдачно зґрупувався, і я рад-би достойно сплатити їм свій довг.

Грудень.

1. Дістав лист від М. С. Щепкина. Предкладає мені бачитися з ним в селі Никольському (маєтності його сина), або, як не маю гроший на дорогу, (125 рублів були у мене зовсім лишні), то він обіцює сам приїхати до мене в Нижній. Як-би він звеселив і мене і своїх нижегородських поклонників! Напишу до його, хай їде сюди, і хай на тутешній убогій сцені потрясе стариною. А тепер як-раз тут дворянські вибори.

Після сеансу у Шрейдерса я припадком попався на полупяний музикальний вечір до інж.-офіцера Ультрамірка і почув там такого віртуоза на фортепіяні, якого я не сподівався почути в тутешній закутині. Цей віртуоз якийсь добродій Татарінов. Між иншим він відограв кілька кусників з »Пророка« і з »Гуґенотів« Майєрбера і підняв мене на семе небо.

2. Нині зробив я візит мойому натхненому Татарінову і бачив у його, чого також не сподівався побачити в Нижньому, бачив справжнього, величавого Ґюдена. Такі дві прегарні несподіванки на-раз — це рідка й висока насолода. І які-ж варвари нижегородці! Вони знають Татарінова тілько, як урядника при товаристві, що будує залізницю, а про образ Ґюдена, а навіть і про самого Ґюдена, ніхто й не чував, крім дідуся Улибашова, з яким я нині познайомився у театрі. Це звісний біоґраф і критик Бетговена і вірний гість тутешнього театру.

3. Три дні з-ряду самі несподіванки, і то самі приємні. Це велика рідкість в тутешньому, одноманітному житті. Нині відвідав мене Ґустав Василєвич Кебер. Гість зовсім несподіваний. Він великий приятель Ѳ. Лазаревського. Цей, відїзджаючи з Нижнього, доручив йому, побачитися зо мною, і добряга Ґустав Василєвич нині сповнив доручення свойого й мойого друга. Коли-б більше таких несподіванок, то прегарно минали-б дні нашого життя.

4. Написав листи до Щепкина й Куліша. Прошу їх, моїх великих другів, покинути всякі життєві та службові клопоти й приїхати до мене на два тиждні, а »аще совѣсть не зазритъ«, то й на-довше. Який-би я був щасливий, коли-б моє бажання сповнилося! Ачей-же може й сповниться.

Чотири дні (5.—8.) писав поему, назви її ще не придумав. Здається, назву »Неофіти«, або перші християне. Добре, якби Щепкин не завів мене: я йому посвячую цей твір, і дуже-дуже бажав-би йому прочитати й почути його щирі приятельські замітки. Не знаю, коли я возьмуся за »Дорвіша й Сатрапа«, а почуваю велику охоту до писання.

В товаристві чесних артистів Климовського, Владімірова й Платонова, святкував я імянини загальної, а особливо театральної красуні, Анни Дмитрієвної, прізвища я не знаю, — і святкував без хитрости, це-б то

відповідно до моменту й до місця, а з кривдою для чарівної родини мадам Гільде.

10. Нині в вечір Варєнцов вернувся з Петербурга й привіз мені лист від Куліша і його »Граматку«, щолиш надруковану. Як гарно, розумно й благородно уложений цей зовсім новий буквар! Дай Боже, щоби він прийнявся серед нашого бідного народу. Це перший вольний промінь світла, щó може проникнути в здушену попами невільничу голову.

З Москви привіз мені Варєнцов поклін від Щепкина, а від Бодянського поклін і дорогий дарунок, його книжку »о времени происхожденія славянскихъ племенъ« з взірцями давного славянського письма. Я сердечно вдячний Осипови Максимовичу за його неоцінний дарунок. Отся книжка вельми поповнила нашу сучасну історичну літературу.

Ще привіз він для Н. К. Якобі-ого портрет нашого відомого еміґранта-апостола Іскандера; портрет рисований олівцем і мусить бути подібний, тому що неподібний до цього рода рисунків. Але хоч-би він і не був подібний, я все таки зроблю з його копію для себе, поважаючи імя цього святого чоловіка.

12. Нині бачив я на сцені »Стаціонн-ого смотрите-ля« Пушкіна. Я був усе противником перерібок і на отсю перерібку пішов я дивитися тому, бо не мав що робити. І що-ж? Перерібка показалася мистецькою, а виведення незрівнаним; особливе сцени другої дії і остання третьої були виконані так траґічно, що не сором найґеніяльнійшому артистови. Честь тобі, добродію Владіміров, і тобі честь тіточко Трусова; ти так природно, злісно вивела ролю Лєпєшкіної, що й сама Коробочка перед тобою полиняла.

Загалом ансамбль драми був знаменитий, чого я й не сподівався. І коли-б в ложі не шуміли були відставні, пяні гузари-поміщики, то був-би я вийшов з театру вповні вдоволеним. З приводу поміщиків.

Тепер наїхало до Нижнього на вибори дуже багато дідичів, а всі вони, без виємку, з бородами й вусами, в гузарських, уланських й инших кавалєрійських мундурах. Піхотинців і моряків не видко. Говорять між собою тілько по французьки, піячать і галасують в театрі і, як чути, орґанізують опозицію против визволення кріпаків. Сущі Французи!

13. Дістав листи від Щепкина й від Лазаревського. Старий друзяка пише, що приїде до мене на Різдво колядувати. Добрий, щирий приятель! він має намір подарувати кілька спектаклів нижегородській публиці. Який пишний дарунок!

Лазаревський пише між иншим, що дістав для мене 175 рублів через Льва Жемчужнікова з застереженням, щоби не виявляти його імені. Жертва таємна — великодушна. Чим-же я віддячуся вам, добрі, великодушні земляки мої, за отсю щиру жертву? Вольною, щирою піснею, піснею вдячки і молитви!

Нині беруся за »Сатрапа й Дервіша«. Як Бог дасть щасливо скінчити, то посвячу його честним, щедрим і благородним землякам моїм. Я хотів-би написати »Сатрапа« в формі епопеї. Ця форма для мене зовсім нова. Не знаю, як я з нею справлюся.

14. Вечером пішов я до дідуся Улибишева з добрим наміром послухати музики. Дідусь захворів й не принімав гостий. Коли я вертав домів, стрів на вулиці недавню іменниницю й вона, зовсім проти моєї волі, затягнула мене на маскарад. Явище в Нижньому рідке й ориґінальне. Це кляса танців Марцінкевича в Петербурзі, з усіми подробицями; лиш у костюмах невеличка ріжниця. Там пяні черкеси кінчать спектакль, а тут прямо офіцери при помочі приїзших дідичів французів. Одним словом, блискучий маскарад!

15. Через В. І. Даля дістав я лист від Федора Лазаревського. Він пише, що »незабаром« поїде знов через

Нижній, і просить мене, щоби я не їхав у Балахну; не поїду, цур їй!

16. В вечір пішов я до В. І. Даля переказати йому глубоке поважання від Ф. Лазаревського. Після привітання і переказу поважання одна з доньок Даля сіла до фортепяна і взялася угощувати мене українськими піснями. Я, розуміється, був в захваті, та не від попсованих пісень, але від її простосердної ввічливості. Завважавши, що вона досить сміло орудує інструментом, я попросив її заграти що-небудь з Шопена. Але що мого любимця власне не було, то вона замість його заграла увертуру з »Гуґенотів« Майєрбера, і на моє диво виконала цей ґеніяльний твір лучше, чим я сподівався. Скромна артистка пішла до дальших покоїв, а ми з В. Івановичем порушили якось несподівано псалми Давида й взагалі біблію. Завважавши, що я не байдужний до біблійної поезії, Даль запитав мене, чи я читав Апокаліпсу. Я сказав, що читав, але нічого не розумів. Він взявся обяснювати змисл і поезію цеї (нісенітниці) і наконець подав мені прочитати власний його переклад »Откровенія« з вияснениєм та й просив по прочитанню сказати мою гадку. Останнє мені не по душі — без цього услівя можна-би, й не прочитавши, подякувати за увагу, а тепер треба конче читати. Поглянемо, що́ це за дурниця у перекладі.

17. Дістав лист від П. Куліша. Він відмовляє бачитися зо мною тут, не із-за недостатку часу й охоти, але щоб оминути поговорів, котрі можуть загаяти мій поворот до столиці. Я з ним майже згідний. Від журналу, про котрий я йому писав, він зовсім відказався. Приготовляє матеріяли до третього тому »З(аписокъ) о Южной Руси« і почав писати щось серіозне, але що́ таке, не каже.

Вечером був на бенефісі Г. Климовського, і, не зважаючи на порядне виведення, дообідній сон Островского мені не подобався. Повторення — і повторення вяле.

Инше — так собі йшло, крім потпуррі, проспіваного між діями бенефісантом, в-додатку до власного твору...

18. Читалъ и сердцемъ сокрушился,
Зачѣмъ читать учился.

Читаючи первотвір, се-б то славянський переклад Апокаліпси, приходить в голову, що апостол писав це відкриття для своїх неофітів знаними їм инакшими виразами, щоби закрити властивий змисл проповіді перед політичними властями. А може ним кермувала й матеріяльна ціль: щоби пристави подумали, що старий зійшов з розуму й плете нісенітниці, та тоді може його скорше визволять із заслання. Остання гадка здається мені більше правдоподібною. З якої-ж причини такий розумний чоловік, як Даль, перекладав і поясняв отсю алєґоричну нісенітницю? Не знаю. І в якій мисли дав він мені перечитати свій убогий твір? Чи не гадає він заложити в Нижнім катедру теольоґії і зробити мене своїм неофітом? Ледве чи так! Яку-ж думку я йому вискажу про його чудернацький твір? Мушу брехати. А через щó? По-просту задля ввічливості. Яка лукава ввічливість! Не знаю властивої причини, а мабуть вона є. Даль не придбав собі тут доброї слави, а чому? все таки не знаю. Якийсь тутешній сатирик скомпонував на його навіть епіґраму. Ось вона:

У насъ было три артиста:
Двухъ не стало, это жаль;
Но пока здѣсь будетъ Даль,
Все какъ будто бы нечисто.

19. М-г Брас, учитель французької мови в ґімназії, розповів мені нині страшну подію, яка недавно сталася в Москві. Траґедія такого змісту:

Хватський молодий ґвардієць привіз до Москви залізницею дівчину, гарну як ангел, привіз до якогось покутного готелю. Погуляв з нею кілька днів, як то кажуть: »на славу«, та й зник, лишивши на неї запла-

чення готелю, — а в неї ані гроший ні пашпорту. Вона утекла з дому з своїм коханком, щоби в Москві повінчатися, а він пропав і — кінці в воду. Господар готелю поглянув на красавицю і, як чоловік бувалий, взяв на розум: підослав до неї зводницю. Спритна »тіточка« приластила, приголубила, заплатила в готелю довг і взяла її до себе. На другий чи на третій день вона утікла від приязної бабусі і прийшла до частного пристава. Та в слід за нею прийшла і її протекторка, підмастила пристава, а той, не зважаючи на її викази, що вона з доброго дому, що вона донька ґенерала, вибив її різками й віддав до робочого дому на поправу. Там вона за кілька день і вмерла. Огидно!... Страшна подія! І все це паде на військових людий.

20. На добродійні цілі готовиться вистава, у якій прийматимуть участь благородні »субєкти«, під безпосередньою дірекцією д-ки Ґолінскої і д-я Варєнцова. Вистава складатиметься з живих образів і з концерту.

Д. Варєнцов запросив мене нині, як маляря, на пробу, особливе для живих образів, це-б то для освітлення тих недоладних образів. Я, в простоті душі, спрібував освітлити оден з них так, що головна постать в світлі, инші в полутоні. Освітлення вийшло до-волі ефектовно. Та нещасливі матусі підняли крик, що мовляв одна, якась там освітлена, а їх доні ні; хіба-ж вони гірші від неї, що їх зовсім не видно, і хиба тілько з афіші будуть їх люди знати.

Я плюнув і хотів йти, та задержала мене Марія Александрівна Дорохова й просила, щоби я уставив і освітив її Ніночку. Ніночка — не красуня, в образі вийшла чаруючо. Дітилюбиві матусі, хоч і помітили, в чім діло, все-ж таки не згодилися оставляти своїх доньок у полусвітлі.

Нині повинен-би виїхати з Москви Щепкин. Ох, як він гарно зробив-би, коли-б виїхав! Позавтрі я мав-би щастя поцілувати мого старого, мого єдиного друга!

21. Нині дістав я лист від М. С. Щепкина. Він нині виїхав з Москви, а позавтрі я обійму мого старого, мого сердечного приятеля. Який я щасливий з цеї щирої приязні! Не багато є між нами, котрим Бог посилає таку повну радість, і дуже, дуже небагато людий, доживши до сімдесяти літ, заховали таку поетичну свіжість серця, як М. С., щасливий патріярх-артист.

Нині дістав я також лист від моєї святої заступниці, від ґрафині Настасії Івановни Толстої. Пише вона, що лист мій до ґрафа Ф. П. буде в часі різдвяних свят переданий М. Н., і подає мені адресу Н. О. Осіпова. Боже, Боже! Чи скоро я побачу мою академію? чи скоро поклонюся моїй святій заступниці?

Вистава на добродійні цілі вдалася гарно, крім живих образів і народнього гимну. Ніночка Пущіна була чарівлива.

24. Празник над празниками і торжество над торжествами! о третій годині в-ночи приїхав Михайло Семенович Щепкин.

29. О 12-ій годині в-ночи від'їхав від мене М. С. Щепкин. Я, Овсянніков, Брилкін і Олійніков відпровадили мого великого друга до першої стації, і рівно о 3-ій годині вернулися домів. Шість днів, шість днів життя повного торжественної радості. І чим я віддячуся тобі, мій старий, мій єдиний друже? Чим я відплачуся тобі за це щастя? за ці радостні, солодкі сльози? Любовю! Але я люблю тебе давно, та й хто, знаючи тебе, не любить? Чим-же? Окрім молитви за тебе, крім найщирійшої молитви, я нічого не маю.

30. Я все ще не можу прийти до нормального стану від чарівного прекрасного видіння. Все ще стоїть у мене перед очима Городничий, Матроз, Михайло Чупрун і Любим Торцов. Але яскравійше й променнійше від великого артиста стоїть великий чоловік з своїм лагідним усміхом, мій приятель єдиний, мій сердечний незабутній Михайло Семенович Щепкин.

Сїчень.

1. Новий рік стрів по приятельськи весело в родині М. А. Брилкіна. Хоч як весело стрінули ми новий рік, та все-ж таки, коли я прийшов домів, зробилося мені скучно. Понудьгувавши трохи, пішов я до чарівливої родини мадам Гільде. Та нудьга й там мене допала. З храма Пріяпа пішов я на утренню, — ще гірше: дячки з похмілля так пронизливо співали, що я заткав собі уши й вибіг із церкви. Прийшовши домів, взявся я нагло за біблію, відчинив, і мені попався клаптичок паперу, на якому Олєйніков записав байку із слів Михайла Семеновича. Та знахідка так врадувала мене, що я зараз таки, взявся її переписувати. От вона:

»На улицѣ и длинной, и широкой«, і т. д.[1])

Авторство цеї байки приписують московському акторови Лєнскому. Та вона не подібна до водевільного куплєту. Байка так добродійно вплинула на мене, що я, дописуючи останній вірш, заснув.

Нині я познайомив з родиною Брилкіна Катерину Борисівну Піунівну, акторку, дуже любу особу. Вона в найбільшій радості із-за цеї знайомости і не знає як мені дякувати. Який добродійний вплив зробив Михайло Семенович на це любе й талановите сотворіння! Вона виросла, покрасчала, порозумнійшала після Москаля-Чарівника, в якому грала ролю Тетяни, а грала так чарівничо, що видці [2]) ревіли від захвату. А Михайло Семенович сказав мені, що вона перша артистка, з котрою він так залюбки грав Михайла Чупруна, і що знаменита Самойлова перед скромною Піуновою салдатка.

2. Ввічливий Олєйніков нині передав мені твір Курочкіна »На смерть Беранже«, та так погано переписаний, що я ледве міг прочитати. Та якось прочитав я і переписав на памятку. Прегарний, сердечний твір.

---

[1]) В автографі йде повний текст.

[2]) В автографі: зрители.

16 липня 1857 р.

»Зачѣмъ Парижъ волнуется опять.

На площадяхъ и улицахъ солдаты?« і т. д.[1])

3. Одержав від Куліша лист і 250 рублів. Ці гроші він придбав за рисунки, котрі я вислав з Новопетровської кріпості Залєскому для продажі. Залєский передав їх Сіраковскому; від Сіраковского я не мав ніякої звістки про них і цілком стратив їх із очей. Не знаю, як вони дістались до рук Куліша, а цей знайшов якогось щедрого земляка-любителя, і я дістав 250 рублів, мовби дарунок на Новий рік. Спасибі йому.

4. Цілий день посвятив на писання листів: обовязок це нудний, але конечний. Написав пів тузина листів, між ними й авторови »Семейної хроніки«, що прислав мені через Михайла Семеновича примірник своєї чарівної хроніки. Кулішеви післав з листом своїх »Неофітів«. Цікаво мені знати його думку про цей мій новий твір.

О 8-ій годині в вечір відпровадив свого господаря Овсяннікова на дорогу до Петербурга, потім пішов на масковий баль до Варєнцова, директора театру, і познайомився там з доктором Рейковским, ученим і дуже цікавим чоловіком.

6. Нині Піунівна, в ролі Простушки (водевіль Ленского), була така миленька, що не тілько московській, або петербурській, але хоч-би й парижській публиці сподобалася-би. Непотрібно вона румяниться. Я їй це скажу. Від ролі Тетяни (в Москалю Чарівнику) вона очевидячки видосконалюється, і коли не перешкодить їй замужжя, то з неї виробиться самостійна велика артистка.

8. Від нині я займаю два мешкання: попереднє у Овсяннікова, й нове у Шрейдерса. Тепер тілько наробити-би довгів, а сховатися є куди.

9. На новім мешканню у Шрейдерса намалював нині портрет Олєйнікова під умовою, щоби він написав фелєтонову статейку для »Московскихъ Вѣдомостей« о про-

[1]) В автографі йде повний текст вірша на смерть Беранже.

буванню М. С. Щепкина в Нижнім. Добре, як дотримає слова.

10. Намалював портрет Шрейдерса; вдався до-волі добре. Отже часть довгу сплачена. Треба ще намалювати Фрейліха й Кадинського, тоді квіт! Але коли це станеться, не знаю.

11. Нині субота. В суботи я і люба Катерина Борисівна Піунівна обідаємо у М. А. Дорохової. Але нині я мусів зречися цеї радості, і моя люба товаришка пішла сама з портретом М. С. Щепкіна, присланим в дарі Марії Александровній, а я поїхав відпровадити до першої стації на Казанській дорозі мого привабливого, благородного капітана В. В. Кишкіна. Сумно розлучатися з такими добрими людьми, як цей симпатичний Кишкін. Вернувшися домів, я почув себе круглим сиротою. Але тяжка моя самота не довго тяглася; я скоро нагадав, що я оден з щасливців на цьому світі. М. С. Щепкин, від'їзджаючи з Нижнього, просив мене полюбити його любу Тетянку, це-б то Піунівну, і я буквально сповнив його приятельську просьбу. А нині Кишкін, прощаючися зо мною, просив мене полюбити його благу улюбленицю Вареньку Остафієву. І після таких милих обовязків я нудьгую! Дурень, дурень, а в школі вчився. Остафієва поїхала кудись за місто, і я вибрався о 6-ій годині в-вечір до Піунівної, застав її дома, проказав їй вірш Курочкіна »Какъ въ наши лучшіе года«, а вона прочитала мені декотрі твори Кольцова й потім мало-що не всі байки Крилова. Я був в захваті від цього імпровізованого літературного вечора, і прийшов до дому цілком щасливий. Вона любить читання: значить, вона далеко зайде в своїй штуці. Дай Боже, щоби моє пророцтво сповнилося.

12. Не ради неділі і світової бридкої візити пішов я до небоги тутешнього ґубернатора П. М. Ґалінскої, але на просьбу мого щирого Михайла Семеновича, щоби передати їй його портрет і приятельський поклін. В ве-

личезній гостинній доокола бабусі Шаховскої і Ґалінскої сиділи холодні, офіціяльні, вимушені фіґури. Після привітання, ледве я усів, повіяло й на мене холодом від цього поважного товариства. Вийшов сам ґубернатор. Я поздоровив його з наданнєм ордеру Анни через плече, уклонився і вийшов разом із Е. А. Бабкіним. Заїхав до його, взяв Пушкіна й Гоголя і повіз до Піунівної. Прочитав їй »Сцены изъ рицарскихъ временъ« і відогрів свою душу, обвіяну ґубернаторським холодом. Вона прочитала мені »Камянного Гостя«, і потім ми поїхали до Брилкіних обідати. По обіді Піунівну повезла М. А. Ґрас до театру, куди і я пішов, зовсім задоволений, що день, котрий так холодно почався, скінчився так тепло й прегарно.

13. Бабкін подарував мені прегарну акватінту, »Смерть Людовика XIV.«, а я нині за цю ненаглядну картину змалював, і то доволі вдачно, його парсуну. Вечір провів у любого молоддя-челіста Вєсловского і вернувши домів, застав лист від Серґія Тимофієвича Аксакова. Дуже приязний, дуже сердечний лист. На кінці листу пише, що мій »Матрозъ« нарешті рушив у дорогу. Він передав його Каткову, редакторови »Русскаго Вѣстника«. В ожиданню будучих благостій забираюся до переписування другої части »Матроза«.

14. Нині случайно зайшов я до Піунівної. Бесіда знялася про кінець її театрального року й про відновлєння контракту; їй бідненькій страшно не хочеться лишатися в Нижнім, а не знає, куди дітися. Її хотілося-б у Казань, та боїться там якоїсь Прокофєвої, не супірниці, а страшної інтриґантки. В такім її клопоті я предложив їй мої услуги по змозі. Я напишу лист до директора Харківського театру і буду просити М. С. Щепкина, щоби за неї заступився. Як то добре булоби, коли-б їй удалося перенестися до Харкова.

15. Не відкладаючи в довгий мішок, написав я нині до директора Харківського театру і до мого великого

друга. Який то буде вислід з моїх нехитрих старань?

16. Що-йно хотів я закінчити лист до мого великого друга, коли згадав, що нині не почтовий день. Покинув отже лист і взявся за »Матроза«. Незносно-нудна робота! Літератам повинні платити не за писання, але за переписування власних творів.

Вечером вернувся з театру і застав дома лист від мого ґеніяльного приятеля. Добре, що я свого листу не скінчив. Він пише мені поміж иншим, що мої рисунки пустив вже межи люди. Спасибіг йому, невтомленому.

17. Скінчив недокінчений лист, відослав на почту і взявся за »Матроза«. Осоружна робота! коли я її скінчу?

18. На моє превелике здивование, стрів я сьогодні у Брилкіна давного й нелицемірного свого поклонника, В. Н. Поґожева. Він тут по службовим ділам, і завтра вертає у Москву.

19. Нині моя улюбленица ще-раз грала ролю Тетяни: чарівничо, як і за першим разом. Але Климовський у ролі Чупруна і по вимові, і по міміці — вандал: плів теревені, варвав, і тільки мішав моїй милій Тетясі.

20. Проводив у Петербург доктора Кутєрема, Кебєра, Шрайдерса, Фрейліха і Н. А. Брилкіна в Казань, на компанійську фабрику близь Казані. Нині у мене день проводів.

21. Бенефіс любоньки Піунівної. Театр повний ґостий і чарівна бенефіціянтка — гарна тема для ґазетної статейки. Чи не спробовати-би? Спробуємо на щастя.

22. У переїзді з Петербурга до Вятки на службу, відвідав мене нині Яків Лазаревський. Він недавно приїхав з України. Розповів про многі свіжі гидкости в моїм рідним краю, між иншим про сумну Катеринославську ворохобню з 1856 року і про свого сусіда й ро-

дича Н. В. Білозерського. Сей дідич-філянтроп так обдер своїх кріпаків, що вони зложили про його пісню, котра кінчиться ось-так:

А в нашого Білозера
Сивая кобила;
Бодай же його побила
Лихая година!
А в нашого Білозера
Червоная хустка;
Ой не одна в селі хата
Осталася пустка.

Наївна, невинна пімста!

23. »Донька другого полка« — дуже глупий твір Доніцеттого. Лібретто теж немудре й неприродне. Покійному нашому[1]) ....., треба думати, дуже подобався отсей безугарний твір. Та чи не на його замовлення й родився він на світ? Тямлю, що при йому в Петербурзі виконували цю оперетку дуже старанно. Тепер вона і тую цінність утратила. Що сказав-би він на це? Ґедеонова на місяць у гавтвахту замкнув-би.

Бабуся Шмітгоф у ролі Марії безобразна, а мій любимець, Владіміров в ролі старця, маркізового дворецького, теж безобразний.

24. Одержав листи від Куліша й від М. Лазаревського.

25. Одержав лист від Костомарова: докоряє, що не пишу до його. Я справді винен перед ним на цей раз. Але шó писати? о чім писати? Що я тут нудьгую і нічого не роблю? а в-решті, що не можу нічого робити? Ліпше мовчати, ніж переливати з пустого в порожне.

26. Мясниці стрів я санкованнєм за місто. Намовив до цього й любу Піунівну з родиною. Вона пристала,

[1]) Мабуть якийсь епітет для царя Миколи I.

й поїхали ми в село Бор, напилися чаю в якійсь корчмі, а вертаючись, вона все співала знану весільну, чи святочну пісню:

Меня миленькой онъ журилъ-бранилъ,
Онъ журилъ-бранилъ, добромъ говорилъ;
Ай люли-люли выговоривалъ!
Не ходи, дѣвка, молода замужъ,
Наберись дѣвка ума-разума,
Ума-разума да сундукъ добра,
Да сундукъ добра, коробокъ холста.

Жидівська основа у Москаля. Він без віна навіть полюбити не може.

27. В церкві Покрови відправили похорони над тілом Д. И. Улибишева, знаменитого критика й біоґрафа Бетховена й Моцарта.

28. Микола Петрович Болтін, дворянський маршалок ґуберніяльний, заявив бажання познайомитися зо мною. Я вдоволив його приязному бажанню і не каюся. Він чоловік із здоровими та благородними думками, горячо спочуває справі кріпаків і сердечно побивається за орґанізацією комітету, котрий повинен розвязати цю справу в Нижегородській ґуберній.

29. Невдатний бенефіс д-ки Васілєвой і сплетні.

30. (Чужою рукою.) Кохана й високоповажана Катерино Борисівно! Я сам приніс вам книжки й приніс на те, щоби ви їх перечитали. Але ви відослали мені на-зад не прочитавши. Як мені обяснити ваш учинок? Він мені зовсім забиває памороки, особливо, як взяти на увагу нашу нинішню розмову. Чи вже-ж це не відповідь на моє сватання? Коли воно так, то прошу вас: вискажіть мені її яснійше. Справа для мене занадто важна. Я вас люблю і кажу вам це попросту, без всяких викликів і захватів. Ви занадто розумні, щоби вимагали від мене огнистих виявлень кохання; я вас занадто люблю і поважаю, щоби уживав тих пустяків,

яких звичайно уживають люде. Стати вашим мужем, було-би для мене найбільшим щастєм, а зречися цеї мисли буде трудно. Коли-б однакож доля инакше судила, коли-б я мав нещастя не подобатися вам і коли звернені мені вами книжки означають відмову, то нічого діяти: я мушу покоритися обставинам. Але в кождім разі, ані моє почування, ані моє поважання до вас не зміняться, а коли ви не можете, чи не хочете бути моєю жінкою, то позвольте мені лишити собі хоч одну потіху — остатися вашим приятелем і сталою прихильностю та шанобою придбати вашу жичливість і поважання.

Дожидаючи відповіди, котра мусить рішити мою долю, остаюся відданий вам, глибоко любячий

Тарас Шевченко.

31. Я зовсім не надаюся до ролі любовника. Вона мабуть взяла мене за божевільного, або просто за пяного, а до того ще й за ледащо... Як їй витолкувати, що я ані одно, ані друге, ані третє, і що (я) не дрантивий театральний любовник, але щирий, глубокосердечний її приятель? Сам я їй не вмію цього висказати. Удамся до моєї приятельки М. А. Дорохової. Коли й вона не врозумить її, тоді я найсмішнійший і нещасний жених.

Лютий.

1. Дістав від М. С. Щепкина лист, 200 рублів і найсердечнійшу охоту пересилити мою прекрасну наречену в Харків. Він бажає знати її услівя, а вона не бажає видітися зо мною. Але, що маємо видітися не в любовній справі, лиш по ділу, то мусимо конче видітися. Нічого робити, беруся знов до писання листу.

2. Справа моя не стоїть так зле, як я гадав. Вона взяла моє нагле сватання за театральну сцену. Чиста акторка! вона у всім бачить свою улюблену штуку, навіть в мені відкрила сценічного артиста, хоч я найменше подабав на актора. Дійсно я скидався тоді на божевільного, або радше на пяного, а вона бідненька

взяла мене за такого, що грає ролю. Але перемелеться — мука буде.

Усе це пояснив мені її отець, котрий прибув на моє запрошення з приводу листу Михайла Семеновича. Старий не висказав виразно своєї гадки в справі мого сватання, але згодився зо мною, що їй треба конче читати, і взяв від мене »Губернскіе Очерки« і кілька випусків Гоґарта. Добрий знак!

На закінчення вистави відіграно драму: »Парижські нищі«. Ролю Антуанетти відограла вона, й відограла краще, ніж за першим разом; та я не оплескував її, а чому — того й сам не знаю. Здавалося мені, що вона вища понад усі оплески. Та я цього не сказав нікому.

3. Нині іменини Ніни Пущиної. Вчора повідомив я про це Піунівну, в намірі побачитися і поговорити з нею, але політика не вдалася мені. Моя улюблена прийшла, поздоровила Ніну з імянинами і за пів години від'їхала. Я встиг, та й то вже в присінку, стиснути й поцілувати її руку, а не промовив ані слова. Хитра людина! Тепер я тобі не сильце, але западню поставлю. Побачимо, хто кого перехитрить.

Тут-же, при ній, перечитав я голосно вже надруковану статейку власного виробу про її бенефіс. Може їй не сподобалось моє невлесливе слово і вона поспішила від'їхати... Та чи не покинути-би мені мою серцеву вигадку? Не плюй в колодязь, прийдеться воду пити.

4. Краще щось, як ніщо. Другий день нема вистав, убогих ниже-городських вистав! І ніби чогось необхідного бракує.

5. Вона мені снилася. Чи це на добре? Будім-би то вона сліпа, жебрачка, але така молода й гарна! Стоїть коло якогось плота, чи паркану й витягає руку Христа-ради. Я хотів підійти до неї з якоюсь дрібною монетою, але вона нараз зникла. Це продовження ролі Антуанетти — більш нічого.

В вечір був у Татарінова. Бєлов і Татарінов грали на чотири руки увертюру з Вільгельма Телля і з Фрайшіца, а потім де-що духовного змісту з Гайдена. Божественний Гайден! Божественна музика!

Після музики зняли бесіду про театр і про талант моєї улюбленої Піунівної. Зразу слухав я з вдоволенням її похвали, але потім стало мені так сумно, що я хотів відійти. Щó би це значило? чи не заздрість? Дурна, недоладна річ, бути заздрісним о акторку й видців. Її правдивим любовником повинна бути публика, а муж — приятелем.

На сам кінець вечора господар прочитав нам пісню Беранжера, переложену Ленським під назвою »Старый Холостякъ«. Мені вона дуже сподобалась, може для того, що я, коли не одружуся з моєю любою артисткою, буду мусів приступити до цеї неповажаної категорії.

6. М. А. Дорохова робила нині репитицію перед кінцевим іспитом із своїми ученицями. В зелених суконках і білих пелєринках сиділи вони поважно, ніби публика в театрі, і боговійно слухали, як їх вправні товаришки виконували на фортепяні всілякі руколомні штуки. Між иншим відограно на двох інструментах, дуже гарно увертюру із »Вільгельма Телля«. Після цього прочитано вірші по французьки, по німецьки, і, наконець, панночка Бєляєва відчитала росийські вірші, власний твір, на тему вдяки за виховання; на її вік вірші гарні, і я їй за це обіцяв подарувати твори І. Козлова, коли дістану їх у Нижньому. На закінчення відспівано хором... народній гимн, й репетиція скінчилася.

Все воно, як звичайно глупо, але що було противне, то це, що в салях інститута, крім лавок і грізного, ярмаркового портрету самодержця, ні одного образу, ні одної ритовини. Чисто, гладко, як у якій »райтшулі«. Де-ж естетичне виховання жінки? а воно для неї конечно, як воздух для віддиху. Душегуби.

По цій театральній пробі, зайшов я до М. А. У його стрів мого старого знайомого, д. Шумахера; він недавно вернувся із заграниці та привіз 4 числа »Колокола«. Я перший раз побачив нині отсю часопись і боговійно поцілував її.

7. Нині одержав лист, та ще й рекомендований, від директора Харківського театру: він дуже приязно просить мене, подати йому услівя Піунівної і її саму принаглити до приїзду. Я дуже рад, що мені ця справа удалася. В вечір пішов я, утішити її цим приязним листом і поговорити наконечно про услівя і про час виїзду до Харкова. Її самої не застав дома, а глупа мамуня так мене приймила, що я ледве коли небудь рішуся переступити поріг моєї милої протеже́. Треба отже доконче листовно порозуміватися.

8. Вона прислала по мене, щоби висловитися що до Харківського предложення. Я, розуміється, радо згодився на те, щоби побачитися по ділу, маючи на оці і любовну справу. Та ба, сварлива мамуня і на крок не вийшла з покою, і я мусів уступитися з самими препорученнями. Вона волить з батьком їхати до Харкова. Та це зменшить її грошеві засоби, бо отець мусить покинути контору, де побирає 30 рублів на місяць. Та мабуть і їй вже надоїла мамуня.

9. Після гулящої ночі почув я порив до писання віршів, спробував — і без найменшого силування написав вірші: »Доля«, »Муза« і »Слава«. Чи це не вислід роздразнення нервів?

I. Доля.

Ти не лукавила зо мною;
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала; Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До пяного дяка в науку.

— Учися, серденько: колись
З нас будуть люди, — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала...
Які з нас люди?... Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, — у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо-ж, доленько моя,
Мій друже щирий, нелукавий!
Ходімо дальше: дальше слава, —
А слава — заповідь моя.

II. Муза.

І ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла;
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила, —
І колихала, і співала,
І чари діяла... і я...
О, чарівниченько моя!
Міні ти всюди помогала,
І всюди, зоренько моя,
Ти не марніла, ти сіяла...
В степу безлюднім, в чужині,
В далекій неволі,
Ти в кайданах пишалася,
Як квіточка в полі;
Із казарми смердячої
Чистою, святою
Вилітала, як пташечка,
І по надо мною
Полинула, заспівала,

Моя сизокрила, —
Мов живущою водою
Душу окропила...
І я живу, і надо мною
Своєю Божою красою
Вітаєш ти, мій херувим,
Золотокрилий серафим,
Моя порадонько святая,
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене. В ночі,
І в день, і в вечері, і рано
Вітай зо мною... і учи, —
Учи неложними устами
Хвалити правду! Поможи
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая,
Моя ти мати! — положи
Свого ти сина в домовину,
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи.

III. Слава.

А ти задріпанко, шинкарко,
Перекупко пьяна!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм
Набор роспустила?
Чи з ким иншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля?
Горнись лишень коло мене,
Та витнемо з лиха,
Гарнесенько обіймемось,
Та любо, та тихо
Пожартуєм, чмокнемося,

Тай поберемося,
Моя крале мальована...
Бо я таки й досі
Коло тебе мизкаюся:
Ти хоча й пишалась
І з пьяними королями
По шинках шаталась
І надто з тим Миколою
У Севастополі,
Та мені про те байдуже...
Мені, моя доле,
Дай на себе надивитись.
Дай, і пригорнутись
Під крилом твоїм і любо
З дороги заснути.

10. Дістав лист від кошового батька Я. Г. Кухаренка з 7. серпня. Він ішов з Катеринодара через Новопетровську кріпость і Оренбурґ, і аж нині дійшов до своєї цілі. Все-ж таки ліпше пізно, як ніколи. Кухаренко не знав, де моя резиденція; а я не знав, як витолкувати собі його мовчанку. Тепер все вияснилося.

І. А. Усков з Новопетровської кріпости пише, що у них все гаразд. Не завидую вашому гараздови.

В. Н. Погожев пише з Владиміра, що він сими днями видівся у Москві з М. С. Щепкином і що Щепкин читав йому з памяти якусь мою »Пустку«. Цілком не памятою тої »Пустки«. А чую о ній вже не перший раз.

11. М. С. Щепкин з сердечним жалем пише про моє безладне й нетверезе життя. Цікаво-б знати, з якого джерела зачерпнув він такі відомости? Видко, що і в мене є добрі люде. Все-ж ліпше, як нічого. Дякую тобі, мій старий, мій добрий друже; та не знаю, як тебе переконати-би.

Він пише дальше про переселення Піунівної до Харкова. Та сумнівається, щоби їй там дали таку платню,

якої вона жадає. Буде прикро, як з цього нічого не вийде. Підождемо, що скаже Іван Александрович Щербина.

Боже, Боже! як-би я хотів вирвати її з цього смердячого болота!

12. Нині намалював портрет Кадинського. Лишається ще намалювати Фрейліха, та й квіт.

14. Наконець скінчив другу часть »Матроза«. Переписування — це найнезноснійша робота, якої я коли небудь досвідчав. Вона рівняється салдатській муштрі. Треба буде перечитати сю рукодію; що́ з неї вийде? як прийме її С. Т. Аксаков? Мені страх, як хочеться подобатися йому, і тілько йому... Дивне почування!

15. Запрошував карткою свою мучительку, обідати у М. А. Дорохової. Сказала, що нездужає... незносна брехунка! Мені треба конче з нею поговорити сам-на-сам перед виїздом з Нижнього, а не знаю, як небудь досвідчав. Вона рівняється салдатській муштри. це зробити. Писати не хочеться, а відай таки прийдеться. Вона мені знов снилася сліпою жебрачкою, але вже не коло церковного паркану, як перший раз, лиш у живім образі, в українській білій свитці і в червонім очіпку.

16. Віддавши на почту листи до Кухаренка й Аксакова, пішов я до соборної церкви, послухати архієрейських співаків. Дивно! чи воно тому́, що я не освоївся, чи й дійсно так (це певнійше): в архієрейській службі, з її обстановами та взагалі з тими декораціями, видалося мені, є щось тибетське чи японське. І на цій ляльковій комедії читають святе євангеліє! Яка противорічність!

В церкві находиться нерукотворний чудодійний образ, з котрого копія перестрашила мене колись у церкві Георгія. Ориґінал єсть в соборі. Він цікавий яко стародавність. Його переніс із Суздаля князь Константин Василєвич, року 1351. Дуже можливо, що це ориґінальне византийське чудо.

В вечір були в театрі живі образи. Я не пішов подивитися, навіть помимо того, що в них бере участь і моя незрівнана. Я боявся, що побачу в цих образах византийський стиль. Моя обава небезпідставна: Майоров не має найменшого зрозуміння в цій простій річи. — В театральній каварні, чи, як її тут називають, в кабаці, здибав я старого Піунова. Він сказав мені, що дуже рад-би, аби його Катруся в слідуючу неділю прочитала що-небудь на сцені. Я обіцяв понишпорити в росийській поезії. Понишпорив, — і вибір мій пав на останню сцену з Ґетого »Фавста« в перекладі Губера. Вона прочитає добре, тілько треба буде одягнути її відповідно до місця і часу. Шкода, що нема під рукою Ретша! Та, чи дістану я книжку Губера в тому затхлому городку?

17. Не без трудности роздобув Губерового »Фавста«, післав книжку моїй артистці, а в три години потім приходжу до неї певнісенький, що вона знає вже на память ролю Марґарети. Де там! Вона знайшла, що ця сцена чомусь непригідна для читання. На поклик матері вийшла з покою, а я, з півгодини побалакав з батьком, та й пішов, піймавши облизня. Цікава простота обичаїв.

18. В переїзді з Київа до Іркутська відвідали мене мої земляки, Волконський і Малюга. Вони їдуть яко лікарі, відслуговати державі за вихованння. Мені здається непригожим, посилати молодих лікарів так далеко від осередка просвіти: де там спроможність, розвиватися дальше? Варварство!

Малюга повідомив мене, що Марко Вовчок — це псевдонім М. А. Марковички — і що адресу її можна роздобути у Данила Семеновича Каменецького, Куліше-вого відпоручника в Петербурзі. Яке прекрасне високе сотворіння ця женщина! не-під-пару моїй акторці! Треба буде написати до неї лист і подякувати їй за втіху, яку зготовила мені своєю книжкою.

19. О шестій годині рано приїхав Шрайдерс із Петербурга, привіз мені лист від Лазаревського, пісні Бе-

ранжера в перекладі Курочкіна і чотири примірника мого портрету, фотоґрафованого з мойого-ж рисунка.

О 12-ій годині відбулося в салі »Дворянского Собранія« святочне отворення комітету, утвореного для наконечного рішення свободи кріпостних селян. Цей великий початок благословив епископ, а військовий ґубернатор Н. А. Муравєв отворив промовою, не бридкою урядовою, але одушевленою, христіянською, свобідною. Але з банди самолюбних дідичів ніхто ані одним слівцем не обізвався на людську святу бесіду. Чи ця промова буде надрукована? Попрошу М. А. Дорохову, чи не зможе вона дістати відпис.

20. Оден примірник моєї нерукотворної картини подарував я М. А. Дороховій; вона їй подобалася; вираз приходить їй дещо суворим. Просив, щоб дістала відпис промови Муравйова; обіцяла.

21. Написав до Лазаревського, щоби свої листи до мене адресував на імя М. С. Щепкина в Москву.

Почав переписувати для друку свої поезії, писані від 1847-ого до 1858-ого року. Не знаю, чи багато доброго зерна виберу з цеї полови.

22. Третій раз сниться вона мені, і все жебрачкою; це вже не в-наслідок ролі Антуанети, а чому? — не розумію. Нині уявилася мені брудною, бридкою, обдертою, на-пів голою, і все таки в українській свитці, та не в білій, як перше, але в сірій, подертій і запацьканій болотом. З сльозами благала в мене і милостині і вибачення за свою неввічливість з приводу Губерового »Фавста«. Я, розуміється, простив їй і хотів на доказ примирення поцілувати її, але вона зникла. Чи тії сни не віщують нам дійсного убожества?

23. Сон справдився. Вертаючи з почти, зайшов я до Владімірова й довідався, що моя любленица Піунівна, не діждавшись листу з Харкова, зробила угоду з тутешнім новим директором театру, п. Мірцовим. Коли це правда, то в яке положення поставила вона мене

й Михайла Семеновича супроти Щербини? У вельми погане. Ось де моральне убожество, а я боявся матеріяльного. Приязнь на бік і чорти в воду. Хто зломив дане слово, для того нема й присяги.

24. Одержав лист від Куліша з дороги до Бельґії, з його хутора Мотронівки коло Борзни. Він пропонує мені, рисувати рисунки з української історії, з пісень і сучасного життя народу; ті рисунки можна буде вирізувати на дереві, відбивати в більшій скількости, розмальовувати й продавати як найдешевше. Гадка його іде до того, щоб усунути з нашого народу суздальські вироби. Гарна, благородна гадка, але її можна виконати тільки при більших грошевих засобах і принести навіть матеріяльну користь. Тепер я не можу взятися до такої роботи. На це треба жити раз-враз в Україні, щоби була ріжниця між моїми малюнками й суздальськими; до того-ж я не трачу надії, бути в академії і займатися любою акватінтою.

Я мав тілько досвідів і зазнав тілько неудач в своїм життю, що, здавалось-би, пора освоїтися з цими гидотами. А таки не можу. Припадком здибав я Піунівну; я не міг поклонитися їй. А чи давно я бачив у ній будучу свою дружину, свого ангела хранителя, за котрого готов був положити душу свою? Огидливий контраст! Нестаток — це чудесний лік на любов. У мене все, мов рукою відняло. Я скорше вибачив-би їй найжвавійшу вдачу, аніж цей дрібний нестаток, котрий мене, а що найважнійше, мого старого славного друга поставив у таке непригоже положення. Завтра Кудлай їде до Владиміра; попрошу його, щоби взяв і мене з собою. З Владиміра доберуся якось до Никольська і в обіймах старого, щирого друга, дасть Бог, забуду і Піунівну і всі мої гіркі страти й невдачі. Відпічну, й на дозвіллю займуся переписуваннєм для друку моєї невольницької поезії.

Нині перепишу собі чужу хоч не поезію, а досить

вдатні вірші, присвячені памяти »незабутнього фельдфебля«.

Когда онъ въ вѣчность переселился
Нашъ незабвенный Николай,
Къ Петру апостолу явился,
Чтобъ дверь ему онъ отперъ въ рай.
— Ты кто? спросилъ его ключарь.
— »Какъ кто? извѣстный русскій царь.«
— Ты царь? такъ подожди немного,
Ты знаешь, въ рай тѣсна дорога
И узки райскія врата.
Смотри, какая тѣснота!
— »Что-жъ это все за збродъ?«
— Аль не узналъ?... Простой народъ.
Свои, вѣдь, это россіяне —
Твои бездушные дворяне,
А это вольные крестьяне.
Они всѣ по міру пошли
И нищими къ намъ въ рай пришли. —
Тогда подумалъ Николай:
Такъ вотъ какъ достается рай!
И пишетъ сыну: »Милый Саша!
Плоха на небѣ участь наша!
И если подданныхъ ты любишь,
То ихъ богатства поубавь;
И если хочешь в рай ввести,
То всѣхъ ихъ по міру пусти!«

25. О 7-ій годині рано дістав я лист від Лазаревського; він пише, що мені позволено, приїхати до Петербурга й жити там. Ліпшого поздоровлення з іменинами не можна собі бажати.

О третій годині зібралися на обід: М. Брилкін, П. Брилкін, Ґрас, Лапа, Кудлай, Кадинський, Фрейліх, актори Климовський і Владіміров, Попов, Товбич. При

обіді було шумно, весело й дуже гарно, бо товариство було однодушне, просте й у високому степені благородне. При шампані я виголосив промову: найперше подякував моїм гостям за зроблену мені честь, а на-кінці сказав, що я до нікого не буду мати жалю, коли всюди стрічати-му таких добрих людей, як вони, що є тепер зо мною, і що память о них я завсіди заховаю в моїм серці.

Мій празник відбувся в мешканню доброго К. Шрейдерса. Вечером пішов я провожати Климовського, який від'їжджає до Петербурга. З ним і я збірався їхати в гостину до М. С. Щепкина, та лист Лазаревського задержав мене в-пору.

26. Товбич запросив мене, переїхатися на 75 верст від Нижнього. Я радо згодився, щоби скоротити довге ожидання урядового повідомлення про дозвіл жити в Петербурзі. Ми запросили з собою актора Владімірова і панну Сашу Очеретниківну, зуховату особу. Погано пообідали на мій кошт в трактієрні Бубнова і пустилися в дорогу.

27. В селі Міднівці, ціли поїздки Товбича, перебули ми до 9. години в вечір. Тут стрінувся я з капітаном інжінєрії Петровичом, який приїхав туди по одному ділу з Товбичом. Петрович з-роду Серб, образований, щирий і сердечний чоловік; гарно розуміє і глибоко спочуває усьому теперішньому. Жаль мені, що я так довго прожив у Нижньому і що тільки нині стрінувся з цим рідким чоловіком.

28. О 7-ій годині рано ми вернулися щасливо до Нижнього. Поїздка наша була весела й не зовсім пуста. Саша Очеретнікова була гидка. Вона немилосердно пила і на кождій стації безтямно зраджувала, не дивлячися, з ким має діло. Гидко й безповоротно зіпсуте, а прецінь таке прегарне сотворіння. Страшна драма.

Марець.

1. Від міністра внутрішніх справ прийшло до тутешнього ґубернатора письмо, що мені дозволено проживати в Петербурзі, але все ще під надзором поліції. Це робота старого розпустника, японця Адлєрберґа.

2. Одержав лист від ґрафині Н. І. Толстої. Вона пише, що її сердечне бажання наконець сповнилося і що вона нетерпіливо жде мене у себе. Добра, благородна людина! Чим я віддячуся тобі за те добро, щó ти для (мене) зробила? Щирою, безконечною молитвою.

Овсянніков просить, щоби його тут (підождати) до 7-ого дня цього місяця. Підожду. А як заведе мене, то прокляну і поїду без гроший.

3. Нині одержав я давно дожидану книжку »Дѣтство Багрова внука« з дуже влесливим надписом автора. Книжка була вислана з Москви 7. лютого і перележала до нині у сухого Даля. Могла й на віки лишитися у його, якби я нині припадком до його не зайшов і не побачив її. Він складає вину на свою розсіяність та на роботи. Оправдуйся чим хочеш, а все таки ти сухий Німець і велике ледащо. І звідки взялася у Серґія Тимофієвича думка, робити його моїм комісіонером, коли моя адреса йому знана? Чи не думав він таким чином познайомити мене з ним? Добрий Серґій Тимофієвич!

4. Дожидаючи Овсяннікова та пашпорту з поліції до Петербурга, взявся я переписувати »Відьму« для друку. Знайшов багато довгого й недоробленого. І слава Богу! робота скоротить довгі дні дожидання.

5. Післав лист до Н. І. Толстої. Написав їй, що дня 7-ого, о 9-ій годині в вечір, опущу Нижній Новгород. Чи це станеться? Це буде залежати від Овсяннікова, а не від мене.

Працюю дальше над »Відьмою«.

6. Я занадто цупко взявся за свою »Відьму«, так цупко, що нині скінчив. А роботи було немало, і скін-

чив, здається, не з-гірше. Переписав і з-легка поправив »Лілею« і »Русалку«. Як то приймуть земляки мої мою невільницьку музу?

О 7-ій годині в-вечір прийшов до мене підофіцер і запропонував, що завезе мене за 10 рублів до Москви. Я дуже вдячний за предложення. Він відвозив до Вятки якогось непослушного свому батькови капітана Шліппенбаха і з поворотом шукав собі пасажира та й знайшов мене. Ще раз спасибіг йому.

Умовившися що до ціни й часу виїзду, я пішов до Кудлая, щоб принаглити видання пашпорта. Кудлая не застав дома і по дорозі поступив до Вільда, де стрінув Татарінова, панночок Шмітгоф і їх брата, вельми талановитого скрипача й драматичного артиста. По обіді хазяй, пращаючись зі мною, дарував мені на памятку кілька мініятурових медальонів, копії із славних давних та нових творів, ріжних мистців. Милий і гарний дарунок.

7. Від полудня до 1-ої години в ночи прощався з моїми нижегородськими приятелями. Розставання закінчив у М. А. Дорохової вечерою і тостом за здоровля моєї святої заступниці, ґрафині Н. І. Толстої.

10. Дня 8. марця о 3-ій годині з-полудня виїхав з Нижнього саньми, а дня 9-ого в-ночи приїхав до Владиміра возом. Окрім цього, зовсім звичайного явища в цю пору року, не приключилося нічого особлившого, крім легкого запалення в лівім оці та свербячки на лобі. У Владимірі я взяв рожевої води й гадав, що цим ароматичним ліком все закінчиться, але не так вийшло, як я гадав.

У Владимірі на почтовій стації здибався з А. І. Бутаковим, під котрого командою я два роки, 1848 і 1849, плавав по Аральському морі. Від того часу я не видівся з ним. Тепер він їде з жінкою до Оренбурґа, а потім на береги Сир-Дарії. У мене на одну згадку про цю пустиню серце холоне, а він, бачиться, готов, там

поселитися й на-віки. Сподобалась сатана ліпше від ясного сокола.

О 11-ій годині в вечір приїхав до Москви. Взяв покій за рубля сріблом на добу в якімсь пишнім готелі, й ледве міг добитися чаю, тому що вже було пізно. О Москва! о караван-сарай! під гучною фірмою — готель, та ще й із швайцаром.

11. О 7-ій годині рано лишив я караван-сарай із швайцаром і пустився шукати свого друга, М. С. Щепкина. Знайшов його біля старого Пімена в домі Щепотьєвої, і замешкав у його, та й, бачиться, на довго, бо око моє спухло й почервоніло, а на лобі зробилося кілька купок прищів. Обцілувавши мого великого друга, пішов я до доктора Ван-Путерена, мого знайомого з Новгорода. Він записав мені английську сіль, зелений пластир, дієту і що-найменше тиждень не виходити на улицю. От тобі й столиця! сиди та дивися у вікно на старого, гидкого Пімена.

12. Відвідав мене доктор Ван-Путерен, додав ще два лікарства для внутрішнього і зверхнього уживання, і обіцяв мені що-найменше тиждень вязнення і піст. Веселенька перспектива!

Зараз за доктором відвідав мене поважаний Михайло Александрович Максимович. Молодіє, старуган, оженився, запустив вуси та й гадки собі не має. В вечір, на наставання моїх гостинних господарів, зійшов я з завязаною головою долі до гостинної світлиці, де застав кілька гостей, між ними Кетчера, Бабста й Афанасєва, з котрими мене господар познайомив. Час хутко минув до вечері. Подали вечерю, гості сіли до стола, а я пішов до своєї келії. Проклята хороба!

13. Доктор Ван-Путерен від'їхав нині до Нижнього, а мені припоручив свого приятеля, якогось Німця, котрого я однакож не дочекався і просив Михайла Семеновича, закликати лікаря, якого сам лучше знає, бо хо-

роба моя не жартом мене непокоїть. М. С. закликав доктора Міна. Я очікую його завтра.

Відвідав мене Маркевич, син М. Маркевича, автора »Исторіи Малороссіи«, і М. А. Максимович з брошурою »Изслѣдованіе о Петрѣ Конашевичѣ-Сагайдашномъ«. Сердечно вдячний за відвідання і за брошуру.

14. Відіслав Лазаревському два рисунки, призначені в дарунку для М. Н. По обіді прийшли до мене два лікарі, добре ще, що не разом. Приятель Ван-Путерена записав якусь мікстуру в темнім слоїку, а Мін Пільнавську воду і дієту. Я рішився триматися останнього. Дмитро Єгорович Мін — учений перекладчик Данта і ще більше учений та досвідчений лікар. Поет і лікар: яка прекрасна дісгармонія! — У старого мого приятеля М. С. всюди і у всім поезія, у його й домашній лікар — поет.

15. Вчера були у мене два лікарі, а нині ані одного. Мені, слава Богу, лучше; може небавком мені їх зовсім не буде треба. Як би це гарно було! Надоїло дивитися у вікно на старого Пімена.

Михайло Семенович ходить коло мене, як коло вередливої хорої дитини. Щира людина! Нині в вечір запросив для мене мою пів-землячку паню Грекову з зошитом українських пісень. Прегарний, свіжий, сильний голос; але наші пісні, особливо жіночі, не для неї. Уривисто, остро, національної експрессії вона не вловила. Чи скоро почую тебе, моя рідна, задушевна пісне?

Петро Михайлович, старший син мого великого друга, подарував мені два примірники фотографічного портрета апостола Александра, Івановича Герцена.

16. Намалював портрет Михайла Семеновича, та не зовсім удався мені. Причиною невдачі були с-першу Максимович, а потім Маркевич. Пренаівні гості! Їм і на гадку не прийшла приказка, що гість не в-пору гірше Татарина, а бачиться — люде розумні, та не тямлять простої річи.

По обіді відвідав мене Д. Є. Мін і не заординував нічого крім дієти й Пільнавської води. За три дні обіцює випустити мене на вулицю. Ох, як би це гарно було!

17. Нині знов відвідали мене оба лікарі і, слава Богу, окрім дієти й сидження в хаті нічого не записали. Але я і дього не сповнив. Вечером, тишком-нишком, відвідав я давно невиданого мого друга, княжну Варвару Миколаївну Репніну. У неї користна переміна: стала повнійша і мовби молодша. Вдавала святу, чого у неї перше я не запримітив. Чи не стрінула вона в Москві гарного »ісповідника«?

18. Скінчив переписування, чи проціджування своєї поезії за 1847. рік. Шкода, що нема з ким тямущим прочитати. Михайло Семенович не суддя в цій справі: він занадто захоплюється. Максимович — цей просто преклоняється перед моїм віршем. Бодянський також. Треба буде підіждати Куліша. Він, хоч суворо, та все таки деколи скаже правду. За те йому не говори правди, як хочеш заховати з ним добрі взаїмени.

О першій годині поїхали ми з Михайлом Семеновичем до міста. Заїхали до Максимовича, застали його, як клопотався коло »Русско-ї Бесѣд-и«. Господині не було дома; вона була в церкві; говіє. Небавком прийшла й вона, і хмарна домівка ученого прояснилася. Яка люба, гарна людина! Але щó в ній найбільше чарує, це чистий, ненарушений тип моєї землячки. Вона заграла нам на фортепяні кілька наших пісень, так чисто, так неманіровано, як жадна велика артистка не вміє грати. І де він, старий антиквар, викопав таке свіже, чисте добро? І тужно і завидно. Я написав їй на памятку свій »Весняний вечір«, а вона подарувала мені київський образок, щоб носив на шиї. Простосердний і прекрасний дарунок!...

Попрощавшися з любою, чарівною землячкою, заїхали ми в Школу Живописі до мого старого приятеля

А. Н. Мокрицького. Старий приятель не пізнав мене: не дивно, ми з ним від 1842. року не бачилися. Пізнійше поїхали до книгарні Н. Щепкина, де мені Якушкін подарував портрет знаменитого Миколи Новікова. Потім приїхали домів і сіли до обіду.

Вечером був я у О. М. Бодянського. Наговорились до-волі о Славянах взагалі і о земляках особливо. Цим я й закінчив мій перший вихід з помешкання.

19. О 10-ій годині з-рана вийшли ми з Михайлом Семеновичем з дому, а хоч під ногами була вода й болото, ми обійшли пішки що-найменше чверть Москви. Я не бачив Кремля від 1845-ого року. Через новий дворець він багато стратив на своїй красі, але все-таки він оригінально-гарний. Храм Спаса в-загалі, а головна баня особливо — погані. Страшно невдатна величезна будівля, зовсім як груба купчиха в золотім строю на голові, всадилася на-показ серед Білокаменної. З Кремля перейшли ми на »Большую Дмитровку«. Зайшли до Олени Константиновної Станкевич, до моєї давної знайомої, напилися чаю, відітхнули й пішли до книгарні Н. М. Щепкина. Звідти ще-раз вернулися до Станкевичевої, де я стрів ще одну мою давну знайому, Олімпіяду Івановну Мініцку. Пообідали в Станкевички і в 6 годині щасливо вернулися пішки домів, споминаючи прошле.

20. Мій нерозлучний товариш і провідник [1]) Михайло Семенович нині ставив собі баньки, і я сам оден, від 10-ої до 4-ої години, місив Московське болото. Ранком казав я візникови вимастити чоботи добрим дегтем, зібрався і пустився через Тверську до Кремля. Налюбовавшись старим красюком Кремлем, перейшов я до молодого некрасюка Спаса, щоби оглянути різьбарські роботи. Але мене не пустили й на подвірря. »Не велілі«, сказав сторож. Я не суперечив і вернувся до Кремля. Налюбувавшися ще-раз стареньким, вийшов я на Ільїнку, а потім на Покровку. Зайшов я до А. А. Сапожнікова,

[1]) В автографі: чичероне.

мого товариша в дорозі з Астрахані до Нижнього. Хорий — нікого не приймає. І добре робить, бо я цілий обліплений болотом. Розпитав у будочника дорогу на почту й помалу поплівся до Мокрицького. Відпочив у його, полюбовався шкіцами мого незабутнього друга, небіщика Штернберґа і пішов до уральського козачини Савича. Взяв від його »Лѣтопись Величка«, котру він два роки тому дістав від О. М. Бодянського, щоби переслати (мені), а він тримав її у себе, сам не знає за-що.

Від Савича зайшов у гостинницю, напився чаю з бубликами і через Страстний базар вийшов на Дмитровку. Потім до старого Пімена й рівно о 4 прийшов домів.

Вечером М. С. був готовий до нових подвигів і ми рушили до Станкевичів. Весело, безцеремонно побалакали про Україну, про минувшину й на розстанні подарував мені В. А. Станкевич примірник творів Тютчева.

21. О 10-ій годині з-рана пустилися ми з М. С. Щепкином, та вже не пішки але повозкою, оглядати Москву. По дорозі заїхали до його сина Миколи. Випили по шклянці чаю і рушили дальше. Заїхали, також по дорозі, до Кетчера, там застали Бабста. Кетчер подарував мені всі видання свого товариства, крім свого перекладу Шекспіра: він ще в друкарні; а Бабст подарував свою бесіду про помноження народнього капіталу, видання того самого товариства. Випили у Кетчера по чарці сливянки й поїхали до Якушкіна. Господаря не застали дома, а люба господиня подарувала нам по примірнику портрета кн. Волконського, декабриста, і ми розкланялися й поїхали до »Красных ворот« до Забѣліна. Це молодий ще чоловік, симпатичний, лагідної вдачі, що не мешкає в мешканню, а в бібліотеці. Він не цілком здоровий і я не рішився просити його, щоб показав менї Арсенал, де він слу́жить як помічник Вельтмана. Від Забѣліна поїхали ми до книгарні Н. М. і тут я розпращався з моїм провідником.

Гріх мені нарікати на долю, що вона загальмувала мою їзду до Петербурга. За оден тиждень я тут стрітився і познайомився з такими людьми, з якими й через кілька літ не вдалося-би стрітитись. Виходить: нема лиха без добра.

Вечер перебув я у своєї любої землячки М. В. Максимовички. Хоч нині страстна пятниця, вона цілий вечір співала мені наші рідні, сердечні пісні. А співала так сердечно, прегарно, що мені здавалося, що я знаходжуся на берегах широкого Дніпра. Чудесні пісні! чаруюча співачка!

22. Оден з найрадістнійших моїх днів! Нині бачив я чоловіка, котрого не сподівався побачити за мого теперішнього пробування в Москві. Цей чоловік — Сергій Тимофієвич Аксаков. Що́ за прекрасна благородна стареча постать! Він хорий і нікого не приймає. Поїхали ми з Михайлом Семеновичем поклонитися його родині. Він довідався, що ми знаходимося у його домі, і на-перекір лікарській забороні запросив нас до себе. Ми бачилися кілька хвилин. Але ці кілька хвилин зробили мене щасливим на цілий день і на все зістануться між моїми найяснійшими спомінами.

Після пісного обіду в Троїцькім ресторані пішов я домів з наміром приладитися до нічного кремлівського свята. Намір не удався мені. Прочитав статтю в 3 числі »Полярно-ї Звѣз-ди« о записках Дашкової. О 11-ій годині пішов я до Кремля. Коли-б я перше нічого не чув про цю византийську старовірську урочистість, то може вона й зробила-би на мене якесь враження, а тепер таки ніякогісенького. Світла мало, дзвонення багато, хрестний хід, прямо вяземський медяник, несеться у товпі, гармонії нема зовсім, естетичного ані тіні — доки ще справляти-муть цю японську комедію? О 3 годині вернув я до дому й до девятої спав сном праведника.

23. Христос воскрес!

В родині Михайла Семеновича не заведено вро-

чистого обряду і не призначено часу на розговіння. Коли хто хоче! республика! ще гірше, анархія! і ще гірше, блюзнірство, богохульство! Відцуратися споконвічного звичаю об'їдатися і обпиватися зі сходом сонця — та це-ж просто наруга над святощами!...

О 10 годині прийшов до М. С. з святочним поклоном актор Самарін і продеклямував йому миленьку епіґраму Щербини, яку тут і переписую:

Боже, въ какомъ я теперь упоеньи
Съ »Вѣстникомъ Русскимъ« въ рукахъ.
Что за прекрасныя стихотворенія. — Ахъ!
Тутъ Данилевскій, Плещеевъ таинственный,
Майковъ, нашъ флюгеръ поэтъ, —
Лучше же всѣхъ несравненный, единственный Фетъ!
Много нелѣпостей (здѣсь) патетическихъ,
Множество фразъ посреди,
Много и риѳмъ... но красотъ поетическихъ,
Жди!

24. Ще раз бачився з Серґієм Тимофієвичем Аксаковим і з його симпатичною родиною, і ще раз щасливий. Чарівний дідусь! Він запрошує мене на літо до себе на село, і я мабуть не устоюся проти такої спокуси. Хиба що запопадлива поліція не пустить.

Від Аксакова заїхали до В. М. Репніної, а від неї до актора Шумського. Вкусили свяченої паски з вестфальською ковбасою і поїхали до Станкевичів. Не застали дома. Повернули до книгарні М. М. Щепкина й Спілки, тут і лишилися обідати. Обід був за запрошеннями. Микола Михайлович обходив урочисто перенесення книгарні в новий дім і з цього приводу дав бенкет московській науково-літературній знаменитості. Молода, жива, порывиста, свобідна! І яка це чаруюча знаменитість! Тут я застав Бабста, Чічеріна, Кетчера, Міна, Кроненберґа-сина, Афанасєва, Станкевича, Корша, Крузого й багато инших; я стрівся і познайомився з ними,

як з давними знайомими, як з своїми рідними. А всю цю повну радість я завдячую мому знаменитому другови, М. С. Щепкинови.

О 8-ій годині в вечір поїхали до купця Варєнцова, музика й любителя штук. Тут я стрівся з декотрими московськими малярями й музиками, та послухавши Моцарта, Бетговена і инших великих репрезентантів чутної гармонії пішов о 11-ій годині до хати, »дивяся бывшему«.

25. Високоповажаний М. А. Максимович дав для мене обід, на котрий запросив між иншими й ветхих деньми товаришів своїх, Поґодіна й Шевірева. Поґодін ще не такий старий, як я його уявляв собі. Шевірев старший; помимо сивої голови, не викликує поважання для себе; солодкий до нудкости старець. При кінці обіду Амфітріон виголосив вірші, які сам зложив мені у честь. А по обіді люба хазяйка відспівала кілька українських пісень, і гості в захваті розійшлися, кому куди треба, а я поїхав до Серґія Тимофієвича Аксакова з наміром попращатися з ним. Він спав, і я не мав щастя поцілувати його прекрасну сиву голову. До 9-ої години перебув я у Аксакових і з насолодою слухав моїх рідних пісень, співаних Надеждою Серґіївною. Ціла родина Аксакових щиро симпатизує Україні і її пісням і взагалі її поезіям. О 9-ій годині поїхав я з Іваном і Константином Аксаковими до Кошелева; тут стрівся і познайомився з Хомяковим і зо старим кн. Волконським, декабристом. Він спокійно, без найменшої злости розповів мені деякі епізоди із свого 30-літнього заслання; в-решті додав, що ті з його товаришів, яких позакидали до самітних тюремних келій, повмирали, а ті, що нудилися, по кількох разом, пережили своє мордування, між ними й він.

26. О 9-ій годині з-рана розстався з М. С. Щепкином і його родиною. Він виїхав до Ярославя, а я, забравши свою мізерію, поїхав на залізницю і в 2-ій годині, запакований в ваґоні, покинув гостинну Москву. В Москві

найбільше тішило мене те, що я знайшов у просвічених Москвичів, а особливо в родині С. Т. Аксакова, дуже теплу привітність для мене і щире спочуття до моїх поезій.

27. О 8-ій годині в вечір громоносна льокомотива свиснула голосно й станула в Петербурзі. О 9-ій годині я був уже в мешканню мого сердечного приятеля М. М. Лазаревського.

28. По снігу й хляпавиці оббігав я пішки половину міста майже без потреби. По дорозі зайшов до гостинниці Клея і застав там Григорія Галагана, котрий тільки-що приїхав з Москви. Він передав мені лист Максимовича з його віршами, які він прочитав при обіді 25. марця, карту на побирання »Русско-ї Бесѣд-и« і мого »Єретика«, це-б то Яна Гуса, котрий знайшовся в Москві, а я його уважав за цілком пропавшого. О 3-ій годині я вернувся до-дому і обіймив мого щирого Семена Артемовського, а за пів години я був уже в його домі, як в своїй рідній хаті. Багато, пребагато ми згадали й перебалакали, а ще більше лишилось, чого ми не встигли ні згадати, ні переговорити. Дві години майнули швидше від одної мінути; я розстався з моїм любим Семеном, і о 6-ій годині в-вечір пішли ми з Лазаревським до графині Н. І. Толстої.

Сердечнійше й радістнійше не стрічав мене ніхто і я нікого, як стрітилися ми з моєю святою заступницею і з графом Федором Петровичем. Ця стріча була сердечнійша від всякої стрічі свояків. Багато хотів я висказати їй, і не сказав нічого. Нехай вже на другий раз! Пляшкою шампана освятили ми святе радістне побачіння, і о 8-ій годині розійшлися.

Вечір перебули ми у В. М. Білозерського, мого соузника-сусіда з 1847. року. У його застав я моїх товаришів оренбурських: Сіраковского, Станевича й Желіґовского-Сову. Радістна, весела стріча! Після сердечної бесіди та любих рідних пісень ми розійшлися.

29. О 10-ій годині з-рана явився я Казанською сиротою у начальника канцелярії обер-поліцеймайстра, у земляка мого Ів. Мик. Мокрицького. Він приймив мене на-пів офіціяльно, на-пів фамільярно. Стара знайомість згадалася десь з-боку. На-сам-конець він мені порадив оголити бороду, щоби не зробити некористного враження на його патрона, графа Шувалова, у котрого я мушу ставитися як у головного мойого надзорця.

Від Мокрицького пішов я знов шліфовати вже висохлий брук і вправлявся в цій ніжній штуці до 12-ої годині, а о 12-ій годині поїхали з М. Лазаревським до Василя Лазаревського. Ці гарні браття Лазаревські напричуд симпатичні люде, і всі шість, як оден. Замітна рідкість. Василь приймив мене як давно невиданого свого приятеля, а ми з ним стрічаємся перший раз в життю: щó земляк, то земляк!

В-вечір пішли ми до цирку-театру дивитися й слухати живописного викладу ґеольоґії професора Роде. Лєкція про будову світа прегарна, й астрономічні образи теж не зайві, але по-що ці нужденні, суздальські види городів і будівель, які обижають штуку? і по-що ці живі, як на меблевих обоях узори, що крутяться й обижають науку? Дивно! а ще більше дивно, що публичність плеще, цій »балаганній« дряні. Товпа. Та ще столична товпа!

30. Замовив свою фотоґрафію в шапці і в кожусі для М. А. Дорохозої.

Шукав мешкання Бабста і не найшов. Жаль. Не дивлячись на погане веремя, перейшов на Василєвський остров, зайшов до артиста Лаврова і від його довідався про смерть Петровського. Страшна новина! Бідна старенька мати, вона не пережеве тої новини!

Вечером графиня Настасія Івановна представила мене своїм знайомим, щó нині зібралися у неї великою громадою. Вони вітали мене, як давно дожиданого й дорого гостя. Спасибіг їм! Боюся, щоб не зробитися

мені модною фіґурою в Петербурзі. А воно щось на те виглядає.

31. З артистом Лукашевичем був в Ермітажі. Новий будинок Ермітажа видався мені не таким, як я собі його уявляв. Блеску й пишности багато, а краси мало. І в цім величнім храмі штуки відбилася тяжка касарняна лаба »незабутнього« вивченого медведя.

О 3-ій годині вернувся я домів і ліг, аж ось прийшов до мене давний знайомий і щирий земляк, хоч і не забутий, але якось з памяті утрачений, Л. Н. Дзюбин. Згадали давні части й пішли до готелю »Париж« обідати. По обіді перейшлися по Невському й на-нині розсталися. — Вечір перебув у Семена.

Квітень.

1. Дурять і обдуряються. Добре було-би, коли-б це лучалося тілько в перший день квітня... Звідки взявся цей дурний звичай?

Довго волочився по Невськім Проспекті без всякої цілі. Потім перейшов на Бассейную, найшов мешкання Кокорєва, а самого господаря не застав дома. Обідав у Білозерського. По обіді дістав карту від графині Настасії Івановни, і вечером пішов до неї. Нічого пильного не було: вона по-просту хотіла побачити мене. Добра душа! До графині приїхав Сошальський і завіз мене до землячки М. С. Кржисевички, котра нині святкує свої іменини. Ми з нею не бачилися від року 1845. Ледве трохи постарілася, на-диво землячка!

2. О 1-ій годині Сошальський повіз мене до землячки Ю. В. Смирнової. Я знав її в році 1845. наївною милою інституткою, а тепер — чорт-зна-що: грає ролю великої дами, а не подобає і на путню покоївку! Від Смирнової поїхали до Градовича, також старий знайомий.

Від Градовича зайшов я, вже без Сошальського, до ресторану Палкіна; пообідав і вернув домів.

Вечером, у цирку-театрі дивився я і слухав »Бронзового коня«. Величня вистава й більш нічо. Оден дідусь Петров і Семен славно піддержали »Бронзового коня«. А инше — пусте.

З Навуходоносора (із Беранже, В. Курочкіна):

»Въ давно прошедшіе вѣка,« і т. д.[1])

3. Ледве встиг я покласти перо, дописавши останній куплєт цього прегарного твору (вірш Беранжера в перекладі В. Курочкина, »Въ давно прошедшіе вѣка«), як прийшов до мене Каменецький, за ним Сіраковский, за ним Круневич, а на закінчення Дзюбин, котрий і запросив мене на обід. От тобі й листи! Треба буде де-небудь сховатися.

Пообідавши не зовсім в-міру, вийшли ми на вулицю. Ледве зробили кілька кроків, як стрітили всюди присутного вічного жида, брехуна Елькана. Проходжувалися з ним довший час, а розставшися, пішли шукати після його вказівок мешкання актора Петрова. Розуміється, не знайшли, та тілько вилаяли всевідущого Елькана. По дорозі зайшли до Бенедиктова. Він приймив мене з щирою радостю, і після довшої бесіди про всілякі речі прочитав нам на мою просьбу дещо з »Собачого Бенкета« Барбєра. Аж тепер я впевнився, що цей пишний переклад зробив дійсно Бенедиктов.

4. Каменецький доручив мені всі мої вірші, переписані Кулішем, окрім »Єретика«. Треба буде зробити вибір та взятися до видання. Але як мені доступитися до цензури?

О 3-ій годині пообідав з Дзюбином, також не зовсім в-міру, а вечір перебув у Семена.

5. Приїздний Семаковський просить мене, обідати з ним і з Дзюбиним. Я спав і мене, спасибі, не збудили. Під притокою недуги я не поїхав на люкуллівський

[1]) В автографі цілий вірш.

обід. Бог з ними! чоловікови непривиклому можна надобре захорувати. — Вечір перебув у Галагана.

6. Мав велике нещастя, убратися у фрак і ставитися перед своїм головним надзорцем ґр. Шуваловим. Він приймив мене по-простy, не формально, а що́ найважнійше без пригожих до случаю наставів, і тим зробив на мене користне враження. — При цій нагоді я познайомився з дружиною начальника канцелярії, обер-поліцеймайстра І. М. Мокрицького. Вона Свічка з-роду і справдішна моя землячка. Ми з нею стрітилися як давні знайомі.

Попрощавшись з любою землячкою, пішов я до академії мистецтва на виставу. Пейзажі, скорше ніж другі образи, кинулися мені в очи. Калям має сильний вплив на пейзажистів. Самого Каляма два твори не першої вартости. В-вечір був у графині Настасії Івановни, чув перший раз гру Антона Контского і особисто познайомився з поетом Щербиною.

Був намір поїхати в Павловськ до старого Бюрно. Але перешкодив тому доброму намірови артист Соколов, до котрого я зайшов по дорозі; перебув у його до 4 години і спізнився до поїзду. Непростима розсіяність!

Вечером пішли з Михайлом до Семена й не застали його дома.

8. Хіснуючися гарною погодою, пустився я пішки в Семенівський полк, шукати мешкання Олєйнікова. Мешкання знайшов, а господаря не найшов, і перейшов на Бассейну до Кокорєва. І цього письменника-торговця не найшов дома. По дорозі зайшов на Літейную до Василя Лазаревського, відпочав трохи і пустився пішки на велику Под'яческу до Семена, обідати. По обіді вийшли на вулицю і поступили до бідного, безталанного ґенерала Корбе. Плаче бідний не тому, що із служби прогнали, а тому, що не дали Станислава. Бідний, нещасливий чоловік!

В-вечір зайшов я до свого товариша з заслання, Круневича. Крім многих Поляків були й Москалі, між ними й дві знаменитости: граф Толстой, автор салдацької севастопольської пісні, і оборонник Севастополя, ґенерал Хрулев. Ця остання знаменитість видалася мені приборканою.

9. Відплатився за непомірну вечерю у Круневича.

10. Відвідав московського знайомого, Безобразова, потім Рамазанова й Михайлова. Хотів пройти на виставу, та не повелось; цар перешкодив. Бачив у цирку-театрі »Москаля Чарівника«. Чарівний Семен! а там — дурниця.

11. Поручив Каменецькому, старатися в цензурнім Комітеті о дозвіл, надруковати »Кобзаря« і »Гайдамаки« під фірмою: »Поезії Т. Ш.« Що з цього буде?

Зайшов по-дорозі до артиста-співака Петрова. Він тільки потовстів. А вона — ух! З миленької Анни Яковлєвної зробилася поважна, а все таки мила бабуся. Змінчивий пол!

Забіг до Семена, випив чарку горілки і пішов до Корбе обідати. Скучно й брудно, як у старого парубка, та ще вояки.

Вечером у Білозерського слухав нову драму Желяковського[1]) (Сови) і доказав Сіраковскому, що Некрасов не тілько не поет, але й віршописець партацький.

12. Сніг, хлапавиця, паскуда. Не вважаючи на все це, ми, се-б то я, Семен і М. Лазаревський, пішли до академії, подивитися на виставу. Щоб забезпечитися від простуди, вступили до Смурова, випили по чарці джіну й проковтнули по десятку устриць. З вистави пішли до графині Настасії Івановни на прошений обід, який давала своїм численним близьким приятелям з-приводу мого повороту. При обіді граф Федор Петрович сказав коротеньке слово на честь милостивого царя. А на честь мого невільного довгого терпіння виголосив майже лі-

[1]) Він звався: Жеґліґовский.

беральну промову Микола Дмитрієвич Старов, потім Щербина, а на сам конець сама графиня Настасія Івановна. Мені було й приємно й заразом ніяково. Я не сподівався для себе такої великої чести. Для мене це було щось цілком нове. Семен завважав, що при обіді всі були бліді, охлялі й зелені, крім нещасного вигнання, се-б то мене. Чудний контраст!

По обіді повіз мене Сошальский до землячки М. С. Кржисевич, а о першій годині до Бореля, а від Бореля до Адольфини, де я його й лишив.

13. Від М. Д. Старова ми з Семеном поїхали до М. В. Остроградського. Великий математик приймив мене з розпростертими раменами, як земляка і як члена родини, щó кудись на-довго був виїхав. Спасибіг йому. Він з родиною їде на літо в Україну: запросив-би, каже, до себе і Семена, та боїться, що в полтавській ґуберніï не стане сала прохарчувати його.

Обідав у Семена; вечір провів у графині Настасії Івановни; слухав віршів Юлії Жадовскої. Нещаслива, бідна дівчина!

14. Семен познайомив мене з дуже порядним молодим чоловіком, з В. П. Енґельгардтом. Багато, пребагато зворушилося у мене в душі при стрічі — з сином мого колишнього пана. Але забуття минулому, а мир і любов теперішньому.

Вечером Грицько Галаган познайомив мене з чернигівськими земляками, з Карташевськими. Ввічливі, милі землячки.

15. З волі графині Н. І. представився шефови жандармів, князеви Долгорукову. Я вислухав його відповідний до нагоди, але ввічливий настав, і на тім скінчилася авдієнція.

Вечір перебув у земляка Трохима Тупиці, де стрінувся з Громекою, автором статі »Про поліцію« і »Про хабарі«. Познайомився із старим Персидским, деабристом.

16. Грицько Галаган (приїхав) просити, щоб списав йому мій »Весняний вечір«. Я радо сповнив його волю, а він, щоб не бути мені довжником, списав прегарні вірші Хомякова[1]):

И. Н. Дзюбина познайомив я з Семеном, а він, щоб не остатися в довгу, задумав угостити мене якимсь молодим ґенералом Криловим, земляком із Харкова. Не зважаючи на молодість і приязність, ґенерал показався несимпатичним. А його обід, майже царський, також показався якимсь притенсийним.

В вечір Мей прислав мені свій переклад на московську мову того самого »Весняного вечера«, що́ в-ранці списав я для Галагана. Спасибіг йому.

17. М. Д. Старов прислав М. М. Лазаревському написану промову, котру виголосив в мою честь на обіді у графині Н. І. Толстої. Яко річ дорогу для мене втягаю її до свого Дневника: »Нещастя Шевченка скінчилося, і тим усунено одну з величезних кривд. Ми не нарушимо скромности тих, котрих заходи сприяли цьому доброму ділу й придбали собі вдячність кождого, хто відчуває вагу цього діла. Ми скажемо, що нам радістно бачити того Шевченка, котрий серед страшних вбийчих обставин в суворих мурах „казарми смердячої“ не ослаб духом, не впав у розпуку, але заховав любов до своєї долі тяжкої, бо вона благородна. Це високий приклад для всіх наших сучасних артистів і поетів. Вже це одно достойне зробити Шевченка безсмертним. Позвольте-ж піднести тост подяки за того Шевченка, котрий своїми стражданнями піддержав святу віру, що дійсно моральну природу чоловіка жадним обставинам неможливо побороти. Н. Старов. 12. цвітня 1858.«[2])

В. М. Білозерський познайомив мене з професором

---

[1]) В автографі »Дневника« вписаний вірш Хомякова: »Тебя избралъ на брань святую« не Шевченковою, а мабуть Галагана рукою.

[2]) В дневнику вписано росийською мовою.

Кавеліном. Принадно-симпатичний чоловік. Також познайомив мене з трйома братами Жемчужніковими. Чарівничі браття!

В-вечір в цирковім театрі слухав оперу »Жизнь за царя«. Ґеніяльний твір! безсмертний М. І. Ґлінка!

Петров у ролі Сусаніна, як перше гарний, і Леонова у ролі Вані гарна, та не Петрова, котру я чув 1845 р.

18. Одержав дуже любий лист від любого Серґія Тимофієвича Аксакова. Відповім завтра, бо нині я все рвався до своєї »Лунатики«. Коли-б не перешкодив милий Сошальский, я скінчив-би »Лунатику«. Та ба, треба було покинути нематеріяльне слово і взятися до матеріяльного діла, це-б то до важкого обіду.

Вечером, з тим самим ввічливим Сошальским, поїхали ми до милої й талановито-голосистої співачки мадмуазель Ґрінберґ. Там стрінулися з Бенедиктовим, Дарґомижским і з архітектом Кузьміним, старим, добрим знайомим. Музикальна насолода скінчилася смішним мявканнєм Дарґомижского. Як мишеня у кігтях кота, а йому плескають. Дивні люди, отсі мельомани, а ще дивнійші такі співаки, як Дарґомижский.

19. Вчера Сошальский запросив мене з Михайлом Л. на борщ з сушеними карасями й на вареники. А нині графиня Н. І. запрошує картою до себе на обід і обіцює познайомити з декабристом бароном Штейгелем. Ми поставили декабриста висше борщу з карасями, і за це спронебірення були покарані бароном: він не прийшов на обід. Здивачілий барон!

При обіді познайомився я з адміралом Голєніщевим. Він товариш графа Федора Петровича. Простий і, здається, гарний чоловік.

Вечір провів я у Галагана. Він прочитав опис свого будинку, котрий він збудував в Прилуцькім повіті на давний український лад. Панська вигадка, але гарна і варта наслідування.

20. Обідав у Д. Кавеліна й там познайомився з Ґалаховим, автором »Русск-ої Хрестоматі-ї«.

21. Без всякої цілі волочився до обіду по місті, а в вечір пішов до театру. Спектакль в-загалі був добрий, а увертюра з »Вільгельма Телля« чаруюча.

Хвалений тенор Сєтов нище середньої міри, а його оплескують. Семен, в ролі батька Лінди-ді-Шумані, доволі гарний.

З театру пішов до Білозерського й застав у його Д. Кавеліна. З розмови про минувшу й будучу долю Славян ми перейшли до психольоґії і фільософії і пересиділи до 3-ої години з-рана. Школярство, але чарівне школярство.

22. Також без всякої цілі волочився до обіду, тілько-ж вже не сам, але з Семеном. Вечером, знова з Семеном, пішли ми до землячки М. Л. Мокрицької і забавлялися до другої години, переливаючи з пустого в порожнє.

23. Вчера умовилися ми з Семеном, щоби нині о 1-ій годині поїхати оглянути дачі. Рівно до 12-ої години була погода гарна, потім упав дощ »затяжний«, як його називають. Ми пересиділи цілий день дома, читали Гумбольдта »Космос«, та дивлячися у вікно, повтаряли приговорку: »От тобі, бабо, Юр'їв день!«

Пляни мені ніколи не вдаються, а я не годен відмовити собі тої приємности, щоб не снувати плянів. Нині приміром. Виходячи з дому, я поділив був собі так час до обіду: на-перед зайти до академії і подивитися на виставу; потім до Йордана, свого будучого професора, потім до барона Кльодта, а в-решті до графині Н. І. і тут остатися на обід. Такий був проєкт, а вийшло так: В першій салі академії стрінув я Зімбулатова й Бориспольца, моїх старих, сердечних другів. Ми на-скорі обійшли виставу, пішли до Зімбулатова і час до обіда провели на споминах. Я цілком вдоволений невдачою.

Вечером вибралися ми з Михайлом до брата його, Василя, та зайшли до Семена і там провели вечір. Тож невдача.

25. О 10-ій годині з-рана пішов попрощатися з А. Н. Мокрицьким; він їде до Москви. По дорозі зайшов до М. І. Сухомлінова й до барона Кльода та полюбовався памятником »незабутнього« й зайшов до академії на виставу. В першій салі стрінувся з Жемчужніковим, а в останній з Семеном. Вечером були з Семеном у Н. И. Петрова і слухали безконечних і безплодних толків про еманципацію. З академії поїхав з Семеном на »Петербургскую Сторону« шукати дачі. Дачу знайшли, дали задаток і о 6-ій годині в вечір приїхали домів.

26. На обіді у Сошальського познайомився особисто з поетом Курочкіним і з його братом Миколою, годним, молодим чоловіком. Поет Курочкін багато обіцює в будуччині. Дай Боже, щоби надії сповнилися!

27. Обіцяв обідати у артиста Лукашевича і із-за розсіяности збрехав.

28. Сошальський подарував мені стінний годинник, а Василь Лазаревський термометр. З ласки добрих людей маю головні струменти для досвідів з акватінтою. А коли-ж я возьмуся до самих досвідів?

29. Пішов я до Дзюбина. Не заставши його дома, попросив о снідання і лишив йому за почастунок рукопись, яку мав припадком при собі: »Посланіє до мертвих, живих і ненароджених земляків«, та з розсіяности поставив надпись: »на память 1-ого мая«.

30 Пішли з Семеном в Літній Сад з наміром оглянути памятник Крилова. По дорозі вступили до Казанського собора, оглянути образ Брюлова. Та ба, премудрі попи поставили його так розумно та вдатно, що й котячими очима не можна його добачити. В Літнім Саді оглядали ми памятник Крилова, прославлений »Пчелою« і иншими ґазетами. Він не кращий від Алевтських болванчиків. Безсовістні ґазетярі! Замість величавого

старця барон Клодт посадив лакея в нанкіновім сурдуті з азбукою і указкою в руці. Барон мимоволі досяг цілі, виліпивши цю мізерну статую і барельєфи — именно для дітей, а ніяк для дорослих. Бідний барон! образив ти великого поета, і також мимоволі!

Обиджені бароном, взяли ми »Ялик« і поплили на Біржу. Полюбувалися величавою біржевою салею, перейшли город, подивилися на малп та папугаїв і зайшли на сталу виставку мистецьких творів. Бідний Тиранів! Він і тут виставив свою хоровиту мазанину. Сумне і тяжке враження!

Находившися до втоми, переплили ми Неву, перейшли частину бульвару, у вікнах Дацияро полюбувалися акватінтами, взяли повозку й поїхали домів на обід.

В-вечір був у Білозерського й у Круневича.

Май.

1. Рішили ми з Семеном провести день як-будь, а вечером піти в Екатерингоф, подивитися на святочну публику.

О 1-ій годині пішли ми з Семеном до академії на виставу, і зайшл и до графині Н. І. Не застали дома й пішли до Остроградського, щоби там і пообідати. Не вдалося: він і його стара недужі, а діти пішли на прохід. Ми те саме зробили, і погулявши по Набережній, вернули домів. О 8-ій годині в вечір пішли замісць до Екатерінгофу до Білозерського й весело балакали до 1-ої години.

2. Були з Семеном в Ермітажі, в відділі давнього й нового різьбарства. Я не уявлив собі такого великого числа останків давнього й нового різьбарства в Ермітажі; мабуть позбірали їх із усіх палат: дуже гарна гадка! У відділі нової різьби мене вчарував Тенеріні своєю »Умираючою Душенькою« і до обиди розчарував покійний Ставассер своєю нікчемною »Русалкою«. Ми оглянули музей стародавностій, бібліотеку, й на тім, на

перший раз, скінчили. Увага втомилася. Салі музея оздоблені з більшим смаком, ніж ґалєрія образів.

З Ермітажу пішли ми на виставу цвітів. Предивна пишнота цвітів і ростин! Але густа товпа гарненького жіноцтва перешкаджає любуватися в-повні творами Фльори. В товпі гостий стрінув я старих другів моїх, Маслова й товстяка Серьожу Уварова. Не графа, а просто Уварова.

3. Був у Ермітажі, сам оден, без Семена. Його втомила вчера ґалєрія антиків і старовини, і він відмовився іти зо мною. Ледащо! В Ермітажі стрівся я і познайомився із знаменитим ритовником Йорданом. Він чув о моїм намірі взятися до акватінти й предложив мені свої услуги в цім новім для мене ділі. Утішений його милим та щирим предложеннєм, обійшов я два рази всі салі, щоб дібрати образ на першу спробу вибраної мною штуки. Після уважного огляду я опинився на ескізі Мурілля »Свята Родина«. Простосердний, любий твір. Я не бачив образу з таким змістом, до котрого ця назва так приставала-би, як до ґеніяльного нарису Мурілля. І так, при помочі Божій і Йордана, беруся до проби, а відтак і до Мурілля.

О 4-ій годині покинув я Ермітаж і пішов на виставу цвітів. Чарівний перехід! Уважним оглядданнєм протягом кількох годин творів великих майстрів я втомився, отяжів духом, а тут нараз жива, свіжа краса природи й штуки обхоплює мене й обновляє. Ріжноманітна зелень, множество свіжих розкішних цвітів, музика, а на довершення чарів гурти прегарних молодих, свіжих, як цвіти, жінок. Я обіцявся прийти о 5-ій годині на обід до Уварових, а забавився в цім раю до 6-ої години. О столице!

Вечером передавав я свої вражіння Семенови і його любій Александрі Івановній.

4. Був у Ф. І. Йордана. Що́ за приязний та любий чоловік і артист, а до того чоловік живий, що́ між

ритовниками рідко трапляється. Він (показав) мені протягом одної години всі способи ритовництва акватінтою і заявив готовість, помагати мені усім, що́ від його буде залежати. Я розстався з ним, як на-пів будучий ритовник.

Від Йордана зайшов я ненадовго до графині Н. І., а від неї пішов до ритовника й печатаря Служинського, тож за вказівками, застав його при обіді, і про діло не було мови. Зайшов до старих другів, Уварових, з наміром, пообідати в них. Старий Уваров сказав мені, що мій товариш дороги від Астрахані до Нижнього, А. А. Сапожніков, тут, і завтра від'їжджає до Москви. Я пустився до його, застав дома, та він не приняв мене, по причині скорого обіду. Це мене трохи збентежило, я струсив пил із ніг своїх і по дорозі зайшов до чернигівського земляка Н. И. Петрова, де гаразд пообідав.

У-вечір поїхали з Семеном до графині Н. І. і пробули тут до білого дня.

5. В Ермітажі стрів товариша з академії, Михайлова, колишнього любимця К. П. Брюлова. Обійшовши ґалерії образів і антиків, пішли ми до »Льондона« снідати. Михайлов до виїзду свого з Риму в Мадрит бачився часто з К. П. Брюловим у Римі і розповів мені про його дивну, нечувану скнарість. Великий Брюлов переміг великого Рембрандта в цій таємничій штуці. Розставшися з Михайловим, пішов я обідати до Лукашевича, також ученика й любимця великого Брюлова. Лукашевич повторив мені слова Михайлова з варіяціями. Окрім морального знеможення таке явище нічим не дасться виснити.

Із Служинським зайшов до Н. П. Уткіна й не застав його дома. Вечером з М. Лазаревським пішли до Семена й також не застали дома.

6. З Семеном поїхали ми до Енґельгардта й не застали його дома. Зайшли до землячки М. С. Кржи-

севички: вона нас привітала — жвава, весела, молода, як і десять літ тому на-зад. Чудна молодиця! її і горе не береться, а горя у неї немало. Вона цими днями вернулася з Москви й привезла мені три мішки поклонів від моїх московських приятелів. Гостинна землячка запросила нас на снідання, а ми не відмовилися.

Гаразд поснідавши й весело побалакавши, ми брали вже шапки в руки, коли увійшов Громека, а з ним якийсь київський земляк. Громека, як кум, замісць руку, поцілував ногу хазяйки. Ніжність отся не подобалася нам, і ми скоро пішли.

Семен з якоїсь потреби зайшов до Юзефовича, обер-секретаря синода, та й мене потягнув за собою. Новий знайомий, хоч він і привітний, мені не сподобався. Може тому, що він рідний брат київського Юзефовича, зрадника.

Розпращавшися з новим знайомим, поїхали ми обідати теж до нових знайомих, до Степанових із Харкова. По обіді Семен пішов до театру, а я до Сухомлінова, де стрінув старого знайомого й земляка, академика Никитенка. Із декляматора-актора-професора Никитенко перемінився у простого, любого дідуся, котрий у розмові не цурався українських слів. Мила переміна!

7. Від 10-ої до 12-ої години Семен з своїм учеником співав дуети, А. І. аккомпаніювала їм на фортепіяні, а я прислухався і від часу до часу оплескував. З якою тремтячою втіхою я в Новопетровській кріпості уявляв собі подібну сцену; а тепер, коли моє горячкове дожидання здійснилося, я дивлюся і слухаю, якби цілком звичайну річ. Дивний — чоловік в-загалі, а між другими і я.

По дуетах вийшли ми з Семеном на вулицю без ніякого наміру. Поступили до музикального маґазину Пеца, побалакали, а потім зайшли до артиста Соколова, полюбувалися рисунками наших земляків і землячок і пішли до Дзюбина; не застали дома. Зайшли до М. Ла-

заревського, теж не застали. Вернулися до Семена і, діждавшися Юзефовича з родиною, сіли обідати.

8. Написав лист до Н. А. Брилкіна, відіслав на почту і зібрався йти в Ермітаж працювати, коли це увійшов Н. Курочкін і Вільбоа. Плян мій нараз перемінився. Замість до Ермітажу рішилися ми йти до Семена, щоб побалакати про виставу опери Вільбоа. Семена не було дома. Зайшли до Зофії Феодоровної — і її нема. Пішли в ресторан, пообідали й розійшлися.

9. Був намір, витаскати Дзюбина в Павловськ. Він не згодився, і я пустився пішки на Крестовський до Старова. Дожидаючи обіда, обійшов з Ноздровським половину Крестовського й Петровського острова. Пообідав і пішки вернувся домів.

В-вечір були з Семеном у миленької Ґрінберґ. Вона багато й прегарно співала. Шкода, що вона мала ростом, на сцену не годиться, а то яка славна, огненна була-би з неї артистка...

10. Почав працювати в Ермітажі. В добрий час сказати, в лихий помовчати.

В другій годині пішов на англійську набережну, провожати Сухомлінова за границю.

Розпрощавшися з Сухомліновим, зайшов до Н. І. Петрова; у його був білєт на вступ до Ісакієвського собору, ми пішли, але нас не впустили, тому, що білєт підписаний Васільчіковим, а не Ґурйовим. Китайська причина.

11. До 3-ої години працював у Ермітажі. Обідав з Антоном Совою у Білозерського. На успіх будучого польського вістника, »Слово«, випили пляшку шампана.

В вечір пішли з Семеном до графині Н. І. Толстої і вернулися о 4-ій годині ранком. На велику радість господині останній вечір весняний був як звичайно оживлений і незвичайно веселий.

Семен і мадмуазель Ґрінберґ були душею загальної радости.

12. Відпроваджував Грицька Галагана в дорогу на Україну, а потім пішов до графині Н. І., попросити, щоби дали мені стале мешкання в академії. Вона обіцяла, і я вірю її обітниці. Розставшися з нею, пішов я на часочок до артиста Микешина, а потім до Глібовського. Щасливі молодці й поки-що щасливі артисти!

На прохання Троціни і инших земляків прийшов я о 5-ій годині до Дюсо на обід і несподівано застав там моїх Нижегородських приятелів Лапу й Бабкіна. По обіді їздили з Троціною й Макаровим — але невдачно.

13. Замовив мідяну дошку. По дорозі поступив до Курочкіна та не застав його дома. Зайшов до землячки Кржисівич — так само. Зайшов до Ґрабовича і на порозі стрінув сестру Троціни, яка нині вернулася із заграниці. Свіжа й здорова. Їзда за границю старих, хорих дівок без прислуги, це нормальний лік.

DO BRATA TARASA SZEWCZENKI.

Wieszczu ludu — ludu synu,
Tyś tem dumny, boś szlachetny,
Bo u skroń twych liść wawrzynu
Jak ton pień twych smutny, świetny.
Dwa masz wieńce, męczenniku:
Oba piękne, chociaż krwawe,
Boś pracował nie na sławę,
Lecz serc braci słuchał krzyku.
Im zamknięto w ustach jęki.
Ach, i jęk ich liczą grzechem!
Tyś powtórzył głośnym echem
Zabronionych jęków dźwięki.
I nad każdym tyś przebolał
I przepłakał, nim urodził,
Lecz duch z wyżyn cię okolał
I duch pierś twą oswobodził.
Smutny wieszczu! patrz cud słowa!
Jako słońca nikt nie schowa,

Gdy dzień wzejdzie, tak nie może
Schować słowa nikt z tyranów,
Bo i słowo jest też boże
I ma wieszczów za kapłanów.
Jak przed grotem słońca pryska
Ciemnej nocy mrok i chłód,
Tak zbawienia chwila bliska,
Kiedy wieszczów rodzi lud.[1])

Ant. Sowa.

Вечером був у Желіґовского і він вписав мені свій прегарний вірш, а Каменецький вписав українську пісню; перша пісня без риму, яку я знаю:

Забіліли сніги,
Заболіло тіло,
Ще й головонька. (bis)
Ніхто не заплаче
По білому тілу,
По бурлацькому:
Ні отець, ні мати,
Ні брат, ні сестриця,
Ні жона його.
Ой тілько заплаче
По білому тілу
Товариш його.
»Прости мене, брате,
Вірний товаришу,
Може я й умру.
Зроби мені, брате,
Вірний товаришу,
З клен-древа труну.
Поховай мя, брате,
Вірний товаришу,
В вишневім саду, —

[1]) В низу було ще щось дописане, та переплітчик відрізав.

В вишневім садочку,
На жовтім пісочку
Під рябиною.«
Рости, рости, древо,
Тонкеє, високе,
Кучерявеє;
Та й опусти гілля
З верху до коріння,
Лист до долоньку;
Покрий теє тіло
Бурлацькеє біле,
Ще й головоньку.
А щоб теє тіло
Бурлацькеє біле
Та й не чорніло
Од ясного сонця,
Од буйного вітру
Та й не марніло.

14. Дні несподіваних стріч: позавчера з Лапою, вчера з Троциною, а нині приходжу обідати до графині Н. І., і стрічаю тут мого єдиного, мого незабутнього друга М. С. Щепкина. Він, приїхавши сюди, а не знаючи моєї адреси, шукав мене в академії, та й зайшов до графині, знаючи, що я у неї буваю. Догадливий мій друг великий!

По обіді графиня зо всею родиною і ми з нею поїхали до адмірала А. В. Ґолєніщева. Старий був в захваті від несподіваних гостий. Тут стрів я і пізнався з бароном Штенґелем, тобольським другом Михайла Лазаревського.

15. Обіцявся Михайлови Семеновичеви, що буду у його о 7-ій годині рано, а переспав до 10-ої. Гарний приятель! Пішов до Ермітажу і працював там до 3-ої години.

У вечір пішов до Семена й не застав його дома.

16. Не умившися поїхав до Михайла Семеновича, але він вже зник. З журби зайшов до Курочкина, — спить; до Енґельгардта, — в купелі. Пішов до котляря, взяв дошку і навмання зайшов до землячки М. Ст. Застав дома. Набалакавшись доволі, відпровадив її до Ґрадовичів і вернувся до-дому. Вечером захоплювався співом любої Ґрінберґ з Сошальським і Семеном; у захваті вечеряти до Бореля, і погасили запал у Адольфіни... Цинізм!

17. О 7-ій годині ранком пішов... з приюта Адольфіни до М. С. Щепкина. Застав його в шляфроці. Наговорилися і умовилися обідати у К. Д. Кавеліна. Це і зробили о 4-ій годині. Вечером був у Семена й не застав дома. Гульвіса!

18. Нині іменини чарівної Александри Івановни Артемовської. М. Лазаревський купив для неї пишну китицю цвітів, а я відніс їй і передав. Так і я з баришем, і вона не може сказати, що я привітав її з порожними руками. І ввічливо, і дешево...

Пообідавши в іменинниці, ми з Лазаревським небавком пішли до графині Н. І. і застали там М. С. Щепкина. Великий друг мій, на просьбу графині, прочитав монольоґ із »Скупого Лицаря« Пушкіна та »Фейерверкъ« і »Разсказъ Охотника« з комедії Ільїна. А прочитав так, що слухачі виділи перед собою палкого молодця, а не 70-літнього старого Щепкина. Ґеніяльний актор і предивний старець. Давши обіцянку, і я, на-пів з бідою, прочитав їм своїх »Неофітів«. Не знаю, на скільки вони мене зрозуміли; але слухали уважно.

19. О 12-ій годині відпровадив мого великого друга, М. С. Щепкина, на Московську залізницю. В Михайловськім театрі бачив Садовського, в ролі Расплюєва (Сватьба Кречиньского). По Щепкині не знаю кращого коміка. Самойлову далеко до Садовського. Г. Снєткова 2-а, прямо кукла. Якою гарною була-би в отсій ролі моя незабутня Піунівна!

20. До 3-ої години працював в Ермітажі. Обідав у давних моїх приятелів Уварових. Сергій Уваров, найвеселійший товстяк у світі, сказав ось-який експромпт до торговця апельсинами.

»Напрасно, разносчикъ, въ окно ты глядишь
Подъ бременемъ тягостной ноши;
Напрасно ты голосомъ звонкимъ кричишь:
»Лемоны, пельцыны хороши!«
Не обольщай меня мечтой
Плодовъ привозныхъ изъ чужбины:
Нѣтъ душу полную какой-то пустотой
Не соблазнятъ златые апельсины.
Я отжилъ жизнь свою давно,
И всѣ души моей желанья
Сосредоточилъ я въ одно
Разоблаченное отъ счастья ожиданье.
Напрасно, разносчикъ, въ окно ты глядишь (и т. д.).

В вечір був у Семена. Любенька Александра Іваповна грала найкрасші кусники з »Трубадура«. Чарівно рівно грала!

Повернувся я з Сібіри,
Та не маю долі:
Хоть, здається, не в кайданах,
Та не маю волі.

Слідять мене злії люде
День, час і годину;
Прийде туга до серденька,
То ледві не згину.

Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю:
Я нікого не вбив іще,
Бо сам душу маю.

Возьму гроші в багатого,
Убогому даю,
І так людей наділивши
Сам гріха не маю.
Маю жінку, маю діток,
Однак їх не бачу;
Як згадаю про їх долю,
То гірко заплачу.
Треба мені в лісі жити,
Треба стерегтися;
Хоть, здається, світ широкий,
Та нігде подіться.[1])

Авторство сеї пісні, дуже немудрої, приписують самому Кармелюкови. Це обмова на »славного лицаря«, це виріб мізерного Падури.

(Від 21. мая до 12. липня нічого не записано в Дневнику. 13. липня записаний вірш Шевченка »Сон« [крипачки]. На тім Дневник кінчиться.)

Сон.

На панщині пшеницю жала, —
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом;
Росповила, нагодувала,
Попестила — і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той син Іван —
І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий
На вольній, бачиться... бо й сам
Уже не панський, а на волі

[1]) Отся пісня вписана в »Дневник« не Шевченком.

Та на своїм веселім полі
У двох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть...
Та й усміхнулася небога...
Прокинулась — нема нічого!
На Йвася глянула, взяла,
Єго гарненько сповила,
Та, щоб, дожать до ланового
Ще копу дожинать пішла...
Остатню, може; Бог поможе,
Той сон твій справдиться...[1])

---

[1]) При кінці автографу »Дневника« написано рукою не Шевченка: »Этотъ дневникъ подаренъ Т. Г. Шевченкоиъ М. М. Лазаревському 12 іюля 1858 года, въ день именинъ Лазаревскаго.«

Перводрук: »Основа« 1861 р. кн. 5—12 і 1862 кн. 1—8. Переклад зготовлено на основі тексту в виданню В. Яковенка. (Твори Т. Шевченка з малюнками. Видання В. Яковенка 1911.)

КНЯГИНЯ

ПОВІСТЬ

Княгиня.

Повість присвячена Б. Залескому.

Село!... Ба! Кілько споминок любих та чарівних розбуджується в моєму старому серці з отсього душевного слова!... Село!... і от передо мною стоїть убога наша хата стара, біла, з чорним димарем; соломяна крівля на ній потемніла... біля хати на причілку яблуня з краснобокими яблуками; округ яблуні — квітник, кохапець сестри моєї незабутньої — моєї няньки терпеливої, ніжної!.. Біля воріт стоїть розлога верба стара з сухим верхом, а за вербою клуня; округ клуні [1]) стоги жита, пшениці і всякого збіжжя, за клунею по косогору піде вже сад, та який сад!... Бачив я на свойому віку чи-мало таки добрячих садів, от хоч би в Умані, в Петергофі, але що то за сади!... шага мідного не варт, як прирівняєш до нашого прегарного саду! Наш густий, темний, тихий... що й казати! Другого саду такого нема по цілому світу!... За садом лежить левада, за левадою долина, а в долині тихий поточок, ледве-ледве дзюрчить: верби та калина оточили його, а темнозелений лопух широколистий обкутав його... В отсьому поточку, під навислим лопухом, купається білявий опецькуватий хлопчик: викупавшись, прибігає він через долину та через леваду, вбігає в тінистий сад, впаде під першою грушею, або яблонею і засне сном суще спокійним. Проснувшись, він дивиться на гору супроти

[1]) Стодоли.

його, дивиться, дивиться і сам себе питає: »А що там за горою? Там повинні бути стовпи залізні, що підпирають небо. От коли-б піти туди та подивитись, як там вони його підпирають! Піду та подивлюся. Аж воно не далеко.« Встав і, не міркуючи, пішов він через долину, через леваду прямо на гору. І от виходить він за село, минув царину, перейшов з пів верстви полем, а на полі стоїть висока чорна могила; він зліз на могилу, щоб звідтіля подивитися, чи далеко ще до тих стовпів залізних. Стоїть хлопець на могилі, та дивиться навкруги: і по цей бік село, і по той бік село, і там, із-за темних садів, визирає церква з тремя банями, укрита білою бляхою [1]), і тут теж визирає церква із-за темних садів і теж покрита білою бляхою. Хлопець загадався. »Ні! гадає він, — сьогодні вже за пізно! Не дійду вже —я до тих стовпів залізних! Нехай вже завтра у купі з Катрею. Вона пожене корів до череди, а я піду до залізних стовпів, а сьогодні одурю Микиту [2]), скажу, що бачив залізні стовпи, ті, що підпирають небо.« Він скотився, немов те барильце, з могили, став на ноги й пішов, не озираючись, до чужого села. На талан його зустрілись йому чумаки, й зупинившись, спитали:

— А куди ти, паробче, мандруєш?

— До-дому!

— А де-ж твоя домівка, небораче?

— В Кирилівці!

— Так на що-ж ти йдеш до Моринець?

— Я не до Моринець, а до Кирилівки йду!

— А, коли до Кирилівки, так сідай, товаришу, до мене на мажу! Ми й довеземо тебе до-дому.

Посадовили його на скринку, що буває на передку у чумацькому возі, і дали йому в руки батіг; поганяє він собі волів, та й байдуже. Підїзджаючи до села, побачив він на супротивній горі свою хату й весело гукнув:

---

[1]) Жерстю.
[2]) Брата.

— Онде, онде наша хата!

— А коли ти вже бачиш свою хату, — мовив хазяїн воза, — так і йди собі з Богом!

Він зняв хлопця з воза, поставив його на землю і, обернувшись до товаришів, мовив:

— Нехай іде собі з Богом.

— Нехай іде собі з Богом, — промовили чумаки. І хлопець побіг собі з Богом у село.

На дворі вже смеркалося, коли я (бо отсей опецькуватий білявий хлопець був ніхто більш, як смиренний автор отсього, хоча й не сентіментального, та журливого оповідання) підійшов до нашого перелазу; дивлюся через перелаз на двір, а там під хатою на темному зеленому оксамитовому шпориші усі наші сидять собі кружком та вечеряють; тілько Катерина, сестра моя старша і нянька, не вечеряє, а стоїть собі біля дверий; підперла голову рукою і ніби позирає на перелаз. Як висунув я голову з-за перелазу, вона гукнула: »Прийшов, прийшов!« підбігла до мене, ухопила мене на руки, понесла через двір і посадовила вечеряти, промовивши: »Сідай вечеряти, приблудо.« По вечері сестра повела мене спати, положила на постіль, перехрестила, поцілувала й усміхаючись знов назвала мене »приблудою«.

Я довго не міг заснути: події минулого дня не давали мені спати. Я все гадав про залізні стовпи та про те, чи казати мені про їх Катерині й Микиті, чи не казати? Микита, гадаю собі, раз був з батьком в Одесі і вже-ж там бачив він оті стовпи, як же я йому казатиму про них, коли я їх зовсім не бачив. Катерину можна-б одурити... та ні, не скажу їй нічого; і, погадавши ще трохи про залізні стовпи, я заснув.

За два, чи за три роки я бачу себе вже в школі, у сліпого Совгіря (це так звали нашого нестихарного дяка), складаю: тму-мну. Проскладавши бувало до тлюгля, вийду з школи на вулицю, подивлюся на яр, а там мої ровесники щасливі граються собі на соломі біля клу-

ні й не відають, що є на світі і дяк і школа. Дивлюся на їх, та думаю: чому ж я такий безталанний? На що мене сердешного мучать над отсим клятим букварем? І, махнувши рукою, дам драла через цвинтар в яр до отсих щасливих на ясну, теплу солому; тільки що почну там вовтузитись по соломі, як ось ідуть два псалтирники, беруть мене, раба Божого, під плечі і вертають назад, сиріч до школи...

А в школі, самі здорові знаєте, що роблять з нашим братом школярем за втікання.

Сліпий Совгір (суще він не був сліпим, а так його прозвали за те тільки, що був зизоокий) був у нашому селі дяком, не те, щоб стихарним, справжнім, а так собі, приблудою. Його попередник, Ничипор Храма, теж був у нас нестихарним дяком; раз якось у титаря на меду він занедужав у ночі, та до ранку, Бог його знає через що, й умер. Тоді саме був на меду і сліпий Совгір: от він, не довго думаючи, як прийшла неділя, став на крилосі, проспівав службу Божу, прочитав апостола та так прочитав, що громада й сам отець Касян тільки дивилися один на одного, та й більш нічого. Після служби громада зараз нарекла сліпого Совгіря дяком і з шанобою, яка подобала його званню, ввела його в школу, як в його дідівщину. Громада — великий чоловік...

Поселився дяк в своїй школі, а школярі, між ними і аз невеличкий, пішли до його за наукою. З себе Совгір був великого зросту, широкоплечій і був-би ніби справжній запорожець, — коли-б не був зизооким. Свою незаплетену косу він навіть носив якось так, буцім то не коса, а чуприна.

Вдача в його була більше сувора, ніж ввічлива, а що до потреб життя і в загалі — що до комфорту був він сущим Спартанцем. Мені найбільше не подобалося те, що як прийде було субота, він після вечерні й почне нас усіх годувати березовою кашою. Та це-б ще бай-

дуже, нехай-би собі годував: нам ця каша була за звичай, а от де був справжній спиток: бє бувало та й кричати не дає, самому велить лежати та не борзяся виразно читати четверту заповідь! Спартанець та й годі! Скажіть же, люди добрі, чи був коли на світі такий велитень, щоб спокійно лежав під різками та ще »не борзяся« читав четверту заповідь? Ні, я гадаю, що такої людини земля ще не носила! Коли було дійде черга до мене, то я вже не благаю помилування, а прошу тілько, щоб він ради суботи святої змилосердився та звелів хоч трошки мене придержати.

Инколи було й змилосердиться і звелить придержати, та вже-ж так вихворостить, що краще було-б й не просити у його милосердя.

Мир праху твойому, сліпий Совгіру! Ти, небораче, сам не тямив, що чинив. Тебе так бито й ти так бив, та в простоті сердешній не добачав в тому гріха. Мир праху твойому, мізерний мандрівнику! Ти був цілком прав.

І от я, на радість мою невимовну, скінчив »малъбѣхъ«, це-б то скінчив псалтир. Звичайно постановив братії кашу з шагами[1]) та, учинивши цей обряд священний з усіма давніми переказами, другого дня взявся виводити крейдою премудрі каракулі на мальованій дошці, сиріч я вже був не »псалтирник« аби-який, а »скорописець«.

З от цієї-то майже щасливої для мене доби сталася реформа в школі: аж із самого Київа прислали до нас стихарного дяка. Совгір сліпий спершу став був змагатися, та перед силою закона мусів здатися: зложив свою мізерію в одну торбу, скинув торбу на плечі, взяв в одну руку патерицю, а в другу зшиток з синього паперу, де були посписувані псальми, або вірші Сковороди, та й помандрував собі шукати другої школи. А братія

[1]) Шаг — давна мідна шонета.

моя по науці »аки овцы отъ волка разсыпашеся«, то так і вони від нового дяка стихарного »зане пьяница бѣ паче всѣхъ пьяницъ на свѣтѣ«. Проти рожна тяжко прати: на що вже я був терпеливий за всю братію, та нарешті і я забрав свою зброю: таблицю, перо та каламар з крейдою та й помандрував во свояси з миром, дивуючись тому, що минуло...

От з того часу починається довга лава споминок моїх, неодрадних і найсумнійших. Незабаром вмірає неня, батько береться з молодою вдовою та замісць віна бере з нею троє дітий. Хто хоч з-далека бачив мачуху й зведенят, той значить бачив пекло в найогидливійшому його торжестві. Між нами, дітьми, не було такої години, щоб ми не плакали та не бились; не було години, щоб батько з мачухою не сварились та не лаялись.

Мачуха ненавиділа найпаче мене, мабуть за те, що я часто духопелив тендітного її Степанка. В осени того року батько поїхав чогось до Київа, в дорозі занедужав та, вернувшись до господи, незабаром і вмер...

По смерти батька один з моїх дядьків — а в мене їх було чимало — щоб вивести сироту в люди, як він мовив, сказав мені за »яствіе та питіе« в літку пасти череду свиний, а зімою помогати його наймитові в господарстві; але я вибрав собі що инше. Взяв свою таблицю, каламар та псалтир та й рушив до пяного стихарного дяка в школу й поселився там ніби школяр і робітник. От тут починається моє життя практичне. Перебування моє в школі було таки доволі не пишне. Добре ще, коли траплялися на селі покійники (прости мене, Господи!), тоді ще ми сяк-так перебивалися, а як нема, то кілька днів з-ряду просто голодували; инколи в вечері візьму я торбу, а вчитель мій візьме в десницю посох міцний, а в шуйцю посудину скудельну (ми не гербали такими напоями, як грушевий квас і ин.) та й підемо по під вікнами »Богом ізбранную«. Инший

раз траплялося, що дещо таки принесемо в школу, а иноді так вернемось на сухо, тілько що не голодні.

Трохи що не увесь псалтир я знав на память і читав його, як казали мої слухачи, виразно, цеб то голосно. От через це не було в селі такого покійника, щоб я над ним не прочитав псалтиря; за те давали мені книш і копу гроший. Гроші я віддавав учителеві, бо це його дохід був, а він вже від щедрот своїх наділяв мені пятака на бублики. Отсе було єдине джерело, з якого я жив. З такими, вже-ж можна мовити, помірними доходами годі мені було розкошувати та гарно вбіратися. Ходив я звичайно в діравій сивенькій свитині, раз-у-раз в брудній сорочці, а про шапку та про чоботи й спомину не було, ні літом, ні зімою. Раз якось дав мені якийсь мужик за читання псалтиря ременю на пришви, та й те одібрав у мене вчитель, наче свою власність.

Ой, багато, пребагато розповів би я цікавого на цю тему, та журливо якось розповідати.

Отак над моєю дитячою головою пролетіло чотири мізерні роки.

Далі мої спомники набіраються ще більш тужливих образів. Далеко, далеко від бідного, любого мого краю.

»Без любови, без радости
Юность пролетіла!«

Не пролетіла справді, а пропленталась в злиднях, в темноті, в зневазі. І все тяглося рівнісенько двацять літ!

В той час, як я вештався по світах, геть від мого любого рідного краю, я вдавав собі його таким, яким бачив ще дитиною: прекрасним і величавим; про звичаї його мовчазних мешканців я виробив собі думку, приладжуючи їх до пейзажу; та мені в голову не впадало, щоб могло бути инакше, а виходить, що инакше.

Перенісши двацятилітний іспит, я трошки оперився і вже-ж полетів прямо до рідного кубла.

Незабаром поперед мене мигнули давно знайомі мені хатки біленькі: вони із за темної зелені ніби усміхалися до мене.

Ну, чи може-ж таки бути по отсіх любих захистках місце злидням і огидливим їх проводирям? Ні! а то чоловік був би не чоловіком, а просто животиною. З от такими солодкими думками переїхав я майже усю Чернигівщину, нігде не зупиняючись. З міста Козельця мені треба було збочити з почтового шляху й близше приглянутись до мого Едему та й почути отсе сумне та правдиве оповідання.

Місто Козелець своїм видом нічим не відріжняється від своїх братів, повітових міст ураїнських. В історії нашій те-ж Козелець не грає ролі особливої, як н. пр. його товариші задніпрянські, хиба тілько згадати, що року 1663, недалеко з відціля збіралася чорна рада, через котру Брюховецький стяв голову свойому супротивникові Якиму Сомкові. Одно слово: місто Козелець нічим не видається, та все таки проїзжий, аби тілько він не спав тоді, як переміняють йому коний, або не їв у пана Тихоновича, так непримінно полюбується величавим храмом, збудованим тією Наталкою Розумихою, з котрої пішов рід графів Розумовських.

За шість верстов від міста Козельця, в селі Лемешах, в убогій хатці на сволоці читаємо: »Сей домъ соорудила раба Божія Наталія Розумиха року Божого 1610«. А в місті Козельці, у величезному будинку, на мармуровій дошці стоїть: »Сей храмъ соорудила графиня Наталія Розумовска въ 1642 г.« Чудні отсі два памятники однієї і тієї-ж строїтельки!...

В Козельці я найняв собі пару конячок у купі з рудим жидком та й поїхав собі сільськими доріжками, куди мені треба було. Це було в вересні. З ранку день був тілько сіренький, а під-вечір став і мокренький.

Близилася ніч, треба було десь переночувати, а по дорозі не тільки що коршми, та й шинку мізерного не видно.

Не доїздячи до Трубежа, або, як кажуть, Трубайла, нам здалося, що на пригірку стоіть село: під'їздимо ближше, й справді село, тілько погоріле й на чорній вулиці не видно нічого живого. На тім боці Трубайла за греблею ми побачили білі хати між вербами та між садами, що вже починали жовтіти. Проїхали ми по греблі повз два млини і опинилися в великому козачому селі. Чисті, великі хати й не поруйновані стіни свідчили про добробут мешканців. Мені найбільше сподобалась перша від царини хата, і я пішов проситися там на-ніч. Дощик сіяв таки добре, а господар тієї привітної хати не вважає на дощ: стоїть собі, облокотившись на тин, убрався в новий непокритий кожух, курить коротеньку люльку та всміхаючись дивиться, як його коханці, круторогі воли половії, раюють на городі, смакуючи капусту.

А господиня, побачивши з вікна таке злочинство, вибігла з хати і скрізь сльози загукала:

— Чого-ж отсе ти, недолюде старий, стоїш та дивишся, як скотина добро нівечить? Чому не заженеш її у загороду?

— Та я вже трицять літ заганяв її, нехай тепер ще другі заганяють! — відповів господар цілком байдуже і 'курив собі люльку.

— Ой-Боже-ж мій з тобою! — знов загукала господиня. Хоч-би ти кожух зняв, хиба ти не бачиш, що дощ іде?

— Так що-ж з того? Нехай собі йде з Богом.

— Як — що-ж? Кожух знівечиш.

— Так що-ж, нехай собі знівечу: у мене другий є.

— Хоч ти йому кіл на голові теши, а він все своє верзе, — мовила господиня і побігла виганяти з городу скотину. А господар подивився у слід їй і спокійно усьміхнувся.

— Мені дуже подобалася оця, цілком українська, сцена, і я, висунувшись з брички, повітав господаря з добрим вечором. На те він мені відповів:

— Добрий вечер і вам, люди добрі. А чи далеко вас Бог провадить? — спитався він, надягаючи шапку.

— Та воно недалеко, а все таки сьогодні не доїдемо — відповів я, вилазячи з брички, й додав з протягом:

— А чи не можна-б у вас, дядьку, підночувати?

— Та чому не можна? Можна! Боже благослови! Хата у нас чимала, а ми добрим людям раді.

І, кажучи отсе, він одчинив ворота, і бричка всунулася в двір.

— Просимо покірно до господи, — мовив до мене господар, як увійшов до двору. Знати було, що він силкується вимовляти слова на московський лад.

Я увійшов у хату. Сливе темно було в хаті, та все таки можна було постерегти, що хата простора й чиста.

— Просимо покірно, садовіться, — мовив господар, вказуючи на лавку, — а я тим часом скажу своїй старій, нехай нам що небудь засвітить, — додав він виходячи з хати.

За хвилину прийшла в хату бабуся з свічкою, поставила її на стіл, сама повагом одійшла до дверий і, згорнувши руки на грудях, мовчки стала. Вона була в чистому очіпку і в німецькій сукні. Це мене доволі здивувало. Яким це чином, погадав я собі, в мужицькій хаті опинилось таке з'явище?

Небаьом за бабою прийшов і господар у хату, несучи на руках дитину. Дитина плакала, та, побачивши бабусю, стисла губоньки й усміхаючись простягла до неї свої малесенькі рученята.

— Візьми його, Микитівно, до себе — мовив господар, оддаючи дитину бабусі. — Бач, воно мужика боїться! Сказаьо, княжа! — додав він, гладячи дитину по голові своєю кістлявою та широкою рукою.

У мене в кишені були леденці [1]). Треба мовити, що отсей продукт був у мене раз-у-раз в кишені тоді, як я їздив по Україні, бо до мого понурого земляка нічим так швидко не можна піддобритись, як приголубивши його дитину.

І я часто й не без користи вживав цього заходу. Я дав дитині леденець. Воно спершу подивилося на мене своїми незвичайно великими очима, потім мовчки взяло леденець і, усміхаючись, засунуло його в свої рожеві губинята.

Тут можна стало близче подивитися мені на дитину й на бабусю. Бабуся здалася мені живим малюнком Жерар-Доу, а дитина була сущий херувим. Мене вразила чиста, тонка краса дитини; мої очі зупинилися над тим прегарним творінням. Бабуся однесла дитину геть і перехрестила; мабуть, щоб не зурочено, а господар, підійшовши до мене, мовив:

— А що? хиба не панська дитина?

— Прегарна дитина, — одказав я і дав дитині ще одного леденця.

Знати було, що мій гостинець задовольнив господаря: він, підійшовши до бабусі, мовив:

— А скажи лишень моїй старій, чи не знайде там вона чого нам підвечеряти? Та може, коли не лиха буде, то й теє... по чарці. Догадуєтесь, Микитівно? — і, повернувшись до мене, додав: — Ми, добродію, люди прості — не маємо нічого такого солодкого, ні того чаю, ні того сахару, а так собі, по простому.

Бабуся вийшла з хати, а господар, з дитиною на руках, підходячи до мене, мовив:

— Отепер подивіться на неї, добродію! Правда, що гарне? — сказано: »княжа«.

— Яким це побитом князівська дитина опинилася

---

[1]) Леденець — карамельки, цукорки.

у вас? — роскажіть мені Бога ради — спитався я, дивуючись.

— Нехай вам, добродію, про це Микитівна розкаже, бо тут, не вам кажучи, була суща кумедія, а вона його мати... та я не розкажу, як воно там вигоріло, мене тоді й дома не було, то я й не бачив; нехай Микитівна сама розкаже: вона бачила, то вона й знає, як воно діялося.

Тим часом бабуся прийшла в хату і поверх килима накрила стіл білою скатертиною; достала з полиці восьмикутну розмальовану пляшку з горілкою, чарку і поставила на стіл, потім на деревляній тарілці, теж розмальованій, принесла паляницю і чабака[1]), покраяного на шматочки.

Все це вона зробила тихо, так поважно, що, дивлячись на неї, можна було запевне мовити, що вона зросла й зостарілася не в мужицькій хаті. Далі взяла вона на руки дитину й одступила геть, а господар мовив до неї:

— Микитівно! як уложиш дитину спати, так заходь до нас; нам треба буде де прощо у тебе розпитати. Та кажи там моїй старій, нехай нам вечерю готує, та не галушки, або куліш; бачите, що у нас чужі люди.

Бабуся вийшла з хати, а він мовив у слід неї:

— Зайдіть же до нас, Микитівно, як упораєтесь!

— Добре, зайду, — одказала вона з сіней.

Випивши по одній, а далі й по другій, господар став більш говірким, та так розбалакався, що, й сам того не спостерігаючи, розповів мені своє життя. Між иншим розповів, що як ще він парубкував, так був у погонцях під Французом і вернувся з Німеччини голий-голісінький, з одним батогом в руках, а потім пішов до пана в найми; далі розповів, як він працею та розумом багатів, і з голоти-сироти зробився першим госпо-

[1]) Риба.

дарем у селі. Одно слово: за годину я, не розпитуючи, знав уже усю його найтайнійшу історію. Але що мені найбільш сподобалося, так те, що він, розповідаючи історію звичайну, немов мимохіть зачепляв свої події велетенські, не бачичи в них нічого незвичайного. Тимчасом бабуся принесла нам вечерю і сама з нами повечеряла. По вечері господар, помоливши Богові, повернувся до бабусі й мовив:

— Тепер, Микитівно, розкажіть нам про свою княгиню, як воно там у вас діялося; та спершу наточіть нам в кухоль сливянки; воно, знаєте, веселійше буде слухати.

Хвилин може за пять бабуся вернулася в хату з чималим шкляним глечиком у руках, постановила його на стіл, сама сіла на ослоні. Трохи помовчавши, вона зітхнула й мовила:

— Про це безталання, Степановичу, про цю тяжку, гірку долю я готова щодня, що-години розказувати цілому світові, щоб увесь світ знав про ці сльози гіркі та кривав! тай карався ними.

Бабуся зітхнула. Ми випили по чарці сливянки, а бабуся, утерши сльози, мовила:

— Не вмію вам сказати, скільки тому минуло літ, але було це давно, ще до Француза, я тоді була ще стригою, як небіжчик Демян Хведорович, царство йому небесне, вернувся з під Француза. Вони служили десь в козаках, а в яких суще, того не вмію вам сказати; знаю тілько, що в козаках, і більш нічого. Свого татуся, Хведора Павловича, царство йому небесне, вони не застали живим. Оглядівшись коло господарства, полагодили, що треба було полагодити, а чого не треба було, то й так зоставили. Тоді-ж ото вони збудували і оті два вітряки, що на горі стоять. З усього добра вітряки тілько й зацілили. Збудувавши вітряки, заходилися свататися. Аж за Остром, у якогось Солонини, висватали Катерину Лукіянівну; на весні ото посваталися, а після

першої Пречистої й побралися. І пів року не був женихом, голубонько мій! Після весілля мене взяли до двору в покої. Довго я плакала та нудилася за своїма кревними, а потім, як підросла, то й привикла. Другого чи третього року, здається — третього, послав їм Бог дитину: Катериною охрестили, а мене приставили до неї за няньку. З того часу і по цю люту пору я ні на одну годину не розлучалася з моєю безталанницею: у мене на очах зросла і заміж пішла і...

— Та годі вам плакати, Микитівно! — промовив господар з почуттям, — на все те воля Божа; слізми тілько Бога гнівите...

Бабуся трохи помовчала, а далі знов мовила:

— А що за господар! що за добрий пан! душа у його праведна була. І все пішло прахом... Отсе було Катеринич, небіжчик вже, приїде до нас з Київа да тілько дивується! А вже він такий був, що марне нікого не похвалить! Та правду мовити, було чому й дивуватися. У селі усіх на всіх сорок хат, а подивилися-б ви, чого в тому селі не було! І стави, і млини, і пасіки, і винниця, і бровар, і скотини ріжної; а в коморах! Господи! хиба тілько пташиного молока бракувало, а то все було. А на селі, по улиці так любо й пройти! Хати чисті, білі; здавалося, що у нас на хуторі вічно субота великодна: люди ходять собі по улиці, або сидять по під хатами з'обуті, одягнені; дітвора бігає в білих сорочечках, немов янголятка Божі! Ох-ох! і де воно все поділося! Правда, й Катерина Лукіянівна була хазяйка, та всетаки не те, що він. Бувало отсе що Божої неділі, або на свято яке покличе небіжчика отця Кипріяна на »Отче наш«[1]) та й постановить 12 графинчиків, усе з настоянками ріжними. А о. Кипріян, царство йому небесне, на Отче наш випє чарочку з

[1]) Се-б-то на перекуску: благословляючи її, піп читав Молитву Господню; звідціль і пішло—»на Отче наш«.

каждого графинчика, а як дійде до останнього, то й промовить: »от оце добра горілка! її й будемо пити«. Правду мовити, усі горілки були однаково добрі, та він, небіжчик, такий вже чудний був, любив иноді, царство йому небесне, й пошуткувати.

— Чудний, таки чудний був небіжчик, мовив господар, наливаючи в чарку сливянки, — а що-б сказати — пяного, так я його ні во-вік не бачив. Бог його святий знає, як воно так; чи то вже дасть Бог людині таку добру натуру, чи сам вже чоловік так себе приспособить. А що, Микитівно, коли-б і ви з нами випили чарочку сливяночки, може-б воно полекшало.

Бабуся не взялася до сливяночки і, трохи помовчавши, розповідала далі:

— Катерині Демянівні йшов уже другий годочок, як вона вперше на ноги стала. Я привела її за рученьку до гостинної кімнати, де вони в-ранці чай пили. Господи! що тут було радощів, так і не сказати! Катерина Лукіянівна взяла її до себе на руки, поцілувала й промовила, що ні за кого в світі не віддасть її заміж, хиба за князя, або за єнорала. Ох-ох! так воно й сталося на наше безголовя. А які люди присватувалися! так ні! дай їй князя, або єнорала... от тобі й князь!...

— Нічого казати, хороший! — перебив господар, дав він їй, бідній, себе знати.

— Стала вона, ота дитина, рости, стали її учити, спершу грамоти, а потім і — Господи! чому тілько вони її не вчили! Аж жаль було дивитися на бідолашну дитину: і шити, і гаптувати, і прясти, і нитки сукати; а раз якось батько послав її навіть корів доїти. А вона — мати — було часом накинеться на його: »Що ти робиш, каже, з бідною дитиною? Хиба ми її за мужика готовимо?« А він на те: »Може й за мужиком доведеться жити; будуччини не вгадаєш«. Тоді вона: »Ти-б краще для неї справив у Київі фортепяни«. Купили й фортепяни на контрактах; привезли й учителя: не

вмію сказати, чи він Поляк був, чи Німець, не скажу; тілько по нашому не вмів він говорити. Як вимовить бувало слово, так слухаєш та регочешся. За рік, чи два він вивчив її грати на фортепянах. Вже було як і заграє моя лебідонька! сидиш, слухаєш, слухаєш, та й заплачеш, а вона візьме та й перемінить пісню, та як утне горлицю, або метелицю! Не витерплю було я, грішна! як візьмуся в боки, та як піду, як піду! аж поміст під ногами гнеться, а вона грає та регочеться. Раз якось на цьому застала нас пані, та як гукне на нас: »Ти що отсе робиш! Хиба тому тебе вчили грати! струмент тілько псуєш своїми мужицькими піснями! А ти, циндре! — це на мене, — не знаєш, де корів доять, так знатимеш«. Я, звісно, перелякалась, стала собі в куточку та й дух притаїла, наче мене й у світлиці нема.

— А ви таки, Микитівно, були колись, нігде правди діти, добре дзендзюриста, — озвався господар, наливаючи чарку сливянки.

— Прости мене, Господи! — сказано: молодість, а за-молоду чого не трапляється! Бувало, як моя пташечка Катруся, зовсім виросла, так як полягають пани по вечері спати, ми й підемо потихоньку в сад, гуляємо, до самого світу гуляємо! А місяць так тобі світить, неначе в день! А вона ще візьме, та й заспіває: »Не ходи, Грицю, та на вечерниці!« тихо-претихо, та солодко, так би, здається, до самого світу усе-б слухала її та слухала.

— Памятаю, добре памятаю, — перебив господар: раз іду я в ночі повз ваш сад, чую: щось співає, тілько не »Гриця«, а якусь иншу пісню; я й зупинився, та ніби прикований до тину й простояв до самого білого дня: нічого казати, пречудесно було слухати, як вона співала.

— А в-ранці, чи спала, чи не спала, порхне наче та пташка, та й знов веселиться, і ніхто опріч мене не відає, що в ночі діялося... Еге! Бідна головонька моя! трохи, трохи не забула: тут, голубята мої, є недалеко

від нашого села біля Трубайла хутір Ячного. Ви, Степановичу, знаєте самого Ячного? Він і досі ще, Богові дяка, живий і здоровий... а що вже за господар, так і небіжчикові нашому, Демяну Федоровичу, не уступить. Правда, у його на всьому хуторі тілько десять хат, так за те-ж і хати! за те-ж і люди! Що хата, то й семя душ з десять. Звісно, в добрі та в розкошах живуть; у самого майора ставочок, млиночок, садочок, а дімок, наче та писанка: чепурненький, біленький, дивись тілько на його та любуйся. А що-ж би було, коли-б у його ще й господиня була жива!... а то він сам за всіх господарює. Правда, був у його синок, та то що?! Дитина ще, тай та зросла не на очах, а десь в школі було, не тямлю, чи в Київі, чи в Ніжині. А були вони з нашим небіжчиком великими приятелями: коли не наш у його, так він у нашого: куска хліба не з'їдять нарізно, усе в-купі. На святах приїздив до його гостювати і син його зі школи, та тілько слава, що приїздив до батька, а в нас було й днює і ночує, усе було з моєю Катрусею і в полі, і в саду, і в покоях: одно без одного нікуди, а я було дивлюся на їх та й гадаю: от зросте парочка, так на предиво! Вони просто одно для одного й на світ божий родилися. Так гадав і майор, так гадав і наш Демян Федорович, а про дітей вже нічого й казати! Та всі так гадали, тілько Катерина Лукіянівна не так гадала. Вона спала й бачила зятем або князя, або єнорала, а про кого иншого й думати не хотіла. А отсе було, як прийде час виряжатися йому до школи, так Катруся моя вже за тиждень починає плакати, а коли він зовсім вже поїде, вона в постіль ляже й довго після того нічогісінько ні їсть, ні пє: Господь її знає, чим вона й жива була. Так то вони, мої голубята, росли й виросли в-купі та й покохалися собі на безголів'я. Господи! я вже в домовину дивлюся, а як нагадаю про їх, моїх пташенят, так ніби знов помолодію! Бувало отсе вже саме перед тим, як треба їм розлучатись, зійдуться собі

в садку, постануть де-небудь під липою чи берестом, обіймуться, поцілуються і довго, предовго дивляться одно на одного в вічі, а сльози з очей, наче ті перли, котяться. Мабуть чули вони, серденята, що не дадуть їм жити одному для одного.

Ото-ж і скінчив він свою школу. Губернатор Катеринич, тепер вже небіжчик, взяв його до себе у Київ, до якогось там суду приділив його, не вмію вже вам того сказати, до чого він там його приставив. Перебув він там рік у тому суді, чи в палаті, а на другий приїздить до нас у гості й давай сватати Катрусю. Демян Федорович, царство йому небесне, зразу згодився і каже, що кращої дружини нашій Катрусі не знайти й за морями. Воно й правда. Так що-ж! Сама — це-б то не Катруся сама, а сама Катерина Лукіянівна уперлася й руками й ногами. — »Що це таке! — гукає було: — щоб я свою єдиначку видала за якогось хуторянина, за гречкосія! Ні, во вік! Краще в домовину її положу, ніж бачитиму її, мою любу Катрусю, на хуторі Ячного! Що вона там робитиме? Индиків годуватиме, та гусей заганятиме!... Ні! не на те я її на світ породила, не для хутора Ячного я її виховала!« — Погукає отак та й замкнеться в своєму покою на цілий день. А він сам коло неї і сяк і так, ні! хоч і не підходь! — одно своє вона провадить: князя, або єнорала та й годі! Раз небіжчик Демян Федорович хотів звінчати їх вже без її волі, та мабуть не судив Бог зробити йому таке добре діло. Вернувшись з Київа, об Різдві, він занедужав, а на средохрестя і душу Богові віддав! Господи! і тепер страшно нагадати, як він її, вже лежачи на Божій постелі, благав не видавати Катрусі ні за князя, ні за єнорала, а одружити її з молодим Ячним, або з ким иншим, та аби тілько з рівнею.

Ні, таки ні! — поставила на своїому! Наче на гріх, саме в чистий четвер вступила в Козелець драгунія: розвели її на постой по хуторах та по селах на

ціле літо. Що то за драгунія була! бодай вона ніколи до нас не верталася! Дала таки себе в тямки ота проклята драгунія! Чи то одна чорнобрива умилася слізьми, провожаючи оту бісову драгунію! В самому тілько нашому селі лишилося чотири покритки, а що то в Оглаві, або в Гоголеві? Мабуть там їм і ліку не зведеш!

— Ой! лихо нам, лихо нам з тими драгунами! — промовив господар наливаючи чарку сливянки.

— І тепер страшно згадати, — мовила далі бабуся. Раз якось у вечері сидимо ми всі троє в гостинній, я, здається, карпітку вязала, Катерина Лукіянівна так собі сиділа, а Катруся книжку читала, да таку жалісну, що я трохи-трохи не заплакала: про якогось Запорожця Киршу, чи про Юрія, гаразд вже не пригадую, а тілько дуже жалісна. От вже дочиталася вона, моя рибонька, до того місця, де того Юрія Запорожця в кайдани закували і в темницю засадили, тілько ото зирк! дивимося: йде в кімнату драгун: височезний, усатий, а пика неначе те решето: гладка та червона, здавалося, червонійша від коміра, що був у його на мундирі. »Я, каже, такий і такий князь Мордатий«, а я собі думаю: ми й самі бачимо, що ти мордатий! »Я каже, скуповую овес і сіно, чи нема у вас на продаж?« Катерина Лукіянівна на те йому: »Є, каже, прошу вас, сідайте«. От він і сів собі, а ми з Катрусею зараз до другого покою, щоб там книжку дочитувати. Тілько що почала вона читати, аж іде Катерина Лукіянівна і каже: »От тобі, Катрусю, і суджений твій«. Ми як сиділи, так і обмерли! Як там воно було у їх того безщастного вечора, як там він сватався, ми про те нічого не знали. Ото-ж з того самого вечора і почав князь їздити до нас що дня, і в-ранці і в-вечері. А молодого Ячного, як приїде було з Київа, і на двір не пускали, ходить було він поза садом да плаче, а ми, дивлячись на його, й собі в сльози. Овва! не помогли й сльози, а ні — ні! На своїому таки поставила Катерина Лукіянівна: за-

раз по смерти Демяна Федоровича, на великодних святках, взяла тай посватала за князя мою Катрусю безталанну. — І таки справді безталанна! З усього добра, з усіх роскошів тілько й зосталося, що два вітряки, і сама ще Бог відає, чи буде живою, промовив ніби сам про себе господар, наливаючи чарку сливянки.

— От, як воно було, Степановичу: на провіднім тижні повінчали їх. Плакала вона, моя безталанниця, плакала, та що з того! Мабуть так уже Бог хотів, не замолила його, милосердного; мабуть Господь Бог люблячи карає. Другого дня по шлюбі перебрався він до нас з Козельця, а денщик у його Яшка[1]) такий бридкий (обірванець) теж з ним приїхав. Тілько й доброго було у них, що величезний білий собака кучерявий, юхтовий зелений кашшук та довга люлька. От з того дня і пішло нове господарство. —

На цім слові бабуся трошки зупинилася, помовчала, перехрестилася тай знов почала:

— Прости, Господи, мене, непрощену грішницю, за що я гужу чоловіка! він же мені нічого лихого не заподіяв. Ні, як подумаю, так він і мені багато лиха наробив. Він, прости йому Владико милосердний! — бабуся знов перехрестилася, — він душогуб! занапастив мій єдиний скарб, мою одну, єдину любов. Я нікого в світі ніколи так не любила, як мою гірку та бездольну Катрусю. Одна моя єдина радість, одно моє єдине солодке щастя було бачити її щасливою в парі. Що-ж? Сльози, сльози, сльози та сором! А все мати, усьому лиху причиною рідна мати! Ба! заманулося свою доню єдину побачити княгинею! От тобі й княгиня! любуйся тепер на свою княгиню! любуйся тепер на пречудесне своє село, на свій сад зелений, на свій будинок! Любуйся, Катерино Лукіянівно! любуйся на свої хороші вчинки! Ти, ти одна отсе все накоїла!

---

[1]) Яков.

— Та цур їй, Микитівно! не згадуйте про неї, нехай їй лихо сниться! розказуйте, що там далі було, — мовив господар.

— Ох! я не тямлю, як його й розказувати, бо тут піде таке страшне та погане, що гріх і подумати, а не то що розказувати.

— Розказуйте вже, Микитівно, до краю, а то не треба було й починати, мовив господар, наливши чарку сливянки і підносячи її бабусі.

— Дякую, Степановичу! — спасибі вам, я вже моїми слізми пяна.

— А не хочете, то як хочете, ми з добродієм випємо, а ви тим часом розкажете, як воно почалося у вас те нове господарство, — промовив господар, частуючи мене сливянкою.

— А почалося воно так, — промовила бабуся... і, помовчавши, майже скрикнула:

— Ну, повідайте-ж мені, люди добрі, чого цій грішниці ще не ставало? Пані на всю губу! всякого добра видимо й невидимо, в розкошах купалася! так ні! мало! дайте мені зятем князя, а то умру, як не дасте! Добула, виторгувала, купила собі князя, продавши свою доню єдиначку. Ой, матірки, матірки! мабуть забуваєте ви про те, як страждаєте, родячи дитину, коли так дешево продаєте її... а вона-ж вам так дорого обійшлася!

Бабуся замовкла, а господар мовив:

— Так то воно так, Микитівно, та ми все таки не відаємо, як у вас почалося нове господарство.

Бабуся спокійно мовила далі:

— Почалося воно, Степановичу, з того, що князь в покоях собачню завів... от як почалося нове господарство!... Що дня божого пішли бенкети; за димом з тютюну світу божого не видно було, а вже про инше й мовити нічого. А ще як покличе було до себе на полювання усю драгунію з Козельця, то й не приведи, Господи! Заїдуть пяні, брудні, гидкі такі, що не при-

веди, Господи, щоб і в сні такі привиділися. Та ще кожен візьме собі по денщику, такому-ж бридкому, як і сам. Та не день, не два, не три, а цілий тиждень гостюють. А чого вони за той тиждень накоять в домі, так і розказувати соромно! Свинюшник зроблять! чисто свинюшник! Цілий місяць після їх було миємо, та куримо. Отут то я довідалася, що воно таке ота драгунія! А Катерина Лукіянівна дивиться тілько на них та всміхається і більш нічого! Не минуло й місяця, як він все вже прибрав до своїх рук. Ключі від комор та від льоху були у поганого його Яшки; коли чого треба навіть Катерині Лукіянівні, то треба у Яшки прохати. Отоді то я вперше заплакала, отоді то я побачила нашого князя таким, яким треба було бачити його матері ще до шлюбу. Але-ж вона гордуха й виду того не подавала, що все те бачить; а дійде до скруту, стане їй не в моготу, вона й тоді, хоч через велику силу, усміхнеться і поверне все на жарти. А Катруся, бідна моя Катруся! сидить собі в покою, та річкою розливається... А він!... та чи один же раз таке траплялося! Приїде з Козельця опівночі, пяний, привезе жида з цимбалами, та усіх на ноги підійме: »Танцюйте, — гукає, — танцюйте, хахлацькі душі, а ні, то всіх вас передушу!« Ми з Катрусею утечемо собі: літом в сад, а зімою не раз ночували в мужицькій хаті...

— Чудним мені здається тілько ось що — перебив господар: — чому ви не догадалися пяного його задушити, тай сказати-б, що вмер з перепою, або просто, що згорів з горілки...

— Е! так думаєте! — легко воно сказати!... а гріх, а суд страшний, Степановичу! Ні, нехай собі вмірає своєю смертю. Господь йому і суд і кара, а не ми, грішні.

— Та воно то так, Микитівно, але трапляється ще і ось як: одному розбишаці на сповіди у Київі чернець задав таку покуту: »Візьми, каже, непрощений гріш-

нику, два камні, звяжи їх до купи ремнем-сирицею, перекинь через плечі, коли ремінь нарветься, тоді гріхи твої прощені будуть«. Ото-ж і йде він з тими камнями через гробовище тай бачить, що на свіжій могилі блудний син матір свою проклинає. Господи! каже той розбишака, послав я на той світ не одного доброго чоловіка, дай пошлю і отсього злодюгу, що лається. Та як замордував його, зараз йому ремінь наче ножем перерізало. От що!... Ну, так що-ж там у вас далі було, Микитівно? — мовив господар, присовуючи до себе кухоль з сливянкою.

— Були, Степановичу, співи да танці, да бенкети опівночі! Добенкетувалися до того, що під кінець зіми нічого було й на стіл постановити! Драгунія, знаєте, наїде голодна така, що хоч порожну макітру їй постав, то вона з'їсть. Усе було, що не постав, вони наче мітлою зметуть, а чого з посуди не поспієш заздалегідь приняти зо столу, вони й те перебють, сказано — пяні люди. А князь сидить собі за столом, в долоні плеще, да гукає: ура! Спершу я не розуміла цього слова, думала, що він гнівається та гостей своїх лає а виходило, що він радіє тому, що гості добро його нівечать. Отак вони цілу зіму просодомили та прогоморили. А на весні дивимося: наше поле не зеленіє, ні трава, ні жито, ні пшениця не зеленіють. Прийшли й зелені свята, а поле чорне, наче на йому нічого й не сіяно. Вже й молебні правили, і воду в криницях святили, — не помогло! нічого не посходило. Ярину посіяли, та зерном в землі погибла... Люди заплакали, скотина з голоду заревіла, нарешті й собаки заскиглили, завили й порозбігалися. Господь відає, звідкіль взялися вовки, та і в день і в ночі так і ходять по селу. То було всесвітнє лихо. А нам лихо вдвоє: раз те, що люди на селі пухли з голоду, гинули, немов собаки ті, без сповіді, без св. причастя; отець Кипріян і собі занедужав... А друге наше лихо, що князь нічого цього не бачить:

закличе до себе свою драгунію і з людьми і з кіньми і з собаками тай контентує їх цілий місяць, а про те йому й байдуже, що у мужиків ні однії вкривлі не лишилося на хаті, усе скотина пообїдала, у лісі не стало ні одного дерева живого, і дуб, і ясень, і клен, і осика, та на що вже верба, яка гірка, і її люди поскоблили та поїли. Ох Господи! Що то Бог робить з чоловіком! Глянеш було, зовсім не чоловік ходить, а щось страшне, звір якийсь голодний; без жаху й подивитися на його не можна!... А діти!... бідні діти! просто пухли з голоду, лазять було серед улиці, наче цуценята, та тілько й чути від них одно слово: »папи, папи!...« Ви може собі гадаєте, що хліба в нас бракувало? Де вам! в скирдах та по коморах миші його їли, літ на пять вистачило-б прохарчувати не тілько наше село, а цілий Козелець! Так що-ж ви робитимете, коли не давав людям: краще, каже, я попродаю, як подорожчає, а люди нехай дохнуть, од них користи мало!...

Катруся моя люба заікнеться було слово промовити за людий, він на неї, немов на свого білого собаку, як гукне: »Мовчи, наче я не знаю, що роблю!« — Вона й замовкне: піде до другого покою та в сльози, а я, дивлячись на неї, й собі! Що то вдієш з ним! сказано — звір, а не людина! Господь її знає, як вона те виносила. Вона тоді вже ходила з оцією самою дитиною, що ви сьогодні бачили... А коли було він пяний засне, вона, дріжачи, тихесенько прийде повз його до свого покою, впаде там на вколішки перед образом Скорбящої Божої Матері, та так молиться, та так плаче, так гірко да тяжко, що я ніколи в світі не бачила, щоб люди так плакали. Мені було аж страшно стане. Коли-ж було він з своєю драгунією поїде на полювання, ми наберемо по мішку хліба печеного та й... я-ж було й кажу їй: »Не беріть, не підіймайте через силу, самі ви бачите, яка ви... я й сама понесу«. А вона на те: »Нічого, Микитівно, нічого! ти тілько вказуй мені, у

кого є маленькі діти да старі немощні люди...« От ми й підемо по хатах! Господи! чого я там не надивилася! Голодна мати рве кусок хліба з роту своєї умираючої дитини! Мені здається, і вовчиха цього не зробить! О, що значить голод!... Заходимо раз до однієї хати: доки на світі живу, цього не забуду!... Відчинили ми двері, так на нас і пахнуло пусткою! Входимо, бачимо: серед хати на долівці лежать двійко худих-прехудих дітей. Одно вже зовсім конало, друге ще губинятами ворушило; біля них стоїть мати: худа, простоволоса, бліда, в розірваній сорочці і без запаски. А очі у неї такі страшні, що й Господи! дивиться вона їми ні на дітей, ні на кого, а так собі, хто його зна, на що вона дивиться! Ми зупинилися на порозі, а вона ніби глянула на нас і закричала: »Не треба, не треба хліба«. Я достала з мішка шматок хліба і подала їй. Вона мовчки вхопила його обіруч, затремтіла, піднесла до рота мертвої дитини, а потім зареготала... Ми вийшли з хати...

— Ви, Микитівно, багацько таки де чого бачили на своєму віку, — промовив сердешно господар:

— І не кажіть, Степановичу! Не приведи, Господи, нікому бачити того, що я бачила.

— Господь його милосердний знає, — мовив господар до мене, — як воно усе на світі так хитро та мудро. От скажу хоч і про себе: Господні руки мене на ноги поставили. У мене хліба й свого таки доволі було, а то ще в людей прикупив, ніби знав, що буде недорід. Ото-ж, як прийшов голодній рік, до мене усі й сунули по хліб; я продавав в четверо дешевше, ніж пани жидам продавали, і зібрав добрячу копійчину! Чумаки мої одну зіму зімували на Дону з худобою, а другу перезімували за Дніпром, там голоду не було. От слава Богу — чумаки мої вернулися живі й здорові, ще солі й риби навезли, а хліб святий я дома попродав, от у мене й гроші є і скотина, слава Богу, жива!... Так то діється в світі! дивно так!

— Такий вже ваш талан, Степановичу! — мовила бабуся зітхаючи: за те вам Господь і посилає, що ви в нужді людий не забуваєте. От хоч і тепер: коли-б не ви — де-б я притулилася з сиріткою! Хоч з гори та в воду!

— Господь з вами, Микитівно! Ми свої люди! з ким же нам і поділитися, як не з вами! А тим часом розказуйте, Микитівно, далі, а то нашому гостеві може спочити треба.

— Так ото, сяк чи так, минуло літо, а осени ми й не бачили. Зразу лягла зіма, да така люта, у купі голод і холод завітали до нас. Ліс увесь обідраний, висох, а князь заборонив його рубати на дрова. Хто, каже, хоч гіллечку зрубає, того в могилу зажену! Ліс, каже, слабний, сухий, літом приймуся собі будувати палати. Я люблю простір, мені треба дворець, а не хата хахлацька, отака, в якій я тепер згинаюся, немов собака в конурі. А люди бідні мерзли й мерли; що ти з ним вдієш? сказано — пан! Що хоче, те й робить. На першому тижні, в пилипівку, Катерина Лукіянівна родила; мамки не хотіла взяти, сама годувала свою дитину. Небавом після хрестин поїхав він в Козелець до товаришів; гостював там цілий тиждень. Ми без його трохи спочили, слава Богу; аж ото в ночі, ми вже спати полягали, вертається він, гуркотить в двері та кричить. Я швидче одчинила двері, достала огню, дивлюся, аж з ним якась женщина в офіцерському убранні. Він як гукне на мене: »Чого ти очі вирячила? Пошла вон, дура!« Я й пішла до свого покою. Другого дня, за часом, він і каже Катрусі:

— Знаєш, серденько, який сюрприз зробила мені сестра: не написавши до мене ні слова, взяла та й приїхала. От така шелихвістка. Та ти собі подумай тілько: на перекладних приїхала — просто гусар-баба. Учора, подумай собі, підхожу я до почтової станції, дивлюся: стоїть біля воріт тройка коней, зовсім вже

готова. Я зупинився, а ну, думаю, подивлюся, хто такий їхатиме. Дивлюся, виходить дама. Я, знаєш, трошки тає... Ти вибач мені, серденько, така вже клята навичка... дивлюся, подумай, яка радість!... то була моя сестра... Ну тут ми кинулись один до одного на груди.

— А я й не знала, що в тебе є сестра, промовила Катруся.

— А як же, є та й не одна ще, а дві. Одна за графом Горбатовим, вона раз враз живе в столиці, — при дворі. Вона-б теж до мене приїхала, да знаєш, не можна, вона дуже замітна. Я тебе зараз, серденько, з своєю сестрою познайомлю.

Неначе те полотно зблідла моя бідна Катруся. Вона запевне спостерегла, що то за сестра. За хвилину він привів ту сестру; не тямлю, чи молода, чи стара: за білилами та за румянами не можна було розпізнати.

— Отсе, каже, княжна Жюлі Мордатова. Вона так юрливо уклонилася, щось таке промовила по-московськи, чи може по-польськи, нічого я не розібрала, і Катруся, здається, теж, бо й головою до неї не кивнула, а тілько ще гірше зблідла.

— Ти вибач їй, моє серденько, вона в мене ще інститутка, по-московськи майже слова не вимовить, та бач, у тому високому світі жадної потреби нема на московську мову. От хоч про себе скажу: до двацяти літ я не вмів двох слів по-московськи промовити. У нас в Грузії так само, як і в столиці: ніхто по-московськи не розмовляє, все по-французьки. Аж ми й своє малесеньке пошлемо у столицю, в інститут? Правда?

Катруся не спромоглася більше терпіти. Мовчки встала вона й пішла до діточого покою. Я за нею, а Катерина Лукіянівна лишилася зо своїми князями...

Щаслива-б я була, Степановичу, коли-б забула те, що у нас діялося в домі, але-ж Бог мене покарав, не знаю, за що, наділивши мене доброю памяттю. Після тієї клятої сестри я ні на одну хвилину не зоставляла

Катрусі, та й вона, моя безталанниця, з того часу не виходила з свого покою. Господи, свята-великомученице Катерино! Чи ти мучилася так, як мучилася моя бідна Катруся? І день було плаче і ніч плаче, — я вже не тямила, що з нею й робити. Ото-ж вона плакала, плакала та й почала вже в умі мішатися. Я хотіла дитину від грудий відлучити, не дала.

— Помру, каже, вкупі з нею, нехай мене з нею в одну труну положать. Нехай, що хочуть, роблять, а я дитину нікому не дам.

Що-ж мині було робити? Я так і зоставляла; дивлюся тілько та плачу. Катерина Лукіянівна те-ж було зайде до нашого покою, гляне на свою княгиню та й не витерпить: хоч яка вона горда була, а заплаче та й вийде з покою. А поруч у других покоях пісні та музики, наче де в шинку на перехрестному шляху... Ота сестра його була жидівка, Хайка. Носиться вона з драгунами, співає, танцює, да такі вихиляси виробляє, що аж гидко... Навіть люльку курила.

Катруся моя бідна спершу вдавала, що нічого не бачить і не чує, а потім вже їй сердешній не в моготу стало, та що ти робитимеш з таким виродком! У нашої сестри, сказано, тілько сльози, самі сльози, нічого більш не зосталося, а сльози що? вода! Ох! не одну річку вилила вона цієї гіркої води, а йому байдуже! Инколи зайде до неї, та ще й питається: »Як себе чуєш?« наче йому повилазило, не бачить, що її ледве ноги носять. »Чи не послати, дружино моя, в Козелець до лікаря полкового?« — »Не треба«, промовить вона та й замовкне. — »Ну, як собі знаєш, це твоє, а не моє діло, я до твоїх діл ніколи не втручаюся«, промовить і піде собі, стукнувши дверми. Тілько нам і світу Божого видно було, як він поїде куди небудь тижнів на два, або на три до своїх товаришів-драгунів. Тоді ми без його підлоги повимиваємо, вишкребимо, покої трохи попровітрюємо, а то просто стайня стайнею. Раз якось вернувся

він у ночі і привіз другу »сестру«, вже не жидівку, а Польку чи циганку, хто її знає, тямлю тільки, що була вона чорна: хотів і цю знайомити з Катрусею, але Катруся його й до покою не пустила. Зіма підходила вже до кінця. Саме на середохресті зібралися наші люди та й прийшли громадою прохати хліба в зерні на насіння, кажуть: коли Бог вродить, семерицею вернемо. Куди тобі! слова вимовити не дав! З очей прогнав їх бідних, та ще й собаками нацькував. Хотіла заступитись за людей Катерина Лукіянівна, так він на неї як гукне: »Мовчіть! я сам знаю, що роблю! я до ваших чепців, да до спідниць не втручаюся, прошу і до моїх діл не втручатися«! Та, це промовивши, зараз покликав Яшку й сказав запрягати троє коней, що-б їхати до своїх драгунів.

Поїхав. А Катерина Лукіянівна пішла до клуні, щоб вибрати стіг жита й пшениці да вспіти змолотити мужикам на насіння. Гадала вона, що він звичайно довго не вернеться. Подивилась коло клуні: половини скиртів нема! Де-ж вони поділися? питається вона у токового. А токовий каже, що князь попродав жидам, і солому й полову, все попродав жидам а це-ж, звістно, солому драгунам, а полову нашим-же таки мужикам, а вони бідні й соломі раді-радісінькі! Катерина Лукіянівна вибрала одну скирту жита, а другу пшениці й веліла мужикам молотити: »та швидче, каже, молотіть, а то вернеться князь, так не дасть вам нічого«. Так воно й сталося. Другого дня, тільки що розпочали молотити, аж їде він. »Що ви робите, сякі-такі! гукає на їх: як ви посміли, хто вам велів?! Я вас!« Да як вихопить у візника нагайку, та як кинеться молотити молотників — нікого на току не зосталося, усі повтікали. Вже ж і Катерині Лукіянівні перепало: бідна, вона три дні з ліжка не вставала. Після цього він аж до самих зелених свят нікуда не їздив, усе дома бенкетував. А на саму зелену неділю поїхав кудись з своїм Яшкою. Кате-

рина Лукіянівна знов послала за мужиками й веліла їм намолотити скілько небудь ярини на насіння, бо, дякуючи Богові, дощ перепадав, і земля добре таки зазеленіла. Тілько що взялися молотити просо та гречку, аж вертається він, а з ним драгунії видимо — невидимо, немов та орда за Мамаєм рине: хто на мужицькому возі, а хто верхи, охляп без сідла, а бідні денщики пішки, босоніж, тілько з люльками та з капшуками плентаються за своїми драгунами. Тілько що переступив поріг, зараз кликнув свого Яшку, каже, щоб о 3 годині обід був на 50 осіб, а вечеря на сотню осіб. І обід і вечерю прилаштуй в саду; »годі, каже, нам в отцій стайні валятися, можна тепер і на підніжний вийти«. Та червінцями так і брязкає в кишені. »Да слухай, каже, звели прикажчикові, що-б в ранці усіх мужиків вигнав хліб молотити, треба увесь перемолотити, скілько є«. Отоді ми догадалися, звідкіль у його червінці взялися. »Не вже-ж таки він увесь хліб продав, каже Катерина Лукіянівна що-ж бідні люди діятимуть?«

А драгунія тим часом, з усією мізерією своєю, не заходячи до покоїв, прямо в сад, попростягалася на траві, люльки курить, та сквернословить, аж доки не звеліз він винести у сад горілку. Усі столи, стільці те-ж повиносили в сад; велів був і з спальні усе повиносити, та ми замкнулися і не пустили до себе. Він вилаявся по своєму, по московськи, та й лишив нас. Доки готовили обід, драгунія пила горілку. Горілку розстановили в пляшках трохи що не біля кожного дерева; пили, в карти грали; наш князь те-ж пив і грав; усі червінці, що взяв у жида на задаток за проданий хліб, програв; тоді — карти об землю і вийшов із за столу, а товариші у слід його зареготалися. Все оце я з вікна бачила.

Вже смеркалося, коли Яшка з денщиками почали лаштувати обід: постановили столи, на столи положили дошки, прості дубові дошки; вкрили їх полотном, бо

у нас хоч і була довга скатертина, та Катерина Лукіянівна не дала, щоб пяні гості не понівечили, а скатертина коштовна. На столі в трьох місцях постановили свічки, а щоб ще виднійше було, по обох кінцях столу постановили бочки з під смоли і запалили їх. Тілько що драгунія сіла за стіл, де не взялися полкові музики та як утнуть! — аж земля задріжала! Не переграли ще вони і одного маршу, дивлюся, клуня наша горить. Смоляні бочки так і сиплють іскрами на скирти та на клуню, а гості, звичайно пяні, дивляться, регочуться та гукають: ура!

— Катрусю — кажу я — серденько моє, гляньте?! клуня наша горить! що-ж робитимемо? Дивимось, а вона нежива. Я до Катерини Лукіянівни, і та без памяти лежить; я на неї пирснула холодною водою: очуняла.

— Рятуйте — кажу — Катрусю з дитиною, а то згорять. Скирти вже всі загорілися, от-от і до дому добереться. На силу, на силу ми її привели до памяти та під плечі вивели з дому. Я хотіла дитину від неї взяти, так де! вона її з рук не випустила, тілько шепче: »Не дам, нікому не віддам, я сама її поховаю.« Ми перелякалися! — так якось страшно вона шепотіла. Ми повели її через греблю, прямо до вас, Степановичу, в хату: дай вам Боже здоровля! вже з вашої хати бачила я оте прокляте пожарище. Господь його знає, з-відкіль і вітер той взявся; снопи з скирти так прямо на будинки летять... а як зайнявся будинок, вітер ніби трохи перемінився, повернув на хати. За хвилину усе село запалало. — Пропали ми, кажу я до Катрусі; а вона бідна лежить, та тілько головою киває до мене і язика в роті не поверне. — Катрусю! Катрусю! — гукаю я; не чує вона. Я з того ні жива, ні мертва, — Катрусю! — ще раз гукнула. Вона як скочить, подивилася округ себе, та як кине на долівку свою дитиночку, як закричить несамовито, почала волося на собі рвати!... Бачу

я, що вона не в своєму умі, винесла я дитину до другої хати, а її ми з Степановичем сяк та так утихомирили, обгорнули її в рядно, тай почали лити їй на голову воду холодну. Прийшла вона в себе та й каже: »Не буду, не буду«, а чого — не буду — й сама не тямить. Потім зареготала, перегодом почала співати, да так жалістно заспівала, так страшно, що ми аж з хати повибігали. Отак промучилася вона до самого світу. Перед зірницею трохи втихомирилася, а я тим часом сіла біля вікна та дивилася, як наше бідне село догоряє! Тілько де-не-де дим вився в гору... більш нічого не зосталося. І будинок, і кухня і все село пропало, зосталися димарі та печі з панського будинку; а з мужичих хат і того не зосталося, бо у них димарі не з цегли. Сад та й той почорнів від диму: стоїть собі осторонь, такий чорний та страшний, що й дивитись на його боязко. Заплакала я, грішна, дивлячись на пожарище!... Що будемо робити? На все Його свята воля!

Разбудила я Катерину Лукіянівну й кажу до неї: »Що ми тепер робитимемо? куди ми дінемося з нашою Катрусею? де захисток знайдемо?« — »А хіба що?« каже вона. »А те, кажу я до неї, що Катруся не в своєму розумі, збожеволіла.« — »А дитина?« питається. — »Дитину, кажу, я від неї взяла, то вона трохи-трохи не задушила.«

Скочила вона та простоволоса на двір вибігла, гукає, щоб бричку швидче запрягли. Побачила, що двір чужий, вона й замовкла: подивилася на той бік греблі, охнула, затремтіла, та мов нежива і впала до мене на руки. А як очуняла, то й питається у мене: »А де-ж княгиня? (вона все її так називала), покажи мені її.« Пішли ми до комори, де була замкнена Катруся. Вхоидмо: сидить вона на долівці, в одній сорочці, розпатлана, уся немов — огонь горить, хоч в коморі було доволі таки холодно; в руках у неї зібгана сукня; вона її до грудей тулить. Подивилася вона на нас, та нищечком

і промовила: »Спить, спить, не розбудіть.« Ми з комори, страшно було дивится на неї. А Катерина Лукіянівна байдуже, і не зітхнула навіть. А вже ніхто, як вона всему лиху причиною стала.

Не осуди її, Господи, на твоєму праведному суді!

Помовчавши, повернулася до мене тай каже: »Марино! треба де небудь достати бричку і коней та одвести її до Чернигова, або до Київа. До Київа, здається, близче; але де-ж ми запобіжимо брички та коней?« »Хоч би воза якого! Кіньми, кажу я, Степанович зарадить, тілько брички у його нема, лишень простий віз«... »Попроси, каже, хоч простого воза.«

Я випрохала у Степановича, спасибі йому, й воза й коней; намостили на возі сіна, покрили ряденцем, положили її бідну на возі; біля неї сіла Катерина Лукіянівна... повезли до Київа до Кириловського манастиря... От тобі, Катерино Лукіянівно, і княгиня! Любуйся тепер з неї!

Бабуся замовкла й нишком заплакала, а господар мовив:

— Таки нічого казати: добра княгиня.

— А з князем що сталося? — спитав я.

— Господь його знає — відповіла бабуся. Перед Петром драгунія з Козельця рушила в похід; так може і він з нею... тілько ми його з тієї страшенної ночі не бачили вже.

— Добрий і князь! нічого казати — додав господар; хоч би до дитини навідався, проклятий!

— Господь з ним! нехай краще не одвідує, мовила бабуся і, виходячи з хати, побажала нам на добраніч.

Другого дня в ранці, доки мій жидок підмазував бричку та запрягав своїх сухоребрих коней, я сидів на призьбі під хатою і дивився на той бік Трубайла, на сумні останки погорілого села; мимоволі вирвалося у

мене: от тобі й село, от тобі й ідилія! от тобі й патріярхальні звичаї! О таке зривалося у мене з язика, доки бричка не висунулася на вулицю. Подякувавши господареви за його безкористну гостинність, я рушив своїм шляхом.

За кілька днів був я вже в Київі, поклонившись святим угодникам печерським, того самого дня навідався я в Кириловський манастир[1]) Овва! краще-б було не навідуватися: там я занадто вже запевнився в гіркій правді сумного оповідання цього, що так журливо повітало мене на моїй любій рідній країні...

---

[1]) В Кириловському манастирі у Київі шпиталь божевільних.

Перводрук: »Кіевск. Старина« 1884 кн. 3.

Зредаґовано на основі перекладу в виданню Д. Дорошенка: »Повний збірник творів Т. Г. Шевченка« Катеринослав 1914.

БЕЗЩАСНИЙ

I.

Фортецу О. тубольці Киргізи називають Яманкала; назва та незвичайно вірно визначає образ місцевости й фортеци. Таку безхарактерну місцевість трудно зустріти деинде. Рівно й рівно. Киргізам, звістно, це байдуже! Киргіз з таким пейзажом зрісся. Але як то воно для людини приїзжої, що звикла бачити красу й грацію навкруги себе в природі! Як то їй нараз опинитися перед суворим, одноманітним обрієм неісходимого безкрайого степу! Страх, як прикро такий пейзаж впливає на самітню душу приїзжого.

Фортеца О., як вже не можна більш, в гармонії з природою навкруги її: така-ж рівнина, така-ж одноманітність. З кольориту загального видалася тілько невеличка мурована церква, що стоїть собі на горі, та ще — уважайте! — на горі на яшмовій! Під горою, з одного боку мостяться татарські брудні саклі, а з другого інженерний двір з казематами про варнаків, против цього двору довга деревляна будівля но низька з чотирьокутними невеличкими вікнами, — то баталіонні казарми. Одним краєм казарми доходять до деревляної комори — екзерціс-гофу, а другим виходять на чотирьокутний майдан, оздоблений церквою мурованою і оперізаний нікчемними деревляними халупчинами. А де ж сама фортеца? — спитаєте ви. Ба! Я й сам два дні розпитував про це, поки на третій один старожилий порадив мені вийти в поле: тоді я й помітив невеличкий вал, а за ним рів. Рів і вал завбільшки за той рів, що у нас добрий господар обкопує свою ниву. От вам і фортеца другого

класу! Налюбовавшись до схочу на те диво фортифікації, я під-вечір вже вертався через слобідку до себе на кватиру. Звернувши за ріг однієї убогої халупчини, я побачив, що йде юрба салдатів з балабайкою і з бубоном. Проти тієї халупи салдати спинилися і поставали в-круг. Під бубон з присвистуванням залунала з натовпу весела пісня. З гурту чутно було:

— От так »поміщик«! От так дворянин! Просто орел!

Мене спинили оттакі вигукування. Я вже ладен був підійти до веселої юрби та поцікавитися, що воно за »поміщик«. Аж тоді саме круг розступився, не переставши співати. Наперед за всіх був постатний юнак, білявий у розірваній сорочці. Взявшись у боки, він витинав навприсядки.

Мене здивувала твар юнака: було в ній і щось благородне, і щось мерзене, огидливе. За натовпом не можна мені було добре розглядіти його. Пішовши собі геть, я повернувся до одного салдата, що здався мені тверезійшим за всіх товаришів; його й спитав:

— Хто ото такий так гарно у вас танцює?

— »Безщасний«, — відповів мені салдат і подався швидче за гуртом.

Якось чудно вимовив салдат оте слово »безщасний«. Мені здалося, що жовнір розумів якийсь с т а н, а не той тямок, який властиво визначає слово: »безщасний«. Потім вже я довідався, що опріч салдатів і инші так само вимовляли те слово, розуміючи те, що й салдат розумів, а коли я призвичаївся до цього слова, то й я так само вживав його. Людина сама не помічає, як вона швидко призвичаюється до людей, що навкруги її.

Впродовж цілої ночи все мені ввижався білявий молодий атлет, і вчувалися слова: »От так поміщик! от так дворянин!«

Другого дня пішов я довідатися, хто цей »безщасний«. Звісно, нічого не можна було довідатися, тому,

що не один він такий, як сказано мені, перебуває в Орській фортеці.

Було якесь свято. На безділлю пішов я повештатися по безрадісним околицям фортеци. Під-вечір, вертаючись до господи, зустрів я, саме біля цегелень, купку веселих людців з бубоном і з балабайкою. Бачу, знов тут той веселий танцюриста, і чую знову ті самі слова. Щоб і тепер його не загубити, я покликав на узбіч одного салдата і нищечком спитав його: як на прізвище той дворянин, що танцює? Він сказав, а я другого дня в баталіонній канцелярії перечитав його скорботну конфірмацію. То був юнак, що рідна неня прохала забрати його в жовнірі. Отака подія дуже зацікавила мене; але яким робом одгадати загадку? Кращого я нічого не приміркував, як те, щоб спізнатися особисто з тим юнаком, та з уст самого його й довідатися сущої правди.

Овва! Як же я дуже помилився!

Він показався чимсь, наче той ідіот: мовчав німо; з однієї чарки горілки пянів і починав клясти і свою матір, і себе самого і всіх накруги. Одні танці мали ще для його якусь привабливість, а більш нічого.

Я спробував зняти бесіду освічену, та він наплутав такої нісенітниці, що краще було може й не пробувати. Раз якось приходить він до мене на підпитку: бачить, у мене на столі розгорнена книжка; він і питає:

— Що це ви читаєте?

— »Мертвыя души«.

— А! Це твір »Ейжена Сю!«

— Саме так, — відповів я.

Вже потім, за довгий час довідався я про його історію, та й то уривками. От її я й хочу розповісти.

II.

В одній з осередкових губерній нашого неісходимого отечества, біля повітового міста Н., над великим

шляхом лавою простяглися деревляні, темні хати; налічив я їх більш, як дві сотні. Вікна в них засажені димом. Входиш, наче-б то село добряче, а справді не так воно. Чудно: навкруги села темні ліси, а в селі бодай би, хоч одна оселя добра була. Бачиш: одна хата без сіней, друга похилилася, а третя й зовсім валиться. Навкруги все росте, зеленіє, а в селі голо, жадного деревця нема. Чи то мужикам заказано дерева садити, чи святий його знає! Може вони самі не хочуть, а пан не догадається примусити їх, бо йому добре, у його під рукою цілий парк англійський з усіма вигадками. А дітвора!... Коли вибіжить на вулицю подивитися на проїзжого, так тілько слава ця, що діти, — просто ведмежата, та й годі!

Посеред села церква з високим хрестом, дзвіниця доволі вигадливого стилю; мало вона свідчить про смак будівничого, а то й самого титаря. Колись округи церкви була огорожа; це знати з на-пів зруйнованих мурованих стовбчиків. Стовбчики недалечко один від одного і всі в грязюці; треба гадати, що їх так занехарили, чіхаючися, свині.

І церква й село й на-півголі замурзані діти — все оце має свій мальовничий вид, зовсім під смак Ван-Остада, й наших жанристів, що подають надії.

Переїхавши село, ліворуч, недалеко від почтового шляху, видко на горі панський будинок, з бельведером; навкруги темний гай, обкопаний, геть від шляху, глибоким та широким ровом; понад ровом жива огорожа. З-за дерев блищить став, а за липовою групою видко куток китайської альтанки, кущ акації, чи що инше, на подобу клеопатриної голки зроблене на спомин приязні та кохання. Одно слово: привабливість! Так і тягне тебе скочити з воза, переплигнути через рів та й піти погуляти по всіх доріжках панського того саду.

Признатися, я так і зробив. Але-ж то було давно вже; тепер я такого вибрику не заподіяв би. Тоді я

перейшов усім садом з краю до краю; памятаю, наче зараз те, як мене вразила страшенна тиша. Я бачив велеліпний будинок, павильони, альтанки; біля берега на ставу під гиллям дерев колихався мальований човен, а посеред ставу гордо плавала пара лебедів. Та я не бачив жадної людини живої, щоб оживила отсю картину. Недостача чоловіка неприємно впливала на мене; це все одно, що прекрасний пейзаж без людської постаті. Я навіть каявся, що зайшов до того зачарованого парку.

Е! Коли-б то я тоді відав, що мені доведеться писати історію мешканців отієї роскішної самотини, я не вдовольнився-б оглядом околишнім, а попильновав би подивитися і в будинку і скрізь, де можна-б було побувати. Тоді-б моє оповідання було може й повнійшим і кругліїшим. Та вже-ж минулого не вернеш; треба обмежуватися тим, що тепер є.

Проїхавши верстов зо дві, я спитав у погонича:

— Чиє оте село, що ми минули?

— Панське, звісно.

— Знаю, що панське, та пана як прозивають?

— Пан? Хлюпин.

— Мабуть він мало коли живе на селі у себе?

— Тілько за оброком і приїздить, та й то не що року.

На отсьому, мабуть, і край би був моїм відомостям, колиб за 30 років потім не стрів я в Орській фортеці отого безщасного молодого парубка, що ото про його згадував у горі. Він був рідним сином дідича отсього самого села і його наслідником.

У батька безщасного юнака, ротмистра Хлюпина, зовсім не було охоти дружитися; але обставини примусили його побратися з багатою і немолодою вже вдовою. У придане за нею і взяв він оте село. Жінка його, породивши йому сина, а потім доньку, небавом і померла. Маєтність записала вона дітям, а батька призначила над ними опікуном. Мабуть не хотіла, щоб після неї він брався

з другою, та ще з молодою. У ротмистра взагалі не було прихильности до родинного життя. Взявши своїх сиріток з няньками та з мамками, він рушив до Петербурга. Не скажу, чи довго він там бурлакував, чи ні; одначе-ж, хоч який він не був низькоокий що до дітей, а бачив, що їм треба матері, це-б-то, що йому треба оженитися.

От з такою доброю думкою раз якось він вийшов з двору. Йде собі Литейною, входить на Невський; зирк! на зустріч йому пливе по пішоходу, наче лебідка біла, наче зоря рожева!... У старого гусарина палке серце так і обомліло. Така красуня, яку він отсе зустрів, ніколи йому й у сні не ввижалася.

»Що-ж — міркує гусарин, батько родини: — спробувати хиба? Догнав — не догнав, а побігти можна; лакея за нею не видно; значить, стати на перешкоді — нікому«.

От він і поплентався слідом за красунею. Довго вона водила його по всіх переулках, нарешті привела трохи що не до Таврическього саду та й пурхнула зперед очей гусарина в один мізерний будиночок з двома крихітними вікнами. Гусарин лишився на вулиці, та ще й на брудній. Простоявши на вулиці проти того будинку з добру годину, він махнув рукою і пішов назад. Здавалось би, на цьому й край; то-то, що ні! Тут тілько що починається історія, чи краще мовити, починається лихо.

Коли-б така пригода трапилася якому иншому військовому, а не абшитованому гусаринові, він її зразу-б скінчив, та й кінці в воду. А ротмистр мій, хоча його і вважали за людину одважну, довго й без жадної користи ходив біля того будинку та й скінчив на тому, що вирядив сваху... Сказано — зроблено! і от щасливий ротмистр з красунею-дружиною їде до себе на село, а слідком за ним і дітки з няньками, з мамками і з усякими пожитками.

Отут, здається мені, не пошкодить розповісти хоч коротко, що за людина — друга жінка нашого ротмистра.

Батько її був прапорщиком якогось пішого полку, що стояв на Волині. Закохався він у якусь панночку. Річ звичайна, та не обійшлось без гріха... Треба було вінчатися. Він не змагався, повінчався і пішов із своїм військом у похід. Того часу військо почали зтягувати до Вознесенського. На останньому спочинку перед Вознесенським молода жінка породила дочку — Марусю. Три, чи чотири роки, горопашна офицерша ходила з дитиною за своїм чоловіком, певнійш за своєю ротою. Нарешті убожество, всякі недостачі й горе довели її до сухот і небавом вона вмерла.

Безумна, тричі безумна та молода дівчина, що береться з армейським поручиком, а коли з прапорщиком, і поготів, коли він не командує ротою. Та й з ротним командиром, щоб побратися, треба великої одваги! Тут повинно бути глибоке, щире, суще кохання. По мойому дівчина приносить тоді таку величезну жертву, що мужчина, коли він хоч трохи порядний чоловік, не повинен би не тілько домагатися, а навіть і бажати її.

Поховавши жінку-мученицю, прапорщик віддав дитину на руки слузі »денщику« і пустився доганяти кіньми свою роту. На службі йому щось не везло: начальство було про його не доброї думки; товариші його давно стали хто підпоручиком, а хто й поручиком, а він все прапорщик та й годі. Господь його відає, яка тут причина: на службі він ретельний; зайвої чарки не вживав; тілько що трохи рано одружився — так яке кому до цього діло! От він думав, думав та й ну запивати спершу по маленькій, а потім і по більшенькій; та й скінчилося на тому, що йому, горопасі, велено виходити з служби. Він став прохати, щоб перевели його до якогонебудь линейного баталіону. Згодилися і переписали

його в 23 дивизію, що перебуває постоєм в Оренбурському краю.

Поки те да те, — дивись: донька вже на десятому літечку та бідолашна й читати ще не вміє. Та й де-б вона навчилася? Батькові ніколи; слуга неписьменний, а сільські хлопці навчили її в паці грати.

Батько її гадав, що як приїде в Оренбурщину, поселиться собі на одному місці й тоді візьметься за освіту й виховання доні. Де там! Не встиг він огледітися на новому місці, як його вирядили до однієї степової фортеци. Лихо та й годі!

Нічого діяти! Пішов він у степ. Хто не бачив степових отих фортець, тому ражу я щиро помолитися Богові, щоб ніколи не привів їх бачити. Тут люди цураються всього, що хоч натякає на освіту; тут темнота, усякі недостачі, злидні, а вже про звичаї — краще мовчати.

Так от в яке гніздо попав мій горопашний прапорщик з своєю, тоді вже 12-літною донькою. Другого дня, скоро вона прибула до фортеци, її продражнили »кантонистою в спідниці«.

Була вона дівчина вродлива, розумна й така метка, хоч би й хлопцеві її віку, так би саме в пору. На лихо батько привіз з собою няньку якусь бабусю, з тварі препогану, а до того — не сказати, яку ледачу. Отсе було як він з нею підгуляє, так Маруся втече в казарму, де люди жонаті, да там і ночує. Бідолашна дитина!... Якийсь салдат навчив її читати. Оттак, минуло два роки. Маруся виросла й стала красунею на предиво, та й більш нічого. Воно й то правда: головне є, а до останнього кому яке діло?

Вернувшись з фортеци до свого баталіону, батько хотів взятися до Марусі; та ба: Маруся вже не та! Їй вже 15-ий рік!

»Ну, що-ж! міркує собі поблажливий батько: за писарину і такою піде«.

Поки він так міркував, Маруся росла та й росла і виросла красуня на предиво: не то що за писаря, а хоч би й за генерала, так би не в сором.

Якийсь урядник, — не памятаю, чи з акцизу, чи з комірників, запевне не скажу, тілько не військовий; мабуть з комірників таки — приїхав до міста чогось по службі, побачив десь Марусю та й закохався. Довідавшись, хто вона, чия доня, де живе, сунув няньці в долоню 5 карб., а вона йому й поворожила коло чого треба... Поїхав він знов по службі до Петербурга, взяв туди з собою і Марусю, да там і покинув її, бо йому треба було знов кудись їхати. Отаким от шляхом вона й опинилася в Петербурзі. А якою стежкою опинилася на »Пісках«, то вже инша річ. Про це я ладен і не росказувати через те, що там опріч огидливого нічого не почуємо. Як би воно там не було, а Маруся, хоч і неосвічена, а ролю свою справила краще за всяку »синю панчоху«.

Так-от хто така друга жінка мого бравого ротмистра!

Тепер ми вже зватимемо її не Марусею, а Марією Федорівною. Другого чи третього дня по шлюбі вона стала на тому, щоб зараз же їхати на село. На те були у неї певні причини. На селі хто там знатиме, з якого вона кодла; а живучи в столиці, треба підтримувати чоловікові знайомости; а знайомі у його може все графи та князі! Господь його відає: людина він багата, всього може трапитися; а вона, як кажуть, і ступити до ладу не вміє. Добре ще, що салдат навчив читати, а то-б і того не вміла.

Оттак чи майже що так, міркувала собі Марія Федорівна і, правду сказавши, міркувала не безбач. Знати, що розум у неї був практичний. Не минуло ще й місяця, як вона стала провинціяльною панією-господинею. Усе у неї рушало, ходило.

А ротмистр тілько дивиться, да очима лупає. Коли-ж вона прийняла сусідок-панійок, що поприїздили з візи-

тами, дак так гарно прийняла, що всі тілько ахнули. Вплив її в господі перш за всіх почув на собі ротмистр: він так пригнувся перед нею, що походив більш на лакея, ніж на пана.

На дітей вона спершу жадної уваги не звертала; а як почула, що вона вагітна, дак і діти пішли до неї під кормигу. І стали вони, бідолашні, почувати на собі щось тяжке. Дівчинка ще таксяк пустувала, а безталанне хлопятко, й зовсім принишкло: воно, бачте, пішло в батька; а батько пиндючився тілько, доки його не пострахають. Отож як вона на його визвірилась, він став низче води, тихше трави. Щоб уникнути сварок, яких силу добачав він на переді, він перебрався в флигель, недалечко від дому, і став жити анахоретом. Спершу приходив до дому пообідати, повечеряти, спитати про здоровля дорогої дружини, а потім зовсім покинув свої провідування; навіть не питав вже про здоровля Марії Федорівни у чоловіка, що приносив йому обідати. Дітей своїх він бачив тілько в свята, та й то з жінчиного тілько дозволу. А про те він не почував у своїому побиті великих утисків; може він і не вдатен був почувати їх. Більшу половину дня він бавився або з собаками, або на стайні біля коней, або-ж стріляв у мету з пистолєту. Мету, щоб часом негодь не шкодила йому, спорудив у кабінеті. Треба сказати, що в тій світлиці тілько й було, що дзиглик і мета; навіть не було там люльок і книжки розгорненої на 11-ій сторінці! Я не тямлю, з якої речі він ту світличку називав кабінетом.

Спостерігши перші ознаки вагітности, Марія Федорівна, як ото я вже казав про це, почала уважати на чоловікових дітей. Увага її була в тому, що вона стала що дня навідуватися в світличку до дітий; перше було тілько один раз на місяць провідає їх. Приходила вона дивитися, як годують дітей і чим їх годують, як їх кладуть спати, як в ранці умивають, як одягають. Більш піклуватися і рідна-б мати не змогла. Але чудно! Діти

її не любили, навіть боялися її. Отсе було, скоро котре з них заплаче, аби нянька промовила було: »мама йде«, воно в одну мить перестане плакати. Дітки виглядали сущими сирітками, найпаче хлопятко. Дівчинка, спершу пустотлива, румяна, зблідла і притихла з того часу, як почали запопадливо її доглядати.

Є такі люди, що їх усі люблять і всі до їх горнуться; кажуть, що їх навіть скажені собаки не рвуть. До гурту таких людий належав і знаменитий Вальтер Скот.

Є знов люди й такі, що вони до всіх ласкаві, а їх усі ненавидять або бояться і ненавидять. От до таких належала і Марія Федорівна. А може, опріч такої антипатії, є ще що-небудь такого, через що мачуха здається дітям ненавистною.

Вже, як би там воно не було, але діти під доглядом Марії Федорівни хиріли й блідли. Коли-ж вона стрівалася з своїм чоловіком, дак тілько й розмови було, що про дітей; і він почав вже прохати її, щоб вона себе берегла, а дітки, дасть Біг, і без неї виростуть.

Літо минало. Діти давно вже стали ходити, але їх не пускали в сад, щоб часом не застудилися; бачте, став близько, з води — сиряво... Прийшла осінь: стали дітей посилати в сад гуляти; бачте, тепер вже холодно, став не може тепер недобре впливати. Так це — по думці Марії Федорівни, а по думці ротмистра — все одно. Йому, аби хорти його не хорували, бо небавом прийде час полювати на зайців. А до дітей — що йому! У них є мати. Тим часом на селі прокинулася віспа. Ніжному батькові й на думку не приходило, що його діти з такого-ж тіла й крови, як і всі инші люди, і дітий його може постигти такий же недуг, як і чужих дітий, котрим не прищеплено віспи. В Петербурзі про це не згадали, а на селі й зовсім забули. І от тепер дітей напала віспа. Марія Федорівна з журби й сама занепала, в постіль злягла; веліла позачиняти і вікна й двері і курити оцтом в покоях. У неї теж батько забув при-

щепити віспу; а сама вона тепер тільки про це згадала. Згадала й занедужала; до того ще надходив час злогів.

Округи дому стояв з курева дим, немов чума там була. Дітей попереносили до батька в затилок. Сердешний ротмистр трохи не збожеволів. Нарешті усе обійшлося гаразд, тілько хлопятко осліпло через те, що й перше очі його червоніли і гноїлися. Дівчинка нічого, хоч віспою трохи личенько їй і попсувало. »Це дарма«, говорили няньки нишком: »заросте. Хвала Богові, що сама пані занедужала, а то й вона позбулася-б очей оттак, як панич«.

Тим часом близилися родини. В домі усі ходили тихцем, звісно опріч сповитухи-професорши, що вже місяців зо три орудувала тут наче у власній господі. Усі мовчали й тремтіли, а ротмистр учив своє лягаве цуценя. Нарешті усе скінчилося гаразд: Марія Федорівна родила сина. Охрестили його Іполитом.

Хрестити покликали з міста протопопа. Кумами взяли предводителя, кількох поважних в повіті дідичів і дідичок і навіть начальника баталіону стрільців, що тоді стояли в повіті. Дивлячись на цілу лаву кумів, можна було гадати, що ротмистр хоче покумитися, коли не з цілим світом, так бодай з цілим повітом. Родини справили на-славу. Була в ротмистра думка справити бенкет і мужикам, та хрестини справляли зімою, через що грища відложили на літо, а замісць сільської гулянки ротмистр покликав своїх гостей, хто хоче, полювати на ведмедя. Усі на те згодилися, навіть і командир баталіону.

Після родин Марія Федорівна нездужала шість тижнів. Тілько не гадайте, що вона нездужала фізично. Ні! Вже на третій день після родин вона ладна була хоч на яку гімнастичну подію: вона мучилася морально з того, що в домі була людина, що всім і нею самою орудувала, то була сповитуха. За-для Марії Федорівни нічого не було гіршого, як коритися кому-б то не було.

Нарешті минуло оттих тяжких шість тижнів. Сповитуху випровадили з хрестом і з молитвою і двері відімкнули. Марія Федорівна зітхнула вільно; взялася знов до розпорядків і казала покликати до себе чоловіка.

Минуло пів години: чоловіка нема. Марія Федорівна скаженіє і посилає до його сказати, що вона його жде. Посланець вернувся і повідав, що »вони тілько що поголилися і одягаються«.

Треба вам знати, що ротмистр уважав себе за птаха з високим летом, і етикет, навіть у відносинах до жінки, був у його трохи чи не першою заповідую. У себе в хаті, дак він сущий безлюдок; ладен їсти з одного корита з хортами, але-ж у чужій хаті він, як каже один мій приятель, »цілком метаморфоза«.

— На силу зібралися! — такими словами зустріла його Марія Федорівна.

— Не можна-ж, друже мій!... Пристойність...

— Еге!... От-що, друже мій! Тут не до пристойности, а як ваші діла?

— Хвалити Бога, нічого!

— А що Микола?

— Нічого! Осліп; зовсім осліп.

— Еге! Осліп. А хиба не казала я вам (збрехала, ніколи не казала), що треба віспу прищепити, а ви не послухалися.

— Не памятаю, коли ви мені говорили; чи може я забув...

— А вже-ж забули... Ну, да не в тім річ. А от яке там у вас за-для дітий поміщення? Чи добре?

— Не зовсім, друже мій! Тісненьке.

— Е, нічого! Не буде тісно; нехай собі там вони й на далі; а ту світличку, що вони тут займали, я звелю перемайструвати за-для нашого сина. Розумієш?

— Розумію, друже мій, розумію!

— Та ще от-що! — додала вона, помовчавши: ня-

ньок я заберу до себе, а діти вже такого віку, що до їх можна взяти двоє дівчат з села.

Чоловік з охотою згодився. Няньки ті не подобалися йому, найпаче молодша: і доторкнутися до неї не можна; кричить, немов її хто вкусив, та ще панією похваляється. »Ну, а нових«, гадав собі ротмистр: »я примушу танцювати під мою дудку«, і підійшов до колиски свого шеститижневого сина.

— Правда, яка гарна дитина? — мовила Марія Федорівна.

— Прекрасна! Дай мені поцілувати її, друже!

— Не можна, розбудиш. Іди тепер собі до господи і пришли до мене прикажчика: я звелю йому покликати до мене усіх дівчат з села і виберу з них няньок.

— На що тобі, друже мій, турбуватись? я й сам виберу.

— Добре, добре! Ідіть! Я знаю, що роблю.

Вони розійшлися.

Батькові вельми не подобалося безустанне перебування дітий в його »кутку« (так він звав свій флигель); всеж-таки клопіт... Але з другого боку було йому й до вподоби: подобалися йому сподівані няньки. »Вже ж« думав він: »не вибере вона на няньку яку-небудь поторочу«... Овва, помилився!

Другого дня привели до його таких двох красунь, що він аж руками сплеснув!

— Отсе втяла! — промовив він, з жахом дивлячись на замурзаних дівчат.

— Ви чого прийшли? — спитав їх.

— За няньок, — відповіли в один голос.

— Гарні! Нічого казати!

— Такими вже, пане, вродилися.

— Ну, добре! Йдіть собі до дому.

Ледве дівчати повернулися до дверей, як в двері ввійшла Марія Федорівна. Ротмистр сховався в другу світлицю, бо був ще неприбраний.

— Годі вам дуріти! — мовила Марія Федорівна: Я прийшла сюди не лицятися. Щвидче що небудь накиньте на себе та йдіть до мене.

Ротмистр надяг свій військовий сюртук, вийшов, хвацько поклонився Марії Федорівні і спитав про здоровля її і її маленького синка.

— Нічого! Хвалити Бога, здорові. А ваші як?

— Хвалити Бога, нічого.

— А покажіть мені їх... А от вам нові няньки, — вказала вона на дівчат.

— Друже мій! Звідкиль взяли ви таких потороч?

— Нічого! Няньчина вага не в красі, а в добрій вдачі. Ходімте!

Через сіни вони прийшли в велику кімнату, де було повно всяких щенят. Марія Федорівна затулила ніс хусткою.

— Нічого, друже мій! Я призвичаївся... Це моя пристрасть.

За отією псарнею було щось ніби комірчина, то був покій за-для няньок, а далі вже кімнатка з одним вікном за-для дітей, небагацько більша за комірчину. Діти були трохи не голі. Няньки гралися з ними в піжмурки; вони ховалися, а сліпенький Миколка ловив їх. Коли в кімнатці показалася Марія Федорівна, няньок немов стовма поставило. А маленька Лиза, вхопивши сліпого брата за рученя, нишком мовила до його: »мама«. Миколка затремтів і став ховатися за сестру, а сестра за його.

Марія Федорівна бистро огледіла світличку, ледві примітно всміхнулася і промовила до дітей:

— Не бійтеся мене, мої крихітки! Я вам гостинця принесла.

Вона дала їм по »леденцю«. Даючи »леденець« Миколці, вона хотіла сплакнути, але всміхнулася і мовила:

— Сердешна дитинко! Що ви гадаєте з ним діяти? — спитала вона у чоловіка.

— Нічого! — відповів той байдуже.

Тоді вона промовила до старших няньок:

— А ви, дурні, тільки й тямите балувати дітий! Гетьте звідціль!... — А ви, мої любі! — додала вона до нових: зоставайтесь тут няньчити дітей.

— Чуємо, пані.

— Але мені час до господи, мій енерал запевне вже не спить. Прощайте, мої крихіточки! — мовила вона до дітей. — Ходім! — додала до старих няньок і, затуливши носа, пішла.

Ротмистр мовчки йшов за нею. Але в великій світлиці зупинився посеред щенят і щось міркував собі, потім, немов в голову до його влетіла з неба якась думка, він ляснув долонею по вузенькому своєму чолі и промовив:

— Ні, друже мій! Так не буде! Я в твої справи не втручаюся, дак і ти-ж в мої не втручайся! — І з цим словом він вийшов з хати, не вважаючи на вищання щенят.

Трохи що не до самого обіду ходив він по кабінеті, заклавши руки за спину, часом спинявся, згорнувши руки, наче Наполєон той. Тоді він був незвичайно смішним: він так пильно дивився на мету, що, здавалося, осередок мети переймав усього його.

Кілька разів брав у руки пістолєт, відходив од мети цілився і одводив, не вистріливши.

»Ні, не можна!« говорив він з розпукою в голосі. Потім довго тер долонею чоло, потім закладав руки в кишені і знов ходив по кабінеті. Нарешті поголився, вмився рожевою водою, одягся наче в свято, став перед дзеркалом, набрався важної постаті і грізного виду. Постоявши кілька хвилин, взяв шапку й пішов до жінки, гадаючи перебалакати з нею про отсі родинні незгоди, властиво він розумів отсих няньок-потороч.

Марія Федорівна вгадувала, чого саме він приходив, і прилаштувалася до відповіді. Вона одяглася в темно-синю оксамитову сукню, в якій ротмистер любив її ба-

чити, взяла на руки сина й стріла чоловіка в гостинному покою. Страшний Юпитер зник, перед нею стояв звичайний ротмистр і солодко всміхався.

»Скажи, серденько: bon jour, papa!« — мовила вона, цілуючи сина і, підносячи його до батька, додала: »Тепер і тобі, друже мій, можна його поцілувати. А чи знаєш, що мені сю ніч снилося? Буцім би твій Миколка і наш Іполит уже виросли й обидва гусари, та такі молодці, просто й не сказати, найпаче Іполит! І так скидається на тебе, наче дві краплі води. Справді, коли добре придивитися до його, так він буде походити на тебе«.

Вона жагуче почала цілувати дитину.

Після цього усе, що чевріло в невеличкому серці ротмистра, потухло. Навіть няньки здавалися йому чепурнійшими, ніж були вони справді.

— Сподіваюся, що ти сьогодні обідатимеш у мене? — мовила вона і понесла дитину в дітську світлицю.

— Радо, радо, друже мій! — відповів ротмистер. Але друг його був уже в третій світлиці й не чув. Ротмистр став цілком щасливий і, розкинувшись на мягкому широкому фотелю, висвистував з Фрайшіца пісню: »Ой що-б було без вина!« і вибивав такт по коліну своєю ясно-жовтою рукавичкою.

Марія Федорівна прийшла обідати вже в иншій сукні. Отсе переодягання до краю знівечило бідолашного ротмистра, бо воно було звичаєм людий »високого тону«, а ротмистр, — Аллах його відає, з якої речі, — уважав, що він належить саме до таких людий.

По обіді вони розійшлися, як розходяться дуже закохані чоловік і жінка в перший день по шлюбі; на сам кінець навіть поцілувалися. Бідолашний ротмистр і не пригадає собі, коли між ними було так любо.

Прийшовши до господи, він, не роздягаючись, перецілував на радощах усіх щенят, а про дітей навіть не згадав. Потім роздягся і потонув у мягкій перині. Трохи

полежавши, він тяжко зітхнув; Чого він зітхнув — Господь його відає.

Зачарувавши отак свого дурника-чоловіка, Марія Федорівна з того часу не кидала цієї тактики, аж доки він зовсім не призвичаївся до потороч-няньок. Тоді вона звернула на иншу стежку: почала виряжати його до сусід з візитами, щоб він без людий не здичавів і не кидав знайомости з добрими людьми.

— Поїхала-б і я з тобою! — говорила вона, але ти бачиш що в мене на руках дитина, не можна-ж її покинути!

— Правда, друже мій! Зоставайся з ним: він такий гарненький, малесенький, а я прохатиму наших добрих сусідів вибачити тебе.

Коли-ж він збірався до кого їхати, вона говорила йому: »Тільки ти нікого не проси до нас, доки я годуватиму дитину«. (Вона сама годувала).

— Нікого, нікого! — відповів він, сідаючи в коляску.

Виїхавши з дому, він часом цілий місяць, або й два не вертався до господи. Де він тоді перебував, про те відали тільки його вірні слуги, кучер з лакеєм. Може-б вони й розповіли пані про деякі пустотливі вчинки свого пана, напр. в губернському місті, алеж пані не розпитувала їх, — яке їй діло до пустотливих вчинків свого пустолобого чоловіка! Вона йде певною стежкою до своєї мети і цілком задоволена.

А мета у неї була ось яка... Та ні! Не треба завчасно розривати приятелювання... Може там сховано що-небудь таке, що соромно й подумати, не то щоб розповідати. Вже коли терпеливі мої читачі розпочали читати, так краще читайте вже до краю. Тоді сами бачитимете, що за сатана сидів у прекрасній голові Марії Федорівни.

Одна з нових няньок, саме та, що була більш нечепурна і пентюховата, була людина доброї душі. Спо-

стерігши це, Марія Федорівна наказала їй няньчити Лизочку, а до Миколки й не підходити. А другій, тій що була лихої вдачі й ненажера, веліла доглядати сліпого Миколку, дивитися, щоб він не пустував і, головна річ, не давати йому обідати. Бідолаха, нещасне хлопятко давно-б померло з голоду, коли-б сестра його з своєю нянькою не годували його нишком у ночі, коли його нянька ненажера вже було спить.

А ротмистрові так сподобалося їздити по гостях, що до своєї господи він і не зазирав, а коли трапиться було бути де близько від господи, дак він пошле до жінки лист, просячи прислати йому грошей, чи чого иншого. Вона не змагаючись пильнувала вволити його волю.

III.

Отак минуло три, чи чотири роки. Усе йшло своєю чергою так, як того бажала Марія Федорівна.

Раз якось в осени, — не пригадую, коли саме, — підїхала до дому коляска: ротмистра з неї не висадили, як це було звичайно роблять, а винесли на руках. Дивлячись на це, Марія Федорівна злістно всміхнулася: вона гадала, що ротмистер пяний. Досі він не пив, а тепер, гадала вона, і до цього дійшов. Але-ж вона помолилася.

Річ в тому, що в одного сусіди було якесь свято. Наїхало туди сила гостей, між ними й ротмистр. Повеселившись добре, зібрався чималий гурток охочих полювати на зайців. Вже-ж пак ротмистер був тут. Він хотів навіть послати по своїх хортів, але йому сказали, що це буде ніяково, і він пішов полювати з чужими псами. Трапилося так, що він першим зігнав зайця. Що сили було, побіг він з хортами за зайцем. На лихо йому набіг він на рів, хорти попереплигували, а коняка з ротмистром, беркиць!, просто в рів, да стороч головою й полетіла: ротмистр під коняку. А тут ще на

більше лихо в рові була вода, поверх води хоч і була вже крига, але ще дуже тонка, не видержала, і ротмистр не тілько забився, а ще й в холодній воді покупався. Коли його вийняли з води, він ледве дихав. Отоді його й повезли до господи. Он то воно, яка пригода сталася.

Зараз послали до міста по лікаря, на другий день треба було вже попа. А третього дня у вечері ротмистр, поблагословив діток, доручив їх доглядові й заступництву Марії Федорівни, а душу свою гусарську послав на лоно Авраамове.

Хоч як недовго ротмистр хорував, а проте Марія Федорівна встигла вчинити все, що треба було, щоб убезпечити будучність і собі й синові: цей став третім наступником ротмистрового добра, а Марія Федорівна опікункою і повною господинею.

Свого дорогого чоловіка вона поховала в березовому гайку, біля прозорого ставка. На похоронах вона виявила свою незвичайну сценичну кебету: так гарно справила вона ролю вдови неутішної, що, дивлячись на неї, ридали найбайдужнійші сусіди. А сиріток, найпаче Миколку, вона трохи не втопила в своїх сльозах, а вже й ласкам і поцілункам, так і краю не було! Да коли-б добрі сусіди не спинили були її, вона-б була кинулась у став, а то взяли її на руки й ледве живу принесли в світлицю і тут ледве ледве привели її нашатировим спиртом до свідомости.

Очунявши, вона побачила, що в світлиці вона сама, а з других покоїв чутно було голоси сусід, що поминали померщого; вона ледве примітно всміхнулася і нищечком промовила собі на думці: »Головне само улаштувалося, а їх я і сама притулю«, і, вставши з ліжка, вона тихенько пішла до свого любого Іполита.

Під вечір гості розїхались по своїм закуткам певні, що Марія Федорівна найбільша нещасниця на цілому світі.

А Марія Федорівна, щоб ще більш запевнити людий в своєму тяжкому горі, веліла на другий день позганяти з усього села усе жіноцтво з лопатами і з мішками. Чоловіків же казала не займати: »Вони нехай своє діло роблять!« — додала вона.

Коли посходилися молодиці й дівчата, Марія Федорівна в чорному, з слізьми на очах, повела їх на могилу свого чоловіка і казала їм (немов Ольга та над Ігорем!) насипати високу могилу. Робота пішла: за два чи за три тижні величезна чорна могила бовваніла над тілом незабутнього ротмистра. Роботою орудувала сама Марія Федорівна і при роботах »річкою лила сльози«, як казали простосерді робітниці. Але більш щиро й чистосердо ніхто не плакав, і ніхто так не кляв і небіжчика і його вдову, як самі робітниці. Та правду мовити, і було за що. Холод доходив вже до 10^0, а горопашні робітниці мусіли виходити на роботу, як кажуть, в чому Бог послав. Чутка і невтішна Марія Федорівна, хоч і бачила те, але їй було байдуже. Сміливо можна сказати, що та могила-памятник була полита щирими слізьми.

Небавом покотилася по повіту гутірка, що Марія Федорівна не показується навіть своїм крепакам, а що ночі ходить на могилу свого чоловіка і плаче там до самого ранку.

Справді вона ходила по ночам на могилу, не вважаючи ні на яку погоду, і там, не скажу я, щоб вона плакала, а голосила.

Оттак вона ходила на могилу доти, доки добросерді сусіди не нагадали їй про Лізу та про Миколку. Тоді вона буцім схаменулася: »А, кляті приятельки!« — мовила вона собі на думці: »Неначе я не тямлю, що чиню«. Одначе нічого не вдієш! Мусіла вона з ролі ніжної дружини перейти на ролю ніжної матері. Не гаючись, вона заходилася справити прощальний бенкет з того приводу, що повезе, бачте, пасербицю в »Смольный Монастырь«. Вона скликала своїх сусідок. Сусідки попри-

їздили, погостювали, днів два лихословили, та й розїхалися благовістити про надзвичайні чесноти Марії Федорівни та про суще янгольську привабливість і добрість Лізи. А Ліза була просто собі дівчина сільска, та ще й захарчована.

Вельми раділа Марія Федорівна з своєї вигадки і за тиждень після прощального бенкету, одного гарного ранку веліла запрягти в криту бричку троє коней; взяла з собою маленького Іполита, безсловесну Лізу, а більш нічого, — жадної слуги не брала — і рушила до Петербурга віддавати Лізу, коли не в Смольний, так в Катеринінський інститут.

Приїхавши до Петербурга, вона заквартирувала на своїх любих »Пісках« у своєї приятельки Юлії Карлівни Шомерової (Шведки з Випорг).

Стся Шомерова була вдовою чивовника XIV-го класу. На »Пісках« у неї був власний домик з мезонином. Опріч чиншу з домика були в неї ще заробітки з професії. А професії були в неї всякі: вона й бабувала, і білєти на льотереї розпродувала; гандлювала старі сукні жіночі, була й свахою, часом і просто... Е, та хиба мало на світі професій! Усіх і не полічити!

На талан Марії Федорівні мезонін тоді пустував; от вона там і закватирувала. В першій осаді цього дому світлиці в четверо вікон і з дверми на вулицю займав якийсь ніби магазин модний. Хоча воно й трудно уявити собі на »Пісках« модний магазин, а проте я ладен думати, що дійсне то був модний магазин, а не що инше, бо на одному з вікон раз-по-раз був виставлений жіночий капелюх, а по під останніми вікнами теж раз-у-раз з шиттям в руках сиділи молоді та румяні дівчата.

Марії Федорівні сама доля запомогала. Вона тілько й мріла про такий захисток, а він опинився у неї під носом.

Покликала вона до себе Юлію Карлівну й питає:

— А чий отсе у вашому домі модний магазин?

— Це моєї землячки, теж з Виборгу; вона теж жінка чиновника, Каролина Карлівна Шпекова.

— А я привезла з собою крепачку-дівчину, щоб віддати її в науку до модного магазину; так от щоб недалеко ходити, побалакайте з тією Шпековою, чи не прийме вона й моєї дівчини? Тільки-ж я не хотіла-б за неї платити. Може вона візьме її на кілька літ?

— Може й візьме, вона прекрасна й преблагородна дама. Я зараз піду до неї.

Йдучи вузенькими сходами, Юлія Карлівна з підступцем усміхалася, мабуть сподіваючись на майбутній бариш, бо вони вкупі з Шпековою орудували тим двозначним магазином.

На другий день склали контракт. Лизу замість в Смольний монастир віддали на 10 років в руки старої, користо-любної чухонки огидливої, і віддали Лізу яко крепацьку дівчину Кулину. Коли Каролина Карлівна, взявши до себе Лізу, назвала її вперше Акулькою, Ліза відповіла, що вона не Акулька, а Ліза; за це її вибили різками, і горопашна дівчина згодилася, що вона не Ліза, а Акулька.

Примостивши Лізу, Марія Федорівна справила кілька пар одежі своєму любому Іполитови і, забравши ту одежу, швиденько подалася в дорогу, щоб дурно не проживатись в столиці, любенько поцілувала Лізу й поблагословила її на безрадісне, сирітське, та страдальницьке життя.

Здивувалися сусіди, почувши, що Марія Федорівна вже вернулася з столиці, і бігцем поспішали до неї, щоб повітати з добрим поспіхом. Коли вони стали дивуватся, що Марія Федорівна так швидко оборудувала справу, вона їм наторохтіла такої нісенітниці, що ті слухали, та тільке ахкали. Вона їм наприклад між иншим розповідала, що Лонгинів, головний начальник дівочих інститутів, скоро вона вдалася до його з просьбою, сам приїхав до неї на кватиру, взяв Лізу і одвіз в Катеринінський інститут.

Простосерді сусіди йняли віру і, розїхавшись, розвезли по повіту з власними додатками ті байки, що чули від Марії Федорівни.

Марія Федорівна, спочивши після дороги, взялась господарювати: перевірила оконома, господиню і инших слуг; добіралася до найменших економичних подробиць, наче та найдосвіднійша хазяйка. Треба сказати, що за життя свого чоловіка вона була ощадною і не тринькала грошей, а коли він помер, вона стала сущою плюгою, здаючись на те, що добро не її, а сирітське, а вона тілько опікунка і за кожну сирітську копійку повинна відповідати перед Господом. Коли траплялась у неї гуляща година, тоді вона передягала кілька разів свого любого Іполита в те убрання, що понавозила з Петербурга.

А сліпенький Миколка цілком осиротів, коли сестру його Лізу одвезли в Петербург. То було, коли не сестра, дак нянька її, дадуть йому їсти й пити, а тепер принесуть йому недоїдків, дак і ті нянька його ненажера сама зїсть. Да отсе замкне його в світлиці, а сама на цілий день в село майне, ще добре, коли йому на розвагу хоч цуценя лишить, все-таки він чує, що біля його є щось живого. За недовгий час він, горопашний, так спав з тіла і зжовк, що навіть і Марія Федорівна злякалася, побачивши якось його невмисне. Але-ж вона хоч і злякалася, та не подумала, як би так зробити, щоб Миколці покращало. Правда, вона прислала йому пошиті на виріст демикотонові штани й жупанець. От в отсій новій одежі нянька повела його на село показати своїм родичам. Родичі були люди мабуть невбогі і добросерді, вони нагодували його кашою з молоком, а на дорогу дали пиріжок з сиром, але його вихопив з рук у Миколки хитрий пес.

На другий день Миколка упрохав няньку знов узяти його з собою в гості. Та на дорозі вона згадала, що їй треба зайти кудись туди, куди саме вона не хотіла

брати Миколку. От вона посадовила його на вулиці під парканом і наказала йому сидіти нерухомо, »а то«, каже, »собаки тебе з'їдять«.

Отож, покинувши хлопця, вона як пішла до своєї знайомої, дак там і пропала.

Довго сидів Миколка під парканом мовчки і тільки тихенько усміхався тоді, коли повертався лицем до сонця. Нарешті він почав плакати, спершу тихцем, а потім голосно. На голосіння збіглися діти селян, стали округ його, дивилися і не знали, чия то дитина. Двоє більшеньких хлопців казали йому йти до власної хати, але він відповів, що він сліпий і нічого не бачить. Один з хлопців взяв тоді його за руку і повів до своєї хати. Дорогою, щоб поглумитися з сліпого, він загадував йому плигати на рівному, говорячи, що там, або ямка, або калюжа.

Після довгого плигання нарешті провів його до своєї хати. Тут господиня нагодувала Миколку борщем, пирогами, кашою і потім одвела його до панського двору і віддала самій Марії Федорівні. Марія Федорівна, бажаючи, щоб Миколка і вдруге не наробив лиха, щоб не волочився по селу, звеліла тут же при собі вибити його різками. Після цього безталанний хлопець довго не виходив з своєї комірчини.

Раз якось в неділю задзвонили до служби. Гук дзвона долітав до бідолашного Миколки: він мовчки слухав і усміхався, аж доки дзвін не замовк, а потім спитав свою няньку:

— Що ото так гуло?

— Гуло!.. Бач, йому »гуло«! Не тямить, що то дзвонили до служби! — відповіла нянька.

Миколка, трохи помовчавши, знов питає:

— До якої служби?

— Звісно, до якої! До церкви: Богу молитися.

— До якої церкви?

— Отсе ще: до якої! Звістно, до якої, що в селі.

— Ходім і ми туди!

— Бач, забув вже про березову кашу! Заструпіло, дак хиба вдруге хочеш?

Миколка зітхнув і замовк.

Що дня став він прислухуватися, але дзвона не чутно було у його в комірчині. Нарешті в неділю він знов почув, що дзвонять, і радісно промовив: »Знов гуде!«

— Няню, голубонько моя рідна! Поведи мене до церкви! — благав він няньку.

Усю службу Божу Миколка стояв немов скамянілий. Дуже його перейняло доси нечуване співання і читання; коли-ж спинялися читати чи співати, він, наче ще прислухувався, нахиляв голівку і ледве примітно усміхався. Служба скінчилася, а він все стояв, сподіваючись, що ще співатимуть. Нарешті нянька взяла його за руку й повела з церкви, говорячи, що за-для його другої служби не правитимуть.

Селяни дивувалися з свого сліпого панича, тим наче, що ніхто не спостеріг, щоб він у церкві хоч би раз єдиний перехристився. Чудно: бо перше, чому мати-християнка навчає свою дитину — складувати три пальчики до купи, творити хрест і промовляти: »Бозя!«

Але у горопашного Миколки доля дуже рано одібрала рідну неню, а мачуха про його науку якось забула, і він, ставши чималим вже хлопцем, не вмів ніже єдиної молитви.

А попові про це й на думку не впадало, бо до панів він приходив тілько в дні урочистих свят: йому платили, наче лікареві за візиту, та й більш нічого. А про те й велика більшість панів так само поводяться з попами. Це невимовно скорботна правда.

Після служби піп покликав Миколку до себе в господу, познайомив його з своїм сином Іваном, що був на рік старійший за його, нагодував його обідом, дав

йому проскурку і звелів няньці, щоб вона, що неділі, приводила його до церкви.

Цілий тиждень Миколка майже не спав: все прислухувався, чи не дзвонять. Нарешті діждався. Прийшла неділя; задзвонили до утрені. Миколка на радощах гукав: »До служби, до служби, ходімо, няню!« А нянька спала. Він помацки знайшов її, розбудив і прохав, щоб вона вела його до церкви.

Нянька з просоння гукнула на його:

— Геть ти, непритаманний! Яка тепер служба! Добре, що ти сліпий: не розбереш, чи ніч на дворі, чи день! Тобі все одно!

І, повернувшись на другий бік, вона знов захропла. Миколка, трохи помовчавши, заходився плакати і плакав, аж доки не почали благовістити до служби. Тоді він знов почав благати няньку, щоб вела його до церкви. На цей раз нянька згодилася.

По службі Божій піп знов покликав до себе Миколку, знов нагодував його і напучував не лінитися ходити до Божого храму. Миколка мовив, що він радо ходив би до церкви кожен раз, як дзвонять, так же нянька не хоче водити його. Піп докірливо загрозив няньці не дати їй причастя, як що вона не водитиме хлопця до церкви. Нянька злякалася, і з того часу Миколка ретельно приходив до церкви по першому дзвону.

Минуло не більш півроку з того часу, як Миколка почав ходити до церкви й до попа, а вже він умів на память усю вечерню, утреню і службу; вмів кілька десятків псальмів, недільні евангелії і трохи чи не всі посланія Апостола Павла. Попович Іван сприятелився з ним і навчав його молитов на ранок і на вечор і на сон. Опріч того Миколці не треба стало поводиря; він сам навчився ходити і до церкви і з церкви; заходив до попа й вертався до своєї комірчини наче видющий. Няньці те було на руку, бо можна було їй спати та спати. Инколи до Миколки приходив попович; приносив псал-

тир, або священну історію. Під добру погоду вони гуляли по саду, або купалися в ставку.

Оттак минуло літо. Івана поповича одвезли до семинарії.

Горопаха Миколка знов осиротів; але тепер він читав по памяти псалтир, або історію і знав усі стежки в саду.

Марія Федорівна дуже вважно спостерегала його незвичайний хист і не перешкожувала йому розвиватися; бо в тому вона не бачила жадної перепони зробитися Іполитови в свій час єдиним господарем маєтности.

Раз якось піп, переслухавши, як Миколка читає по памяти першу кафизьму, казав йому прочитати її в суботу в церкві на вечерні. Миколка послухався і читав наче з книжки. В неділю на утрені він прочитав »перший час«, а перед службою »часи« і 25-ту псальму. І піп і парахвіяни раділи, слухаючи, як Миколка читає; лишень деякі старенькі бабусі говорили: »Гарно панич читає, да тілько дуже вже жалісно«.

За-для Микольчиної душі церква стала єдиним пристановищем, куди він ішов, наче до наймилійшого друга, буцім до найласкавійшої нені. Високі наші прості голоси церковних пісень глибоко переймали усього його; божественна мелодія та ліризм Давидових псальмів переносили на небо його непорочну душу.

Оттак зміцнялася його дитяча душа за-для будучого страждання.

Піп, а ще більш причет церковний, полюбили Миколку, як щирого й безкористного помічника. Часто траплялося, що він отсе було прийде до церкви й сидить собі під дзвоницею, дожидаючи вечерні, чи утрені. Паламар, взявши у попа благословення на благовіст, одімкне церкву й пошле Миколку на дзвоницю благовістити; він собі й дзвонить, аж доки тричи не перечитає »Помилуй мя Боже«. Або от помре хто: йдуть до дяка, просять псалтир читати; дяк просить Миколку; Миколка візь-

меться за ціпок або за полу мужика і йде за ним, куди він його приведе. Прийде ото, стане біля небіжчика, вичитає: »Трисвяте« і »Прийдіте поклонімся«, та й як почне з »Блажен муж«, дак і до »Мал бих«, хоч би тобі одну яку єдину помилку зробив: і читає він так виразно, в голосі стілько сердешного, жалісного, що бабусі слухають та аж плачуть.

Так як же причетникам було не любити його!

Траплялося, що в великий піст він і додому було не навідається, зайде до попа або до дяка, пообідає, аж тут і до вечірні пора дзвонити: по благовісту стане він посеред церкви і почне читати велике навечеріє і коли дочитається до »З нами Бог, розумійте язици«, дак зупиниться, переведе духа і чистим, сердешним тенором протяжно вичитає: »З нами Бог, розумійте язици і покоряйтеся, яко з нами Бог...« І так він вичитував отсю молитву, що не можна було слухати, не зітхаючи. А коли по вечірні він з попом і з дяком співав: »Все упованіє моє на Тя, возлагаєм«, дак мало хто, виходячи з церкви, не плакав.

Марія Федорівна була тієї думки, що сліпий Миколка ідіот та й годі, і не змагалася-б, хоч би він і зовсім поселився на дзвіниці. Одягала вона його на її думку, як за-для ідіота, дак ще й прехороше: давала на рік шість сорочок з полотна, дома тканого, дві пари демикотонового вбрання і инше. Чого-ж ще? Кватира йому — цілий флигель — як говорила вона: хоч псів ганяй. От тілько й лиха, що Господь очі взяв, так вона-ж тому не причинна.

Сусідки її спершу говорять було, що краще-б було віддати його до інституту сліпих.

— Ат! чому там, матінко моя, навчать його?... А очей, все одно, не вернуть йому.

Сусідки, звістно, не змагалися і в один голос згожувалися з нею.

От через таку політику її Миколка був собі на до-

гляді у долі, і вийшло з того добре. Доля поріднила його невинну й перейнятливу душу з святими словами і згуками, і він, возносячись душею в згуках божественної гармонії, був тисяч-крат більш щасливий, ніж тисячі людий зрячих. А Марії Федорівні це й на думку не впадало, а то-б вона замикала його в його комірчині підчас служби Божої.

Не було за-для Миколки дня; — все йому ніч. Тим він часто цілі ночі в літку сидів у саду, або під дзвіницею, читаючи голосно любу свою псальму: »Не ревнуй лукавнующим, ниже завидуй творящим беззаконіє«.

Селяни спершу боялися в ночи ходити повз дзвіницю, бо гадали, що то який мрець, ще не похований, сам собі вичитує відходну; а як довідалися, що то сліпий панич, так і опівночі проходили повз церкву, навіть не хрестячись.

А Іполит теж виростав, наче той велетень в казці, не по дням, а по годинам, і купався, неначе сир у маслі. Марія Федорівна до всего заскориніла серцем, а до свого сина була без краю ніжною. Вона не забороняла йому нічого з того, чого не забороняє мати, яка нерозумно любить свою дитину. Вчити його вона й на думці не мала. »Ще навчиться, — говорила вона: — на що завчасно дитину знесилювати!« І от Іполит зростав і розвивався між нянъками та покоївками.

Але одним прекрасним ранком Марія Федорівна все-таки покликала з своєї контори писаря Федька і казала йому вчити Іполита читати: »так тілько, про форму«, мовила вона.

А Іполит її, опріч того, що був дуже вередливим, показався ще й незвичайно тупоголовою дитиною. Про його, звістно, це байдуже; але вчителя його, крепака, часто-густо водили на стайню під різки. Бідолашний Федько довго мучився з своїм дурнем-учнем; нарешті таки дійшов до розуму. Раз якось Іполитко вкупі з иншими іграшками приніс у шкільну світлицю кілька

мідних пятаків. Федько імкнув; розпитав свого учня: де він бере отті кругленькі іграшки, і довідався від його, що у матері під ліжком у скрині повна торба таких іграшок.

— Дак от що, паничу! — промовив Федько: — хочете ви зовсім не вчитися?

— А вже-ж хочу! — відповив той весело.

— Дак подаруйте мені, отсі іграшки, а самі йдіть гуляйте цілий день; а завтра, як ітимете вчитися, дак ще принесіть та наберіть яко мога більш; та тілько вважайте, щоб мама не бачила, а то вона все-таки неволитиме вас до науки.

Марне турбувався вчитель: учень його давно вже тямив те »художество«, що зоветься крадіжкою. Вже буде років зо три, як нянька Оксана користувалася від свого годованця краденим цукром і иншими лакомінками, а часом, хоч і рідко, і круглими мідяними іграшками.

На другий день учень приніс учителеві, як було умовлено, з десяток пятаків; учитель ослобонив його від науки. На третій день приніс ще більш, теж і на четвертий День крізь день ішло те саме, і під кінець місяця торба з пятаками стала порожньою, і коли учень повідав учителеві про таку сумну пригоду, дак цей, трохи поміркувавши, мовив:

— А чи не помітили ви, паничу, де у матусі лежать такі самі іграшки, тілько біленькі?

— Не скажу: не бачив, — відповів панич.

— Коли так, дак сідайте вчитись.

Учень злякався і промовив:

— Завтра я довідаюся і принесу тобі скілько хочеш, тілько не вчи мене.

— Добре; ідіть гуляйте, да тілько памятайте про завтрішній день.

А на завтра Марії Федорівні на щось треба стало мідних грошей; вона до торби, а торба порожня.

Покликали покоївок і няньок. Прийшли.

— Ви, сякі-такі — каже пані: — гроші з торби повитягали?

— Ні, панійко, ми й не бачили!

— Різок! — гукнула вона на лякея.

Принесли різки; прийшло ще двох лакеїв. Почалась сікуція. Усі її покоштували. Оксани не було дома. Послали по неї, привели; вона й каже: »Та ви, панійко, за що людий мучите! Панич попереносив гроші своєму вчителеві«.

Та й дорого-ж заплатила Оксана за таку одвагу! Її проти инших удвічі більш висікли.

Відпустивши покоївок, Марія Федорівна пішла шукати Іполитка; а він, хоч і дурний був, а імкнув, що не дурно-ж то дівчата голосять, і, не дожидаючи, доки скінчиться голосіння те, дременув у сад. Не знайшовши Іполитка ніде в світлицях, Марія Федорівна розігнала усю челядь і сама пішла шукати його. А він заховався в кущах і сидів, доки не захотілося їсти; а як угледів, що Миколці понесли обідати, пішов до його і з'ів його убогий обід. Отут-то його саме за обідом і злапала Марія Федорівна. Вже-ж і дісталося Миколці за те, що він переховував злодія. Опріч того, що Марія Федорівна вилаяла його, вона не веліла давати йому, аж доки вона не скаже, нічого, опріч шматка хліба й коновки води.

Ніжно, ласкаво, зовсім як годиться матері, вона випитала від Іполитка, кому і коли він віддавав гроші. Довідавшись усе як треба, вона приказала Федька учителя вибити різками і до Кузьми й Демяна заслати його до кошари з товаром, потім одвезти до міста і віддати в салдати. Як сказано, так і зроблено.

Тепер треба було поміркувати і про Іполитка, що з ним діяти. Кому вже 15-ий рік в селі, того й не дивись, що мужики зіпсують його. Треба відвезти його в Петербург та й віддати до якого будь »благородного пансіону«. Так гадала, так і вчинила Марія Федорівна.

Наказавши прикажчикові, як без неї правити економією, вона взяла своє любе чадо, взяла любу його няньку Оксану та й подалася до Петербурга, навіть не попрощавшись з найблизшими і найбільш довгоязикими своїми сусідками. Та тепер їй не треба розповідати їм, куди вона міркує віддати свого сина; а то поклич їх, а вони як небудь і винишпорять про Іполитів вчинок, тоді на цілу губернію рознесуть про його неславу, що він злодій, а того дурні їх голови не тямлять, що він — ще дитина.

IV.

Приїхавши в столицю, Марія Федорівна закватирувала не на »Пісках«, як можна було сподіватися, а в »Ямській Слобідці«, на заїздному дворі, біля церкви Івана Предтечі.

Другого дня вона пішла шукати собі кватири, бо на заїзді й вигоди нема й брудота і, головна річ, дорого, а вона гадала лишитися в Петербурзі років зо два, або й більш.

Вийшовши за ворота, вона перехристилася на церкву і, не переходячи через Лигівку, пішла до Знамення; тут трохи постояла, подивилася вподовж туманного Невського проспекту, помарила трохи про своє минуле й рушила далі на Піски до знайомого їй будинку з чотирма вікнами і з мезоніном.

В одному з вікон цього будинку видко було такий самісенький капелюх, як тут був і десять років назад; в останніх вікнах видко було дівчат так само по прежньому, немов вони за десять років і з місця не вставали. Між дівчатами була й Ліза, але вже не та мовчазна Ліза, підліток подзьобаний віспою, а сиділа біля вікна 19-літня, повна наче рожа, розкішна красуня. Ліза сиділа згорнувши на грудях руки і схилившн прекрасну

кучеряву голівку. На свіжому молодому личеньку не було й сліду ряботиння; на те, щоб помітить його, треба було близько й уважно придивитися. Тоді саме, як Марія Федорівна йшла попід вікном, Ліза підвела свої довгі оксамитові вії, глянула в вікно і взялася крейдою. Вона, горопаха, пізнала свою мачуху і зразу перед нею стала журлива її минувшина. Вона затулила лице руками, хотіла встати й не спромоглася; підвелася вдруге і снопом повалилася на підлогу.

Товаришки зняли її і віднесли за стінку.

А Марія Федорівна, проходячи попід вікном, і не гадала собі, що спричинила таку пригоду. Вона спокійно ввійшла в знайомий їй двір, підійшла до халупчини, що стояла біля ями на помиї, постукала в маленькі й доволі ветхі вже двері. Двері скриплячи відчинилися, і перед нею стала Юлія Карлівна. В руках у неї була перекинена чашка, бо, бачте, вона до всіх своїх професій додала ще нову: ворожити на гущі з кави.

Поохавши на порозі, Юлія Карлівна ввела Марію Федорівну в свою халупчину і тут уже старі приятельки поцілувалися. Заспокоївшись і посадивши свою дорогу гостю на трохи поламаному дзиглику, Юлія Карлівна швидче представила перед неї молоду, стрійну і вельми убого одягнену дівчину з великими чорними заплаканими очима.

— Отсе — мовила вона — моя добра, можна мовити, приятелька, панна Ширирбернівна, моя землячка; по батькові вона доброго роду. Я отсе ворожила їй, і так гарно виходить, що краще вже й не можна, а вона все не йме віри, та плаче.

— Я два роки вже йняла віру, — одповіла панна.

— Так що-ж! Люди ждуть і по десять років, та не плачуть, — промовила ремствуючи Юлія Карлівна: — Що діяти, коли вже така ваша доля! А коли вже прискучило ждати свого суженого, дак я давно кажу вам: перебірайтеся до мене. Не хочете жити в купі з пан-

нами, живіть собі в мезоніні; я з вас не візьму багацько. І мені буде вигода, і вам користь. —

Панна заплакала й ледве промовивши: »прощавайте!«, пішла собі з хати.

— Прощавайте! Приходьте завтра; у мене буде свіжа гуща, я ще вам поворожу, — говорила Юлія Карлівна, проводячи очима свою пацієнтку, а коли зачинила за собою двері, додала:

— Вельми дудариться. Ось підожди ще рік-два свого суженого, не те скажешь: проситимешся до мене, а я не прийму, бо тоді яка з тебе користь! Ти й тепер скидаєшся на стару бабу, а тоді ніхто не схоче й глянути на тебе!

Потім, повернувшись до своєї гості, промовила:

— От де, Маріє Федорівно, суще нещастя! Помітили ви: красуня, можна сказати, шляхтянка, а пропадає; ні за що ні про що пропадає! І хто-ж тому винен, як не батьки. Жили вони в Кронштадті; на добрій посаді чоловік був. Що тижня, вечірки справляли. Унадився до їх якийсь мичман. Ну, діло відоме: молодий парубок, молода дівчина, побачились раз, другий, і закохалися, а там вже хиба довго до гріха? Так воно й сталося. Отсе було в домі танці, а вони нишком на двір, або на вулицю; загорнуться його шинелею, та й женихаються, наче голуб з голубкою. А мати й собі з молодими офицерами лицяється. Я батька не виновачу: не батьківське діло дивитися за донею... Всьому винна мати. Вона, стара дурепа, усе бачила: бачила, що молодий парубок вється біля доньки. Ну, що-ж би? Язик не став би руба спитати: »А чого тобі, голубе мій, треба? Коли ти тілько так, щоб поженихатися, дак от тобі й двері, а коли ти не жартом, так і берись!« А вона байдуже! Міркує собі: нехай молодята попустують; він людина шляхетна, ні до чого зайвого сам себе не допустить. Отже й не вгадала!... Він, що треба йому було, заподіяв та й перебрався чи в Астрахань, чи ще

кудись дальше, а батьки тоді тілько помітили, коли вже сусіди почали на дочку пальцем вказувати. Спорудять отсе вони вечір, освітять світлиці, а гостей Біг ма, хиба один, чи два пяних ластових прийдуть. Бачать, що діло не гаразд: ну-мо перебіратися з Кронштадту! Тепер вони в Петербурзі без посади проживають; а вона, дурна, ворожити! Кудиж, пак! Багацько я тобі виворожу! Дожидай приїде!... Бач, кращих за неї не видав! Кажу: переходь до мене, поки ще хоч щонебудь є, а то зістарієшся, тоді... Ох, лихо, лихо, як подумаю! — додала вона зітхнувши.

— Еге! — озвалася перегодом Марія Федорівна: — у мене до вас є велика просьба.

— Кажіть: яка? За-для вас я все на світі рада зробити.

— Найдіть мені невеличку кватирку, світличок три; да коли-б так, щоб по близу був пансіон за-для шляхетських дітий, бо я, знаєте, сина привезла.

— Є, є!... такий пансіон у пані... пані... як бо її! І кватира є... кватира. — Вона почала рахувати на пальцях усі доми тієї вулиці, де був пансіон пані Н. »Е, да як-небудь знайдемо!« додала вона, дивлячись влесливо на Марію Федорівну.

— Ви зробите мені велику ласку; тілько щоб не більш, як три світлички. Я зовсім зубожіла, зовсім без грошей: неурожаї були, товар повиздихав; пожежі... зовсім розорили мене... І з цім словом вона трохи-трохи не заплакала. Небавом, помовчавши, вона мовила:

— От! Ледве не забула зовсім. Що-ж поробляє у вас моя Акулька? Мабуть велика вже виросла?

— Дуже велика! Да яка з неї майстериця! Яка красуня! Тілько щось вона все ніби нудиться.

— Тим, що молода, більш нічого... А от що, Юліє Карлівна! Чи не взялись би ви її висватати? Мені її тепер не треба; я житиму в Петербурзі, а тут своя швачка, самі здорові знаєте, тілько нашийниця.

— Та жених давно їй є, тілько що я без вас не посміла; а написати до вас не знала куди: адресу вашу загубила. Отак собі й не тямила, що діяти, і ждала, чи не принесе вас Господь до нас. Жених гарний, куховар; на 50 чоловіка обід дає; по 5 карб. в місяць бере!... Яка сила грошей! Так же вона не хоче. Лицяється ще до неї якийсь пяничка урядник. Правда, людина він молода, та знати, що гольцем голий. Не скажу: чи він так тілько ходить до неї, чи справді має на думці сватати.

— Воно-б краще за куховара; певний хліб; але-ж коли не хоче, нехай собі й з урядником дружиться. Я і придане невеличке дам. Уладнайте її справу, Юліє Карлівна! Дуже вам дякуватиму.

— Попильную, неодмінно попильную. Та куди-ж це ви?

— Піду; час мені. — Марія Федорівна заходилась збіратися.

— Підождіть часиночку! Зараз кава буде.

— Ні, дякувати вам, нехай другим разом. Будьте здорові, та не забудьте про кватиру!

— Ні, ні, не забуду, Маріє Федорівно!

Приятельки розійшлися.

Вернувшись до господи, Марія Федорівна застала, що Іполит її грав з сторожем, білявим здоровим парубокою, в паці. Це була перша лекція освіти Іполита. Він цієї великої науки за цілий свій вік не спромігся-б навчитися на селі; а в столиці, скоро приїхав, так на другий же день вже тямив, що воно таке »свинчатка«.

Днів за два Марія Федорівна навідалася до своєї приятельки. Добра Юлія Карлівна знайшла їй кватиру саме таку, якої і треба було: світленька, захистна і, головна річ, дешева, та ще й опостінь з »благороднымъ пансіономъ«, це-б то з елементарною школою.

Випивши чашку кави, певнійш цикорії, приятельки пішли подивитися на кватиру. Проходячи через двір, вони почули, що в модньому магазині в супроводі форте-

пяна верещить чийсь жіночий голос, а чийсь хрипкий бас, окселентуючи, виразно й твердо виводить пісню:

»Во лузяхъ, лузяхъ, лузяхъ,
Во монастирскихъ лузяхъ«...

Приятельки переглянулись, всміхнулися і пішли на вулицю. Йдучи, Юлія Карлівна жалкувала, що вельми клопітно й прикро орудувати таким »магазином«, найпаче в такому закутку, як »Піски«, куди путяща людина боїться й зазирнути.

— Еге, от до речі! — мовила Марія Федорівна: — Чи нема у вас знайомого писаря, та щоб не дорогого? У мене єсть справа одна, зовсім нікчемна, шага не варта; тілько з амбіції не хочу поступитись. Так треба, бачте, писаря; я йому говоритиму, а він писатиме.

— Ба, у мене писар є з головного штабу! А вже як він лицяється до вашої Акульки, дак просто на предиво!... Та чи знаєте, що? Чого тут довго клопотатися: ви йому приобіцяйте що-небудь, от вам і жених за-для Акульки.

Тоді саме вони підійшли до одного дуже не нового дому: на брамі був наліплений білетик з написом, що там є в наймі кватира й куток. Вони постукали у фіртку. Замість сторожа вийшла до них дуже ветха бабуся в чіпчику і впустила їх у двір.

Кватира була саме до смаку Марії Федорівні: і світленька, і захистна, така точнісінько, як казала Юлія Карлівна. Тілько-ж трохи непоцінна: десять карбованців на місяць з топливом. Дорого! Таким робом недовго, щоб і Покотиловку прожити.

Марія Федорівна спробувала зняти річ про те, що вона майже злидарка вдова безталанна: але хазяйка не вважала на те і, щоб швидче довести справу до краю, мовила, що й вона сирота без пристановища і вдова безталанна і що їй ні з чого годувати других і давати їм захисток; і додала: »А коли-б ви були чоловік, а не

молодиця, дак би я й за 20 карбованців вас не пустила, бо наше діло жіноцьке, усього може трапитися«.

Марія Федорівна мовчки вийняла карбовинця, віддала його господині й мовила: »Кватира за мною, я завтра переберуся«. Дійсне другого дня вона почтувала вже в себе на кватирі Юлію Карлівну, хоч і ріденькою, але справжньою кавою.

Нянька Оксана встигла вже посваритися з господинею. А Іполит, навчаючись як краще цілити пацею, вибрав собі за мету білого півня, що уважно перебірав сміття на дворі, і так метко вцілив його, що бідолашний півень тілько крилами замахав та й одубів.

— От свинчатка, так так! — крикнув Іполит на радощах: — Не дурно мама за неї сороківку дала.

Швидко довідалася господиня про трагічну смерть білого півня. Підняла такий гвалт, що коли-б була не вмішалася Юлія Карлівна, так довелося-б Марії Федорівні перебіратися на другу кватиру. Помирилася на тому, що Марія Федорівна заплатила за півня коповика.

Отся прикра пригода мала ту користь, що нагадала Марії Федорівні, чого вона приїхала до столиці. Вона зараз же прохала Юлію Карлівну, щоб та, коли можна, завтра прислала до неї якого-небудь учителя з »благородного пансіону«; у неї така думка, щоб Іполита спершу дома повчити, а потім уже в пансіон віддати.

Добре. На другий день прийшов педагог з елементарної школи. Умовилися, що Іполит ходитиме вчитися до його на кватиру до обіду й по обіді, так буде веселійш Іполитови, бо у його, у педагога того, на кватирі вчилося ще кілька хлопців. Скінчивши цю справу, треба було захожуватися коло другої, більш важної. Треба було Марії Федорівні написати до однієї своєї protégé, сільської сусідки, що Ліза вмерла саме того дня, як вона приїхала до Петербурга. А хто-ж їй напише? Самій би написати, дак вона-ж ледві вміє підписатися, так напише, що сміятимуться з неї. Прохати про це писаря не

хотіла вона: раз, ніяково, а друге й те, що він же і з Лізою знайомий. Біс його знає, може він відає, що вона справді Ліза, а не Акулька. Ні! Не можна йому довірити такої важної кореспонденції.

— Ох, та й чи не дурна-ж я! — скрикнула Марія Федорівна після довгого міркування: — Чого-ж я думаю? А учитель на що? — І зараз же послала Оксану покликати до себе учителя. Прийшов: вона, буцім би то на пробу, прохала його написати такого листа, зміст якого вона йому розповіла.

Педагог подумав трохи й мовив:

— Тема не аби-яка, добре треба обміркувати. Я спершу так тілько накидаю, а коли ви скажете, що добре, тоді перепишу чисто. Завтра принесу.

— Добре, приносьте завтра.

Через день чи через два дні педагог прийшов до Марії Федорівни. Під пахою у його був рукопис. Вона прохала його сісти. Педагог сів і розгорнув рукопис, зразок каліграфії. Марія Федорівна, полюбовавшись писанням, прохала прочитати. Педагог прочитав, певнійш буде мовити, продеклямував свій твір і, скінчивши, самозадоволений глянув на Марію Федорівну й доручив їй рукопис. Вона була задоволена: покликала Оксану й казала їй зварити каву, а доки що, прохала педагога перечитати листа того вдруге, та тілько не так голосно.

Така увага влещувала педагогові й бадьорила його: він перечитав удруге. Правда, на цей раз не було вже такої міцної сили в його голосі, за те було більш тихого глибокого почуття, і коли він скінчив фразу: »и ея милый взоръ закрылся отъ меня на-вѣки«, дак Марія Федорівна навіть хустку до очей притулила. Щасливий автор помітив те й радів більш, ніж од якої-будь подяки.

Марія Федорівна, почастувавши автора, прохала лишити їй рукопис на память, а за працю дала карбованця. Трохи багацько, правда, але-ж автор був не простий

писарина. Та він і не взяв платні тієї, говорячи, що її увага за-для його більш за всяку платню.

Кинувши ще кілька слів про почуття серця і освіту розуму своєї покровительки, це-б то Марії Федорівни, педагог попрощався і пішов. А Марія Федорівна на другий день сама з тим листом пішла на почту: тут попрохала якогось листоношу купити їй почтового пакета, запечатати лист і написати адресу.

»От і цей клопіт довела до краю«, сказала вона собі на думці, йдучи з почти.

Тепер лишився один, але найбільший клопіт: улаштувати Лізину долю, а тоді вже цілком спокійно стане їй можна взятися за Іполитове виховання.

V.

Час минав своєю чергою. Минуло вже кілька місяців, а Лізине весілля все ще не справлене. Юлія Карлівна майже що дня заходить на каву до Марії Федорівни, переказує їй неінтересні новинки, але про Лізине весілля ні слова. Марія Федорівна сама не здіймала про те бесіди, щоб не подумала Юлія Карлівна, що ця справа вельми її інтересує. Правда, вона кілька разів натякала, але Юлія Карлівна недогадлива людина. Тим часом Юлія Карлівна листочком липла до неї, раділа, що любий її синок тепер вже сущий парубіка, такий вдатний й багато знає. Але-ж із нього користи жадної не було. До Марії Федорівни хоча й часто приходили з села гроші, але Юлії Карлівні показувала вона тільки пакети з пятьома печатками і контентувала її кавою та по неділлям шматком пирога.

Юлія Карлівна терпіла й ждала та благовістила по своєму кутку, що Марія Федорівна — її приятелька — ніхто більш, як єноральша й багатирка. Через це у Марії Федорівни склався чималий гурт знайомих і при-

ятельок. Правда, інші з них спостерігали, що єнораль-ша-багатирка тремтить над грудочкою цукру й чашкою кави, і стали на тому, що краще буде не провадити їм знайомости з такою високою особою, інші-ж, а між ними і Юлія Карлівна, були тієї думки, що за терпіння — буде спасіння. Одначе таким сподіванкам не судилося справдитися: Марія Федорівна була просто, як кажуть, кремінь той. А про те приятельки не сумували: вони були з тих людий, що коли довідаються, що ти людина грошовита, так хоч ти їм своїх гроший і не показуватимеш, вони все-таки дивитимуться на тебе, немов на Бога, кланятимуться тобі й молитимуться.

На сам кінець одначе Юлія Карлівна показала, що вона не така терпелива, як би можна було на те сподіватися від иноземки. Не зовсім покладаючись на будуче, вона скоїла ось яку історію.

Довго пождавши й глибоко поміркувавши, вона мовила собі на думці: »Та що-ж отсе я така дурна, що сижу, згорнувши руки, та дивлюся на неї: хіба я дівчину її дурно вигодувала? А тепер — каже — ще й пару їй знайди! І все отсе так, за дурно. Та й дівчина та, Господь її відає, і хто вона: чи Ліза, чи Акулька? Не тямиш, як її й звати«. Перегадавши ще якийсь час, Юлія Карлівна імкнула собі, що треба близше спізнатися з Оксаною, покоївкою і куховаркою Марії Федорівни. Так собі про всяк случай! Та й професія у Юлії Карлівни така, що їй всяка знайомість до лиця.

Раз якось, зовсім несподівано, стрілася вона з Оксаною в крамниці й прохала її, вибравши вільну годину, зайти до неї побалакати про одну дуже інтересну справу..

Оксана охоче згодилася, але вона не знала кватири Юлії Карлівни. Марія Федорівна, коли що треба було до неї, посилала сторожа, або сама ходила, а Оксани туди не посилала, остерегаючись, щоб вона не зустрілася там з Лізою. Юлія Карлівна розповіла Оксані усі подробиці, усі вулиці й перевулки, якими треба до неї йти.

Оксана, дождавшись неділі, раненько причепурилася і випрохалася до церкви, та замісць того, пішла до Юлії Карлівни. Сперше усе було гаразд: всі вулиці й перевулки вона памятала, але забула, чий то будинок, де живе Юлія Карлівна. Одначе сяк-так знайшла його по прикметам. Щоб більш запевнитися, що то саме той будинок, якого їй треба, вона зазірнула в вікно і побачила дівчину: дівчина сиділа, схилившись над якоюсь роботою, через що лиця її не видно було. Оксана постукала в вікно, бажаючи спитати за Юлію Карлівну. Дівчина підвела голову, глянула на Оксану і зблідла. Оксана й собі перемінилася в лиці. Помовчавши з хвилину, дівчина ледві промовила: »Оксано!« Оксана здрігнула: щось знайоме, але забуте, почула вона в тому голосі, одначе вона стояла мовчки, не розкриваючи рота.

— Оксано! — промовила Ліза вдруге: — чи це ти? чи це мара?

— Ні! Це я, Оксана! Ваша нянька, коли не забули?

— Памятаю, не забула! — відповіла Ліза й кинулася до неї на вулицю.

Довго стояли вони на вулиці, обнявшись, мовчки, аж доки одна з Лізиних товаришок, уважаючи, що така сцена не личить на вулиці, та ще в день, вийшла до них і порадила йти до дому. Тут зустріла їх сама Юлія Карлівна. Вона зараз імкнула, що не слід лишати Лізу сам-на-сам з Оксаною, а то вони з дурної голови пожують усі її заходи. Повітавши приязно Оксану, вона забрала їх до своєї світлички, посадовила їх по кутках і заходилася варити каву.

Кілька разів Оксана й Ліза, дивлячись одна на одну, починали плакати.

Юлія Карлівна, дивлячись на їх, і собі сплакнула; одначе, скоро вони починали розмовляти, вона втручалася і пильнувала перебити їх бесіду, бо, на її думку, з'ясування між ними не відповідало її глибоким гадкам.

Почастувавши Оксану кавою, Юлія Карлівна провела її до воріт і пильно-препильно наказала їй стерегтися, щоб не сказати Марії Федорівні, що бачилася з Лізою. Прощаючись, вона додала:

— Коли, Оксано, матимеш вільну годину, заходь до нас.

Вернувшись до своєї світлички, Юлія Карлівна поміркувала собі, потім покликала Лізу, посадовила її біля себе та з кошачою ласкою стала її розпитувати:

— Повідай мені, люба Акулько: що ти памятаєш про себе, як ще була ти малою на селі?

— Памятаю тільки, що тоді називали мене не Акулькою, а Лізою, жили ми з братом в одній світличці. Брат мій Миколка — несчасник такий — сліпий. Нянькою у його була спершу отся сама Оксана; потім мачуха взяла її до себе, а до його приставила якусь злющу бабу з села. Баба та їсти йому не давала. Отаким я його й покинула. Чи він, безталанний, живий ще? — промовила Ліза й заплакала.

— Добре, а більш нічого не памятаєш? — спитала Юлія Карлівна.

— Памятаю ще й ніколи не забуду нашу мачуху. Я її тут якось вгледіла на вулиці та з остраху ледве була не вмерла.

— А чи не памятаєш, в якій губернії і в якому повіті ваше село?

— Ні, цього не знаю.

Юлія Карлівна більш не розпитувала. Одяглася в салоп та в щось таке заяложене, ніби то капелюх, сказала Лізі йти з світлиці, замкнула двері й пішла на вулицю.

Оксана, вертаючись до дому, почула ще на вулиці, що в кватирі їх якийсь галас. »Чи не залізли, крий Боже, злодії?« ледве промовила вона й прожогом кинулася в світлицю. Побігла вона по сходах і, ледве від-

чинила двері в світлицю, побачила таку сцену, якої досі мабуть не бачила ніде, опріч хіба часом біля шинку.

Розлютована, неначе та кішка скажена, з піною на губах, стояла Марія Федорівна й немов хотіла кинутися; проти неї стояв в позиції античнаго перебійника Іполит, немов він захожувався оборонятися. Скоро ввійшла Оксана. Марія Федорівна схаменулася, спустила кулаки до низу, процідила скрізь зуби: »ах, ти ізверг!« і мовила до Оксани:

— Піди, поклич до мене отого дурного вчителя! Бач, чому доброму він навчив Іполита!

Оксана пішла.

Попереду оцієї майже трагичної пригоди сталося ось що. Пустивши Оксану до церкви, Марія Федорівна і сама пішла туди-ж; хотіла вона взяти з собою й Іполита, та у його несподівано заболіла голова, і він не пішов. Лишившись самотою, Іполит взяв гвіздка, одімкнув маленьку неньчину скриньку та й заходився шукати там того потайного ящичка, де мати ховала гроші. Тепер він вже розумів, що значать гроші. До того-ж на тім тижні йому дуже не поталанило ні в пацях, ні в картах: вія бажав, замісць грошей, поставить на кону Гречеву Граматику, так же не прийняли; спробував орлянку — і тут не пощастило! Просто, хоч петлю на шию! На віру — не хочуть грати! Спробував попрохати в матусі — куди! Не дала й слова вимовити. Що-ж йому справді чинити? Вже-ж, пак ніщо більш, як красти, а щоб в цій справі далеко не ходити, він взявся першим разом за неньну скринку. Злодій з його був ще без досвіду й без терпіння, тим то він і не остерігся і не примкнув дверей. Тоді саме, коли потайний ящик не був вже йому потайним, тихцем, несподівано прийшла Марія Федорівна. З жаху вона немов ставма стала. Почалася страшенна баталія, спинена, як ми вже бачили, Оксаниним приходом.

За годину прийшов і педагог; на йому був новий

вищ-мундир, лице сяяло радощами, але яким воно стало довженястим, коли розлютована »аки львиця« Марія Федорівна привітала його такими словами:

— Вчителі! Гарні вчителі! Дякую вам! — Злість не давала їй говорити далі, а бідолаха педагог стояв, роззявивши рота й вирячивши очі.

— Дякую, дякую! — говорила вона, ледве переводячи дух. — Так! Вчителі! Навчили дитину, просвітили! Подивіться! Любуйтеся з вашої освіти. Он моя дитина, моя єдине дитина, з ласки вашої, пане добродію, злодій, грабіжник! Буде ще й розбишакою! Ви, й тільки ви самі спричинилися цьому: ви навчили його обікрасти мене, а гроші віддати вам!

— Трівайте! — промовив, задихаючись педагог: — Ви брешете! Ви просто — скажена баба, та й годі! Я з вами й балакати не хочу! Прощавайте!

Він повернувся до дверей. Марія Федорівна не сподівалася такого, вона просто не стямилася і, доки збиралася з духом, педагог був вже за дверми.

— Бігай, дожени його! Прохай, нехай вернеться на хвилиночку! — говорила вона, пхаючи Оксану в двері.

Оксана побігла по сходах, а вона слідом за нею.

За хвилину педагог сидів вже на канапі й розважно слухав довге оповідання про подвиги свого геніяльного учня. Дослухавши до краю, він спитав:

— А чом ви цілий минулий тиждень не присилали його до мене вчитися?

— Як то не посилала? Він що дня ретельно ходив до вас обідати, навіть не приходив до дому.

— А я з самої неділі й у вічі його не бачив.

— Де-ж ти пропадав, га? — повернулася вона до Іполита, але його й сліду не було.

Довго поміркувавши, прирадили, щоб хлопець ходив учитися й далі, бо він, як повідав учитель, ще не твердий в письмі і в граматиці. А щоб він не справляв

гульвиків, стали на тому, щоб Оксана ранком проводила його до школи, а в вечері приходила по його.

Так і вчинили. Ранком в понеділок де хто з мешканців тихого переулка помітив, що 17-літній хлопець в куртці l'enfant ішов до школи; за ним ішла пристаркувата слуга й несла шкіряну торбу з книжками і з грифелевою таблицею. Доки Іполит ходив сам, ніхто його не помічав, а скоро пішов з Оксаною, усі почали на його пальцем показувати... Чудно!

Оксані швидко остогидло, що дня ходити за Іполитом, і вона раз якось порадила йому піти до иншої школи, це-б то до Юлії Карлівни.

Першим разом йому там не сподобалося, хоча його почтували там лагоминками; але другим разом прийшлося йому саме до смаку. Юлія Карлівна, щоб побалакати з Оксаною віч-на-віч, одвела його до своїх дівчат і наказала їм, щоб гість не занудився з ними. Йому так подобалися дівчата, що Оксана ледве спромоглася витягти його звідтіль.

Отож і почав він з школи провідувати прекрасних сирен, а сирени не забарилися прохати в його гроший за ті радощі, яких він зазнає у них.

»Грошей?« говорив він собі на думці: »а де-ж його розжитися на оті кляті гроші? Хоч би мати швидче вмерла, може тоді мені легше буде«.

Доки Іполит бавився з дівчатами, Юлія Карлівна частувала кавою простосердую Оксану й вивідала у неї все, що їй треба було відати про Лізу: довідалася навіть, з якої вони губернії, з якого повіту і з якого села. Довідавшись усе те, переказала своєму знайомому писареви з головного штабу, що все ставився на іспит авдітора.

Сподіваний авдітор, довідавшись таких секретів про свою любу Лізу, трохи не збожеволів. »Та це просто сліпа доля щастить мені«, промовив він на радощах.

Але-ж на те, щоб побратися йому з Лізою, Юлія

Карлівна не инакше згожувалася, як з умовою, що вони дадуть їй половину того віна, яке припаде Лізі.

Писарина, звісно, на все згодився.

На сам-кінець вона напутила його написати просьбу до обер поліцмейстера. Вони попрощалися.

Тепер треба було впевнити Лізу, що Оксана — дурна баба, усе їй збрехала, — що вона дійсне Акулька, а не Ліза, і не панночка, а проста крепачка; тепер же їй трапляється така пара, що коли вона не дурна буде, дак з часом може стати і »высокоблагородною«.

— Що-ж ти згожуєшся, Лі... Акулько? — спитала у неї.

— Згожуюсь, хоч би й з сажотрусом одружитися, аби спекатися вашої оцієї ковбані.

— От вже й ковбаня! Дім, як дім! Ще не вгадати, що й тебе дожидає.

— Гірш не буде.

— От яка подяка! Ах ти ледача, ледача! Бач, вигодувалася на чужому хлібі... шерепа, селючка!

Налаявшись до схочу, Юлія Карлівна швидче причепурилася і пішла з двору, а нещасниця Ліза, лишившись на самоті, гірко плакала. Юлія Карлівна пішла з доброю звісткою до Марії Федорівни й застала її в найкращому гуморі. До неї прийшло з села чимало грошей і звістка, що сліпий панич упав чи в рів, чи в якусь яму і зламав собі ногу.

Повітавшись, приятельки сіли на канапі. Юлія Карлівна, трохи помовчавши, мовила:

— Ну-те, матінко, Марія Федорівна! Насилу я її усовістила братися з писарем, а то все: »не хочу! давай чиновника!«

— Ах, вона мужичка! — мовила Марія Федорівна: — Бач, чого забажала: чиновника! А як візьму я її на село, та одружу з пастухом!

— Та хиба вона тілько це говорить? Верзе, що вона не крепачка, а шляхтянка.

Твар Марії Федорівні змінилася.

— Та я їй показала, яка вона шляхтянка! Ляпасів надавала і звеліла мовчати, — додала Юлія Карлівна.

— І добре зробили!

— Та от ще жених на диби стає; каже: менш тисячі карбованців не хочу.

— Ах, він писарча! Тисячу карбованців за кріпачкою! Де це видано!

— Бачте: вона й йому наговорила, що вона не проста, а шляхтянка.

Марія Федорівна знов трошки присіла і, помовчавши, сказала:

— А чи не візьме він половини?

— Я вже сім сотень йому давала, так і слухати не хоче.

— Не тямлю, що й діяти! — мовила Марія Федорівна ніби сама до себе.

— Еге, що діяти? Давайте тисячу, та й край!

— Добре, тілько після весілля!

— Ні, він тепер просить! Без грошей, каже, і в церкву не піду, а з грошима хоч зараз під вінець.

— Ну, біс з ним! Дайте йому гроші, а я вам верну.

— Що ви! У мене карбованця за душею нема.

— Так як же воно буде? Хиба останні віддавати? А з чим же сама я буду тоді? Та вже-ж! Біс його бери! Нехай, аби швидче розвязатись. Заходьте завтра до мене! — додала Марія Федорівна, ніби схаменувшись.

— Добре, я зайду. Тілько щоб завтра вже неодмінно, так в неділю можна буде й під вінець; бо, знаєте, сьогодні четвер, треба поспішати.

— Коли так, то ви зайдіть до мене за годину, або ні, не так! Трівайте: чи не збереться у мене дома.

Вона пішла в другу світличку, а потім, вернувшись і подаючи Юлії Карлівні гроші, мовила:

— Саме стілько, скілько треба нам.

Юлія Карлівна взяла гроші порахувала їх і обережно сховала в свою брудну торбину.

— Тепер просимо на весілля! Приходьте хоч до церкви.

— До церкви прийду.

— Приходьте до Знаменя, там вінчатимуть о $4^1/_2$ годині по обіді.

— Добре, неодмінно прийду.

Вони попрощались. Юлія Карлівна, йдучи по сходах, нишком промовила: »Знає кішка, чиє мясо з'їла«. А Марія Федорівна, лишившись на самоті, легенько зітхнула й промовила: »Ну, хвала Богові! Спекалася!«

Довго ходила вона по світлиці, заложивши руки за спину, потім зненацька спинилася серед хати, що сили є, вдарила себе долонею по чолу і скрикнула:

— Ох, яка-ж я дурна! Оксано! Оксано!

Прибігла перелякана Оксана.

— Чого ти, дурна, очи вирячила! Бігай швидче, верни Юлію Карлівну.

Оксана побігла.

»Тисячу карбованців! Ой, дурна, дурна!« гомоніла сама до себе Марія Федорівна: »Тисячу карбованців без квітка! Та ще кому? Брр! Гидко й згадати... Та що отсе сталося зо мною? А вона мене причарувала! Ну, що, як вона відречеться? Запевне так буде! Е, да біс з ними й тими грошима! Нехай куди хоче діне їх, аби мені отієї шерепи спекатися, а то вона в мене наче те більмо на оці... В неділю о $4^1/_2$ годині... Піду, невідмінно піду...«

Вона знов заложила руки за спину й почала ходити по світлиці, дожидаючи Оксану.

А Оксана тим часом, добігши до будинку, де жила Юлія Карлівна, зустріла біля фіртки Лізу.

— Магай-Бі, Оксано! Як добре, що ти прийшла: мені дуже треба тебе бачити.

— Здоровенькі були, панночко! Мені треба Юлію Карлівну.

— Нема її в господі; ще з ранку кудись пішла. А от-що, Оксано: кажеш ти на мене »панночко«, а я така-ж крепачка, як і ти, тілько ти чесна, а я...

Ліза не спроможна була говорити далі.

— Що це ви, Лизавето Іванівно! Та ви настояща, певна й чесна панночка!

— Хто тобі сказав, що я панночка?

— Господи! Хто мені сказав? Та хиба не я вас виняньчила? Хто сказав?... Отсе так, добре!

— Юлія Карлівна каже, що ти верзеш нісенітниці, що все те говориш, аби мене бентежити?

— Бентежити?... Це-б то я брешу?... Я брешу?! Та плюньте їй у вічі! Я брешу? Та я заприсягну, до губернатора піду, до самого царя! Бач! Шляхетну панночку тримають неначе яку... повію, та ще я й брешу! Ні! Трівайте, я доведу, що я не брехала.

— Ось що, Оксано! — перебила її Лиза: — Вона мене замуж віддає.

— Щасти Боже! Аби чоловік шляхетний; бо вам не можна братися з нешляхетним.

— Він тепер ще тілько писарем, а небавом стане й шляхетним.

— Та тож, щоб неодмінно був шляхетний.

— Та я рада хоч би й за ката, аби мені вирватися з отсього пекла...

Ліза заплакала.

— Господь з вами, панночко! Що ви кажете: »хоч за ката!«

— Ой, Оксано! Колиб ти знала, що я тут терплю, ти-б не те сказала!

Тієї саме хвилини прочинились двері на вулиці, визирнула якась людина з неголеною тварю, в галунах, крикнула: »Лізо!« і знов зачинила двері.

— Ідіть, панночко! Вас кличуть, а я побіжу; мене пані мабуть жде, не діждеться; прощавайте!

— Прощай, Оксано! Приходь на весілля.

— Прийду, неодмінно прийду.

Ледве вернулася Оксана, Марія Федорівна зустріла її, питаючи:

— Де це ти волочилася?

— Я її не наздогнала; побігла до-дому, а її і дома нема: кажуть, як пішла зранку, дак і не приходила...

— Дак ти встигла вже й кватиру її провідати! Ах, ти ледача тварюко! А чи відаєшь ти, який то дім? Повіє ти?

— Дім, як дім! Аж туди і Іполит Іванович навідується.

— Що?

— Там живе й панночка наша, Лізавета Івановна.

— Що?

— Я кажу, що там...

— Цить! А то язик відотну:.. Геть!

Оксана пішла.

На Марію Федорівну напала гистерика, а у вечері вона злягла в постіль. На другий день біля ліжка її стояли її безкористні приятельки й радили напитися на ніч малини. Вона так і зробила, але з того їй ні трохи не полегшало.

VI.

Хоча і як трудно було Марії Федорівні, а проте вона в неділю о годині $3^1/_2$ пішла з двору. Бажала вона взяти й Іполита, та він пішов десь до вчителя. На вулиці зустріла вона звощика. (Тоді на »Пісках« це траплялося дуже рідко). Спиталася, що візьме до Знаменя? »Сороківку«, відповів той. Вона його вилаяла і поплелталася пішки. До $6^1/_2$ години просиділа вона біля

церкви, а про шлюб і чутки не було. Нарешті вона підвелася і пішла до господи, гадаючи: »Може вони в иншій церкві вінчалися, а ну лишень піду я повз будинок Юлії Карлівни«.

Геть ще не доходячи до того будинку, почула вона музики й пісні. »Так і є, що весілля«, мовила вона собі на думці. Підійшла до самого дому, глянула в вікно: і що-ж вона побачила?! Ой, ой! І жах і сором! Любий її Іполит пяний, в роздертій сорочці танцював з якоюсь веселою і не зовсім тверезою панночкою. От де він вперше навчився тій шутці, з якої дивувалися салдати в Орську.

Полюбувавши з своєї любої, єдиної дитини, з будучого дідича, мати перейшла сяк-так на другий бік улиці і присіла на пішоході спочити. Аж ось відчинено фіртку, на вулицю вийшла Юлія Карлівна з якимсь військовим писарем: він хвацько по писарськи розкланявся і пішов в один бік улиці, а Юлія Карлівна на другий.

»Еге, дак у їх нічого не було!« подумала собі Марія Федорівна і, зібравшись з силою, підвелася і кликнула до себе Юлію Карлівну. Та підійшла, немов нічого й не було, поклонилася і спитала про здоровля.

— Та моє здоровля ще не так погано, як от ви зі мною погано вчинили. Та що-ж справді собі думаєте? — мовила вона голоснійше: — Що ви, вважаєте мене дурною, чи що? Де-ж ваше весілля?

— Яке весілля?

— А що казали у Знамення?

— Ба, я про те й забула! Ще поспіємо перевінчати; аби-б придане було готове...

— Яке придане?

— А таке, як я вам казала: тисячу карбованців...

— Я вам дала їх...

— То те, що ви були винні мені за Акульку, а тепер лаштуйте придане за-для Лізавети Іванівни Хлюпиної... Тямите тепер?

Марія Федорівна ледве дослухала до кінця і певне-б упала на землю, коли-б була Юлія Карлівна не піддержала її. Усе отсе Лиза бачила з вікна й коли помітила, що діло доходить до обмороку, кинулася на вулицю і почала запомогати Юлії Карлівні ратувати Марію Федорівну. Ця, очунявши, озирнулася навкруги і, не промовивши ніже єдиного слова, плюнула Юлії Карлівні межи очи і швиденько пішла собі вулицею.

— Що отсе за знак? — спитала Ліза у Юлії Карлівни.

— Сказилася, більш нічого.

Вони провели її очима, доки вона повернула в перевулок, і вернулися до господи.

А Марія Федорівна зовсім не стямилася. Отак часто найодважнійший і заскорінілий лиходій падає духом з одного слова, що розкриває його лиходійство.

Біснуючись, Марія Федорівна рвала на собі волосся, гризла собі руки, без милосердя била Оксану й кляла свого любого Іполита. А він, щоб уникнути від якогобудь реальнаго доказу гніву своєї неньки, а тож і проклону, кілька день не приходив до господи і, де він перебував, про те ніхто не відав.

Нарешті Марія Федорівна трохи вгамувалася і серіозно занедужала. Приятельки знов провідали її і порадили напитися малини. Вона напилася, але ні малина, ні ромашка не помогли.

Приятельки вболівали й не тямили, що вже й раяти. Так минуло два місяці. Приятельки одна по одній її покинули, Іполит по кілька день і очей не показував; тілько Оксана, той пес вірний не покидала її.

Тим часом Юлія Карлівна з сподіваним авдітором ось що приміркували. Іменем Марії Федорівни написали в село лист до попа й послали йому 5 карбованців, щоб він виправив із консисторії Лізину метрику.

Дивувався отець Єфрем, діставши того листа. Не що давно він читав лист, де було повно сліз і журби че-

рез смерть Лізавети Івановни; він вже й панахиду відслужив за упокій її душі, а тепер глянь: просять метрику її нарождення і хрестин. »Чудно!« подумав він, а проте вирядив паламаря до міста купити гербового паперу і розповів своїй попаді про отсю чудну подію. Попадя не гаялася розповісти про те економці, економка своїй сусідці, ця дідичці, своїй патронці, а дідичка дідичам. І поки отець Єфрем добув з консисторії Лізину метрику, вже ціла губернія знала про цю чудну подію; кожен товмачив її по своєму, але до самої правди ніхто й не наблизився.

Отець Єфрем одіслав Лізину метрику на подану йому адресу Юлії Карлівні, а ця, доставши її, доручила сподіваному авдиторови. Прирадили не гаючись, взятись до діла, це-б то сказати Марії Федорівні, щоб вона дала йому на весілля 1000 карбованців. Спершу написали до неї листа, але відповіді не було, бо Марія Федорівна вміла читати тілько друковане, а писаному не вчилася; показувати-ж той лист кому-будь вона не одважувалася, не сподіваючись у йому нічого доброго. Раз якось ранком завітала до неї по відповідь Юлія Карлівна і мовила:

— Я до вас, Маріє Федорівно!

— Бачу, що до мене, але чого?

— Чого? Гм... Того... за грішми...

— Наче я вам винна їх, чи що?

— Таки винні, Маріє Федорівно!

— А скілько-б то?

— Та тілько тисячу карбованців...

— Знов тисячу!...

— А вже ж!

— Ах ти, душогубко!... Кровопийця! Ах ти... Тут вже вона пустила такими на неї додатками, що не можна їх ні написати, ні вимовити. А Юлія Карлівна й оком не повела, буцім все те не про неї; і коли Марія Федорівна трохи вгамувалася, вона спитала у неї:

— Так дасте тисячу, чи ні?

— Не дам і не дам.

— Як собі знаєте. Значить, мені завтра можна подати до обер поліцмейстера звістку про Лізу...

Марія Федорівна тілько глянула на неї, але ні слова не промовила. Мовчала і Юлія Карлівна. Так минуло кілька хвилин. Перегодом Марія Федорівна мовчки встала, дістала із стіни образ і, подаючи його Юлії Карлівні, мовила:

— Заприсягніть мені на образі святого мученика Іполита, що ви завтра все скінчите!

Юлія Карлівна промовила: »клянуся!« і навіть перехрестилася по православному.

Тоді Марія Федорівна достала з скринки гроші, порахувала тисячу карбованців і мовчки віддала їх Юлії Карлівні; ця мовчки прийняла їх, порахувала, мовчки вложила в торбочку й тоді промовила: »До побачення, Маріє Федорівно!«

— Ні, не до побачення, а зовсім прощавайте! Я завтра поїду на село.

— Підождіть хоч до неділі: в неділю неодмінно перевінчаємо.

— Перевінчаєте й без мене. Прощавайте!

— Як собі знаєте! Прощавайте, коли не хочете!

Юлія Карлівна пішла.

Справді в неділю в Знаменській церкві тихо відбулося вінчання. Між иншими цікавими була в церкві і Марія Федорівна. Після вінчання підійшла до Лізи й повітала її з шлюбом.

Ліза скрикнула і впала в обморок, а Марія Федорівна швидче сховалася в натовпі. Весело верталася вона до господи й веліла Оксані лаштуватися в дорогу. »Годі! Буде з мене; навеселилася я в отсьому клятому Петербурзі. Тепер мені коли-б одружити Іполита, і моїй справі край«.

Оксана спостерігши, що пані в доброму дусі, попросилася у неї з двору. Пані пустила її; да пані й на

думку не впало, що Оксана просилася на весілля до Лізавети Іванівни.

Гучне було весілля! Більш за всіх видавався Іполит; до світання він так напився, що його тутечки-ж і спати поклали. На другий день він чув себе не гаразд, але почув ще гірш, коли довідався, що вчора під заставову свого пальта і курточки він позичив у Юлії Карлівни три карбованці, щоб купити молодій подарунок. Трохи поміркувавши, він вдався до Юлії Карлівни, впав перед нею навколішки і благав дати йому тілько до вечора його одежу. Та змилостивилася і віддала.

Одягшись, він пішов на вулицю, але куди-ж його тепер іти? До матері страшно й на очі показатися, але треба-ж добути три карб., а не то Юлія Карлівна його з порожніми руками й на поріг не пустить. А це йому гірш за все на світі.

Міркував він, та й міркував, приміркував ось який простий, але певний спосіб. »Неня тепер«, мовив він собі на думці, »третій місяць нездужає, з двору не виходить; значить — усяке може пойняти віру, що вона вмерла. А що, як я, не заходячи до дому, обійду усіх її знайомих да прохатиму на похорони? Не вже трьох карбованців не зберу? Дурниця! Сама майорша Потолкуєва дасть три карбованці! Ура! Добре! Я-ж тобі, паскудна чухонко, докажу, що я людина чесна!« З такою суще геніальною думкою він рушив вдовж вулиці.

Другого дня о годині 10-ій ранком приятельки Марії Федорівни почали збіратися на похорони її. Отже уявіть собі, як вони здивувалися, коли їх зустріла ніби померша Марія Федорівна й дякувала за память. Вона собі гадала, що приятельки, довідавшись, що вона збірається виїздити, поприходили попрощатися з нею. Небавом вона мусіла розчаруватися. Спершу одна, далі друга, третя, нарешті і всі вони розповіли, чого поприходили.

Хоч як кріпилася Марія Федорівна, а не спромо-

глася дослухати до краю оповідання про вчинки її Іполита. Повиганяла приятельок і послала Оксану по вчителя. Коли прийшов педагог, вона прохала його написати в поліцію обявку, що син її пропав, і зараз же одіслала її, а педагогові дала 20 коп., просячи купити за 15 коп. аркуш гербового паперу.

Того-ж дня у вечері поліція подала Марії Федорівні вістку, що Іполита знайшли, і питалася, що з ним робити. Вона прохала того поліціянта, що приніс сю звістку, написати за неї, щоб Іполита замкнули в тюрму.

Другого дня Іполит з шнурком на руці, прикриваючись коротеньким плащем, під доглядом поліціянта йшов у Литовський замок. А по обіді того-ж дня за столом у Марії Федорівни сидів вчитель і писав просьбу до царя, щоб забрали в салдати сина її, вдови Хлюпиної, за непошанування матері. На просьбу ту не загаялася і царська згода. І якось ранком Іполит вийшов з Литовського замку в гурті арештантів і пішов Московським шляхом на Оренбург. Ще не встиг Іполит зрахувати етапів між Петербургом і Москвою, як до Марії Федорівни прийшов той самий поліціянт і обявив їй, що вона арештована в своїй кватирі по наказу »Управи Благочиния«. Сталося це того саме дня, коли Марія Федорівна зібралася покинути осоружний їй Петербург. Поліціянт ввічливо поклонився і пішов, лишивши по собі слід, це-б то, лишивши біля брами вартового салдата з поліції.

За тиждень після Лізиного весілля чоловік її, напученний Юлією Карлівною, написав і одіслав до міністра внутрішних справ просьбу. Міністр звелів по тій просьбі справити слідство, а слідство показало, що в просьбі була написана правда. Марію Федорівну взяли в арешт. Скінчивши слідство, її обвинуватили, що вона гнобила дітей свого чоловіка від першої жінки, хотіла позбавити їх батьківщини й перевести її на свого Іполита. За це й присудив їй суд до віку жити в якому будь далекому жіночому монастирі.

Такий був кінець лихим хитрощам Марії Федорівни. Тепер вона, позбувшись усього, навіть волі, в тісній і темній келії »доживає наче щур той отруєний в норі«, як мовив автор »Подорожі Гулівера«.

Лізавета Іванівна, скінчивши свої справи гаразд, покинула на віки столицю і переїхала на село з своїм чоловіком: він вже не простий писар, а »Коллежскій Регистраторъ«. Юлія Карлівна прохала взяти і її на село, хоч би за клюшницю; але їй відмовили, і лишилась вона в столиці держати, як і доти держала, відомий »інститут«.

Увесь повіт, краще мовити уся губернія знали вже історію сумної Лизиної пригоди, через що всі сусіди стріли її з розгорненими обіймами, як героїню сущого романа.

Небавом занехаяне село почало оновлятися. Лізин чоловік був добрим господарем, тим-то й занехаяне хазяйство рушило знов. Одно слово: з приїздом Лізавети Івановни все ожило. Більш за всіх вагу її приїзду почув на собі безталанний сліпий Миколка. Вона з ним ні на хвилину не розлучалась; доглядала його, як запопадливійша ненька, як найніжнійша сестра.

Миколка, як і перше, ходив до церкви і з охотою справляв обовязки дяка й паламаря. Це була єдина його задушевна робота. Часто, вертаючись до господи з всеношної служби пізною добою нічною, він тихо й невимовно журливо співав: »Все упованіе моє на Тя возлагаю, Мати Божа! Сохрани мя під кровом Твоїм!...«

Перводрук: Историческій Вѣстникъ, 1881.
Зредаґовано на основі перекладу
О. Конїського, зладженого 1896 р.

КАПИТАНША

Року 1845-го, коли ото велика повідь зруйнувала половину Кременчуку, а Крюків проте лишився непошкодженим, а в Київі вода досягла навіть Братського монастиря, так от того самого критичного року, під кінець місяця березня, виїхав я з Москви тульським, тоді тілько що викінченим, гостинцем. Їхав я — от ви на се уважайте — почтовими кіньми й візком; два тижні до Тули їхав я, та тиждень до Орла; виходить аж-три тижні! А вже чого тілько я не натерпівся за отсі три тижні, так ні одно перо того не спише! Сказати тілько те вам, що я, знаючи не з опису якого будь туриста, а таки з власного досвіду, скілько коштує на почтовій станції полумисок борщу, та шматок хліба, і практично знаючи комфорт почтових стацій, виїздячи з Москви, чималий таки кошик набрав усяких солоних, та копчених харчів. Так що-ж? Усе те добро мусів кинути на другій станції, се-б-то в Подольському, бо все те, таки-ж укупі зо мною, поринало кілька разів в брудній воді в снігу.

Розум вимагав вернутись в Москву; так піди-ж ти, балакай з упертою головою. А я таки, між нами кажучи, в отсій »добродітелі«, це-б-то в упертості, яку ми з вічливости називаємо силою волі, позад своїх земляків не лишився... Так ото й подорожував я від Подольського до Тули на харчах св. Антонія, а там, з Тули до Орла, на тих самих харчах, бо хоч Тула й славетня рушницями та гармоніями, а ковбаснею проте похвастатись не може. Ну, тілько й добув я в Тулі, — та й то трудно було, — ще солоного ляща, завезеного з берегів синього Дону,

коли не з берегів ріки Уралу, або Волги. От з отаким то провіянтом я й доїхав до Орла. Став я було в готелю, тут-же таки біля почтової станції, та другого дня, як зрахував всі кошти, тілько жахнувся: всього на всього лишилося у мене в кишені три карбованці, та дрібниці два четвертаки! Еге, а з Москви то взяв я з собою цілу сотню карбованців! Як таки з такою сумою не доїхати од Москви до Київа?! А от же так сталося, що доїхав тілько до Орла; а тут, це б-то в Орлі, і сів, наче рак той на мілині. Добре таки я замислився, та по довгім міркуванню й пішов шукати заїзного двору. Знов біда: ріки Ока та Орлик затопили не те, що всі заїзди, а й більшу частину всього міста. Вернувся я в свій номер ще сумнійший, ніж ішов, сів біля вікна, та й думаю. Дивлюсь на двір: вулицею плуганиться запряжена парокінь поганѐньких коненят велика балагула, а побік неї йде з батіжком у руках невеличкий на зріст, пузатенький, з рижою борідкою чоловічок. Ага, приятелю, сам собі гадаю, от тебе то мені й треба. Відчинив я вікно та й гукаю:

— Гей, чоловіче! Молодчино!

Чоловічок зупинився, зняв шапку, подивився на вікна в готелю, угледів мене та й питає:

— Це ти, пане, гукав?

— Я.

— А що тобі треба? — питає.

— А от що. Ти фурман?

— Та вже-ж!

— А з якої губернії?

— Тутешньої, пане, з повіту Дмитрівського.

— А чи не хотів би ти, голубе, на святках дома побувати? (Це було на шостому тижні великого посту.)

— Як же не хотіти, пане? Звісно, хотів би, та як його впорожні самому їхати?

— А хочеш, я тобі проїзжого знайду до Глухова?

— Та як же не хотіти? Та про мене хоч би й до Москви!

— Та чи знаєш ти Глухів?

— Ще-б не знати? За Дмитрівським! Доводилося нераз і в Київі бувати.

— А дорого-ж візьмеш?

— Од пуда, пане, чи як?

— Та хоч і од пуда.

— По два з половиною, пане!

— Добре, гаразд, тілько-ж так, щоб гроші в Глухові...

— Та задаточку-б, пане!...

— Та в Глухові-ж і задаточок буде!

Чоловічок почухав потилицю, подивився на мене трохи та й питає:

— А коли-ж, пане, їхати?

— Та про мене хоч і зараз!

— Зараз, пане, не можна: коненят трохи підгодувати треба.

— Так де-ж ти їх годуватимеш? Де тебе шукати?

— Та таки-ж тут, на вулиці. Бач, позаливало всі заїздні двори водою, де-ж його погодуєш?

Та так балакаючи, він підвернув коней до паркану та й почав розпрягати.

Вийшов я до його на вулицю, обдивився віз. Візок був добрячий, місткий, увесь вкритий, наче жидівська бричка.

— Який же ти крам возиш на такій отсе посудині? — питаю його.

— Та який! Тепер от хоч би й вашу милость повезу, а сюди якусь панію привіз з Дмитрівського, до діток, чи що, приїхала, у якійсь школі чи в корпусі, каже. Ну, та вже що й злюча-ж, Господь з нею, тілько у неї і діла того, що з дівкою бється.

— Ну, а як? Сьогодня виїдем, чи ні?

Чоловік поглянув на сонце та й каже:

— Краще, пане, переночуємо.

— Про мене, переночуємо, кажу я, та й пішов з-нечевя блукати по місту.

Іду повз крамничку з тютюном; у вікні виставлені пачки тютюну з усякими на них малюнками й гармонія. Усякої всячини багато в моїй мандрівці мені не вбачалося, дай лиш, думаю собі, куплю гармонію: буду хоч дітей по дворах тішити. Купив я гармонію та й вернувсь на кватиру та потім, відпочивши від гулянки, і завдав собі таке питання: а що, коли в мого глухівського приятеля, на которого я покладався, як на камінний мур, гроший не трапиться, що я тоді робитиму? Певно, в Глухові є в мене ще й другий приятель, на його можна мати певну надію. Він самої фарфорової глини продає тисячів на сотню за рік, так чому на його не надіятись? Але в тім сила, що він пан на всю губу, як там кажуть: до обіду в нього не можна вийти ні в чому більш, опріч фрака, так це то мені й не подобалось. Воно таки й справді чудно жити в селі й що дня прибіратись, — чорт зна що! Ну, — ще коли у кого похорони або весілля, чи там яке инше свято в родині; а як так, то се вже більш не що, як дурне услідування англійського лордства. Так я, помізкувавши довгий час, написав лист у Київ, просячи, щоб послали до мене в Глухів грошей, а адресували, щоб не на того приятеля, що торгує фарфоровою глиною, а на ймення його сусіди, такого то ротмистра абшитованого.

Обладнавши все, як і слід путньому чоловікові, другого дня, до схід сонця, упаковавшись на возі, я гаразд і добрався до заїздного двору за двайцять пять верст від Орла. Тут би було як раз до діла описати з усіма можливими подробицями заїздний двір, та коли отсю tableau de genre описував уже багато де хто, не тілько прозою, а навіть і віршами, то я вже й не насмілююсь змагатись ні з ким з тих гулящих письменників, ні навіть з самим гомерівським описом віршами заїздного дво-

ру, надрюкованим не згадаю, в якій часописі, що там порівнюють опис той з Іліядою.

В Кроми приїхали ми в ночи, а виїхали, ще й не дніло; тим то про місто Кроми нема чого мені й казати, хиба тілько те, що за полумисок пісного борщу взяли з мене коповика гроший, власне за те, що я раньше не поторгувався. От і все, що я можу сказати про Кроми.

Сонце вже височенько підбилося, як я прокинувся в своїм фургоні. Прокинувся я, висунув голову, подивився на світ Божий та й питаю Єрмолая (це так звали мого фурмана), чи далеко до заїздного дому?

— А от — каже — спустимось за горбок, то й заїзд буде.

Позирнув я навкруги, думав, що й справді побачу де хоч маленький горбок, аж нічогісінько: рівнина, самісінька тобі одноманітна рівнина, перекраяна чорною смужкою почтового шляху, обтиканого де-не-де ракитою та смужастими перістими стовпами, що зовуться верствами.

Краєвид, правду кажучи, такий, що не позавидуєш, а ще, коли взяти на ввагу мою проквільну мандрівку, то й скучним навіть здасться. Що ти робитимеш? Читати нічого, думати ні про що (тоді ще я не складав оповідань). От я полежу, полежу в фургоні та й вилізу з його, пройду верству-дві, та й знов у фургон, пограю на гармонії, а Єрмолай потанцює (він сливе на »козла« й не сідав, все йде собі біля коненят). То це, коли я заграю собі на гармонії, то він і піде танцювати, спершу злегенька, далі швидче, а коли розібрало його, так, повернувшись до мене, він майже кричить:

— Краще, пане, краще!

Я йому краще й заграю, а він краще танцює, а тим часом глянь: і заїзд.

Отак ми з Єрмолаєм й калантали час і дорогу до самої Есмані (перша стация в Чернигів). Ледве переїхали межу Орловської губернії, як уже й декорація

змінилась: замість ракити понад дорогою красуються високі розлогі верби; вже в першім селі Чернигівщини хатки біленькі, укриті соломою, з димарями, а не сірі, рублені й не обмазані хати; одежа, мова, твар — усе, як єсть, инше. Уся ота одміна стає на протязі двайцяти верстов, за одну годину ви вже почуваєте себе немов у другій атмосфері. Що до мене, то я почував себе так кожен раз, коли доводилось їхати оцією дорогою. Їдучи з Київа через Чернигів, хоч і вбачиш себе по той бік Десни уже не на Вкраїні, але там все-ж є хоч слабенька інтонація, а що між Есманю й Глуховим, то аж ніякісінької. Верстов за дві чи за три за Есманю побачив я вправоруч недалеко від шляху вже не сірий рублений, з високою брамою, заїзд, а білу під соломяною покрівлею корчму під вербами. Вид тієї корчми нагадав мені пісню, що чув я ще дитиною:

Ой у полі верба,
Під вербою корчма.

За-видна ще можна-б було доїхать до Глухова, але корчма так мені уподобалась, що я прохав Єрмолая стати тут на нічліг, до чого він залюбки згодився, бо в корчмі, як він казав, усе дешевше, ніж у місті.

Порівнявшись з корчмою, зупинились ми. Бачу, чоловік стоїть і на нас жадної уваги не звертає. Одягнений він був якось чудно: у сіру салдатську шинелю, підперезаний замість пояса соломяним перевеслом, в чорній смушевій шапці і з граблями в руках. Виліз я з балагули, підійшов до його та й питаю:

— Ти хазяїн?

— А вже-ж хазяїн, — відповів він, ледве тилько скинувши на мене оком.

— Ну, а сіно в тебе є?

— А вже-ж є.

— І овес є?

— А вже-ж є.

— А повечеряти буде що?

— А вжеж буде.

Потім чоловік той повернувся до мого фурмана й зовсім не ласково мовив до його:

— Чого-ж ти стоїш там, гаво московська, чом не заїздиш? — і сам пішов одчиняти браму корчми.

Мені вподобався оригінальний земляк, яко орендар заїзду на великім шляху, особливо після орловських орендарів, що зустрічають тебе, за пів версти знявши шапку, кланяються, божяться, що в них все є, окрім пташиного молока, а на ділі буде тілько овес та гниле сіно, а повечеряти, чи пообідати, найпаче у великий піст, і не думай: дадуть тобі борщу з смердячою олією та й здеруть коповика гроший, коли раньше не поторгуєшся. Поки неохочий до балачки хазяїн одчиняв та зачиняв браму, я тим часом пішов трохи розламати ноги, стерплі від довгої сидні.

Корчма була гарно вибілена, а біля вікон підведено червонасто-жовтою глиною. Пристроєні до неї повітки, чи т. зв. стодола, теж чепурно вимазана жовтою глиною; взагалі по виду корчми знати було, що через кілька день у людей буде велике свято. По другий бік корчми видно було тин, що стояв як-раз біля будівлі. Я наблизився: за тином дві баби копали грядки, одна щось розказувала, а друга так дзвінко та просто сміялась, що я й сам мимохіть зареготав. Та, що розказувала, була молодиця не першої вже молодості, а та, що сміялась, тілько що розцвіла, чорнобрива красуня; здавалося, вона доня старійшої, а не подруга. Не встиг я роздивитись як слід на них та наслухатись гармонійного сміху красуні тієї, як із-за причілка вийшов хазяїн і покликав їх у хату варити вечерю. Я і собі за ними в хату. Біля дверей зустрівся я з хазяїном. Він побажав мені доброго здоровля і запрохав до світлиці. Я ввійшов в простору, гарно вибілену хату, розділену вподовж, немов стіною, кахольною грубою. Кругом попід стінами стояли лавки

або ослони, а між ними дубовий гарно вимитий стіл, на покуті висів образ, затиканий свіжою вербою та сухою мятою й васильками.

— Сідайте, просимо, — промовив хазяїн, — скидаючи шапку: — Здесь ми самі живемо, — додав він, — а для такого народу у нас є друга хата.

— А що, пане господарю! — питаю його, сідаючи на лавку: — можна у вас розжитись на горілку?

— Чому-ж не можна! Вам пів кварти чи всю кварту? — спитав він.

— Та хоч пів кварти на перший раз.

— Добре, — сказав він і пішов з хати.

Скоро він вернувся з чаркою й графином, а за ним ішла з полумиском і рушником у руках весела городниця. То була на прочуд хороша чорнява дівчина, років шіснайцяти або пятнайцяти, струнка та гнучка, як молода тополя; волосся її густе, блискуче, повязане було оксамитовою стрічкою і заквітчане свіжим зеленим барвінком.

Вона заслала рушником край столу, постановила полумисок з якоюсь солоною рибою, положила на стіл дві скибки пшеницного хліба, усміхнулась і вийшла з хати. Провівши очима красуню, я повернувся до хазяїна:

— А що, земляче, чи не випити нам по чарці горілки?

— Та чому-ж не випити? — одповів він, сідаючи на ослоні.

Випив я горілки, почастував і хазяїна, трохи згодом, ще раз почастувавши його, й питаю:

— Здається, пан господар служив у Москалях?

— А вже-ж служив.

— То-то ти так знатно по московському балакаєш!

— Отак пак! Шість років стояли у Володимирській губернії, та щоб не вивчитись балакати по московському!

Добряга не спостеріг мого жарту. Я йому за те ще чарку горілки налив.

— Мабуть і під Француза ходив, думка моя?

Про це спитав я тим, що примітив голубу стяжечку, нашиту на шинелі у його.

— А вже-ж ходив, — відповів він.

— Чимало-ж мабуть ти їх, проклятих, насадив на штик?

— Аж ні єдиного!

— Як же це так сталось? — не без здивування питаю його.

— Я був у музиках, — відповів він.

Це мене ще більш здивувало, бо на тварі у його та взагалі в руках не примітно було нічого такого, з чого-б можна було пізнати віртуоза.

— А на чому-ж ти грав? — питаю його.

— На барабані, — відповів він, не міняючи речі.

— Та й на тім гучнім струменті ледве чи відзначився ти, — подумав я, дивлячись на його чесний та виразний профіль, а він сидів собі на ослоні і, зігнувшись, дригав ногами, так, наче та мала дитина. Я гадав собі, та таки й не без приводу, що почую від його про які-небудь лицарські події в боях, про яку-небудь пригоду, таку, що про неї ніде нічого не прочитаєш, навіть у »Записках русскаго офицера«; аж ні: він був музикою, та в додачу ще й не брехуном. Та я все ще не кидав надії вивести його на оповідання, запросивши його ще по одній чарці. Він охоче згодився до чарки і, коли він полою шинелі обтер свої білі вуси та крякнув, я й питаю його, немов би невмисно:

— А в німецьких землях та у Франції таки не довелося бути?

— Довелось. У Франції, в самій, два роки стояли.

— Як же ти балакав з Французами?

— По французькому, — одказав він, не запинаючись; та й каже трохи згодом далі:

— Я й по французькому й по німецькому вмію.

Ще десятого году, як ми вертались з-під Турка, один Венгерець мене навчив, царство йому небесне! Я, казати правду, по всякому вмію, — додав він самозадоволено. — Наприклад, табуруємо ми таки під самим Парижем: тут і Прусак, тут тобі й Цесарець і Англичанин, як той рак, червоний, і Швед синьополий: і Бог його знає, відкиля той Швед прийшов? До самого Парижа його не видно було, а тут — мов із землі виріс. От, вони гуляють по табору та між собою по своїому розмовляють. От кажуть: Бог дасть, завтра ввійдемо в Париж, а там, камрад, і махен вайн, і закусимо, камрад, і мамзельхен лібер, і всього в волю. А я хожу собі між ними, вуси покручую та думаю: не хвалітесь, камради; побачимо, що з того буде! Через день, чи через два одягли нас, вистроїли, перевели через Париж церемоніяльним маршем, не дали й води напитися; уже верстов двайцять за Парижем дали нам дух перевести. От я підхожу до цісарця, та й кажу до його по цісарському: а що, камрад? Знатне, кажу, місто Париж: і вайну і мамзельхен, — всього, кажу, в волю!

— Одер дейфель! — каже, — щоб він їм до тла вигорів!

— То-то ж, — кажу йому по цісарському: — було-б не хвалитися, ідучи на рать.

— А як, земляче, чи є яка-небудь різнація між французькою й німецькою мовою? — питаю його.

— Малность різнації! Та так, що, коли вмієш добре по німецькому, то й з Французом можна побалакати; малность різнації, — знову сказав він, покручуючи свої білі вуси.

Тоді саме одхилилася занавіска від закутка, і в хату ввійшла з свічкою в руках та сама жінка, що я мельки бачив на городі. Вона була по городянському чепурно одягнена; не молода вже жінка, висока на зріст, з бистрими чорними глибоко впалими очима, а взагалі з привабливим і виразним лицем. Вона постановила на стіл

свічку, глянула на мого бесідника і, удаючись до мене, промовила чистою російською мовою:

— Не частуйте його, будьте ласкаві, а то він вам і одпочити не дасть. Іди лиш краще та лягай спати, — промовила вона, удаючись до його.

— Мовчи лиш ти, капитанша! Ма... — мовив мій розмовник і по хвилі додав, усміхаючись:

— Матері твоїй чарка горілки!

Мовчки вона подивилася на його і знов пішла за занавіску.

— Це жінка твоя? — спитав я хазяїна.

— Жінка, — відповів він.

— На що-ж ти її капитаншею звеш?

— Та це я так, жартуючи... А правду кажучи, то вона таки й є капитанша, та ще й не проста, а лейбгвардійська, — додав він немов сам про себе, і так тихо та хутко, що я на-силу міг почути та розібрати.

Піддрочувало мене розпитати в його, через що вона капитанша, та ще й лейбгвардійська; та він так похмуро звісив на груди свої білі вуси, що кожне питання про капитаншу здавалося мені не на-часі, навіть і нахабним.

Недовго посиділи ми мовчки, як знов вийшла та-ж таки жінка і постановила на столі юшку з якоюсь дрібною рибкою, дуже смачну. Повечеряв я, подякував хазяїнам та й пішов у свій фургон спати. Довго я не засипав. оте слово »капитанша« довго не давало мені спати. Зо мною таке часто трапляється; та воно, мабуть, і з усяким теж: на якім небудь простім слові заснуєш цілу драматичну фантазію, не згірш славетнього в цім ділі поважаного Н. К. Так і тепер сталося: слово »капитанша« поділилося вже в мене на дії, картини, одміни, і драма згодом уже трохи не розвилася в страшенну катастрофу, коли мої творчі вії почали злипатися, а сам я заснув глибоким сном.

Доки ми їхали з Орла до оцієї цікавої корчми, я що ранку просипався в дорозі. Догадливий Єрмолай ні-

коли не будив мене, та й ні за чим було будити. Ще в Кромах, після дорогого борщу, я дав йому на дорогу три карбованці, і він усю дорогу й розплачувався за все, що я пив і їв на кожнім заїзді. Я-ж собі спав сном праведника й прокидався завжди в дорозі. Прокинувшись, я иноді знов засипав, не вважаючи, що колеса стукотять, а віз колихає; просипався вже на заїзді. Після нескінченої драми на тему »Капитанші« другого дня я проснувся вже не рано, і спав собі, і не чув, ні колихання від воза, ні холоду ранкового повітря: прислухався і не чув нічого навкруги себе, навіть не чув, що-б колеса стугоніли.

— Хиба-ж таки ми вже станцію проїхали? — кажу собі в думці. — Та ні, не може цього буть! Адже-ж ми повинні були-б буть у мого приятеля у слободі біля Глухова, а не на заїзднім дворі. Воно правда, з вечора вчора я не розказав Єрмолаю дороги, а він, дурнило, не розбудив мене, як виїхали з корчми. З такою мудрою думкою я було знов задрімав; та Єрмолай мабуть вгадав якось мою думку та, підійшовши до воза, й каже:

— Пане! Чуєте, пане!

— А чого, Єрмолаю?

— Ви спите? — питає.

— Сплю, — кажу.

— Пора вставати!

— Добре, встаю. А може, що таке трапилось?

— Та ні, нічого. Дякувати Богу, все гаразд.

— Ну, так чого-ж ти? Обідай собі з Богом.

— Які тут обіди, пане! У нас нічим і за вчорашню вечерю заплатити, бо я всі гроші, і свої й ваші, видав.

— Так таки нічого й не зосталося?

— Ні копієчки!

— Погано, — думаю, а потім і питаю його: — А коні у тебе нагодовані?

— Коні нагодовані: наймит нічого не тямить, що спитаєш, усе дає.

— То й добре! Піди-ж, скажи йому, щоб самовар нагрів; я зараз прийду.

Пішов Єрмолай.

Ото, як переїздив я Тулу, так в ресторані підходить до мене якийсь не дуже тверезий чоловік і накидає нову рушницю в одну цівку за три карбованці. Я, щоб одчепитись од його, даю йому карбованця. Він, не промовивши ні слова, пішов з хати; аж трохи згодом вернувся й питає мене, чи я жартую з ним, чи справді кажу. Я кажу: справді. Подумав він трохи, та й каже: »А коли справді, так от вам рушниця, давайте гроші«. Оддав я йому карбованця, а рушницю поклав на столі, навіть не подивившись добре на неї, як на річ, зовсім мені непотрібну. Чи можна-ж було мені тоді вгадати, що та рушниця, сливе силоміць придбана, стане мені в пригоді і стане таким робом, який я тепер призначив.

Виліз я з своєї переїздної відпочивальні, пішов до колодязя, умився, причепурився трохи та й пішов у хату. На столі стояв уже самовар, а вчорашня капитанша чистим рушником витирала велику фарфорову чайну чашку. Я привітався з добрим днем, і вона мене привітала.

— А де-ж це ваш господар?

— А він ще з ранку поїхав до дідича, в котрого ми орендуємо отсю корчму.

— А як прізвище того дідича? Далеко він відціль живе?

— Апшитований ротмистр Н. Н., живе трохи не біля самого міста.

— Так це-ж і єсть мій приятель, єдина моя надія, — думаю собі, та, удаючись до хазяйки, питаю, як вона гадає: скоро її господар вернеться?

— Та думка, що скоро, коли не загає Виктор Олександрович: йому там нічого довго робити: оддати гроші та бочку горілки взяти. Та вам чого-ж його чекати, можна й зо мною розплатитися.

— В тому то й сила, що не можна, — кажу собі на думці, а в голос мовив: — та мені-б ще раз хотілося його побачити та побалакати: він, здається, добрий дідусь.

— Прекрасна він людина! — одповіла вона, примітно хвилюючись.

— Шкода буде, коли я його не діждусь. Та мені, правда, поспішати нікуди. Чи не хочете зо мною чашечку чаю випити?

— Щиро дякую! Ми вже пили чай, — відповіла вона, злегенька поклонившись головою.

Незвичайно вподобились мені в отій молодиці простій її простоті, та граціозні рухи й бездоганна чистота, починаючи з платка й до черевиків. Поки я міркував, чим би її загаяти в хаті, вона згорнула рушник, положила його на стіл, а сама вийшла за полог.

Напившись чаю, вийшов я з хати полюбуватись весняним ранком; але він уже зник у предвічности, і його заступив квітневий прекрасний теплий південь. Обійшов я кругом корчму та й зупинився біля тину. За тином, як і вчора, мої хазяйки копали грядки.

Я питаю у старшої:

— Що отсе, ваша доня?

— Еге, — відповіла вона якось несміло.

— А як її зовуть?

— Оленою.

— Олено! — повернувся я до дівчини, — ти вмієш грати на гармонії?

— Ні, не вмію, відповіла вона спиняючись.

— Хочеш, я тебе навчу?

— А де-ж ви гармонії візьмете?

— Це вже не твоє діло; хочеш навчитись?

— Хочу, навчіть, — каже вона почервонівши.

Виніс я гармонію, і наука почалася.

— Видно було, що учениця дотепна. Мати її очевидячки раділа тому.

А ми з таким усердям трудилися за гармонією, що

не помітили, коли й орендар приїхав до дому, та, наближаючись до нас, гукнув:

— Оттака ловись! Добрі люди до плащаниці знаменуються, а вони он що виробляють! — та, підійшовши до мене, узяв у мене з рук гармонію, повертів її, та й каже:

— Славна штука! Де ви її кушили?

— В Орлі, — кажу.

— А дорого? — питає, вертаючи мені гармонію.

— Карбованця дав.

— Гм... А ну, заграй, Олено!

Я подав дівчині гармонію; вона взяла на їй декілька акордів. Старий усміхнувся та, повертаючись до мене, й питає:

— Чи не продажня у вас отся музика?

— Продать то я її не продам, а, коли хоче Олена, то я їй цю музику подарую. А ти, старий, коли хочеш, купи в мене рушницю.

Старий замислився, а я йому далі:

— Рушниця гарна, справжня тульська!

— Та на чорта вона мені — ваша тульська рушниця, коли я з неї й стреляти не вмію.

Я покликав його на бік, та й кажу йому, в чім діло. Він послухав мене, усміхнувся та й каже весело:

— Олено, музика наша! Неси в хату!

— Тілько-ж чуєте, — додав я, — гармонію я дарую, а не продаю.

— Добре, добре! — весело гомонів старий: — Просимо милости в хату! Ідіть і ви, хозяйки мої нечепурні, — додав він до жінок.

Покинули вони грядки та юрбою усі й пішли в хату. Поперед поважно йшов наш хазяїн. Він був одягнений не по вчорашньому вже, в салдатську шинелю, а в синій жупан з тонкого сукна, підперезаний широким червоним поясом, і в чорній високій смушевій шапці. В

цьому убранні він здавався стародавнім українським міщанином, або заможним козаком.

Йдучи я нишком сказав Єрмолаю, щоб запрягав коней, а, ввійшовши в хату, спитав хазяїна, чи застав він дома Виктора Олександровича. Він мені одповів так, як на саме звичайне питання, що застав і що той збирається до якогось сусіда на святки.

— Сказано, бурлака, людина одинока, то йому й свято не в свято, — додав хазяїн: — Усього в його наварено, напечено, наготовлено, а пообідати ні з ким. А ви, добродію, жонаті, чи ні? — питає мене.

Я одповів, що ні.

— Женіться, добродію, неодмінно женіться, бо нудно буде старітися одинокому.

Поки ми так балакали з хазяїном, хазяйка застиляла стіл, а Олена за занавіскою грала на гармонії. Коли вже горілка й закуска були на столі, у хату ввійшов Єрмолай та й каже, що коні готові. Я звелів йому принести рушницю, а тим часом розпитував, як близче проїхати до Виктора Олександровича. Хазяїн, розказавши мені з усіма подробицями дорогу, запросив випити чарку горілки та закусити на дорогу. Я подякував, указуючи на великодну суботу, а справді через те, що було ще дуже рано. Хазяїн не схотів брати моєї рушниці і став давати гроші за гармонію. Я, розуміється, теж не згожувався. Вони з жінкою все-ж таки припрошували мене випити та закусити на дорогу, додаючи, що Бог простить подорожньому чоловікови і т. п.; та я не піддався їх доказам, попрощавсь з ними, як з давніми знайомими і поїхав шукати хутору Виктора Олександровича.

Не доїздячи верств зо дві до Глухова, вправоруч од шляху чорніє невеличкий березовий гайок, а до того гайка повилась вузенька доріжка. Вона то й довела прямо на хутір Виктора Олександровича.

Хутір Виктора Олександровича, наче за занавіскою, стояв за гайком. Наблизившись до гаю, я почув якийсь

невиразний шум. Чим більш ми наближались, тим він все дужчав; трохи згодом можна була мені добре розібрати, що шум ішов з водопаду. І справді я не помилився. Поміж білими березами де-не-де вигравала на сонці блескуча вода, а як виїхали з гаю, передо мною розгорнувся широкий став з греблею, що на половину ховалася поміж старими величезними вербами. По той бік ставу, трохи не на бе́резі, визирали зза дерев білі хатки, відбиваючись у воді, а між хатками білів під почорнілим соломяним дахом з гайстровим гніздом великий на четверо вікон панський будинок, перед котрим стояв величезний гиллястий граб. За хутором по згіррю ішов родючий сад, обсажений старими березами; на шпилю гори на голубому фоні неба маячив вітряк на шестеро крил, а ліворуч від його на похилі й виринало на обрії в синім тумані місто Глухів.

По греблі, між вербами, повагом похожував сам господар отсього скромного краєвиду: на йому був смушевий кожух, покритий сірим німецьким сукном, червоний пояс і чорна смушева шапка. Побачивши мій фургон, як він показався з гаю, він зупинився і, заслонивши рукою, немов козирком, очі від сонця, дивись на мій незграбний екіпаж.

— Викторе Олександровичу! — гукнув я до його, не вилазячи з своєї будки.

Він ще дужче начав придивлятись.

— Як здоровлячко, Викторе Олександровичу! — знов крикнув я йому, все ще не показуючись.

— Та який там сатана гукає, а не вилазить на світ божий? — озвався він ніби з серцем.

— Та не сатана це, а я, Викторе Олександровичу, — кажу я, вилазячи з воза.

— Так ти-б так і казав! А то репетує, а не показується, — промовив він.

Ми обнялись, поцілувались.

— От молодець! От так козак! — скрикнув він:

— Спасибі, спасибі! А я вже думав, що ти неодмінно одуриш, та вже думав сьогодня на ніч поїхати до Семена Максимовича стрічати свято, а ти таки й приїхав. Ну, спасибі-ж, спасибі тобі! Тепер не треба й фрака шукати.

— Ну, як же ви живете, що поробляєте, Викторе Олександровичу?

— Та що-ж я поробляю! От другий тиждень, як підняв заставку та й гуляю по греблі, як собака на ланцюзі. Бог її знає, звідкиль отся вода береться; так і надає й надає! — говорив він та, взявши мене за руку, додав:

— Ну, а тепер просимо до хати. А ти, голубе — промовив він до Єрмолая: — їдь прямо до стайні, спитаєш там кучера Артема та й бери в його всього, чого твоя душа хоче.

Панський будинок і знадвору й з середини тілько й одрізнявся, що своєю просторістю. Та й сам пан, правду кажучи, мало чим одрізнявся від своїх крепаків, хиба тим тілько, що носив червону сорочку шовкову та чорні плісові штани, а в свята надягав фрак та їздив обідати до свого маніжного сусіда, — та й більш нічим. Певно, учився він у ніженськім лицеї в одні часи з незабутнім нашим Гоголем; далі служив десь у гусарах, та так, що колишнього виховання не лишилося й тіні. Років пять тому буде, як покинув він службу; та й тепер ще ладен був би »погусарити« при нагоді; нарікав тілько на знесилля фізичне, на біль голови з похмілля; та це на мою думку траплялося мабуть через те, що практики бракувало. Грав він на бандурі немов справжній бандурист, а у вільний час компонував жалісні українські романси; один з них завів звісний композитор на ноти, щоб зоставити собі самобутність творів, він окрім байок Федра, переложених ще »во время оно« славетним Барковим, нічогісінько не читав, тілько инколи брав в руки Хераскового »Царя, или спасеннаго

Новгорода«. Щоб повнійш його схарактеризувати, треба додати ще: він зовсім одгородив себе від впливу, або послідування на ниві писменства. Жив самотою в країні, занадто придатній до полювання; але був запеклим ворогом його, й мисливців називав шкуролупами та собачниками.

Ні хистким поводженням, ні привабностю твари мій приятель не видавався. На смаглій та віспою подзьобаній тварі його було стілько веселої душевної простоти, що без утіхи на його не можна було дивитись, найпаче коли він розповідав яку-небудь українську побрехеньку, або передражнював кого-небудь з своїх сусід: найприроднійшою мімікою орудував він, як артист.

Чоловік він був уже не молодого віку, однак і старим бурлакою не можна ще було його назвати, хоч і наближався вже до цієї категорії. До життя самотнього він так вже звик, що про шлюб і не споминав ніколи. На сучасне виховання панночок взагалі, а сусідок тим паче, дивився він по своїому, це-б-то зкоса. Вважаючи на йоґо оригінальний погляд на речі, не можна було й гадати, щоб він коли-небудь побрався, алеж не так сталось: не далі, як через рік після того, як ми бачились, він одружився і в цій справі так само, як у письменстві, вийшов самостійним.

Треба додати, що до своїх »підданих« він був, наче той батько в сімї: брав з їх тілько те, що було йому неминуче потрібно на щоденний прожиток: жадних примх у його не було; та й взагалі видатки його були незвичайно обмежувані; з цього боку його можна було брати за добрий приклад.

— Бабусю! — гукнув господар, увійшовши в хату.

На голос його увійшла чепурненька в сільскім убранню бабуся.

— Самовар! Чаю! Та й инше що... догадалась?

Бабуся кивнула головою й вийшла з хати.

— І яка-ж ти гарна людина, прямо й сказати не

вмію! — гомонів він, обіймаючи мене та садовлючи на широкій дубовій лавці. Тепер другого такого чоловіка й з ліхтарем не знайдеш: дав слово й додержав його! Далебі не знайдеш такого другого!

Я мовчки стискав йому руку та хитав головою. Поки ми любязно отак балакали, на столі зашумів самовар. Чепурна бабуся перетирала шклянки, а господар, покинувши мене, узявся одтикати пляшку, на котрій на етикеті красувалися готицькі літери, з яких складалося слово: »коньякъ«.

— Шкода, що ти не застав тут стрілкового батальону, — говорив він, становлячи на стіл одіткнуту пляшку: — на тім тижні тілько виступив, а що за вдані хлопці! Здебільшого Шведи. Диво, які люди: виховані, освічені. А вже погуляти чи »угла загнути«, так прямо тобі сущі гусари; найпаче поручик Штрем — прямо геніяльна голова!

Поки він вихваляв поручика Штрема і його товаришів, бабуся поналивала у шклянки чай, а ми присіли до столу. Випивши по стакану, Виктор Олександрович повернувся до мене та й каже:

— Розкажи-ж мені про свою мандрівку; ти-ж чоловік примітливий; гадаю: багато чого цікавого спостеріг?

— Найцікавійше, — кажу, — за всю свою мандрівку — корчма ваша біля Есмані, а корчмар ваш посесор і поготів.

— Ба! Це Омелько Туман! Так ви з ним познайомились?

— Я в його ночував, ще й на віру.

— Це-ж як на віру!

Я йому розповів історію своїх финансів.

— Погано! — промовив він невважно, а далі, трохи помовчавши, й каже:

— А знаєте, отой старий інвалід Омелько Туман — людина цікава, та ще й оригінал чисто української вдачі.

Він не росказував вам, як він спізнавсь з Бліхером або як вони через Париж промарширували?

— Про Париж казав, а про Бліхера — ні.

— Як же це так? Мабуть жінка перебила?

Я запевнив його догадку.

— І певно він звав її капитаншою?

— Таки так.

— Бач, як я знаю свого орендаря, чи, як ти кажеш, посессора. Знай же ти, що під оцією грубою корою криється найвеличнійша, найблагороднійша душа. Його жінка, що він жартома зове капитаншою, — це його годованка з самого малечку. Нехай гуляючи я вам роскажу цю історію. Він одночасний служака й однополчанець моєму батькові: так мій покійник без утіхи на серці й росказувати про його пригоди не міг. А найкраще подарую я тобі рукопис, написаний словами покійного батька: там ти не знайдешь ніже єдиного словечка вигадки, — сама гола правда. Я її думав було надруковати, та потім роздумав: ще який-небудь барон Брамбеус захоче на мені язик гострити, або прямо назове її нікчемною вигадкою, а для мене це гірше гострого ножа. А ти її хоч і друкуй, тілько за своїм іменням, щоб я був з-боку. Я її тобі завтра й знайду; вона в мене десь схована, та й сам не згадаю, — де. Треба спитати бабусі: вона в мене всьому хазяйка. А дочку його бачив? — додав він, усміхаючись.

— Бачив, — кажу.

— А що, правда, красуня?

— Суща красуня та хоч і вдягнена по селянськи, але на мужичку селянку не схожа.

— На мужичку! Гм... вона на царівну, а не на мужичку скидається! А як ти гадаєш, — додав він, пильно дивлючись мені в вічі: — чи можна такому значному чоловікови, як я, наприклад, назвати її своєю жінкою, га?

— Чому-ж ні, коли вона й справді така хороша в усьому, як з виду.

— Така, справді така в усьому! — відповів він з захватом: — Моє серце радіє, що я надибав хоч одну людину з однаковими думками, як і мої, — що-до справжнього ні від кого незалежного семейного життя, а то самі прилики та прилики. Все життя стоїть на обопільнім обдурюванні, це-б-то приликах! — додав він, допиваючи чай.

— Одно тілько здалось мені чудним... — кажу я.

— А що саме?

— Та те, що вона для корчми дуже вже невинна; наприклад: вона аж до сьогоднішнього дня не знала, що є на світі »гармонія«; суща дикарка!

— Отсе то власне мені й до вподоби! Яким чином вона сьогодня знайшла таке велике відкриття? Чи не ви тому запомогли?

— Еге, я! Я їй подарував гармонію.

Гостинний хазяїн глянув на мене зпід лоба та й промовив, покручуючи вуса:

— Носить же вас чорт з вашими гармоніями! Тілько добрих людей з пуття збиваєте! Ну, скажи, будь ласкав, чи то-ж їй, такій принцесі, пристала твоя дурна гармонія? Вона-ж її збезобразить; це-ж однаково, як би огрядну орловську бабу посадити за Ліхтенталівські клави-корди! Сьогодня-ж одберу й спалю! — Бабусю! — гукнув він.

Ввійшла бабуся.

— Пошліть Максима в корчму, нехай він принесе мені музику. Або ні, не треба! Я сам поїду!

Хазяїн хутко надів шапку й озвався, виходячи з хати:

— Бабусю! Знайди та дай їм синій папір; знаєш, — той, що я недавно читав Іллі Карповичу?

— Добре, памятаю, — відповіла бабуся: — Гаразд, що ви сказали, а то я вже хотіла його сьогодня повернути в хазяйство.

— І добре-б зробила! Віддай же тепер їм, коли не встигла повернути в діло. Прощайте, — промовив він, удаючись до мене й виходячи, добре грюкнувши дверима.

Мені стало так ніяково, наче соромно, що я вже думав було кликнути Єрмолая, щоб лаштував »колісницю«, та передумав, власне через те, що ні з чим було рушити. По волі чи по неволі мусів я вибачити своєму Амфітріонови за його оригінальну та суто хуторянську вихватку, а себе виводив тим, що в житті частенько трапляється нам ще й не такі пригоди вибачати, і не тільки з-за служби, а так, як кажуть: з-за крутих обставин та навіть і без усяких обставин. Доки я віддавався таким великодушним думкам, бабуся принесла й поклала на столі передо мною товстенький таки суверток синього паперу, звязаний навхрест рожевою стяжечкою, а сама стала мовчки прибірати посуду зо столу. Запалив я цигару (за тих часів я ще цигари палив), розвязав суверток, розгорнув його, сів біля столу на лаві, умисно не дозволяючи собі ніякого комфорту, це-б то просто горизонтального положення, щоб не вчинити неввічливости та не заснути на авторових очах за першою-ж сторінкою його скромного твору.

Взявся я читати. Назва була така:

КАПИТАНША,

або високодушний салдат.

Оповідання очевидця.

Подарувавши Европі спокій, наше військо маршерувало до господи. За гуртом маршерував і наш завзятий піхотний полк №... Полковий наш адютант був майстер на всі руки. Наприклад: наш брат-простота всього збувсь на Німкень та Француженок, другий з опалу і материне благословення по боку торохнув, а він собі нишком-тишком складав копійчину за копійчиною та збі-

рав всяку дрібничку, а та дрібничка все була не що инше, як рідкости: золото та диямант і більш нічого! Між иншими рідкостями вивіз він до дому й жокея, чи як він ще його звав, пажа, Француза.

Ну, чи жокей чи паж, це все однаково, а тілько діло в тім, що отсей паж був хлопець дивної краси й соромливий, як найбезблазнійша дівчина. Він звав його, — гаразд не скажу, — Альфредом чи Альбертом, а полкові музики, це вже знаю добре, звали його Володьком, а за музиками, признаться, й наш брат, це б-то хто при »офиції«, теж за Володька його вважали: бачте, своє рідне якось до серця близче, та ще як не будеш годів зо два, зо три у рідним краї. Повірте, як увійшли в росийські границі, так перший заїздний двір, хоч який він не загижений, а здався мені кращим усякого французького готелю. Звісно, все отсе забобони, але як для кого, а для мене отсі сами забобони мають якусь свою привабливість. Жив наш ад'ютант, як і взагалі живуть скупяги, під запорами. Товариші одвідували його хиба що як справа, та й то яка важна дуже: тим то його хатнє життя мало кому було відоме. Про те чутка ходила, що він вкупі з Володьком і чай пє й вечеряє (обідав він що-дня в полкового командиря); але то ще покищо була тілько чутка. Один одним чоловік, що одвідував що дня ад'ютантову кватиру, був барабанний староста. Ходив він до його не так по обовязку, як за-для Володька.

Барабанний староста був природній наш брат-Українець і оригінал такий, що другого такого мені й стрівати не траплялося. Забрав він собі в голову, що краще його не тілько на ввесь полк, а й на ввесь корпус ніхто не знає ні французької, ні німецької мови; а коли було спитаєш його, чи є яка різнація між французькою й німецькою мовою, то так навсправжки й одкаже:

— Малность! Коли хто добре знає французьку мову, то може балакати й по німецькому.

Так отсей чудак і взявся у поході навчити Володька

московській мові, а він її стілько знав, як наш хуторянин, що ніколи й бороди московської не бачив. Хоч і стояв староста шість років у Владимирській губернії, та це йому мало що помогло: таким таки чистим Українцем він і зостався. Коли-б Володько справді надумав був учитись у його московської мови, то став би похожим на того Англичанина, з котрим сталася ось яка пригода. Заманулось йому навчитись балакати по московському; от він, щоб досягти скорійше своєї мети, поселився на літо в селі та й з'єднався з попом, щоб той до зими навчив його справжній, грунтовній московській мові. Піп і навчив його по нашому церковному. Вертається зімою Англичанин до столиці та в моднім сальоні і пустив якесь bon mot по церковному. Пані так і покотилась з реготу. Він так і стерявся. Не такого ефекту він ждав від свого bon mot. Засоромився, бідолашний, та й ніяк не второпає, що-б воно значило; та вже потім йому з'ясували.

З Французиком Володьком могло було так само статись, що й з чудним Британцем. Та сталося не те, а ось що: За похід Французик, не вважаючи на похмуру та мовчазну барабанщикову вдачу, так звик до його, як тілько дитина до матері може звикнути. Чудні речі діються на світі: наприклад Туман, барабанний староста (так його прозивали, так і ми його будемо звати), зовсім був людина не французької вдачі, а припав же до серця вітрогонному Французови, та ще й як припав! Прямо, як рідний. Щось є таємне, невідоме, що навертає нас до нашої біди, що з нами буде; та ми не в-силі розібрати ці німі натякання, тим то й страждемо. Французові теж його ангелом заступником пораяна була ота симпатія до людини прóстої, грубóї, — здавалось, сторонньої до всякого вищого почуття, а сталося так, що ми всі схибили, а Француз угадав.

Володя, той Французик, був, кажу, хлопець тихий, трохи навіть нелюдимий з усіма, окрім Тумана, а з ним

він витворяв такі штуки, як, — може доводилося вам бачити, — як мале котеня пустує з старим котом. Котеня що-б не встроїло, то старий тілько жмуриться. То так і Туман: що не витворяє з ним Володя, а він тілько дивиться на його та всміхається; хиба вже дуже надокучить він йому своїм пустуванням, або прямо не дає спочити після ротної муштри та покурити по волі люльки, так одвернеться та й промовить: »а щоб ти йому опряглось!« Та, ще й не доказавши негарного слова, зупиниться, перехреститься та й скаже: »Господи! Прости мене, грішного; воно сирота та ще й на чужині, а я його лаю«. І хоч як-би не був натомлений, встане, піде, роздобуде де-небудь сиру та иншого там, та й давай ліпити вареники своєму Володьові, щоб хоч цим трохи загладити перед ним свою вину. Ад'ютант, хоч, — видно було, — й не потурав, але нишком рад був їх обопільній приязности, та інак і бути не могло, бо Володько — що ще? — сливе дитина та ще й між чужими людьми, — чи довго розпонадитись? В такі роки все прилипа однаково, і гарне й погане, а що від Тумана паж не навчиться нічого лихого, в тому був він певний, бо Тумана цілий полк вважав за найретельнійшу й найчеснійшу людину; а що він похмурий, то то нічого: другий і приязно дивиться, та вкусить, як гієна.

Повернувши до свого любого »отечества«, стали ми на зимні кватири. Володько став нудьгувати та й з виду якось чудно змінився, а що ще чуднійше було, так те, що він ніколи не скидав свого широкого плаща, так і спав у йому. І не гравсь ніколи як те котеня, з своїм похмурим другом, а впаде йому на груди та так і заллється сльозами. Туман уже всяко його пестив і веселити пильнував, та мало чого тим досягав. Ми спершу гадали, що це просто туга за рідним краєм і згодом вона минеться; отже нарешті сталось не так. Ад'ютант поїхав до родичів, а Володьови найняв у місточку у жида кватиру та й зоставив його на догляд барабан-

ному старості. На це ми теж і дивуватись не встигали: чому-б хлопця з собою не взяти? все-б же воно хоч трохи провіялося. Поклали ми це на погану ад'ютантову вдачу, більш ні-на-що.

Не знаю, чому, а Французження те всіх нас цікавило, а найпаче мене. Було в йому таке щось привабне та симпатичне! Як зостався він без свого патрона та не показувався й на вулицю, то я мов що втратив, і кожнього разу, як побачу Тумана, питаю про Француза. Спершу Туман казав мені, що Володьо нудиться, а далі вже почав казати, що Володьо нездужає. Нераз хотілося мені зайти провідати Володю, та побалакати з ним про рідний його Париж: може-б йому полегшало. Так що-ж ви робитимете з дурною фанаберією! Як таки, бачте, мені, офицерови, та йти з візитою до якогось там Француза та ще до лакея. Ох, виховання! До нікчемного ледачого урядника ми на вулиці шапкуємось приязно, найприятнійше витаємо у себе в хаті, подаємо стільця і садовимо на першому місці, на покуті, за столом, і не боїмось, що отся отруйлива тварюка своїм диханням заразить дітей наших, а зустрінеться з нами на вулиці людина проста, нечиновна, що може нам таки-ж своєю прямістю та некористністю робила послуги, то ми на його й очей не зведемо, а коли й зведемо, то так прихильно, що краще-б і не зводили були. Отсе, бач, зветься в нас пристойністю! Погань та й годі! Ми гірше браминів: той, хоч здихатиме, то в парія води не попроситъ, щоб ні за-віщо не бути йому вдячним, а ми!... Правда, на цю тему цілі томи написано, то чи не краще це кинути, бо нового нічого я не скажу; та й нераз помічено, що великі теоретики не завжди бувають і практиками такими-ж. Це я кажу про филантропів та моралістів; то, щоб не попасти й самому до того гурту, так краще вернуся до свого Француза Володі.

Минуло місяців зо два після ад'ютантового відїзду. Близького кого чи приятеля в полку не мав він нікого,

тим то ми про його ніяких звісток не мали. Кватирував я в купі з нашим штаб-лікарем. От якось у вечері сидимо ми собі вдвох, читаємо якусь французьку книжку, — не згадаю, яку власне, — аж денщик і каже, що барабанний староста просить дозволу ввійти.

— Поклич, — кажу.

Туман увійшов, блідий та переляканий.

— Що скажеш, Тумане? — питаю.

— До їх високоблагородія.

— Що-ж тобі треба? — питає лікар.

— Володько вмірає, ваше високоблагородіє! Порятуйте! Тілько то не Володько, ваше високоблагородіє, а жінка.

— Як це жінка?! — питаємо в один голос.

— Та так, жінка; а тепер мучиться... пологи у неї.

Лікар хутенько одягся й пішов слідом за Туманом. Довго він не вертався, чи то може мені так здалось, бо я його нетерпляче ждав; нарешті прийшов.

— А що? — питаю його.

— Нічого, ослобонилась; дитина здорова, житиме, а вона, сердешна, дуже постраждала, навряд викрепить.

Вранці прийшов Туман і оповістив нас, що скоро після того, як піти їх високоблагородію, вона вмерла.

Оповістили полкового командіра. Він звелів другого дня її поховати та й забути про цю річ. Дитину хотіла була взяти вигодувати полковниця до себе, та Туман не віддав.

— Я дам одвіт за сю дитину перед Богом, бо мати вмірала, руку мені цілувала та на дитину все вказувала, це-б-то прохала, щоб не кинув її дитини, то я й повинен його не кидати, — казав він. Так і зробив. Того-ж дня з фактором вишукав мамку, дитину до неї віддав і гроші заплатив.

Цікаво було нам довідатись, що за людина була покійниця, та не довідались нічого: ніяких документів у

неї не знайшлось. Певно або яка небудь актриса переїзжа, або прямо субретка з модної крамниці, — Бог її знає.

Думається мені, що тепер ще не зовсім пізно близче познакомити вас з моїм недотепним героєм, бо краще пізно, аніж ніколи, каже мудра приказка.

Року 1809 нашого запасного війська кватирувало трохи в Бесарабії, а трохи в Херсонщині, і наш полк там був. Я тоді тілько що скінчив науковий курс в шляхетськім, кадетськім корпусі. Мене обмундірували, та зараз і одіслали в армію це-б-то в запасне військо. Прибув я до полку, вступив у роту, ротний командир і припоручив мені учити до фронту з півсотні новобранців; між ними був і Туман.

Навряд, щоб найноровистійша циганська шкапа прийняла стілько бійки, як отсей бідолашний некрут, а діло все-ж не поступало наперед, ані на крок єдиний: не далася паробкові наука. Минуло півроку, а йому як нічого й не було, про те з себе був він молодий, показний, здоровий, »без усякого качества«, як каже було капраль, тілько з норовом. А казати правду, то ми самі не знали ладу, як поводитись з некрутами, тим паче з моїми земляками. Тоді Владиславлев ще не видавав своєї »памятной книжки для штабъ и оберъ-офицеровъ«, де надруковано дуже придатню до цього діла науку доктора Н... З Турками скоро було умовлено замирення, то нашому полкові звелено було вирушити в середину Россії. Так ми ото даром і потрощили хворост на Тумані. Рота наша йшла в купі з полковим штабом, значить — з полковою музикою. Познайомився наш недобитий некрут походом з барабанщиком, той і давай йому на »дневкахъ« виявляти потайність своєї штуки. Щож ви думаєте? — Ще не дійшли ми до призначеного місця, як наш Туман чи, як його звали москалі, медвідь, бив уже »зорю« на барабані, та так лепсько, що й сам учитель заздрив. Ротний командир побачив, що медвідь уже не

вкінець безглуздий, і дав на його волю стати форменним барабанщиком. Туман радо згодився і так палко та, сказати, з утягліcтю віддався улюбленій своїй штуці, що як убили нашого барабанного старосту під Бородиним, так він заступив його місце. Бачте, яка сила призвання! Уторопали-б ми отсе його призвання ще з початку, то й не пропав би віз хворосту.

Що було далі по службі і в житті власнім мого героя, то не варто того, щоб про його писати, хиба тілько розказати про те, як він, коли йняти віри його словам, спізнався з Бліхером, як Бліхер по німецькому запросив його на чарку »шнапсу«, а Туман, — по німецькому-ж, — за »шнапс« подякував, а попрохав у »його превосходительства« шклянку »вайну«, вже-ж Бліхер не відмовив. Беручи на увагу вдачу знаменитого полководця, усе те могло статись отак от, як розказав Туман, але, коли я не був свідком цього випадку, то й не ручуся за правдивість цього вчинку.

Святі це часи були для нашого брата-вояка! Як поставлять було полк на зімівлю по кватирах, то там він і розкорениться: зім з десять з місця не рушить. До того ще наша братія і переженитьcя на половину, та що кажу — на половину: всі переженяться, коли тілько дівчат в околиці буде в достач. Е, тоді дівчата не засиджувались так, як оттепер. Тепер що? — Полк, як кажуть, не встигне й місця нагріти, дивись: уже й потурили на другий край Россії! Як же тут женитись! Дав би Бог хоч познайомитись як небудь! Салдат тоді прямо рахував: инший меткий парень так було обживеться з господарями, що прямо стане сімянином, коли не ще чим більше. Тілько одно, що було дуже не до вподоби нашим салдатикам, так це форма, це-б-то одежа військова. І справді страшно було дивитися, як його, сердешного, вбірають у справжню бойову амуніцію: одягають двоє третього, а як одягнуть та постановлять на ноги, то вже й стій, а коли, — не приведи, Боже,

— спіткнувся та впав, то так уже й лежи, сам, звісно, не зведешся, знов треба двох чоловіка, щоб на ноги поставили. А до всього того додайте ще з білого сукна шинелі. Це така халепа була москалеві, що він, сердешний, не знав, що з нею й робити: замісць того, щоб самому оборонитись нею від негоди, він мусів її боронити. Тепер росийський салдат, що до обмундірования, прямо китайський богдихан. Мундір тілько трохи його обезображує, та й цю хибу згодом перемінять на щонебудь краще.

Хто про що, а салдат про »амуничку«, то так і я: взявся за »крам« та »кутаси«, а про головну річ і забув. Ось як воно було:

Звичаєм того часу прозімував наш полк на одних тих самих кватирах більш восьми зим. Варочка (так Туман звав свою годованку) росла не днями, а годинами. І що то за перехороша була дитина! Прямо окраса між дітською красою. От уже пятого десятка калантаю, а другої такої чарівної дитини не бачив. Та ще до того таке спокійне, тихе, — ну справжній янгол з неба. Тілько часом і дозволяло воно собі дітські жарти, що з своїм татом (це вона так Тумана кликала), та з свого боку й Туман похмурий так усміхався, голублячи свою кучеряву Варочку, що й найдобрійша мати не зможе всміхнутись ласкавійше до своєї дитини. Часто було бачиш його, як він сидить на призбі під хатою та голубить на колінах свою Варочку. Отся картина завжди нагадувала мені прегарну гравюру, що виявляла вусатого лицаря в кольчузі з перехорошою дитиною на руках: воно його скубе за вуса, а він ласкаво всміхається до його. Чисто, як Туман з своєю Варочкою. Щасливий Туман! А як правду мовити, то він і заробив собі того щастя.

Взявши дитину на своє піклования, він розпочав діло тим, що кинув люльку й горілку. Хоч він і ніколи не був справжнім пяницею, а при нагоді од добрих людей не одставав. Покинувши оті втіхи, єдине можливі сал-

датові, все-ж він трохи зберіг що Варочці. Простою чорною роботою в жидівськім містечку не багато чого заробиш, — треба було думати про яке небудь ремество. От він, добре поміркувавши, узявся шевцювати. Шевцює він рік, шевцює два, а на третій і несе мені показати чоботи опойкові власної роботи, та щеж чи не чоботи! Як вам сказать?... Хоч і столичному майстрові, то вдарять у ніс. Я таки не повірив у його тяму, звелів йому на себе сшити чоботи. Він і пошив. Як подивився я: вони ще кращі, а на нозі — прямо як вилиті! Я похвалив його товаришам. Туман узявся до роботи щиро. Не минуло й року, як він уже на всіх офицерів у полку шив, та й самому вже бригадирови, що все ще красувався в парижських чоботях та вже думав заказувати в Варшаві. Так от який майстер вийшов з вайлуватого та придуркуватого, як про його думали, Тумана. Річ певна, що в нашого чоловіка рідко трапляється вкупі дві добродітелі: майстерство та тверезість, а всеж трапляється, що і довів вам Туман. За те і жив він так, що й офицерові другому дай, Боже, так жити. Кватира в нього краще офицерської (він наймав у дворянина окрему хатку в садку, не згадаю що платив). За няньку взяв чепурну бабусю, теж трохи не дворянку. Собі він забороняв тілько горілку та люльку. А вже про Варочку нічого й казати: було вибіжить тобі на вулицю наче лялька та розмальована, куди тобі шляхетські діти перед нею! Мурзенята якісь! А сам Туман так тілько й показувався, що на муштру, а то сидить день і ніч над своїм чобіттям та пісень співає.

Трудяща людина, як на мене, найщасливійша в світі, а найпаче коли його праця йде на таку високу, таку благородну мету, як у цього простого та неписьменного чоловіка.

І тепер і завжди завидуватиму тобі, щасливий, благородний трудовнику!

Бабуся, нянька Вароччина, між иншими добродіте-

лями була ще й писменна, звісно по-польському, через що я й гадаю, що вона мусіла бути шляхетського роду, і коли Варочці пішов уже пятий чи шостий рік, — гаразд не зазнаю, знаю тілько, що вона вже гарно балакала, ще й гаркавила трохи, що додавало її вимові привабности, — стара взялась під вільну годину навчати її грамоті. Туманові вподобалось, що його Варочка читатиме, та ще й по-польському. Виявив він своє вдоволення тим, що на першому мійському ярмарку купив бумажну якогось темного коліру хустку, кожушинку й сапянці, та до того ще й півкарбованця гроший подарував їй. Стара була незвичайно рада й без краю дякувала. Туман зразу було подумав: навіщо Варочці грамота? Яка вона панночка? Але, подивившись на дитину, сказав, що вона й справді панночка, та, махнувши рукою, й мовив: »Нехай собі учиться, умітиме до ладу хоч Богу помолитися«. А коли він, простосердий, не покладав великої різнації між мовами німецькою й французькою, то однаково й між польською та росийскою грамотою: все одно, аби читала! Раз якось, — це вже було незадовго перед тим, як нам рушати з благословенного містечка, — іду я вулицею повз Туманову кватиру, дивлюсь: під хатою на призбі сидить Туман в своїм перистім мундірі і з барабаном між колінами (мабуть тілько що вернувся з муштри), поперед його стоїть Варочка і просить у нього битки до барабану. Він дав їй. Взяла вона битки та як утне похід, так все одно, немов сам барабанщик. Прямо я здивувався, суща та »Còrka regimentu«, що торішнього літа польські актьори в Ромні виставляли. Так треба-ж було бачити самого Тумана: здається, ні один музика з таким коханням не слухав симфонії Бетховена, з яким він слухав та видивлявся на свою Варочку.

Нагадало отсе мені другий естамп, однаковий на величину та мабуть чи й не майстра того самого, на котрім намальовано рицаря, теж у кольчузі: він учить хлопця

бити в барабан. Переміпити тільки одіж, і стане така сама картина.

Минуло вже вісім років, як нашому полкові звелено було рушати смоленським шляхом. Туман немов вгадував катастрофу: придбав собі коня й воза. І коли звелено було рушати в похід, то наша братія предорого платила за погапеньку шкапинку, та й то трудно було добути, а Туман тільки всміхався, дивлячись на задиханих факторів та на наші збори. Сяк-так зібрались ми, і одного ранку полковий штаб і моя рота вийшли з благодатнього містечка. Гучні були проводи! Та й як їм було не бути гучними? — Простоявши стільки часу на однім місці, з салдатів багато дехто понаживали не тільки коханок, а й діток... Ну, та ця картина мені не до смаку, то я й не описиватиму вам ні сліз, ні ридань, ні несамовитого обнімання, скажу тільки, що перший перехід наш тягся цілий день, і половина моєї бравої роти ночувала в дорозі.

Ішли ми тим самим шляхом, яким недавно пролетів з усіма своїми жахами геній війни. По повітових містах, а найпаче в Борисовім та Краснім, сліди після війни було ще знати, а по селах — як нічого й не було, тільки й знаку, що по селянських лазнях замість каміння були бомби з чавуну. Тільки в Смоленському ще цілі вулиці були в руїні, але собор уже оновлявся.

В Смоленському полк наш скупився та після інспекторського огляду й розпустили нас на зимові квартири. Я командував гренадерською ротою, тим то вкупі з полковим штабом і зостався в Смоленському, а инші роти стали в околиці по селах. Туман з своєю Варочкою теж зостався в Смоленському.

Не вважаючи на те, що пів міста стало руїною, на зиму позїздилось багато панства до міста, і ми на руїнах стародавнього Смоленська весело й гучно перезимували. Матусі, мабуть звернувши увагу на полкове бурлацтво, понавозили панночок, таких гарнесеньких!... Та ба!

Сватати їх нікому було: уся наша молодіж поженилася. Грішна людина: признаюсь, мене й самого надило вскочить в узи Гименея, але Викторка шкода було. Тієї зими йому тілько що пішов четвертий годочок, а чого важить у такі роки для дитини й найкраща мачуха, то я по собі знав, а як навяжеться сатана, що здається янголом несвіцьким, тоді що робитимеш? Так я подумав, погадав та й махнув рукою... Потім все чув, що мета моїх зітхань взяла шлюб з якимсь безносим багатирем Енгельгардтом, та через рік він подався за одну границю, а вона за другу. Я тілько Богу подякував, як почув таку цікаву новину.

Кватиру в зруйнованому на половину Смоленському поталанило мені добути недорогу й гарну. Одна хата в їй була зайва, то я й віддав її Туманові з умовою, щоб він, як чоловік тверезий та чепурний, доглядав мого мізерного хазяйства: і його Варочці веселійше буде, і мій Викторко без мене не нудитиметься. Нянькою гувернанткою була в мене молодиця прекрасна й письменна, то Варочка за зиму жартами навчилася й росийській грамоті, та й мого Викторка навчили азбуки. Великим постом він уже добре читав, а Варочка, що-дня божого і ранком і в вечері, читала в голос перед усіма ранкові й вечірні молитви. Щасливий Туман аж плакав з радощів, слухаючи, як Варочка читає такі гарні молитви, в яких він, темна людина, до цього часу й толку не тямив, найпаче як вона було почне читати »Помилуй мя, Боже...«, та як дочитає до »Серце чисте созижди во мні, Боже...«, так ударить поклін до землі та плачучи й поцілує в голову свою розумну Варочку. За те нянька моя не знала нужди в черевиках, бо по всяк час мала про запас зайвих пар з шість, — »на случай походу«, як каже було Туман, а мій Викторко, що неділі, красується в нових чобітках. Було скажеш йому: на віщо ти, Тумане, так часто чоботи йому міняєш? — »Росте, ваше благородіє, так я й міняю«. — Добряга упевняв мене, що ди-

тина за тиждень так може вирости, що йому неминуче треба міняти чоботи. Раз якось довелось мені купити якоїсь матерії Варочці на спідничку; так я вже й сам не рад був: Туман мій так розходився, що трохи було з кватири не вибрався, на силу я його вблагав, — такий чудний!

— Обижаєте мене, ваше благородіє, — каже, — та й годі! У вас у самих, — каже, — росте дитина, а ви на чужих дітей тратитесь! Я чоловік рукомесний, в мене завжди буде, а ви де візьмете, як Бог не дасть здоровля? Добре, як пенсії дослужите, а то ще й так одпустять.

Впродовж зіми я близько спізнав отсю просту, благородну й незвичайно чесну людину.

На весні ми вийшли московським шляхом з Смоленського. Свого обозу та людей я наказав доглядати Туманові; зовсім спокійний був. В городі всяко трапляється: не скрізь про тебе наготовлено; иншим разом і заснеш натще серця, не що робитимеш. От же в сім поході я чув себе наче в Бога за пазухою. Не встигнеш було й до місця прийти, а в Тумана вже все готове: і кватира, і для мене, і для дітей, і самовар кипить, і вечеря поспіває, і коням усього до-волі. Бог його знає, як він з усім тим і вспішався! А з селянами, не дивлячись на свою українську вимову, ніхто краще його не вмів зладнаться! Дивна людина!

У Москві вся наша дивизія скупилась, а наш корпусний тих часів командир, покійний Сакен, після інспекторського смотру дав приказ, що усіх неписьменних унтер-офицерів повернути на рядових. Не тямлю, що йому, покійникові, прийшло на думку! З того в ротах скоїлася така сутанія, що й не приведи Господи! Окроме нам, ротним командирам наробив він клопоту своїм приказом. Неписьменних унтер-офицерів справді багато було; за те вони були найрозторопнійші й тверезійші, а це такі дві салдатські добродітелі, що їх нічим не за-

міниш. Так от замісць таких людий мусіли ми брати письменних пяниць, та злодіїв. Оттепер тілько я довідався, що то за так званий »русскій« письменний чоловік. Письменних здебільша віддають у салдати пани з сільських писарів. Наші мужики не дурно кажуть: »Не буде добра й правді на землі, поки письменним очі не повилазять«. Такій приказці можна було виникнути лишень з глибокого гидування отими письменними людьми. Щоб то подумав про моїх земляків великий оборонець народньої освіти — Ланкастер, коли-б знав, що в нас є така варварська приказка. Подумав би, що мої земляки не люди, а пародія на людей, і був би він неправим. Загальна освіта у народі величезне добро, але там, де на сто чоловіка один письменний, то воно величезне лихо. Нічого більш неморального, нічого гидшого за сільського писаря я не знаю: він перший здирник із злидаря-мужика, ледащо, пяниця, зміст усякої пакости й перший спокусник простосердих мужиків, бо він святе письмо читає.

Покійний Основяненко в своїм »Шельменко, волостной писар« накинув тілько легенький нарис цього мерзеннійшого типу. Так отаких то письменних пани постачають в армію. Певно покійник Сакен не давав би такого приказу, коли-б хоч з тиждень побув економом у панськім селі.

Туман був не тілько барабанним старостою, а ще й унтер-офицером. Він пишався отсим званієм і чином, як своєю заслугою; та як чоловік темний, мусів скинути тілько що куплені в Москві, не побілені, а справжні срібні дорогі галуни. Довелося кинути їх в помийницю, так, ні за що, а тим тілько, що він не письменний розбишака. Дуже глибоко вразило це самолюбство сердешного Тумана. Немов той розвінчаний Наполеон, ходив він кілька день мовчки, нічого не ївши.

Полкові нашому велено було кватирувати в Муромі; так ми лаштувались до походу. Я знов прохав його узяти команду над моїм мізерним хазяйством.

— Візьміть собі унтера, — одказав він, на силу задержуючи сльози, — а то рядовий вас дорогою обікраде.

Я й сам трохи не заплакав, та й прохання свого не міг уже знов подати.

Одпускаючи його, я не поберігся та став давати йому пять рублів »на водку«. Заридав сердега, плюнув на мої гроші, та й пішов з хати. Другого дня привели його з Арбатського участку до полкового штабу таким, що на силу ногами переступав. Питають його, де він пропадав, а він тілько й вимовив: »горілки, а то здохну!« Дали йому чарку горілки та й заперли в порожню хату. Боявся я за його, та хвалити Бога, дурно: Туман протверезився та більше вже не розважав себе горілкою, тілько до самого Мурома йшов мовчки, наче несамовитий. Аж ось в Муромі знов пропав він кудись. Розпитую, де він; кажуть: у шпиталю. Пішов я провідати його. Прихожу, одчиняю двері в палату: і що-ж?... Отакої вже гравюри я не бачив та гадаю, що й нема такої на світі. Найвеличинійшому художникові не ввижалося нічого такого, прехорошого й оригінального: на ліжку в шпиталевому шляфроку та в колпаку сидить Туман, а на колінах у його Варочка з азбучкою в руках і в голос складає: »тма, мна«; а за нею й він зтиха, баском і собі проказує. Побачивши мене, він засоромився, підвівся, привітався до мене та й каже, червоніючи:

— Варочка отсе мені »Помилуй мя, Боже...« читала.

— От уже й »Помилуй мя, Боже...«, — озвалася простосердо Варочка, — ви ще й склади Бог знає, як читаєте!

— Цить, дурне! — перебив її Туман, сіпаючи її за рукав.

Варочка засоромилась, глянула на мене та знов на його, та дорікаючи, й каже:

— Хиба-ж я неправду кажу? Я завтра думала »азъ, ангелъ« проказати вам, а тепер ще й після завтрього не

прокажу, та й сидітимете ви в мене увесь тиждень на »тмі, мні«, — та з останнім словом і вибігла з палати. Туман подивився їй у слід, та й промовив з досадою:

— От тобі й на! — а далі до мене:

— Воно бреше, ваше благородіє!

Я добре бачив, що воно не бреше, та вдаючи з себе, що я не тямлю, в чім діло, й питаю:

— Що, вона завжди коло тебе?

— Ні, ваше благородіє, вона в фершалки, а до мене забіжить на яку мить, та й знов до фершалки. Таке непосидюще! — додав він, зводячи очи.

— Неправда, неправда твоя, Тумане, — кажу йому: — яж знаю, що це ти робиш: чого-ж там од мене ховатись? Хиба-ж це погано — вчитись грамоти!

Туман, дивуючись, подивився на мене, та трохи згодом і каже:

— Погано, ваше благородіє, дуже погано! Чи тож ви бачили, скажіть на милость, щоб, дитина, блазня, учила старого чоловіка?!

Трохи не заплакав сердега, а через хвилину почав просити, щоб я нікому не казав про його вчення. Я йому пообіцявсь мовчати; давав грошей, та він сказав, що в його й свої ще є. Попрощавсь я, побажав йому добитись свого, та й пішов з палати.

— Диямант, а не чоловік, — думав я, та навіть і не жалкував, що диямант цей покритий корою: так він мені був до вподоби в своєму природньому виді. Хотів я порівняти його до червінця Крилова, та передумав, що такі натури, як Туманова, навряд, щоб змогли переродитись, це-б-то перевернутись.

А штаб-лікар наш спостеріг Туманову тайну та й не виписував його з шпиталю, аж доки він сам не попросився. Через місяць приходить до мене Туман, усміхається, — за рукавом у його буквар, — і просить, щоб я послухав, як він читає. Послухав я: читає добре й заповіді і все, що не є в букварі. Подав я йому »Уставъ

о гарнизонной службѣ«: і »Уставъ« читає. Тогож дня я сказав про його ад'ютантові, а той бригадирові, і через місяць Туман знов нашив свої московські дорогі галуни, перебрався до мене на кватиру і знов узяв моє хазяйство до своїх рук.

Сталося так, що того самого дня, коли Туман нашивав свої нефальшиві галуни, вийшло й мені повишення: мене зробили майором, а командирові першого батальйону вийшла одставка. Мусів я взяти його батальйон. Хоч я, як був, так і зостався бурлакою, але хазяйство моє волею-неволею мусіло збільшитись. Тим то такий чоловік, як Туман, був мені неминуче потрібний, тим паче, що Викторка свого вирядив я в Ніжин до сестри, щоб вона готовила його до ліцею, то й Варочка, як дитина, була за для мене теж потрібна, бо я без Викторка нудився дуже, а вона, немов янгол божий, була в моїй господі.

Не вагаючись можна було привподобити її до янгола божого. Такої невимовної краси я не побачу вже більше. А що вже тиха, так прямо, як янгол. Ішов їй рік 12-тий, і вона мені незвичайно правдиво нагадувала покійного Володька, це-б-то свою безталанну матір. Усміх, річ, очі — усе було нещасної матері; тілько в Варочки лагідність і неблазність все те мякшило. Хотілося мені заохотити її до книжок; та яких же книжок тоді можна було добути за-для неї? Видавалася тоді часопись під назвою »Благонамѣренный«. Прочитав я в »Московскихъ Вѣдомостяхъ« заклик до передплати, та, увязавшись за такою благородною назвою, й підписався власне для Варочки, та як прочитав перший зшиток, так других уже й не розрізував: так їх у мене в скрині миші й поїли.

Підчас Туманового пробування в шпиталю потоваришувала Варочка з фершалкою; одвідувала вона її й тепер трохи не що дня. Не до вподоби були мені ті провідування. Кілька разів казав я Туманові, що те

приятелювання не доведе до добра; та він, Бог його знає, чому, — не звертав уваги на мою пораду. Я пішов на хитрощі: задумав заохотити Варочку до читання та тим і примусити її сидіти дома. З моїх хитрощів нічого не вийшло. Варочка тим часом росла та хорошіла.

По третьому чи четвертому році нашого гараздливаго постою в Муромі до нашого полку прислано з гвардії за якісь недобрі вчинки капитана Н. Н., парубіка-красюка років двайцяти пяти, багатиря найаристократичнійшого роду, чоловіка освіченого, приємного й найбезглуздійшого гуляку, а це тоді була не аби-яка добродітель. Давидов не по правді оддає цей благородний пал самим гусарам; наш брат, піхотинець, перед ними аж надто в цім не поступався.

Наше молоде офицерство то так до його й липло все; а що про панночок, то вже й казати нічого: всі, скільки не було їх у Муромі й поза Муромом, гуртом, разом закохались в його. Та вже це нехай і так: їх діло молоде, несвідоме; їм можна й вибачити. От же й матері дорослих дочок туди-ж за своїми дочками потягли. Господи, яку велику силу має золото на людське серце! Та до того ще він гарно по французькому балакав, переказував з памяти та навіть і співав де-які такі пісні Беранже, що путящий Француз посоромиться їх співати і в пяним гурті бурлак, а він, молодчина, співав їх у муромських гостинних. Ніжному жіноцтву так подобались ці пісні без обиняків, що їх заучували на память і в холодку під бузком за окселентуванням гітари та соловья співали їх так сумно, що, здається, й Бога не боялись.

Їм, простосердим, і на гадку не впадало, що саме вони сьпівають. . . . . .

. . . . . .

. . . . . Отож, тілько показався цей джигун, панночки й пані, коли удавались до кого з яким питанням,

то замісць імення й по батькові казали: »мсью«; і зробилося це таким загальним, що свіжа людина неодмінно гадала-б, що муромчани всі балакають по французькому.

От коли траплялася Туманові певна нагода блеснути своїм знанням французькой мови. Та ба! Він, сердешний, — плебей, а то панство, та ще яке панство — повітове! А воно-ж, здається, всім звісно, що англійське панство, хоч і найгордійше й найспесивійше, але, коли його порівняти з нашим повітовим, то воно аж нічого не значить. Хоч французькі бранці-салдати й попадали до його недосяжного кола, так тож французькі, річ зовсім окрема.

Була в мене там одна знайома, молодиця вже не молодого віку, молодиця, — можна сказати, — взірець, і мати така-ж. Освітою вона не геть відрізнялася від своїх землячок, але з добрим життєвим розумом і зовсім без манірливости, що власне мені й було в їй до вподоби. Так от вона якось стала викладати мені про добродітелі та освіченість нашого гвардійця. Я, слухаючи її, гадав, що вона жартує, слухав її та всміхався мовчки, а вона, не вважаючи на мої усміхи, забралась у такі панегірики, що стала хвалити його велике знання »руської історії«! Так я й рукою махнув! Ну, чи тож пристало, щоб »руський« тогочасний пан, та ще й гвардієць, знав ще що-небудь, окрім французької мови? А то ще й краєву історію! Як-раз тоді Карамзин почав видавати свою знамениту історію; так про неї мабуть і чув наш капитан та й пустив у діло свої досвіди поміж непорочними муромками. Горопашні муромки, та ще горопашнійші муромчани!

Коли молодиця, котру вважали за взірець розуму й родинної чесноти, та й та заморочилась бравим капитаном, так який же вплив мав він на загальний розум і честь? А такий, що не минуло й року, як чоловіки молодиць та батьки молодих дочок стали вже впевнятись

у превеликому капитановому впливу на їхніх жінок та дочок; і коли нашому полкові призначено було йти в похід у Москву на коронацію, то батьки й чоловіки перехрестилися та вільно зітхнули, а жіноцтво затужило.

Проте гіркі ридання стали даремними: капитан занедужав і, доки видужає, зостався в Муромі.

Та й переполохалися-ж матінки та їх прехороші дочки, що закидали на капітана, як на найкористнійшого до шлюбу, як до його, тоді, коли нас не було вже, приїхали жінка з тещею і застали його не хворим, а серед товаришів-чарочників. Теща було розпочала йому вичитувати відповідне до часу казання; та він зупинив її, говорячи: »Здається, ви жінка й розумна, а таке дурне кажете. Адже-ж ви бачили, ви-ж знали, кому віддавали свою дочку-одиначку; так про віщо-ж тепер ви мені толкуєте«? Подивилась на його стара, заплакала, взяла свою дочку-одиначку та й поїхали до-дому. А він, регочучись, кричав за ними: »Куди-ж ви поспішаєте? Може зволите пообідати зо мною?« Молодчина!

Але, не вважаючи на все це, вплив його на ніжну половину роду все тягся, а сердешні чоловіки та батьки не тямили, яким би робом спекатися небезпечного капитана, та й приміркували написати просьбу до царя від усього їх конклаву і прохати слізно, щоб він за прикладні капітанові чесноти знов переключив його у гвардію. Не скажу, чи то по їх, чи по чиїй другій просьбі, але ще через два роки капитана взяли, тілько не в гвардію, а в город Вологду під догляд поліції. Впродовж тих двох років він завів ще з десяток слізних мелодрам, а останню, найпатетичнійшу, он з яким змістом:

Рушаючи в Москву, дістали ми наказ, щоб вагенбург і иншу полкову вагу покинути в Муромі, з чого слід було вивести, що ми небавом знов повернемся на старі кватири. Офицери, хто мав путящі кватири, зоставили їх за собою; я теж зоставив собі свою кватиру і в ній мебель та другу непохватну мізерію. Полковий командір,

спасибі йому, уважив мою просьбу оддати мені Тумана, а я оддав Туманові до рук свою кватиру і що до неї належало. Прощаючись зним, я йому наказував паче ока доглядати Варочку і як найрідше дозволяти їй одвідувати фершалку: »бо ти-ж сам знаєш, — кажу йому, — що за звір зостається у місті! Бува попадеться йому як небудь на очі, то тоді-ж пропала!«

— Бога гнівите, ваше високоблагородіє — каже, — воно-ж ще дитина!

Я й замовк, знаючи вже, що нічим не впевнити мого упертого земляка, а цій дитині, — уважайте, — минало вже пятнайцяте літечко.

Сходили ми в Москву і назад благополушно вернулися. В Муромі теж усе, як і перше було. Кватиру свою і все добро застав я в найкрайщім догляді; та инакше й бути не могло. Варочка зустріла мене з справжньою діточою, щирою радістю. А Туман сказав мені, що все гаразд, і дякував, що я його кинув у Муромі, бо він, каже, за цей час устиг навчитись виводити на папері цифри та й копійчину добру таки збив: усе місто наділив чобітьми, а останній місяць, трохи чи не ввесь, робив на самого капитана.

— Ну, початок зроблений, — подумав я.

— А він не заходив инколи до тебе чоботи придівати? — питаю Тумана.

— Заходив, ваше високоблагородіє, разів кілька заходив.

— Погано, — подумав я та й одпустив простосердного добрягу, ні слова не сказавши першим разом.

Другого дня питаю його, хто його рекомендував капитанови. Туман трохи замявся, а далі й каже:

— Признатся сказать, ваше високоблагородіє, фершалка.

— А що я тобі казав, виходячи у Москву? — питаю.

— Памятаю, ваше високоблагородіє.

— Ні, ти забув уже, не знаєш; пригадай лиш та

подумай гарненько, що з цього всього може статись? А він бачив у тебе Варочку?

— Бачив, ваше високоблагородіє.

— І балакав з нею?

— Балакав, ваше високоблагородіє.

— І за чоботи платив, не торгувавшись?

— Не торгувавшись, ваше високоблагородіє; навіть уперед, скілько хоч, давав гроші; тілько я не брав, бо не треба було.

— Бачиш, Тумане, як я вас знаю! Слухай же: від сьогодняшнього дня Боже тебе борони, щоб ти хоч за ворота пустив без себе свою Варочку, а то прощайся з нею на віки! Чуєш?

— Чую, ваше високоблагородіє.

— Так отож слухай та не забувай, а то й тебе й мене Бог покарає за нашу недбалість: за чужу дитину ми більше відповідаєм і людям і Богові! Іди-ж, Тумане, до свого діла! — скінчив я свою проповідь.

— Спасибі за науку, ваше високоблагородіє! — промовив розмяклий Туман та й пішов.

Після цього він що ранку, говорячи мені про те, як гаразд по хозяйству, разом додавав і про пригоди свої з Варочкою. Ходили вони, та й то раз або два на тиждень на берег Оки до рибалок, або просто гуляти, инколи й до фершалки, випити чаю; на тім і кінчались їх гулянки. Та ще раз у тиждень, що неділі, до церкви святих угодників Флора й Лавра.

А тим часом у місті, це-б то серед дворян та навіть і ситих купців коїлася буча за бучею що найбезсоромнійшого змісту, а головним діячем у всіх тих новелях був звісно наш безглуздий капитан. На зиму в місті, як і в перші зими, збився дворянський клуб, чи то »собраніе«. На першій та другій збірці я, хоч і був, проте не примітив нічого незвичайного, а вже другі помітили та й мені переказували, що на бали не показувалась ні одна пові-

това »львиця«, а винуватий у тому був таки-ж не хто другий, як наш же безглуздий капитан. Вигадували найпадскуднійші брехні, коли на балу не було »львиць«; але тихенькі овечки, на котрих він не покладав уваги, перебріхували їх стиха, млосно позираючи на котюгу-капитана.

До церкви ходив я до святих мучеників Бориса й Гліба, що в Благовіщенськім манастирі, а то якось заманулось мені піти до служби в церкву Флора й Лавра. Ввійшов; перехрестивсь. Дивлюсь: чуття мене не одурило; стоїть капитан, а поперед його ступнів за два — Варочка; біля неї фершалка, шепче щось їй над ухом та ліпить свічки до образів. Капитан так гостро дивився у потилицю на товсту стемна русу Вароччину косу, що й не помітив, як я пройшов повз його і зупинився майже попліч з Варочкою. Чудна річ! Наприклад: що дня задивляючись на Вароччину красу, я ні-разу не примітив таких привабних, сказати — пластичних подробиць, як тепер, у церкві; от хоч: на білому прегарному круглому затилку прозоро повилися кучері! Це ж, вам сказати, то така диявольська привабність, проти якої не викрепити чоловікові. Перехрестився я та й пройшов кілька ступнів уперед. Після служби стрівся капитан на паперті. Я примітив, що йому дуже хотілося завернути до мене. Та я хитро одманеврував, попрощався з ним на перехрестку та й пішов до кватири полкового командира, де його хоч і вітали, але з опаскою, бо, правду кажучи, командир наш був уже старий, а командирша — баба така, що сюди гляди, та ще й Німкеня; так воно, бачите, небезпечно було пускати до хати такого звіра, як капитан.

Другого дня я питаю Тумана: »А який тепер Варочці рік іде?«

Довго він рахував на пальцях, а нарешті й каже:

— Од Варвари пішов сімнайцятий.

— Еге, — думаю, — сімнайцятий! Страшно! — та

й розказую йому, що я вчора в церкві помітив і чого після цього можна, та навіть і треба, ждати.

Довго мовчав Туман, повісивши голову, а далі зітхнув та й каже, немов про себе:

— Морока та й годі!

Помовчав та й знову:

— Порадьте, ваше високоблагородіє: що мені з нею робити?

— А що робити? Найти путящого чоловіка та віддати заміж, а більше я ніякої помочі не знаю.

— Заміж... Заміж... — шепотів він. — Заміж?... За кого-ж? — Ні за кого! — промовив він дужче. — Пропаду я, здохну, як стара собака та, без неї, ваше високоблагородіє!

— Ну, так сам оженись!

— Не можна, ваше високоблагородіє, гріх од Бога: вона моя дитина, і люди пальцями показуватимуть; бач, скажуть, старий дурень для чого вигодував байстря!

Він знов повісив голову й замислився.

Дивлячись на його, й самому мені стало тяжко. Добре-б було, думав я, коли-б усі рідні батьки так кохали своїх дітей, як цей сердега годованку.

— Ну, що-ж ти надумав, Тумане? питаю його.

— Нічого.

— Так, доки що, й не вигадуй нічого; дивись тільки за нею гарненько. Може, Бог дасть, і минеться біда.

Я тим так казав, що капітанові жарти що далі здавались на денний розбій, то полковий командир уж двічи атестував його за чоловіка неправного й поганого для полку.

Минуло літо. Наступили довгі, темні осінні вечорі, а з ними й їх попутчиці, — грязь та туга. Було вечорами Туман сидить у своїй хаті перед скляним, налитим водою, глобусом та халяву сточує, а в кутку, біля столика, Варочка — або теж за роботою, або читає житіє Варвари великомучениці; і що-разу, як вона про-

мовляла Діоскорове ймення, Туман спльовував і шепотів під ніс собі: »собака!« Була в їх ще й друга настольна книжка: життя святих Петра й Февронії, що нетлінно покоїлись тут, у Муромі в Благовіщенськім манастирі. Але цю книжку вона не так часто читала, мабуть тим, що великомученица Варвара була її патронкою. Як пробють було »зорю«, то й я було зайду до їх; то так тихо та гарно пролине в мене час до вечері, як ніколи ні перше, ні потім не минав він по гостиних у багатирів.

Тут би до речі було намалювати красуню Варочку на взір Куманської Сивили Кипренського або прямо молоду красуню, що біля світла читає книжку, вдачі фламандського майстра Рембрандта. Та, сказати прямо, не по мені ця праця, та до того я ще й ворог великий самоуків художників, а що до цього, то я був гірше всякого самоука. Я, немов молодий поет, цілими годинами не зводив з неї очей і, Бог знає, які думки роїлися в мене в голові. Була в мене ще за дитячого віку між иншим охота до малярства; та батько мій був сущий суворовський салдат; думки у його про малярство й взагалі про мистецтво були дуже грубіянські, чи ще краще мовити — не тямив він нічого. Мати моя була геть більше за батька освічена і, як жінка, через свою жіночу вдачу вона хоч і спочувала, сама того не відаючи, привабність чого нерукотворного, і їй вподобалось помічати у мене таке саме чуття, але щоб присвятити якому-небудь мистецтву чи науці, то про це вона й гадати не сміла.

Раз якось, показуючи батькові мій малюнок, мати йому й каже:

— А що, коли-б його віддати до академії художеств? Може-б з його вийшов гарний художник?...

— Що таке?! — одповів батько, грізно повівши на неї очима. — Художник?... Маляр!?... Ти, здається, пяна була та не проспалась? Художник!... Ха, ха, ха!... Художник!... То ти погадай, мудра голово, чи то-ж дворянське діло фарбами мазатись?! До академії!

У гурт з мужиками!... Дуже гарну карєру загадала ти своєму синові! Прегарну, нічого казати!

І, взявши мене на руки, додав:

— Ні, брат Сашко, ти в мене справжнім салдатом будеш!

За рік після отієї сцени одвезли мене до дворянського кадетського корпусу; з мене дійсно вийшов справжній салдат, — та й більше нічого. Тепер я думаю, як би гарно було, коли-б я був художником: я-б передав на полотні далеким поколінням Вароччину привабність, так як Рафаель обезсмертив свою Форнарину або Гвідо-Рені — непорочну Беатріче Ченчі; але тепер про це годі й гадати.

Чудно якось з людьми буває: от, наприклад, чоловік обачний; він за рік ще, за два добачає лихо, уживає всіх заходів, щоб одвернути його від себе; дня й ночі не спить, уші-очі його і вся істота невпинно вартує; а під годину нещастя — як раз візьме та й засне, та ще як засне! — як найщасливійша людина!

Отак саме і нам тепер сталось. Наближалося вже до різдвяних свят. Туман, як і звичайно під такий час, завалений був роботою. Я на ту пору прохав навіть ад'ютанта, щоб і на муштру його не турбувати: нехай, думаю собі, чоловік при случаї яку зайву копійчину заробить. От якось відправивши фельдфебелів, я звичайно собі запалив люльочку, одяг архалука та й пішов до Тумана. Прихожу, він сидить за роботою перед склянним глобусом. Край столу свічка горить, аж сяготить; перед нею лежить розгорнута книжка, а Варочки нема. Ну, що-б мені догадатися та спитати, чи давно вийшла! Правда, чого там і питати: свічка, палаючи, добре вказувала, що давно, а я ще й гар зняв з свічки та й сів собі, нічого не гадаючи. Розшитую Тумана, скілько він пар чобіт пошив та скілько ще сподівається пошити до свят, та скілько бере за чоботи; чи вважає на те: з кого, чи з усіх однаково? На це він мені дуже довідно

відповів: »Однаково, бо й роблю однаково«. Потім ні з того ні з цього перескочили до виховання взагалі, балакали про свої закордонні пригоди, далі про тульчинські маневри, а нарешті річ звернули на небіжчика Володю.

— Еге, — каже Туман, — не дурно кажуть, що волос довгий, та розум короткий. То й то таки, — додав він, — молоде, дурне, а може ще й сирота, доглянути було нікому.

Та, сказавши це, глянув на те місце, де повинна була сидіти Варочка. Примітно змінився з виду; дивиться і очей не зведе з огарка та розгорнутої книжки.

— Мовчить, не реве, аж її й дома нема, — промовив він майже нечутно та, звернувшись до мене, й каже:

— Я думаю, чом вона не читає, аж її і в хаті нема!

Він швидко підвівсь і з роботою в руках вийшов з хати. Хвилин через десять він збентежений вернувсь. — А що? — питаю. — Він тілько губами меле щось і слова не промовить; нарешті, якось шепочучи, промовив: »нема«! Я теж схопився. — Біжи, — кажу — до фершалки. А сам на живу руку одягся та до городничого, довести про такий случай, та прохати, щоб приняв міри. Але що-ж значила за тих часів поліція по повітових містах? Нічогісінько! Вертаюсь до господи, захожу до Тумана; думка, що він уже теж вернувся. Аж йому й вертатись було нічого, бо я його як кинув, так на тім місці він і остався, як окамянілий. Питаю його, чи був у фершалки, так він тілько після того, як я його кілька раз перепитав, на силу промовив: ні! Кинув я його, обійшов ще раз усі хати, навідався разів зо два в людську, у пекарню: шукав, як звичайно шукають яку дрібницю, як загубиться, — раз десять на однім місці. Усі кутки винишпорив: за шухлядкою, під канапкою; та таки впенившись, що Варочки нема ніде, ліг, — думав заснути. Так ні: що зведу очи, так і стане перед мене або капітан, або Варочка. До самого світу

корчивсь я на ліжку, як карась на сковороді. На світанні встав, іду подивитись, що Туман робить, бо в ночі я його покинув таким, що й дивитись було жаль. Одхиляю потихеньку двері: в хаті блимає світло; свічка догоряє перед склянним глобусом, а по цей бік глобусу на своїм робочим стільці Туман сидить, схиливши голову на руки. Я зразу думав, що він спить, та й з хати хотів вийти; аж він підвів голову, подивився на мене і ледве чутно промовив: »нема«! Та так сумно промовив це, що я не-аби-як злякався за його. Він знов схилив на руки голову. Я й пішов потихеньку з хати, добре впевнений, що ніякою розвагою не сила було розбудити його від цієї страшної летаргії. А спитати й справді-б у психольогів, як то воно впливає на душу найщирійша розвага під таку страшно критичну годину, яку тепер перебувала душа мого сердешного Тумана. Скажу про себе: за пів лиха на мене дуже гарно впливала не тілько щира, а хоч тілько дружна участливість; але коли справжнє горе, — тоді, як душа твоя ховається в найтемнійший куточок, куди й своя думка зайти не насміє, — тоді найніжнійша й найщирійша розвага стає пекучою отрутою. Тим я й нещасного Тумана не одважився розважати.

Ранком пішов до городничого довідатись, чи нема якого сліду. На дорозі стрічається знайомий та після перших привитаннів і питає:

— Як це так сталось, що в вас здорова дівка пропала?

Я йому й не відповів ні словом, вернувсь до дому: і до городничого шкода було ходити. Тілько те й зумів він зробити, що того-ж дня про нашу пропажу по всіх вуличках звонили. Після цього який же там слід знайдеш?

Три дні й три ночі просидів нещасний Туман на своїм стільці, голови не підводючи. Я злякався, порадився з лікарем. Розумний лікар тілько й звелів одчи-

нити на який час вікно, або двері (а це було, як я казав, зімою). Я в лікарських науках нічогісенько не тямлю та, стараючись, взяв та й одчинив потихеньку заразом і двері й вікно. Минає година, друга, — я все позираю то в вікно, то в двері: що то вийде з тієї операції?

Дивлюсь, так уже над вечір почав Туман здрігуватись, а через годину підвівсь, озирнувсь кругом, зачинив вікно і двері, походив по хаті з пів години, здрігуючи та на силу чутно кажучи: »От тобі й на!«, далі ліг, або, краще сказати, впав на ліжко й кожухом укрився. Мені здалось, що він заснув. Слава-ж тобі, Господи! — думаю, та й пішов трохи спочити. Не встиг я чаю напитись, аж денщик каже мені, що Туман кидається, стогне й мене до себе просить. Прихожу. Питаю:

— Що тобі, Якиме?

— Нічого. Спина... холодно. Сумно! Що знаєте, те й робіть!

Я бачу, що діло погане, послав по лікаря, а сам остався з ним. Повернеться кілька раз до мене та й кричить:

— Пить! Дайте пить, а то згорю!

Дам йому чайну чашку квасу, трохи стишиться. Прийшов лікар, помацав живчика, подивився на свого »брегета« з секундником, каже:

— Гарячка. Зараз же одправте його до шпиталю. — Я його зараз і одправив.

Місяців зо два або й більш пролежав сердешний Туман у шпиталю. Вже й лікар сам почав боятись, що він не видужає, — хиба на останніх днях гарячки, чи, як кажуть, на переломі хвороби. Коли таки залізна натура недужого перемогла: під кінець першого місяця він уже здолав без чужої помочі підвестись з постелі, а до другого вже й гуляв бадьоро коридором та все прохав їсти, чого йому, звісно, забороняли.

Коли Туман нездужав, я все, що тілько можна бу-

ло, робив, щоб знайти хоч темні сліди нашої утікачки: завів власних розвідчиків, самих невсипущих, фельдфебелі що вечора доводили до мене кожен рух капітанів, кожний ступінь його було видно й на ліку в моїх вірних агентів, а сліду ніякісінького, як у воду канула! І не тілько я, а всі городяни вказували на капітана; так що-ж ти вдієш? — провинник тут, а доводу ніякого! Мимоволі злодія-звірá мусиш називати людиною!

Став уже Туман одужувати, як з Владимира приїхав жандармський офицер, забрав нашого капитана та повіз у Вологду. Я ще-ж таки все не кидав надії, написав стороннє письмо до вологодського поліцмейстера, просячи його, щоб він оповістив мене, хто власне приїде з отаким то капітаном, та чи не буде між його челяддю молодої дівчини. Описав я й прикмети Варчині. Не менш, як за пів року одбіраю я листа од вологодьского поліцмейстера, де описані з великими подробицями як сам пан, так і його челядь, а між ними й комнатний козачок Климко. »Помянутий Климко, — писав поліцмейстер, — через чотирі місяці од капитана втік, і де тепер обрітається, — невідомо, а дівчини, — писав він далі, — про яку ви пишите, — в наш город не прибуло з ним ніякої. Спершу гомоніли, що помянутий козачок Климко, немов би то жінка переряжена, але-ж то бабські брехні та й більше нічого. Я тим так думаю, що як-би чолôвік не розпутствував, а все-ж не піде на таке злочинне діло, та й те ще цій брехні суперечить, що в дівчини, творіння і физично й морально слабого, на таке, як наприклад утекти, й одваги не вистачить, бо одважиться на це й чоловік не кожний. Гадаю, — не треба писати Вам про самого капітана: маю надію, що Ви його добре знаєте; скажу хиба, що він і на волосинку не перемінився«.

Лист, звичайно, кінчався звичайною ввічливістю, та й годі. Певно, вологодський поліцмейстер — простодушний добряга, — подумав я. Як таки можна, не впев-

нитись справді, що то бабські брехні, як він каже! Чи можна-ж було вагатись за капітанове злочинство, прочитавши його формуляр? А поліцмейстер певно-ж читав його. Простота, та й годі!

Що-ж було мені ще діяти? Я добре був упевнений, що козачок Климко не хто инший, як наша Варочка. Сердешна! Долю свою добула собі — за спадщину по матері, коли-б же й краю не знайшла так, як його знайшла покійниця. Та де-ж вона тепер? Сидить, гадаю, в Пошехонській, або якій другій тюрмі та вошей годує. А може вже її й на світі нема? Після довгого часу міркування прирадив собі подати оповістку в »Московскія Вѣдомости«, бо »Губернскихъ Вѣдомостей« тоді ще не було. Отак зробивши, я одважився поділитись своєю надією з Туманом; одважився, кажу я, тим, що Туман, хоч після гарячки й зовсім видужав, та не вважаючи на те, що вже вісім місяців минуло, як Варочка пропала, він все ще скидався на божевільного. Він і перше був не говіркий, а тепер так і зовсім замовк; ремесло своє кинув і сидів цілими днями, схиливши голову на руку, в своїй хаті. Одного я боявся: щоб він не почав пити, та хвалити Бога, цього не сталось. Так от я й не втерпів побалакати з ним про Варочку, гадаючи, що надія підбадьорить його сумну душу, та якось у ранці, після рапорта про благополуччя в хазяйстві, і розказав йому про свою знахідку. Довго стояв він передо мною, повісивши голову. Я пройшов кілька разів по хаті — він, як статуя, не ворушився. Я хотів йому щось таки сказати, аж дивлюсь, — а в його з під приплющених вій сльози, як горох, — кап... кап... кап... а далі він зітхнув і ледве чутно промовив: »капитанша« — та й пішов з хати, повернувши на-ліво кругом. Подивився я у слід його та й покаявся гірко за свою необачність.

Діялося це в осени. В полку дозволені були одпуски на рік і на пів року. Другого дня приходить Ту-

ман, каже, що він подав у одпуск на пів року, і просить мене, щоб я не забороняв йому.

— Схожу, — каже, — до дому, чи не краще буде.

— Іди, — кажу йому, — з Богом. — Та й прошу його, щоб, як ітиме через Глухів, то зайшов би на мій хутір подивитись, що там робиться.

— Добре, зайду.

За тиждень дали йому білет; він, попрощавшись зо мною, й пішов.

Дурно сподівався я добутків з своєї оповістки: не вийшло з того нічого, а місяців через три після того, як Туман пішов до дому, кажуть мені, що він вернувсь. Я здивувався, що так скоро. Вийшов, дивлюсь, — Туман помагає вилізти з невиличкої, на одну конячку, рогожаної балагури якійсь закутаній і в нагольній кожушанці жінці з дитиною на руках. Побачивши мене, він веселе промовив:

— Найшов! Найшов, ваше високоблагородіє!

Справді це була Варочка. Але яка ріжниця проти колишньої Варочки! — змарніла, худа... Вона оддала дитину на руки Туманові і, як несамовита, кинулась мені в ноги й заголосила. Дитина прокинулась на руках у Тумана й заплакала; він і поніс її в хату, приголублюючи. Я підвів Варочку — вона голосила — і повів її в слід за Туманом.

Другого дня Туман знов узяв моє хазяйство до своїх рук, і в хаті в нас усе пішло, як перш. Одного разу я питаю його, де він найшов свою Варочку.

— Де найшов? — В Молозі, в тюрмі.

Охота моя довідатись про це не зовсім була задоволена його відповіддю; я знав, що він не охочий був до подробиць, то вже й не розпитував його. Варочка який час з своєї хати не виходила нікуди, від мене теж ховалась, так мені й здавалося ніяково до їх заходити. Тумана я що дня питав про здоровля її й дитини, він одказував мені:

— Дякувати Богу милосердному, — обоє здорові.

Затужив я за Варочкою. От раз якось, одпустивши фельдфебелів, зайшов я до їх у хату, і, як перше було, так і тепер: Варочка читала життя Варвари-великомучниці, а Туман сидів супроти неї та хитав на руках Оленку. Ніколи я не забуду ту справді моральну картину.

Другого дня після мого візиту прийшов, як звичайно, до мене Туман та й каже:

— Ваше високоблагородіє! Я думаю жениться, щоб люди головою не кивали та пальцями на нас не показували.

— Благороднійший ти чоловік! — подумав я. Того-ж дня виклопотав я йому дозвіл від полкового командира, а в другу неділю я був на весіллі в Тумана за батька.

Довго ще після весілля Варочка була сумна та замислена й окрім церкви ніде не показувалась. Тумана вона, як і перше було, звала татом і часто плакала, дивлячись, як він жалує її Оленку, немов свою рідну дитину. Де-далі по-просту вона почала забувати минуле, стала заходити до моєї хати, — спершу, як мене не було, а потім і при мені. Одежу мою і все, що вимагало жіночого догляду, взяла вона під свою опіку, то кращої й справнійшої хазяйки й бажати собі не можна було. Раз якось, вранці, заходить вона до мене з Оленкою на руках весела така та щаслива.

Я просив її до чаю, посадив коло себе та стороною й повів річ про те, як вона втекла і де була схована капітаном до виїзду в Вологду.

Спершу спитав її, чи буває вона в фершалки.

— Ніколи не буваю, відповідає.

— Чом же ти не буваєш? — питаю: — ви-ж були такі близькі приятельки?

— Гарні приятельки! Гидка вона, єхидна! Коли-б не вона, я-б і досі не знала нічого, це вона все настроїла, — заплакала Варочка.

Трохи згодом я й кажу:

— А доброго таки клопоту ти тоді наробила. Сердешний Туман трохи в домовину не ліг. Ну я й досі не придумаю, де-б тобі бути тоді схованій, бо я тоді всі мишані дірки в місті перешарив. Роскажи, будь ласка, як це так сталось.

— Ось як, — каже, витираючи сльози. — Знаєте: того-ж дня перший сніг упав. Фершалка, бодай вона була проклята, і підмовила мене покататись з нею в-вечері. Я і пішла до неї без спросу, а свічку й книжку кинула на столі: думала, — зараз вернусь, ніхто не знатиме, де й була. Прийшла до фершалки, а в неї самовар на столі. Налила вона мені чашку чаю; чай був такий смашний, що я попрохала ще й другу, а далі й третю, і так мені стало тоді весело, що я й танцювати була готова, що все на світі я тоді забула. Того часу проти вікон на вулиці стали сани. Вийшли ми, сіли й поїхали. Довго ми їздили по місту, так довго, що мені аж спати захотілось, та так, що не знаю вже, як я й заснула. Проснулася я в теплій хаті, кругом темно, тілько в вузенькі щілини крізь віконниці світ пробивається. Стала я пригадувати вчорашнє катання, — ну, тілько й змогла пригадати сам чай та фершалку, та й то наче у сні. Незабаром відчинились двері, увіходить сільська баба з свічкою в руках. Питаю її:

— Де я?

— У добрих людей, — каже.

— Як же я тут опинилася?

— Тебе на вулиці підняли: видно, коні скажені, з саней викинули. Чи тобі не треба чого? — питає, ставляючи свічку на стіл.

— Ні, нічого, — кажу. Баба взяла з стола свічку й пішла з хати, накинувши крючком за собою двері.

Я все думала про те, де я, і що зо мною думають робити; довго я думала, а нарешті знов заснула. Як я прокинулася вдруге, то світу вже крізь щілини не було

видно. Голова в мене не те, щоб боліла, а кругом ішла гірше всякого болю. Я почала плакати. Ввійшла знов та баба з свічкою, стала мене умовляти, даючи мені чаю та всяких ласощів. Я не хотіла та все прохала її сказати, де я. Питала про вас, про тата, про наше місто, чи далеко воно. Баба казала, що ні вас, ні тата не знає, а такого міста, й забожилася, що й не чула зроду, далі знов давала мені чаю, я не схотіла, давала вечеряти, — не схотіла, вона засвітила лампадку і пішла з хати. Я схопилася з постелі, кинулась до дверей, але вона встигла защіпнути їх крючком. Трохи згодом за дверима чутно стало чоловічу річ; річ і знайома міні, та я ніяк не могла згадати, де її чула. Питало:

— А що, тепер їй краще?

Баба каже:

— Однаково, батечку, — все щось верзе та кидається.

— Ну, добре, — знов та-ж річ: — я до неї пришлю завтра лікаря.

— Невже то вони про мене балакають? Хиба я справді хвора? — подумала я. Про те лікаря не було, я й заспокоїлась.

Довго сиділа я в тій заклятій тюрмі, трохи була не збожеволіла з туги. За ввесь цей час нікого я не бачила окрім тієї гидкої баби, тілько за день уже до того, як він мав взяти мене з собою, увіходить до мене фершалка з пакунками в руках. Я їй, як матері рідній, зраділа. Стала вона мене умовляти, обіщати Бог знає які радощі в будучині, аби тілько я їй у всім скорилась. Сказала вона мені остригтись та перебратись у парубоцьке вбрання, — я не схотіла, вона страхала мене довічною тюрмою, — я й послухалась. Ножиці були в неї з собою, зараз же вона мені й косу відрізала. І плакала-ж я тоді! Господи!... Далі достала з пакунку парубоцьку одежу, одягла мене й тілько була почала мною любуватися, яка я в тім убранні хороша, як уві-

йшла баба, й каже: приїхали. Поспішаючи вийшли ми на двір. Було вже темно. За воротьми стояло дві балагули, — одна більша, а друга трохи меньша. Фершалка посадила мене в більшу балагулу, перехрестила. Коні рушили. А що далі було, то ви знаєте, — промовила Варочка, плачучи.

Небавом знялася польська революція. Корпусові нашому звелено було рушати на Литву. Що було в мене зайвого, я одіслав на хутір, до себе до дому, та підмовив Тумана, щоб він і Варочку з дитиною одпустив з підводами до мене на хутір. Він так і зробив, ми й рушили возом у похід.

Після кампанії взяв я одставку, вийшов полковником. Небавом Туман вислужився, він прийшов до мене на хутір. Хотів я настановити його за приказчика, але мені й самому нічого було робити коло свого мізерного хазяйства, то я й віддав йому на прожиття корчму, що біля Есмані, безплатно за колишні його послуги, та й Вікторкові своєму заповів те-ж робити, як мене не стане на світі.

І я, доки житиму, робитиму те саме.

Віктор Н. Н.

Прочитавши отсе оповідання, замислився я, і в моїй думці суворий ветеран-корчмар перевернувся в таку людину-християнина, що дай, Боже, щоб і всі були хоч трохи схожі на його. Мої думки радісні перебив мені голосний крик: »Чорт знає що!« Двері одчинились, і в хату ввійшов мій приятель, держучи в руках мою гармонію та все переказуючи: »Чорт знає що! Я думав, що він їй що путнє подарував. Полтинник! Більш не варта!« — коли побачивши в руках свій рукопис, він немов отямився й каже:

— Ну, як же оповідання? Чи ти ще не дочитав його?

— Ні, як раз перед тим, як вам приїхати, скінчив, — кажу.

— Ну, як же по твоєму, варта до друку, чи ні?

— Та ще й дуже.

— От то-то й є, а вони дурні думають, що, не читавши нічого, нічого й не напишеш, а отже написав!

— Дозвольте мені її переписати, так, для памяті, — кажу.

— От, ще преписувати! Візьміть так як єсть, та хоч і друкуйте його, тілько так, як я вам і ранніше казав: щоб не виставляти мого ймення.

Я пообіцявся. На дворі вже стемніло. Напились ми чаю, погомоніли ще трохи, одяглись та й поїхали до міста в історичний Миколаївський собор слухати »Діянія«.

Після утрені приятель мій поїхав до себе, на хутір, похазяйнувати, — він казав, а як послі вийшло, так за тим тілько, щоб справити »долг приличія«, це-б то на незалежні плечі натягти фрак, а я, не маючи знайомих і охотя знайомитись, уважав отсю церемонію зайвою і зостався у місті, ждучи служби Божої. Погода була гарна (що в таку пору трапляється дуже рідко), на вулицях було сливе зовсім сухо, я й пішов блукати по городу шукати те місце, де стояла знаменита »Малороссійская Коллегія« та палац гетьмана Скоропадського, той самий, де він вітав »Данилыча«, коли той заїздив дякувати гетьмана за гостинець, це-б то за місто Почеп з волостью. А Данилычъ, не в тімя гвіздком битий, взяв та з німецькою астролябією й одмежував до Почінської волости сотні: Балаклинську, Мглинську та пів Стародубської та й заїхав у Глухів дякувати гетьмана, а простакуватий гетьман, нічого того не відаючи, шанує свого пресвітлого гостя, аж поки пресвітлий гость на ознаку подяки не звелів скласти проти палацу на майдані камяного стовпа та вбити в його пять залізних

гаків: один про гетьмана, а ті про старшину, коли вони хоч заікнуться тілько перед царем про німецьку астролябію. Проте старшини не злякалися та, як були в Москві, пожалілися на здирцю грабіжника, і його за те покарали.

А де-ж той майдан? Де той палац? Де Коллегія з своєю кровопийною марою — тайною канцелярією? Де це все? — І сліду нема! Чудно! А все це таке недавнє та свіже! Яких сотня років проминуло, а Глухів з резиденції гетьмана Вкраїни зробився препаскудним повітовим містечком.

Дзвін до служби перебив мої сумні питання, я перехрестився та й пішов до Миколаївської церкви, однісінької памяти минулих часів. На майдані доганяю чумацький віз, запряжений парою сірих волів-велетнів. На возі сидять дві жінки в білих свитках: одна в стяжках та в барвінку, а друга запята шовковою хусткою. Біля волів іде високий чоловяга в чорній киреї і в чорній смушевій шапці, з батогом у руках. З воза виглядає ще велика біла вязка — це паска з усім причандалом, загорнута в білу скатертину.

Порівнявсь з возом; дивуючись пізнаю в поїзжанах своїх старих знайомих — Тумана з родиною. Вони зупинились, похристосувався я з усіма, та, балакаючи про те, що Господь дав годину та такий день гарний ради такого великого свята, помалу наблизилися ми й до церкви.

Після служби приятель мій у цвинтарі умильно похристосався з кількома православними християнами і з християнками, а далі взяв мене за руку та й веде до якогось невеличкого оклецьковатого чоловічка в губернськім мундирі, з червоним добродушним лицем, — він тілько що вийшов з церкви, — похристосався з ним та й каже, вказуючи на мене: такий то. Я поклонився. А приятель і додає:

— Карл Самойлович Стерн, наш повітовий еску-

лап. Йому так подобається наш суще-християнський звичай, що він що року одягає мундира і йде до служби власне зза цього свята, ще хоче й на нашу віру православну перейти, та тільки в мене така думка, що бреше, — вибачай, Карле Самойловичу!

Німець моторно усміхнувся, ми й розійшлись.

Приїхали ми на хутір, я й здивувався, увійшовши в хату та не помічаючи нічого такого, чим би можна було розговітись. Хазяїн, спостерігши моє дивування, вивів мене в сіни та мовчки й показав на великі двері, про які я гадав, що виходять у сад. Одчинив я їх, коли мої здивовані очи побачили не сад, як я гадав, а величезну дощану загороду з невеличкими вікнами, пристроєну до самих хат: то була зала за-для бенкетів.

Серед неї стояв стіл безкраїй, засланий білою скатертиною. І, Господи, чого тільки не було на тому столі! І все те в найгомеричнійшім достатку. Бабуся, що вертілася біля стола, здавалася мухою супроти величезної пірамиди з тіста, вживаної за паску. Обік пірамиди, як сфинкси єгипетські, по декілька в ряд лежали не поросята, а печені цілком кабани з хріновим корінням у зубах і все инше в такім же достатку. Навіть горілка з сливянкою стояли по кінцях стола в великих барилах, засланих серветками; одно слово: все було цикльопічне, і коли-б проснувся величній хіоський сліпець, то й той би тільки вуса закрутив та ще може-б подумав, що на хуторі дожидають Кадма з товариством.

Хазяїн, ходячи по тій залі, поглядав то на стіл, то на мене, і усміхався задоволено. За чим же діло стало? Чого тут бракує? — думаю я: — Здається, можна-б і за діло взятись. Чи він ще кого жде? Я хоч і не голодний був, а не можна було спокійно дивитись на все це добро, найпаче на порося та на »бабу«, що немов московська кубична купчиха, — біла та червона; так би й проковтнув усю разом! А хазяїн, як нічого й не було, ходить собі, тілько всміхається. З пів години, ко-

ли не більше, минуло. Мені аж бреxенька прийшла на думку про царя та його коxаного боярина. Боярин вірний у чімсь перед царем прощпетився. От, цар не xотів пустити в діло огню та заліза, а продержавши три доби у темниці без води й без xліба свого вірного боярина, звелів подати собі миску доброго борщу та печене порося, та й покликав боярина на допит. Так що-ж би ви думали? — За ложку борщу та поросячий xвостик боярин в усім признався. Я, правда, за собою жадної вини не відав, але мимоxіть думка брала, чи не xоче мій приятель і зо мною таку штуку вдрати, як той царь з своїм вірним боярином; тілько чім же я перед ним провинився? Тоді саме відчинились двері, і в залу ввійшла бабуся з полумиском у руках; в полумиску була свята вода і кропило з сухих васильків. Увиxодячи в залу, бабуся xутенько промовила: »Уже на греблі!« Приятель мій вийшов у сіни. Небавом чутно стало, загуркотіли колеса, а xвилин через дві в залу ввійшов піп в епітрахилі, з дяками й xазяїном. За крилошанами увійшов Туман з своїми, а за ним поважно, смирно, проглажуючи вуси, почали увиxодити селяни, і через xвилину найшло їx повна зала. Після молитов піп, а за ним xазяїн, а далі й я — похристосалися з усіма, xто був, розговілись шматочком простого xліба та тоді вже й узялись xто до чого мав охоту. Тепер тілько стало знати мені, на що отак по гігантському наготовлено було їжи й питва. Мій приятель (я з ним за це раз десять похристосовався) до букви йшов за словом Злотоустого майстра слова і за словами любови й смиренія перших християн. Тут не було ні кріпака, ні пана, — був тілько привітний xазяїн та найнецеремоннійші гості.

Провівши попа та своїx крепаків-гостей, xазяїн посадив за стіл мене та Тумана з родиною, та й сам сів між нами, промовивши: »От тепер розговіємось!« Проти мене сиділа Оленка з матіррю, так я тепер тілько роздивився на неї, як слід. Це була суща красуня, яка

тільки що розцвіла: густе русяве волосся, заплетене в дві коси, перевиті жовтими й синіми стрічками та барвінком, надавало якусь осібну свіжість її гарній голівці, а тонка біла сорочка з прозорим гаптованням на широких рукавах складалась на плечах та грудях у такі складки, які й не снилися ні Скопазови а ніже Фидієви, одно слово — передо мною сиділа богиня краси і неблазности. Поруч з Оленочкою сиділа її мати, колишня Варочка, а тепер Варвара Івановна, як її звав сам хазяїн, а коло неї сидів Туман, з усміхом покручуючи свої білі вуси. Я дивився на його не як на простого корчмаря — старого вояку, а як на лицаря величних моральних подій, як на чоловіка-християнина в найширшім змісті цього слова, і, признатися, завидував йому. Він здавався мені прещасливим, та инакше й бути не могло. Чоловік, що так височенно справив свої обовязки до близьких, навіть при злиднях та самотности, мусів бути щасливим, а його старість була в достатку й між найщирійшими й найніжнійшими друзями. Мені не траплялося бачити такого вдатного твору скульптурної праці, щоб так заспокоюючи солодко, вабив до себе мої очі, як тихе й спокійне лице цього сідого величнього героя добродітелі. Озеров вповні почував оцю привабність, мовивши Едіповими устами:

»Мой не увидитъ взоръ,
Ни мужа кроткаго пріятнаго чела,
Котораго рука боговъ произвела...«

Встали ми з-за стола тихо, немов з-за звичайного обіду, помолилися. Туман взяв свою смушеву шапку, глянув на жінку та й став прощатись з хазяїном. І завжди не говіркий, на цей раз за столом він сидів зовсім німо. Я думав було забалакати про Бліхера, або Бонапарте, але, коли я глянув на його, моя думка здалась мені прямо не до речи. Одним однісіньке слово почув я від його тепер, та й то вже на дворі, коли поса-

див він уже на чумацького воза свою родину, а воли вже рушили з місця, хазяїн з порога питає його:

— Так на проводи, батьку?...

— Еге, — одказав Туман та й пішов за возом.

У вечері, за чаєм, приятель мій проти своєї вдачі був замислений. Я щось обізвався до його разів зо два чи зо три, а далі й сам почав барабанити об стіл пальцями. Вже бабуся й свічки принесла й самовар з причандалом забрала, а ми все сидимо нерушимо та об стіл барабанимо. Не знаю вже, чи довго-б ще тяглась ота барабанна музика, коли-б я був не зітхнув, так собі, знечевя. Приятель мій підвів голову, глянув на мене та й зареготався.

— Чуєш, — каже, нареготавшись до схочу, — хай уже моє діло хазяйське, мені є про віщо замислитись і зітхнути, а ти-ж якого чорта зітхаєш?

— Хазяїн мимохіть передає свій настрій і гостям, — одповів я.

— Правда, правда твоя! А знаєш що?... — запитав він та й знов замовк.

— Коли скажеш, то знатиму.

— Маю я до тебе велику просьбу. Пообіцяй, що справиш, так скажу.

— Коли скажеш, яка, то й пообіцяю.

— Погостюй у мене до провід!

— Не можна.

— От то-то й є! Примусив мене відкритись йому з секретом, а тепер і назад. Це не личить путящій людині!

— Який же тут секрет? — питаю.

— А такий, — каже він, подумавши, — що на проводах у мене думка вінчатись, а тебе-б прохав бути в мене за боярина. Так як, згоджуєшся?

Я, як чоловік, тоді ні від кого незалежний, то не довго думавши, й кажу: Добре!

— Отсе по друзяцьки! — казав він, так по друзяць-

ки стискаючи мені руку, що я трохи не закричав: — Ходімо-ж тепер вечеряти! — додав він, підіймаючись.

Ласа вечеря та щира випивочка розвязали язика моєму приятелеві і відкрили його сердечний тайник. Зразу він виявив мені своє натуральнійше розуміння сімейного й политичного життя людини, про її загальне значіння, як прекрасного й розумного творіння, і як він може бути ні від кого незалежним і щасливим в своїм короткім житті, аж ні трохи не порушаючи гармонії в громаді істот, на неї саму схожих. Так він мене привабив своїми думками, що я вже вбачав його найнатуральнійшим і справжнійшим мудрецем, трохи не вище за самого Сократа, але коли мудрецеві, та й взагалі людині трудно, та мов би й зовсім не вільно самому собі уявити межу, за яку не слід переступати, то й мій приятель непримітно перейшов до утопії та й став мені доводити, що грамота, тим паче в жіноцтві, дуже капостить людському добробутові. Я зроду було думав, що початок таких ідей — вино та добра доза сливянки, поки він не скінчив своїх доводів цими словами:

— Маю надію, та й не без причини, що я буду аж надто щасливим з своєю жінкою і тим саме, що вона неграмотна.

— Ти може й будеш, але багацько про кого цього не можна сказати, і про себе першого я не скажу цього.

— Тим, що багато де хто, а з ними вкупі і ти, більш не що, як моральні каліки.

— От тобі й на! — подумав я, помовчавши, й кажу:

— Яко твій старший боярин, чи я маю право спитати свого князя, хто така та, що має бути щасливою княгинею?

— Секрет! До останнього дня секрет, а то — то ще, гляди, станеш мене розчаровувати.

Довго ми мовчки сиділи за столом, позираючи зрідка один на одного та на пляшку з сливянкою, а далі, як побачили, що на сухім денці в пляшці нема нічого, вар-

того уваги, піднялись з-за стола та й пішли спати, виразно стиснувши один другому руку.

Ввесь тиждень ми з приятелем закусували, снідали, обідали, вечеряли й спали, багато балакали про всякі чисто звичайні речі, в гурті й про тогочасню літературу, за якою він, як і всяка путяща людина, досить уважно стежив, що мене дуже дивувало, бо я опріч варварського перекладу Федрових байок, ніже єдиної книжечки не примітив у його в хаті. Опріч тогочасньої літератури часто заходила у нас розмова про дуже хитру тогочасню Меттерніхову политику, а про весілля, що мало бути, ні пари з уст. Я раз був, хоч і проти учтивости, запнувся про цю цікаву річ, але приятель мій був німий, немов риба, звелів запрягти бричку, не сказавши мені й »до побачення«, сів та й поїхав, Бог його знає, куди. Нарешті минула безконечна для мене свята неділя, минула й половина провідної. В середу приятель мій поїхав з ранку й пропадав до самого вечора; вернувши в вечері до дому, він мовчки надів фрака, розчесався, подивився в зеркало, повернувсь до мене та й каже:

— Ну, я готов! Одягайся скорійш, та поїдем!

Я теж убрався. Сіли ми в бричку та й поїхали прямо до міста до Миколаївскої церкви. Церква вся світиться. Серед церкви аналой. Піп в ризах, а дячок, приглажуючи вуси, трохи-трохи не співає: »Ісаіє, ликуй!« Не встиг я роздивитись, як одчинились двері, і з Туманом та з матірю ввійшла Оленка. Ввійшла в церкву, перехрестилася, сміливо підійшла до аналоя й стала на своє місце. Як побачив я її ближче, так тілько ахнув. Вінчання скінчилось, а я не без заздрости поздоровив свого щасливого приятеля з новим життям, з новими радощами, а другого дня, подякувавши за хліб та сіль, поїхав до Київа.

Перводрук: Кіевская Старина 1887,
книжка 4 й 5.
Зредаґовано на основі видання
Д. Дорошенка, Катеринослав 1914.

Пояснення до повісти
Артист.

Сторона 47. Торвальдсен Бертель — данський різбар (1770 до 1884). Ідеаліст, йшов слідами старогрецької штуки. Брав радо мотиви з мітольогії.

,, ,, Орнаменти — прикраси, оздоби.

,, ,, Трітони — грецькі, морські боги з рибячими хвостами.

,, ,, Охра — жовта краска.

,, ,, Мінія — червона краска.

,, ,, Остаде Адріян ван — нід. маляр й ритівник (1610—1685).

,, ,, Берхем (Берґгем Кляес) — нід. маляр й ритівнік (1620—1683).

,, ,, Теньєр Давид (старший) — гол. маляр (1582 до 1648). Малював краєвиди, жанрові й фантастичні образи. Його син, теж Давид, йшов слідами батька.

,, ,, Рубенс Петро, Павло, нід. маляр — (1577 до 1640). Найбільший мистець флямандської школи. Оставив коло 2500 образів.

,, ,, Ван-Дейк Антоніс — маляр, уч. Рубенса (1599 до 1648). Малював знамениті портрети; славне також його Розпяття Христа.

,, ,, Вазарі — італійський письменник й артист (1511—1574).

,, ,, Віклєф — англійський церковний реформатор (1330—1384).

,, ,, Іван Гус — чеський церковний реформатор (1369—1415).

Сторона 47. Лютер Мартин — німецький церковний реформатор (монах августинський) (1483—1546).

,, ,, Юлій II і Лев X — папи римські (початок XVI. століття), опікувалися штуками й артистами та причинилися до незвичайного розцвіту італійського мистецтва.

,, ,, Корреджіо — італійський маляр (1494—1534).

,, ,, Цампієрі — (Доменікіно) італійський маляр (1581—1641).

,, 48. Щедрін Сильвестер — російський маляр краєвидів (1791—1830).

,, 49. Сатурн — бог часу у старинніх Греків і Римлян. Вони вірили, що він усе їсть, навіть свої власні діти.

,, ,, »То був хлопець 14, або 15 літ« — себ-то Шевченко, якому тоді йшов 21 рік.

Тут описана перша стріча Тараса з Сошенком, яка мала таку велику вагу для життя будучого великого українського поета й маляря.

,, ,, Іван Сошенко (який у повісти »Артист« оповідає про життя Шевченка в Петербурзі), родився 1807 року в Богуславі, київської губернії (отже земляк Шевченка). Так само, як Тарас, учився з-разу в дяка, дальше в маляря Превлоцького. Від року 1831 перебував у Петербурзі. Від 1841 до 1846 жив у Ніжині, від 1846—1850 в Немирові, від 1856 до смерти (1876 року) в Київі.

,, 50. Аполльон Бельведерський — славна статуя грецького різбаря з передхристиянських часів, що хорониться в Римі, у Ватикані, в крилі, яке називається Бельведере (звідси й Бельведерський Аполльон).

,, ,, Мойка — річка в Петербурзі, притока Неви.

,, 52. Мольберт — німецьке Malbrett, дошка до мальовання.

,, ,, Веляскец — испанський маляр (1599—1660).

,, ,, Праклит — Шевченко мав мабуть на гадці Демокрита, грецьк. фільозофа, атоміста, 460—360 пер. Хр.

Сторона 53. »Останній день Помпеї« — головний твір Брюлова. Мав великий успіх — не тільки в Росії, але й за границею, особливо в Італії. Брюлова порівнувала російська критика з Рафаелем і Мікель-Анджельом. В Петербурзі боготворили його; в театрі публика ставала з місць, коли він появився в льожі; називали його Карлом Великим, божественним Брюловом.

,, ,, Пані Юрґенс — властителька гостинниці в Петербурзі.

,, ,, Шарль Діккенс — славний анґлійський письменник, автор »Новорічних Дзвонів«, »Двох міст«, »Клюбу Піквікків«, »Олівера Твіста« й иньших дуже почитних романів. (1812—1870.)

Сильний вплив на літературу мав його роман »Давид Копперфільд«, у якому автор дав споро автобіоґрафічного матеріялу і »Ніколяс Ніклебі«, де перевів критику шкільництва.

,, 53. На розі шостої лінії... Лініями зовуть в Петербурзі рівні, нумеровані вулиці.

,, ,, Піменов Микола, професор різби в Петербурській академії мистецтва (1812—1864).

,, 54. Венеціянов Алексій Гаврилович, придвірний маляр царя Миколая I. Перший реаліст в часах псевдо-клясицизму. Радо малював жанрові сцени з життя російських селян (1779—1845).

,, ,, Геркулес Фарнейський — славна старинньогрецька різьба Геркуля, силача-героя.

,, ,, Лосенко Антін — російський маляр-портретист (українського походження) (1737—1773).

,, 55. Кавос Альберт — російський придворний будівничий. По його плянам построєні царські театри (1801—1863).

,, 56. Подорож Анахарзіса Молодшого — книжка француського вченого Бартелємі (1716—1795).

,, 57. Карло Великий — Карло Павлович Брюллов — роджений 1799 р. в Петербурзі, умер 1852 в Марчіяно, коло Риму. Почетний член академії в Больоні й Міляно, найбільше славле-

ний з усіх росийських малярів. Малював знамеиити портрети й історичні образи. Найбільше їх зберігається в Петербурзі (музей Александра, академія мистецтва й Ермітаж).

Сторона 57. Василь Андрієвич Жуковскій — роджений 1783 в Тулі (батько дідич, мати полонена Туркеня), умер 1852 в Баден-Баден, купелевій місцевині в південній Німеччині. (Там перебував радо Турґенєв, а в новійших часах Чехов).

Жуковского звуть батьком росийської романтики. Вславився своїми баллядами, а ще більше переводами »Одиссеї«, »Енеїди«, творів Шіллєра, Ґетого, Вальтер Скотта, Байрона, Томаса Моора й других.

Дуже заслужився біля вироблення росийської поетичньої мови.

,, ,, Пальміра — старинне сирійське місто, нині в руїнах — так зове Шевченко Петербург.

,, ,, Недуг св. Віта — хороба нервів.

,, 58. Лукіян — служачий у Брюлова.

,, ,, Меркурій — — у старинніх післанець богів.

,, ,, Ляокоон — славна старогрецька статуя, яка представляє священика Ляокоона і його двох синів, що вються в обіймах двох змиїв, за те, бо остерігав Троянців перед деревляним конем. (Гляди Лєссінґову розвідку „Laokoon, oder über die Grenzen der Malerei und Poesie“).

,, ,, Мікель Анджельо Буонаротті, великий італійський різбар, маляр, архітект і поет (1475 до 1564). Його твори: баня церкви св. Петра в Римі, статуя Мойсея, нагробник Медичеїв, образ Страшного Суду в Сикстинській каплиці й багато других.

,, 59. Граф Вєльгорскій — тодішній царський камергер.

,, 60. Ермітаж — царська палата в Петербурзі, славний збір мистецьких творів.

,, ,, Терпсіхора — муза танців у Греків.

,, 61. Lacrima Christi — Христова слеза; так називають червоне вино з лози на склонах гори Везувія.

Сторона 63. Канова — славний різбар (1757—1822). Був, як і Шевченко послугачем у кухні свого пана. Одного разу казали йому подати на панський стіл гарно наложене масло. Він узяв ніж і з масла вирізбив чудового лева. Тим звернув увагу на свій різбарський дар. Його дали в науку, Канова став славним і залюбки у своїх композиціях давав усюди лева. Славний нагробник його роботи есть у Відні, в костелі Капуцинів.

,, ,, Торсо, італійське слово — пень, кадовб, погруддя.

,, ,, Фрески — слово італійське (al fresco), малюнок на свіжому тинку.

,, ,, Рафаель Санчіо (de Urbino) — славний італійський маляр (1483—1520). Його знамениті фрески зберігаються у Ватикані. Вславився особливо образами Матери Божої (Мадонни). Найціннійша. так звана Сикстинська, есть у ґалерії в Дрезні, Німці зовуть її Wolkenwandlerin. Намальована за марні гроші для одного з біднійших італійських монастирів.

,, 64. »Найбільша свиня у торжовських пантофлях«. Тороґ, город в Россії, в тверській губернії, славний своїми шевцями.

,, ,, Вандали, ґерманське племя, що 455 року по Христі знищило й поруйнувало столицю світа — Рим. Звідси вандал, людина, що нищить твори культури, вандалізм, вандальство — дикість, некультурність.

„ ,, Одаліска — слово турецьке, значить невільниця-красавиця; любка в гаремі султана.

,, ,, Владиславлев Володимир, умер 1856 року, як оберстляйтнант кавалерії, був звісний як видавець альманаха »Утренная Заря«.

, 65. Хутір — фільварок, середна земельна посілість на Україні, яких 100 морґів поля.

,, ,, Фарма (Ферма) — слово анґлійське, значить невелике господарство (ніби наш хутір).

,, 66. Амфібія — слово грецьке, сначить дрібне звіря, що може жити в воді й на суші (земноводник).

Сторона 66. Озєров, росийський драматург (1770—1816), автор »Эдипа въ Аѳинах«, »Фингал-а«, »Поликсен-и«, »Хорев-а« й »Донског-о«. Належав до Карамзинської школи, але в його драмах, а властиво реторичних траґедіях більше чуття, життя і сили. В свій час його високо цінили і еще Бєлінскій вважає Озєрова замітним письменником.

,, 67. Вольпато Джіованні — італійський штихар. 1738—1803. (Славні його штихи з фресків Рафаеля.)

,, ,, Пуссін Мих. * 1594 в Нормандії, † 1665 в Римі. Обновитель класицизму в мистецтві.

,, ,, Одран — французький штихар, жив у XVIIй століттю.

,, ,, Завєрвейд Алексій (1793—1849) — росийський, баталістичний маляр.

,, ,, Бассін Петро (1793—1877) — росийський маляр.

,, ,, Давіцеті — звісна торговля мистецьких творів у Петербурзі.

,, 70. Медічейська Венера — славна статуя богині краси й любови. Первісно була вона приміщена в палаті Медічі в Римі, звідси й Медічейська.

,, ,, Фішер — звісний природописник (1817—1886).

,, 73. Петровський — оден з учеників Брюлова.

,, ,, Фокс — стара винарня у Петербурзі.

,, 74. Медок — французьке вино.

,, 77. Сеанс — слово французьке, значить засідання, сходини, посідка.

,, ,, Корнеліюс Петро, 1783—1867. Історичний маляр. Директор академії в Діссельдорфі, Мінхені, а в кінці в Берліні. Оден з творців нової ери в німецькому малярстві.

,, ,, Гесс, мабуть Гайнріх (було кількох малярів Гессів), * 1798, † 1863, проф. акад. в Мінхені, творець вітражів у катедрі в Реґенсбурзі і фресків у Мінхені.

Сторона 77. Клєнце — німецький архітект, що збудував Вальгаллю в Реґенсбурзі над Дунаєм, Ґліптотеку, стару Пінакотеку, церкву св. Ісаака й иньші славні будівлі (1784—1864).

„ „ Пінакотека, стара й нова, ґалєрії образів у Мінхені.

„ 78. Альбрехт Дірер — знаменитий німецький маляр і штихар (1455—1528). Тільки Гольбайн перевисшив його в рисунку, за те Дірер більше вдумчивий; глибокий мистець-фільозоф.

„ „ Перспектива, слово латинське, значить те, що бачимо перед собою, образ предмету, як він нам представляється з якоїсь точки; перспектива —, наука про рисовання предметів з даної точки обсервації.

„ „ Лінійна перспектива учить як рисувати лінії предметів.

„ „ Воробйов Максим (1787—1855), росийський маляр.

„ 79. Котляревський Іван (1769—1838), автор перелицьованої »Енеїди«, »Наталки Полтавки« й »Москаля Чарівника«. Перший став писати народньою мовою, яку зробив мовою літературною. Зовуть його батьком відродженої української літератури.

„ 81. Сфінкс (слово грецьке) — египський символ мудрости. Греки представляли собі його як потвору з лицем і грудьми дівчини, а з тілом льва та крилами птаха.

„ „ Сфінкс — загадка.

„ „ P. S. — скорочене »post scriptum«, те що пізнійше написано, дописка на кінці листу, по підписі.

„ „ Protégé, слово французьке, цей кого виріжнюємо, ким окремо піклуємося.

„ 85. »Куток в одному з провінціональних університетів« — краще сказати-б вищих шкіл, бо Сошенко був учителем в Ніжині й Немирові.

„ „ Буонаротті — Мікель Анджельо.

Сторона 85. Штернберґ Василь (1818—1845), ученик Брюлова, приятель Шевченка, маляр, що брав мотиви з українського життя. Йому присвятив Шевченко свого »Підкову«. Штернберґ умер у Римі (1845 р.).

„ 86. Михайлов, маляр, також оден з учеників Брюлова.

„ „ Мартенс, анґлійський маляр (1789—1854), автор »Валтасарового пиру«.

„ 87. Даціяро — звісний торговець мистецьких творів.

„ „ Ґреведон, Пієрре Люіс (1782—1860), французький літоґраф.

„ 88. Смірдін — Петербурський книгар, видавець творів Пушкіна й Лєрмонтова.

„ „ Мішо — Michaud, французький історик (1767 до 1839).

„ 89. »Шильонський вязень« — поема Байрона. Ґеорґ Ґордон Байрон, льорд, * 22. січня 1788, † 19. квітня 1824 в Греції, куди поїхав, щоб нести поміч грецьким повстанцям. Твори: Hours of Idleness Child Harolds Pilgrimage, Manfred, Don Juan і т. д.

„ „ Брянскій — звісний петербурський драматичний артист (1790—1853).

„ „ Каратґін Петро (1805—1879) — знаменитий комік й водевіліст.

„ 94. Деларош Павло, * 1797, † 1856, французький історичний і релігійний маляр.

„ 96. Кастор і Поллюкс — брати-близнюки й великі приятелі, сини Зевеса; символ приязни.

„ „ Ґіббон Едуард — славний анґлійський історик (1737—1794), автор »Історії упадку римського цісарства«. (»The History of the Decline and Fall of the Roman Empire«), яку числять до найбільших творів людського духа.

„ „ Соколов Петро Федорович (1791—1847), шваґер Брюлова, росийський аквареліст.

„ „ Гав Франц (1790—1853), німецький архітект й археольоґ.

Сторона 97. Гензеріх — Король Вандалів, збурив Рим р. 455 по Христі.

„ „ Бахчисарай, город на Криму, колишня столиця кримських татарських ханів.

„ 98. Ґраф Толстой Федір (1783—1873) тодішній віцепрезидент Петербурської Академії мистецтва, приятель-покровитель Шевченка.

„ „ Квентін Дурвард — роман Вальтер Скотта. (* 15 серпня 1771, † 21 вересня 1832.) Квентін Дурвард належить до Ваверлєй — романів (72 томи!).

Герой повісти, молодий шотляндський дідич, енергічний і відважний лицар, дістається по всіляких пригодах на двір фр. короля Людовика XIV. і жениться з багатою графянкою. Інтриґи й боротьба Людовика з Карлом Сміливим творять історичний підклад роману.

„ „ Каватіна, слово італійське, пісня (сольова пісня в опері).

„ 99. Фея — слово французьке, чарівниця, воздушна істота, ніби наша русалка.

„ „ Гальбе — цвельф — така гра в карти.

„ „ Александер Сергієвич — себ-то Пушкін.

„ „ Кіпренскій Орест Адамович (1783—1836), російський історичний маляр.

„ „ Finale — закінчення.

„ 100. Даль Володимир Іванович (1802—1872), російський граматик і автор російського словаря.

„ „ Григорович Василь, секретар Академії мистецтва, Українець.

„ „ Дрезденська ґалєрія — славна ґалєрія образів у городі Дрезден, в Саксонії.

„ „ Анекдот (слово грецьке), коротке дотепне оповідання.

„ 101. Мічман — кадет у воєнній маринарці.

„ 102. Каламбур — (слово французьке), дотепна гра слів, у яких подібні звуки, а иньше значіння.

„ „ Куплєт (французьке couplet) — пісня, строфа, звичайно з таким самим закінченням.

Сторона 102. **Маскарад** — масковий баль, на якому гості являються в масках (личинах).

„ 103. **Кольман Карло**, акваре́ліст, роджений 1788 в Авксбурзі, помер 1847 в Петербурзі.

„ 106. **Ґоліцін Александер Миколаєвич** (1773—1844), російський державний діяч.

„ „ **Прянішніков Федір Іванович**, російський маляр.

„ 109. **Паша** — здрібніле Параскевія.

„ „ **Хіва** — країна в середній Азії, від 1873 — піддана Россії.

„ 110. **Куторґа Стефан Семенович** (1805—1861), російський природописник.

„ „ **Поль де Кок**, французький повістяр (1794—1871).

„ 113. **»Векфільдський священик«**, знаменита повість історика й поета Ґольдшміта. Олівер Ґольдсміт (1728—1774) — ірийського походження, автор знаменитих комедій »She stoops to conquer«, і »Добродушний чоловік«, поеми »Мандрівець« і повісти: **»Вакефільдський сотрудник«** (вікарій), яку причисляють до архитворів анґлійської літератури. Звичайне оповідання (місцями неправдоподібні події), але незвичайно жива й барвиста характеристика осіб.

„ 115. **Таверна** — (слово італійське) гостинниця (коршма).

„ 118. **Овідієві переміни** (Метаморфози) — цикль поем римського поета Овідія, у яких відбуваються переміни людий у предмети; приміром Филимон і Бавкида, що в своїй убогій хаті гостинно приняли бога, перемінюються в два дерева, щоб не гляділо одно на смерть другого.

„ 119. **Андромаха**, жінка троянського королевича й героя Гектора (гляди »Іліяда« і Шіллєра »Прощання Гектора з Андромахою«).

„ „ **Коломна** — город в московській губернії.

„ 120. **Айвазовскій, Іван Константинович** — роджений 1817 в Феодозії, знаменитий російський маляр, автор краєвидів морських (Чорне море).

Сторона 120. **Феодозія** — надбережне торговельне місто в південно-східнім Кримі.

„ 121. **Данді, дандес** (слово анґлійське) — паничик, джиґун.

„ 123. **Харон** — по вірованню старинніх Греків, перевізник душ на другий світ.

„ 124. **Лєлєвель Йоахім** — польский історик, республиканець (1786—1861).

„ 125. **Мішка** — дімінутів від Міхайлов.

„ 126. **Партенон** — славна святиня богині Палляс-Атени на Акрополі в Атенах.

„ „ **Фідій** — грецький різбар (родився 500 р. пер. Хр.).

„ „ **Аспазія** — красавиця-гетера, коханка Перікля, атенського державного діяча; за його правління Атени пережили свій золотий вік. Тоді й мистецтво дійшло до великого розцвіту.

„ „ **Вершок** — 16 частина росийського ліктя.

„ „ **»Облога Пскова«** — нескінчений образ Брюлова; переховується в ґалєрії Академії мистецтва в Петербурзі.

„ 128. **»Клярисса«** повість анґлійского повістяра Річердсона (1689—1761). Самуель Ріхардсон був друкарем. В 50 році життя написав повість »Памеля«, в 60 другу повість Clarissa Harlove. Нещаслива дівчина втікає перед нелюбом, за якого хочуть її віддати і попадає в руки несовісного Льовеляса, котрий провадить її до упадку. Кларісса вмірає з розпуки, дядько мститься за неї на Льовелясі.

Автор показався глибоким знатоком жіночої душі, тонким психольоґом і не скучним оповідачем, хоч повість дуже довга.

„ 129. **à la Ґрьоз** — Greuze, француський маляр, 1729 до 1805. Малював принадні дівочі головки, подібного типу.

„ 130. **Ґебе** — богиня молодости у старинніх Греків.

Сторона 130. Тучегонитель — оден з епітетів Зевеса.

,, 133. Весталка — жрекиня богині Вести (Гестії). Обовязком Весталок було берегти вічної ватри й за ховувати дівочу чистоту. Весталки були у великій почести в Римі.

,, ,, Араґо й Дюмон Дюрвіль — французькі моряки, що описували свої морські подорожі. (Жили в першій половині XIX ст.).

,, ,, Плютарх — грецький історик, автор моноґрафій визначних Греків і Римлян. (40—120 по Хр.).

,, 135. Микола Гоголь, славний росийський письменник, з-роду Українець. Автор »Мертвих душ«, »Тараса Бульби«, »Ревізора«, »Вечорів на хуторі близь Диканьки«, »Миргороду« й иньших оповідань. (* 20 марта 1809, † 21 лютого 1852 р. ст. ст.)

,, ,, Сократ, Грецький фільозоф, якого за його науку засудили на смерть. Його ученик Плято передав нам головні нариси Сократівської науки, бо сам Сократ не оставив писаних творів. (Сократ умер 399 року перед Христом.)

,, ,, Ґеніяльний математик О. — це Михайло Остроградський (1801—1862).

,, 136. Гіменей — грецький бог подружжя. Його уявляли собі, як крилатого хлопчика із смолоскипом в руці.

,, 138. Аполльон і його девять сестер — це Аполльо, грецький бог сонця, музики й поезії і девять муз (співу, поезії, малярства, драматичної штуки, астрономії, вимови, історії, танців і музики).

,, ,, Штайбен — Шарль де, французький маляр (1788—1856).

,, 140. Дюпаті — французький різбар (1771—1825).

,, ,, Веронезе Павло — італійський маляр (1528 до 1588).

,, ,, Іванов Александер (1806—1858), росийський маляр (25 літ працював над своїм одним образом)

Сторона 140. **Понтийські болота**, на полудне від Риму, 40 кільометрів довгі, 20 широкі, — сильно маляричні.

„ „ **Колізей** (Colosseum) — найбільший цирк в Римі, на 80000 гостий, у якім відбувалися бої глядіяторів і у якому Нерон кидав перших Христіян на поталу диким звірам.

„ „ **Ескуляп** — грецький бог медицини.

„ 141. **Сліпа богиня** — Фортуна, доля.

„ „ **Незабутній Віллі** — Василь Штернберґ.

„ 142. **Естетика** (слово грецьке), наука про красу в мистецтві й літературі.

„ 143. **Хемніцер** — російський поет, писав байки й романи (1745—1784).

„ „ **Pendant** (пандан) — поняття, або предмет, який відповідає другому; тут прямо — пара.

„ „ **Метафізика** — те що єсть після наук фізичних, природописних, — фільозофія.

„ „ **Робінзон Крузо** — повість Дефо, про хлопця, що попався після бурі морської на пустий остров, на якому не було людий і про те, як він там собі сам давав раду. Даніель Дефое (1669—1731), написав свого »Робінзона Крузое« року 1719 на основі оповідань шотляндського моряка Александра Селькірка. Книжка мала незвичайний успіх і до нині належить вона до найбільше розповсюднених книжок у світі. І на дальший розвиток анґлийської літератури вплинула вона, підготовляючи реальний напрямок.

„ 147. **Міцкевич Адам** — автор »Пана Тадія«, »Дзядів«, »Конрада Валленрода«, »Ґражини«, балляд і т. д. Великий польський поет (1798—1855).

„ 148. **Mort. anno** (mortuus anno) — помер року.

„ 149. **Лібельт Кароль** — польський письменник й естет (1808—1875).

„ 155. »Пчола«, часопись, яку видавав Булґарін. Вона потурала цареві Миколі I. і його порядкам.

Сторона 155. **Кукольнік** — російський письменник (1809 до 1868). Писав романи й драми.

,, 157. **Тіранов Алексій** (808—1859) російський маляр, портретист.

,, 161. **Тепла кватира на семій версті** — льокальна назва петербурського заведення для божевільних.

,, ,, **Пінеллі Бартольомео** — італійський маляр, різбар і ритівник (1781—1835).

,, 162. **Миколаїв** — воєнна пристань в Херсонській ґубернії.

Пояснення до Дневника (Журнала) Тараса Шевченка.

Шевченко став писати свій дневник дня 12 ст. ст. червня 1857 р. тоді, коли сповіщено його про амнестію, і коли він нетерпіливо ждав паперів із корпусного штабу. Записками отсими скорочував собі поет скуку дожидання.

»Дневник«, по словам самого автора (стр. 168), не був готовлений до друку, тільки для добрих другів і для спомину минулих днів. Шевченко не дуже то зважав на його форму й не числився із словами. Тому й про людий, про своїх знайомих та про начальство, висказувався прямо й різко.

Але як-раз для того то і має нині »Дневник« дуже велику вартість. У йому ясно й різко зарисовується перед нами портрет поета й чоловіка. Це признає також редакція »Основи«, у якій його видруковано року 1861 і 1862[1]). Це дійсно найщиннійше й найчистійше джерело для життєпису поета на переході із неволі на волю, як »Артист« є таким самим джерелом для пізнання молодого його віку. »Артист«, »Дневник« і листи Тараса Шевченка — це основа для пізнання його життя.

З »Дневника« бачимо не тільки вдачу поета, але й його життєві звички, його погляд на світ і людий, розуміємо, що йому було любе, а що ні.

Бачимо тут людину із спорим життєвим досвідом, а прецінь щиру й просту, мов дитина. Бачимо чоловіка з великими дарованнями, з памяттю, яка стрічається рідко,

---

[1]) Дневник Шевченка дорогоцінний своєю правдою, простотою і щирістю та автобіографічними матеріялами . . . Шевченко, як поет, артист і чоловік, найповнійше висказується в Дневнику.

з вражливістю на красу природи, людини, й мистецтва, бачимо одиницю з великим інтересом до справ політичних, суспільних і артистичних, одиницю, яка радо шукала товариства, гурта ближніх, але все-ж таки жила в своїому власному, поетичньому, мов зачарованому крузі. Як у віршах, так і тут, Шевченко не скриває своєї похвали для доброго й нагани для злого; він не годен мовчки перейти попри кривду, яку робить чоловік своїому ближньому; він різко висловлюється про всю отсю моральну гниль, серед якої довелося йому перебути свої найкращі літа — час мужеської зрілости.

Читач »Дневника« починає його питаннєм, чому поет скорше не забрався до отсього діла, а кінчить, жалуючи, чому не провадив його дальше, доки передчасна смерть не витрутила пера з рук. Куди краще розуміли-би ми тоді нашого поета, й не тільки його, але й час і окруження, серед якого він жив і творив, бо »Дневник«, подібно як і »Артист«, єсть не-аби-яким історичним документом. З його сторінок промовляє до нас історичний момент тими дрібними, буденніми словами, яких не записують літописі й моноґрафії, а з яких перш усього складається людське життя.

»Дневник« писаний по росийськи. Чому? Мабуть з привички писати прозою по росийськи (так написані повісти), а віршом по українськи. Це одно, а друге, бо писав його поет »для милыхъ искренныхъ друзей«, які переважно по українськи не вміли. Та ще може й тому, бо це вірний документ побуту поета в Новопетровську, Нижньому Новгороді та Москві, а розговірною мовою у тому побутті була майже виключно мова росийська. Не писав його Шевченко по росийськи з огляду на цензуру, бо в »Дневнику« й так багато, дуже багато не цензурного.

Я переклав »Дневник« із росийського оригіналу видрукованого у виданню Яковенка[1]). Передше переклав його д. Ю. Романчук[2]), але в тім переводі пропущено близько третину, бо на думку д. Романчука »друкувати нині цілий Дневник, зо всіми часто маловажними подробицями, годиться хиба тільки для чисто наукового видання.« Я думаю, що й для загалу він має може ще

[1]) Твори Т. Шевченка в двох томах. Том другий. Видання В. Яковеню. 1911. стр. 145—342.

[2]) Руска письменність. V. 2. Твори Тараса Шевченка. Том II.

більший інтерес. Бо скільки там питань порушених, скільки споминів розсипаних, скільки людий змальованих, скільки дрібних, побутових картинок у форму дневника, мов у просту, невибагливу рамку оправлених!

На-жаль і в мойому переводі є деякі пропуски, бо вони є у виданні Яковенка, а иншого я тепер не міг був дістати. Але пропусків тих не багато, всі вони зроблені з огляду на колишню цензуру і їх легко можна в тексті доповнити.

1857.

12. червня.

Новопетровська кріпость — Щоб утихомирити Кіргізів, російський уряд, з ініціятиви оренбурської адміністрації став будувати на східному березі Каспія невеличкі степові фортеци. Такою фортецою була також Новопетровська кріпость, построєна 1846 року. Перше ця місцевина звалася Мангишляк. Форт збудовано на скелі, верстов зо дві від моря. В часах Шевченка стояло тут дві роті залоги, 20 чоловік офіцерів, лікар, піп і яких 40—50 душ інтеліґенції (урядників, крамарів, тощо). Цивільна людність жила в слобідці, біля форту. У форті була невеличка церква, дім команданта, гавтвахта, шпиталь і казарми. Усе розмальоване на жовтий колір. Під горою, як іти над море — крамниці й шинок[1]).

Толстой, Федір Петрович — віцепрезідент академії мистецтва й відомий різбар, покровитель і приятель Шевченка. Вславився 20 медальонами в память подій 1812-14 (1232—1873).

Толста, Гр. Анастазія Івановна — жінка Федора.

Уральск — город над рікою Ураль, на південь від Оренбурга.

Гурєвська почта — почта що приходила з Гурєва, городка, біля якого Урал впадає у Каспій.

14. червня.

Орапчики — мабуть дрібна монета.

Досуг — відпочинок, свобідна від занять хвилина.

Еполєт (слово франц.) — нараменник, військова відзнака.

15. червня.

Кибітка — віз-шатро.

Мілєді (англ.) — паня.

Водевіль (фр. vaudeville) — комедія легкого змісту ще й зі співами.

Комендантка — Агата Ускова.

---

[1]) Кониський, Т. Шевченко на другому засланню стр. 77—78.

17. червня.

Куліш Панталеймон (1819—1895) — звісний письменник, автор повісти »Чорна Рада«, оповідання »Орися«, поеми »Маруся Богуславка«, збірок віршів: »Дзвін«, »Досвідки«, »Крашанка«, переводів »Псалтирі«, »книги Йова«, драм Шекспіра й численних історичних та критично-літературних творів.

Товариш Шевченка, оден з передових діячів й нестружених робітників на ниві української культури й оден з полігісторів України. Його літературня праця куди більша від його похибок. Ці останні походили головно з гарячого прагніння: пізнати правду на землі, й до його можна прикласти безсмертні слова Гетого:

Es irrt der Mensch, so lang er strebt.

Куліш заєдно стремів до зрозуміння нашої національної душі та її історичної траґедії.

«Записки о южній Руси« (2 томи) — збірка народних дум, казок, лєґенд, переказів й оповідань, до яких Куліш додав свої цінні замітки про кобзарів та деякі історичні статті. (С. Птрб. 1856.)

18. червня.

Межигірський Спас — козацький монастир біля Київа, який козаки дуже поважали й ішли до його на старості літ »спасатися«.

Дзвонкова, майдан, недалеко Межигірського Спаса, де є гарна криниця.

Видубицький монастир у Київі.

Арґумент (слово лат. argumentum) — доказ, довід.

Маркитан (слово італ.) — купець у війську, в таборі і т. д.

13. червня.

Застругані пера: тоді не було готових, сталевих пер, треба було стругати гусяче пиро, щоб ним писать.

Арештант (слово франц.) — вязень; той, що сидить в тюрмі.

Декорація (слово лат.) — прикраса; полотняні стіни в театрі, розмальовані у краєвиди, нутра будинків, вулиці — тощо.

Чоловіколюбець — Христос.

Михайло Лазаревський — брат Василя, Хведора й Олександра, з конотопського повіту, родився р. 1837, скінчив ліцей у Ніжині і був »чиновникомъ особыхъ порученій« при губернаторі в Петербурзі. Був чоловіком добре ознайомленим з кругами бюрократичними і досить впливовим.

До Шевченка відносився вельми прихильно і дбав, щоб йому допомогти, в чім тільки міг.

Пітєр — Петербург.

Гурєв-городок — над морем Каспійським, там де Урал впадає до його.

Старий Черноморець — Яків Кухаренко, кошовий війська чорноморського; автор »Чорноморського побуту« і кількох етнографічно літературних нарисів, як: »Пластуни«, »Вівці й чабани в Чорноморії«, »Чорноморський побут на Кубані між 1794 і 1796 роками«. »Чорноморський побут« в перерібці Старицького та з музикою Лисенка грають й досі на сцені. Кух. умер 1862 р.

М. С. Щепкин — знаменитий драматичний артист, приятель Шевченка; теж із кріпаків, визволений за призбирані складкою гроші.

Станислава першої кляси — оден з росийських ордерів, оснований польським королем Станиславом Августом Понятовским.

Кізляр — город, де починається гирло Терека.

Ставропіль — город на Підкавказзі, над Ягорликом.

Катеринодар — город на Підкавказзі, над Кубаню.

Минськ — город над Вілією, на Білорусі.

Несвіж — недалеко джерел Німану, резиденція князів Радзивілів, лінії Несвіжської, з яких, так званий Пане-Коханку вславився був своїми багацтвами й дивацтвами.

Бр(онислав) Залєскі — польський засланець, друг Шевченка. (Знаменитий польський поет, так званої української школи, звався Богдан.)

19. червня.

Гіпокрит (грецьке.) — нещирий, облудний чоловік.

Хвастун — хвалько.

Назон — Публій Овідій Назон, (43 пер. Хр.) знаменитий римський поет, автор Метаморфозів, »de vita sua«, Героідів, Ars amandi, Fasti, і т. д. Засланий за якусь провину (мабуть став небажаним свідком якоїсь негарної події на цісарському дворі), до краю Ґотів (теперішня Ромунія), до города Кістендє, де й помер (17 пер. Хр.)

Данте, Аліґієрі, найбільший італійський поет, творець »Божественної Комедії«, родився у Фльоренції р. 1265 (Аліґієрі, це родова німецька назва: Альдігер-держиспис). Коли йому було 24 роки став брати участь у політичньому житті. Тоді йшла боротьба між Ґвельфами, сторонниками папи й Ґібелінами, прихильниками власти цісаря. Дантова сімя стояла по стороні Ґвельфів. Року 1300 його вибрано пріором, себ то начальником фльорентийського правительства. І це було причиною його нещастя. У місті счинилися розрухи, які покінчилися тим, що

прибув сюди французький леґат Валюа. Правительство скинено, вибрано нове, а старе, між ними й Данта, засуджено на кару по 5000 дукатів, втрату права виборности й запис до чорної книги неслави. Данте покинув Фльоренцію на Різдво 1301 р. щоб ніколи до неї не вернути. Року 1302 присуд заострено до тої міри, що прогнання було дожизненне, а колиб прогнанець явився на фльорентийському грунті, мав бути спалений на кострі.

З того видно, що Фльоренція не так то дуже по християнськи поступила собі з своїм найбільшим сином, котрим тепер величається, як своєю найціннійшою оздобою.

Авансувати (франц.) — посунути на перед, на висше місце в уряді, або у війську.

Бездушний сатрап й прибічник царя, — шеф жандармів ґраф Орлов, під якого оком провадив процес кирило-метод. братчиків генерал Дубельт, начальник III. »атдѣленія«.

Карикатура — мабуть відповідні місця із »Сну« Шевченка, там де описаний цар і цариця.

Конфірмація — ствердження присуду (confirmo /лат. слово/ — скріпляю).

20. червня.

Командант баталіона — Львов, бюрократ і педант.

Кроніон хмарогон — оден з єпітетів Зевеса, котрого батьком був Кронос, бог часу.

Ескуляп (гр.) — бог лікарської штуки, дальше — лікар у стар. Греків.

Автомат (гр.) — прилад, що сам виконує якусь працю, або наслідує рухи живої істоти.

Сатурн — або Кронос, бог часу, що їв своїх дітий.

Варнак — біглець з сибірських тюрем; дальше каторжник.

Аристократ (гр.) — член вельможного роду, прихильник панування висших верстов.

Хемія — наука про склад тіл, їх сполуки та розклад.

Камера (лат.) — кімната; camera obscura — скринка з отвором на переді, потрібна до фотоґрафічного приладу.

Харон (гр.) — перевізник в підземному світі, який перевозив душі померших.

А. М. Маркович, син Миколи, звісного українського історика.

Зоольогія (гр.) — наука про звірята; зоольог, учений, що досліджує життя звірят.

Ґраціозний (від ґрація — богиня принади) — принадний.

Претенсія (лат.) право до чогось, домагання.

»Зелена алея« — так називали тоді практиковану військову кару;

засуджений мусів іти між двома рядами людий, які його били різками. Злочинець був без сорочки, руки мав привязані до рушничних прикладів; поперед його йшло двох жовнірів, щоб він не біг, за ним везли труну. Іде. Тіло вкривається кровю, синіє, відпадає від кости.

Конфірмований — засуджений і стверджений на кару.

Екзамінатор (лат.) — той що питає при іспиті.

Фігура (лат.) — постать.

Антипатія (гр.) — відраза, нехіть.

Обоюдний — обосторонний.

(сторона 185, перший рядок з долу »скінчів« — по винно бути: »скінчив«).

26. червня.

Документ (лат.) — урядове письмо, грамота; дальше: доказ.

Ермітаж — царська палата в Петербурзі, у якій зібрані славні твори мистецтва.

Віртуоз (італ.) — артист, мистець, що дуже тонко виконує свої твори.

Аква-тінта — один із способів гравірования, винайдений Le Prince-ом 1768. акватінта скоро вийшла з уживання. Шевченко заєдно говорить про акватінту, хоч дійсно він ґравірував офортою.

Тенієрс, Давид — (1610—1690) маляр нідерляндської школи.

Казарма, образ фр. маляря Тенєра, висить в Ермітажі (N. 673) одна з кращих праць цього жанрового артиста. (Колір — викінчення подробиць.)

Притча о блудній сині, — це цикль образів (8) — найулюбленійший малярський твір Шевченка з цього часу. У першім образі »Блудний син« грає в карти; біля його пляшка з горілкою, ґітара й шахи (шашки). На другім й третім — він пє й гуляє; на четвертім — сидить в лахміттю на цвинтарі, на пятім він між розбишаками; біля його вбитий чоловік, а він приглядається до зрабованого хреста, — на дальшому сидить прикований до стіни, ще на дальшому представлена кара шпіцрутенами, а на останньому він закутий разом з другими злочинцями в кайдани.

1 і 5 образ, власність Е. Рейтерна в Петербурзі, 2, 3, 7, 8 власн. Боткіна, тамже. 4 і 6 власн. І. Цвєткова в Москві. Картини, роблені бістром, мають велику малярську вартість. (Ідея, рисунок, освітлення.)

Сарказм (гр.) — з'їдлива насмішка, глумливість.

Федотів — росийський драматичний письменник.

Островский, Олександер Миколаєвич (1823—1886), один із найвизначнійших росийських драматичних письменників, автор творів

»Доходное мѣсто«, »Воспитанница«, »Гроза« і »Темное Царство«. (В »Грозі« картинка дикого самодурства.)

Комедію Островского »Свои люди сочтемся« заказано 1850 року грати й писати про неї рецензії, а автора віддано під дозір поліції. В тій комедії злодійства мають успіх. Московский попечитель заявив Островскому в імені міністра просвіти, що благородною цілею письменника єсть вказувати на кару, яка постигає злочин єще на цьому світі, а не представляти безкарність злодіїв.

30. червня.

Филимон і Бавкида, двоє добрих і чесних старичків, що погостили бога, який зійшов на землю, щоб переконатися про доброту людий. За це вони доступили такої ласки, що не померли, тільки перемінилися в дерева. — Це тема одної з Овідієвих перемін.

»Невдаючися о поміч до Ізраіля« — себ-то, не позичаючи гроший у Жидів.

Митарства — суд над душами, заки їх пустять на другий світ. По народньому повіррі, як душа вийде з тіла, так зараз злітаються духи й тягнуть її, хто в пекло, а хто до неба. (Гляди Шевченків »Великий Льох«.)

Будуар (фр.) — жіноча гостинна кімната.

Мельпомена (гр.) — муза драматичної поезії.

Ліворно — портовий город на західньому побережжі Апенинського півострова (на захід від Фльоренції).

Сінґапоре (Сінґапур) — портовий город на півдні півострова Малякка, у східній Індії.

Прованс — (Provence) — південно-східна частина Франції, між Роданом, Альпами, а морем.

Дерпт-Дорпат, унів. город в Лівляндії.

1. липня.

Ширяєв, петербурський маляр-декоратор, у якого вчився Шевченко, властиво працював, як челядник.

Ілюмінація (лат.) — святочне освітлення домів, улиць і т. д.

Недоладне оженення Брюлова — про це ширше розказує Шевченко в »Артисті«.

Мелянхолія (гр.) — чорна думка (недуга ума).

Курочкін, Василь Степанович (1831—1875) переводчик Беранже. Кур. разом з карикатуристом Н. А. Степановим оснував 1859 р. сатиричну часопись »Искра«. Талановитий рос. поет.

Афанасєв-Чужбинський, поет, автор споминів про Шевченка (в історої рос. літератури має свою сторінку, як талановитий автор описів укр. природи й оповідань з провінціонального життя, яке вмів ловити на горячім учинку).

2. липня.

Сеанс (фр.) — засідання, посідка.

3. липня.

Кумис (монґ.) напиток з кобилячого молока.

Ґвідо Рені — маляр (Італ.), 1575—1642, ученик Больонської академії. Мягкість лінії і кольориту; іноді сентіментальний. Славний портрет т. зв. Беатрікс Ченчі.

Карло Павлович — Брюлов.

Ріо Джанейро — Город в Бразилії, над океаном Атлянтийським.

Кароль Лібелть — польський писменник і фільозоф-естет (1807—1875).

Фактор**к**а (лат) — посередниця.

Василь Григорович — секретар академії мистецтва (Українець).

Василій Блаженний — величава церква в Москві збудова, на за часів Івана Грозного. Єсть леґенда, що лютий цар казав архітектові вибрати очі, щоб він другої такої гарної святині не збудував кому.

9. липня.

Хороль — притока Псьолу, що з лівого боку допливає до Дніпра.

Естетика (гр.) — наука про красу.

Каприс (фр.) — примха, забаганка.

Льоґіка (гр. від льоґос — слово) — наука про думання й висказування думок словами.

Оракул (оракель, лат.) — ворожба.

Альтанка — бесідка, повітка в городі.

Вассерзуп (нім.) — водянка, рідка, погана й мало поживна страва.

Ідеал (гр.) — те що істнує в уяві, праобраз, правзір.

Вернет Горац — французький маляр баталіст (1714—1789). Вславився образами з Наполеонських війн. Крім його були малярі Вернети, Йосиф і Шарль, батько Гораца.

Корнеліюс і Гессе, німецькі малярі (гляди примітку до »Артиста«).

Ґерманофіл — прихильник Німців, німецької культури.

Портфель (фр. portefeuille) — гаманець на гроші, на папері, малюнки.

Мадонна — Богородиця.

Ґотицький — приналежний німецькому племені Ґотів (ґотицьке письмо, стиль, різба).

Гольбайн і Дірер, великі німецькі малярі (гляди примітку до »Артиста«).

Бруні — росийський маляр (гляди прим. до »Арт.«).

Кретин (фр.) — дурноватий від уродження, недородок.

11. липня.

Аврора (лат.) — рання зоря.

Сепія — водне звіря, осьминіг, з неї роблять буру фарбу.

Баштан (перське) — поле, засаджено кавунами, огірками, тощо.

Аул (тат.) — шатро, а дальше: село.

Намаз — могамеданська молитва; її мовлять пять разів у днину (похибка: дібосеньким — повинно бути дрібосеньким).

Стенка Разін — Степан Тимофієвич Разін, Донський козак (роджений 1627 р.), котрий 1667 р. підняв бунт проти царя. Бунт цей обхопив цілу південно східню Россію, нинішні губернії Саратівську, Самарську, Симбірську, Пензенську, Тамбовську, Вороніжську, Казанську й Нижегородську. Вкінці, в квітні 1671, атаман вірних цареві козаків, Яковлєв, зловив Стенку і його в червні тогож року покарали смертю в Москві. Більше ніж 100 000 людий погибло в тому козацько-хлопському повстанні, а багато сот бунтарів покарано страшними карами для пострахy.

Молода Кулішева — се-б то Ганна Барвінок, жінка П. Куліша.

Новгород Сіверський — город над Десною, що згадується в »Слові о полку Ігоревім«.

Шинка — маринована, або вуджена вепрова нога.

13. липня.

Боян — мітичний співак. Про якогось українського співця Бояна єсть бесіда в »Слові о полку Ігоревім«.

14. липня.

Вертеп — яскиня. — Малий театр, з яким хлопці ходили колись у нас в часі Різдвяних свят по селах і містах. Замісць акторів грали у йому кукли.

Чердак (тур.) — балькон; — верхня часть судна, поклад.

Белльона — богиня війни.

Антіпатія (гр.) — нехіть до чогось.

Компас (фр.) — соняшний годинник; прилад, що показує сторони світа.

Арґонавт (гр.) — учасник мітичного походу морського по золоте руно; тепер: чоловік, що шукає чогось незвичайного.

Морфей (лат.) — бог сну; сон.

Петро Могила, архимандрит Печерського монастиря (1627 р.) заложив коллєґію, до котрої підготовлював учителів в Парижі, або спроваджував їх із Львова. Першим ректором цеї коллєґії був Ісая Козловський, Львовянин. Року 1631 став Могила Митрополитом і з тої пори Київ зробився головним огнищем укр. просвіти й культурнього життя. Працював також як письменник: видав »Litos«, або камінь, як відповідь на Сако-

вичеві »Perspektywy«, дальше »Православное исповѣданіе вѣры« і знамениту »Антольогію« (гарно іллюстрований збірник маральних і життевих наук).

Родився 1598, умер 1647 р. Був сином колишнього молдавського воєводи.

16. липня.

Копчений продукт — шинка (вєтчіна).

Відай — мабуть.

Кольоніст (лат. colonia) — переселенець, той, що набув землю у чужім краю, або в чужій державі.

Сир-Дарія, — річка, що впадає до Аральського моря.

Бенкет (фр.) — пир, святочний прийом гостий.

Ґабун (тат.) — стадо, оселя.

Пунктуально (лат.) — точно.

Спекатися — позбутися.

Фанатизм (лат.) — загорілість, загарливість.

Дезертир (фр.) — збіглець від війська, утікач.

Імперія (лат.) — держава.

Факт (лат.) — подія, вчинок.

Parturiunt montes nascitur ridiculus mus — вродила гора мишу. (Порівнай Гребінчину приказку: »Мишині родини«).

Тироль — країна в Альпах.

18. липня.

Зід-вест (нім.) — південно-західний вітер.

Астроном — учений, що слідить за зорями, як вони обертаються і яке становище займають у вселенній.

Вакації — літні місяці відпочинку в школах.

Ґімназія (гр.) — середня школа, яка опирає образованнє учнів на знанню клясичного (лат. і гр.) світа.

Проза (лат.) — звичайна, невіршована мова; прозаічний, — буденній.

Адміністратор (лат.) — завідатель, завідуючий, управляючий.

(Похибка: перваний — повинно бути: »перерваний«).

19. липня.

Мінарет (тур.) — висока, а тонка вежа біля мошеї (дому молитви).

Чалма (тур.) — завій, турбан.

Пашалик — край над яким володіє паша — турецький намісник.

Ренегат (лат.) — відступник від своєї віри, народу, або поглядів.

Не пилить дорога і т. д. перевід Лєрмонтова із славного вірша Ґетого:

Über allen Gipfeln
Ist Ruh,
In allen Wipfeln
Spürest du

Kaum einen Hauch;
Die Vöglein schweigen im Walde,
Warte nun, balde
Ruhest du auch.

Ремонтер (фр.) — офіцер, що скуповує коний для армії.
Імперіял — російська золота монета вартости 15 рублів.
Камізелька (фр.) — короткий каптан без рукавів, лейбик.

26. липня.

Діямант — (гр.) дорогоцінний камінь, найтвердший з усіх (алмаз).
Бруліон (фр.) — зошит до писання перших начерків; перший начерк листу, або иншого письма, призначений до переписання, чорновик.

27. липня.

Фурор (лат.) — гнів, запал.
Фоліо (італ.) — сторона в касовій книзі; книжка величини великого аркуша паперу (як дневники).
Фідій — найбільший старогрецький різбар, роджений коло року 500 перед Хр. кажуть, що року 430 умер у вязниці, обжалований за зневагу богів. Головні його твори Статуя Атени в Партеноні, з золота й слонової кости і велитенський Зевес в Олімпії.
Естамп (фр.) — рисунок на міді, ґравюра.

28. липня.

Фялковський — Поляк, політичний засланець, товариш Шевченка, разом з ним визволений з неволі.
Кебаб (гр.) — печення.
Балка (татарське слово) — степовий провал, яр, долина серед степу.
Штос — газардна гра в карти.
Орлянка — гра в гроші; кидається монету й треба вгадати, як вона впаде, головою, чи орлом на-верх.
Пропозиція (лат.) — предложення.
Фаміліярний (лат.) — родинний, свій, доступний.
Лєрмонтов — Михаіл Юрєвич, великий російський поет, (* 2 жовтня 1814, † 15 липня 1841 р. в двобою.) З походження Данець. Автор знаменитої поеми »Демон«, поем »Мцирі«, »Боярин Орша«, »Пісні про царя Василєвича, молодого опричника й хороброго купця Калашнікова«, Оповідання »Герой нашого часу« та чудових ліричних поезій.

29. липня. (Та нема в світі гірш никому — повинно бути »нікому«.)

Фізіономія (гр. — фізіоґномія) — вираз лиця, обличчя.
Ґанок — (нім.) присінок, рундук.
Ману пускати — пускати блахмана, піддурювати.
(Похибка: Додав вин — повинно бути: »він«.)
(Справдїшній — повинно бути: справдішній, справжній.)
Національність (лат. — націо) народність, її вдача, мова й історія.
Акварелля — малюнок водними красками.

6. серпня.

Щогла — тика, довгий дрюк, до якого на кораблі прикріпляють вітрила (машт.).
Мезанін (італ.) — комнати між партером, а першим поверхом.
Дожа — так називалися колишні начальники республики (оліґархічної) Венеції, славного города, збудованого на ляґунах Адрійського моря.
Босфор — вузкий перешийок з Чорного моря до моря Мармора, над яким збудований з одного боку Царгород, з другого Скутара(і).
Золотий Ріг — дільниця Царгороду.
Рига — город над заливом Ригським, славний памятниками німецької культури й торговлею.

7. серпня.

Реставрація (лат.) — гостинниця (також: віднова).
Уха — юшка, щерба.

8. серпня.

Ґалянтерийні склепи — склепи з товарами до вбрання, з приборами туалетними й прикрасами.
Ренесанс (фр.) — відродження мистецтва в XV й XVI столітті. Стиль з того часу.
Ґалєрія (фр.) — довга а вузка комната, збірник творів мистецтва; критий хідник біля будинку (також огорожа).
Аркада (фр.) — лук (в будівлі), лукове склепіння.
Контраст (фр.) — щось зівсім противного, противенство.
Еґіда (гр.) — Греки вірили, що щит Зевеса має охороняючу силу; тому еґіда — заслона, опіка.
Сквер (англ.) — площа з травниками й квітниками.
Кавалєр (італ.) — лицар (якогось ордеру) їздець, дальше молодий пан.
Гармонія (гр.) — гарне зіставлення звуків, красок, ліній, або площин.
Хвалинське море — давна назва Каспія.

9. сепня.р

Золоте руно — по яке вибралися старинні Аргонавти в морський похід.

Гастрономія (гр.) — куховарська штука.
Кружево — тонка узориста плетінка з ниток (коронка).
Гарнізон (фр.) — місце на побут війська, залога.
Мельоман — цей, що любить музику.
Сан-Франціско — город в »Союзних державах« над Тихим океаном.
Гігант (гр.) — великан.
Монументальний (лат.) — велитенський.
Кокарда (фр.) — відзнака зроблена із стяжки.
Плебеї — прості люди (не шляхта) в Римі.
Ліберія (фр.) — одяг одної краски й крою для служби.
Іван Грізний — син царя Василія III, *1530, † 1584, вславився незвичайною жостокостю. Винищив багато боярських родів, забив власного сина (образ Ріпина). Зруйнував городи Псков, Твер і Новгород. Умер на якусь страшну недугу; гнив у середині.
Борис Ґодунов — боярин, який за царя Федора Івановича мав велику силу, тряс Москвою. По смерти Федора (1598) він став царем, убивши малолітного пристолонаслідника Димитрія Івановича, брата Федорового, сина Івана Грізного. За Ґодунова був у Россії страшний голод і зараза (1602—1603 року). В самій Москві назбірали 127 000 трупів, що впали на вулицях. А кільки вмерло в державі цьому »нѣсть постиженія«. Року 1604 пішов на його війною Димитрій Самозванець (Отрепев), а весною 1605 р. Ґодунов нагло помер.

13. серпня.

Катальог (грецьке) — спис книжок.
Дєржавін — перший справжій росийський поет, якого Белінській називає »Ілія Муромець росийської поезії«. (*1743—1819). Та мимо його великих заслуг для вироблення поетичної форми — його поезія єсть без змісту, нема в ній живого чуття, серцевих переживань. Гарна, бо щира, »Ода на смерть Мещерского« і »Водопад«.
Карамзін — творець літературної росийської прози. Він, можна сказати, виховав читаючу публику в Россії, котрої до його було дуже мало. Писав сентиментальні повісти (Бідна Ліза). Немале значіння на образовання публики мали його »Письма Русскаго Путешественника«. Як учений здобув собі славу »Історією Государства Россійскаго«, яка, на свій час була монументальним твором. (*1766—1826).
Гр. Хвостов, другорядний письменник.
Соловйов Сергій, проф. ун. в Москві знаменитий росийський історик (Історія Россії від найдавнійших часів до року 1774); батько Володимира, фільозофа й поета. Сергій Соловйов *1820 в Москві, де й помер 1879 р.

Аксаков, Сергій Тимофієвич (*20 вересня 1791 р., † 30 квітня 1859). Від 1812 до 1826 жив у одному Оренбурському селі, від 1826 до кінця життя в Москві. Його сини, Іван і Константин, звісні письменники — слявянофіли. В молодости Сергій Тимофієвич Аксаков цікавився головно театром. (Переводи Лягарпа й Моліера, розвідки про театр, рецензії.) З 1846 став писати повісти й оповідання. »Семейною хронікою« захоплювався Гоголь (його приятель), »Записками ружейного охотника Оренбургской Губерніи« одушевлявся Турґенєв. Року 1858 появилися »Дѣтскіе годы Багрова внука«, котрими зацікавився Шевченко. В тих творах представив Аксаков з артистичною правдою і сердечним теплом цілу епоху росийського життя. Любить і гарно малює природу. Стиліст. (»Тѣсно стало моему дѣдушкѣ жить въ Симбирской губерніи, въ родовой отчинѣ своей, жалованной предкамъ его отъ царей московскихъ; тѣсно стало ему, не потому, чтобъ въ самомъ дѣлѣ было тѣсно, чтобъ не доставало лѣсу, пашни, луговъ и другихъ угодьевъ, — всего находилось въ излишествѣ, а потому, что отчина, вполнѣ еще прадѣду его принадлежащая, сдѣлалась разномѣстною.«)

Археольогія (гр.) — наука про старовину. (Про життя, мистецтво, архітектуру і т. д. в давнині.)

Шопен (Chopin), Фридрих (1809—1849), славний концертист-пяніст і композитор. Автор прелюд, ноктурнів, мазурок, вальсів, скерцо, рондів, 2 концертів, 3 сонат і знаменитого похоронного маршу. Часто, особливо, в прелюдах і мазурках, слідні славянські мотиви. Шопен з походження Француз, але уроджений в Польщі зжився з польською культурою. Умер в Парижі. Про його сказав Рубінштайн, що з Шопеном умерла правдива музика. (Протест проти переваги форми над висловом чуття.)

Інквізитор (лат.) — член середньовічного духовного суду, що переслідував (у римській церкві) еретиків, чарівниць і безбожників. Інквізиція поводилася з жертвами своїми дуже жостоко, уживала при слідствах тортур і карала засуджених страшною смертью. Особливо багато жінок погибло тоді.

Фультон — Роберт, 1765—1815, механік, що винайшов перше підводне судно й перший пароплав.

Ватт (Ватт Ямес) — 1736—1819, видосконалив парову машину.

Дипльомат (гр.) — урядник, що веде справи заграничної політики; зручний, хитрий чоловік.

Енцикльопедист (гр.; енкікльопайдейя) загально образований чоловік; так називали французьких фільозофів з кінця XVIII століття.

Монтескіе, аристократ, стоік з республиканськими симпатіями, студіював анатомію, ботаніку, історію, право. Його »Дух законів« (1748) протягом двох літ був 22 рази друкований.

Вольтер пише поезії, памфлети, драми, романи, фільозофічні статті, фантастичні новелі, словар, історію. Розбурхує дрімаючу, приспану думку читача.

Руссо пише про політику, педагогію, релігію, мораль і т. д.

Дідро і Делямберт видають епохальну »Енцикльопедію«. »Encyclopédie ou Dictionaire raisonné des sciences, desarts et métiers«, Париж 1751—1772, в 28 фоліо книгах; співробітниками були: Руссо, Вольтер, Ґрімм, Гольбах; звідси й пішла назва енцикльопедистів.

28. серпня.

Борей — північний вітер у Греків.

Александер Александрович — себ-то Сапожніков.

Саша — dto. (фр.)

29. серпня.

Контури — зариси, обриси, лінії, що творять границі предметів і рисунок їх.

Курган (слово перське) — могила.

Лоцман (нім.) — той, що провожає кораблі в пристані.

(Похибка: змия — по-винно бути: »змія«).

Комуніст (лат. комуна — громада) — такий, що голосить науку про зрівнання всіх людий, знесення приватної власности, спільне завідування й хіснування усім добром.

Костомарів Микола, *1817 в Острогожі, ідеольог і провідник Кир. Мет. брацтва, разом з другими покараний за це. Був тоді проф. ад. Київського унів. Пізнійше, від 1859 проф. ун. в Петербурзі. Там і помер 19. квітня 1885 року. Написав історію Новгорода й Пскова, руську історію в життеписях (переложена 1885 на німецьку мову), моноґрафії про Мазепу, Богдана Хмельницького й другі. Написав також повість історичну московською мовою »Кудеяр« (переложена на українську й польську мову), драму по укр. »Переяславська ніч« та українські вірші.

1. вересня.

Лепта (лепта) — грецький мідяний гріш; даток, дарунок.

Каюта — кімнатка на кораблі.

Бенедіктов Володимир, росийський лірик, * 1807, † 1875.

Нашого великого . . . (йде мова про царя Миколу І.).

Іскандер — псевдонім Александра Герцена, росийського публіциста-революціонера, родженого 1812 в Москві, 1834 засланого

до Вятки, 1842 визволеного. Від 1846 перебував Герцен за границею; умер 1870 в Парижі. Заснував у Льондоні друкарню книжок, заборонених в Россії і видавав часопись »Колокол«, у якім безпощадно критикував росийське правительство. Із його творів звіснійші: »Le monde russe et la revolution«, »Спомини росиянина«; збірник писань вийшов 1875 р. в 11 томах.

Імпровізація (італ.) — твір, виголошений з памяти, під вражінням якогось моменту, без попереднього довшого підготовлення.

Барбієр, Август — французький сатирик, *1803 в Парижі, †1882 в Ніцеї. Головний його твір: »Ямби« (1833), звернені проти деморалізації висших кругів у Франції. Тенденційні збірки: »Ie Pianto« й »Lazare« та сатири, котрим бракує сили.

4. вересня.

Хомяков, — Алексій Степанович, росийський поет (1804—1860) в Москві. Провідник старих славянофілів. Написав траґедію »Лжедемитрій« і видав 1844 року »Ліричні поезії«. (Твори, 1864 р. в 4 томах.)

5. вересня.

Температура (лат.) — степень тепла, або холоду.

Салтиков-Щедрін — Михаіл Євграфович (1826—1889), знаменитий росийський сатиричний письменник.

В 60 роках Пісарев називав його твори »квітами невинного гумору«, в 70 роках це вже не квіти, а жовч наболілого серця, приміром: »Господа Головлевы«, »Пошехонская Старина«, або діяльог »торжествующей свиньи« з »правдою«. Був оригінальним і блискучим стилістом.

Гарпії (гр.) — жінки местниці, з крилами й кіхтями.

6. вересня.

Фякер — візник (ізвощик).

Демони (гр. — даймоніос) — страшні духи; демонічний, надприродний.

Мандарин (санскритське слово) — китайський достойник.

Кальвінізм — віра Христова, зреформована Кальвіном.

Секта (лат.) — відлом якоїсь віри.

7. вересня.

Либонь — мабуть.

(Похибка: »Скільки одним разом« — повинно бути: »скільки за одним махом«.)

Аґроном (гр.) — такий, що порається біля ріллі, або науково досліджує рільне господарство.

Святослав Ольгович, київський князь, — герой, погиб у битві з Печенігами 972 року, маючи усього яких 30 літ. Вславився

своїми походами та хоробрими боями з Греками, Болгарами й Печенігами.

Михайло Грабовський, польський письменник, що цікавився Україною. Його розвідка »О причинахъ вражды между Поляками и Украинцами въ XVII вѣкѣ« поміщена в Кулішових записках. Відповів на неї Максимович, Руск. Бес. 1857 IV.

Анґльоман — такий, що перебірає англійський спосіб життя.

Парк — великий сад.

9. вересня.

Карамзін — Миколай Михайлович, російський поет й історик, 1765—1826, автор. »Іст. Рос.« 11 томів (переложено 1820—1833 на німецьке). Біоґрафію Карамзіна написав Поґодін (1865) у 2 томах. Шевченко тому так неприхильно поставився до Миколая Михайловича, бо він був, так сказати-б, державним історіоґрафом, патріотом царської, деспотичної Россії. Заслуги Карамзіна для Російської науки й літератури безперечно дуже великі. Признає це навіть Белінский.

Ліберал (лат.) — вільнодумець, поступовець.

(Похибка: »Зизволення« — повинно бути: »визволення«. »Викликанням« — повинно бути: »викликаним«.)

13. вересня.

Йонці — грецьке племя, що переселилося на побережжя Малої Азії і розвинуло там високу культуру. Йонський стиль, перехід від суворого дорійського до дуже багатого в орнамент коринтського. В йонськім стилю були збудовані святині Атени в Прієн, Ілісський храм, й инші. Йонські колюмни стрункі, жолоблені, на невисоких насадах з капітелями, викрученими, ніби баранячі роги.

Портик (лат.) — склеплений передсінок на стовпах.

Мелянхолійно (гр.) — сумовито.

Цар Лютий — Іван Василєвич Грозний.

15. вересня.

Дубельт, ґенерал і його помічники Попов і Дестров, провадили процес Кирило-Методиївських братчиків.

Байрон — Ґеорґ, Ноель, Ґордон, льорд, найбільший анґлійський новітний поет, який світовій поезії надав був клеймо свого духа (байронізм), * 22 січня 1788 в Льондоні, вмер підчас грецької війни о волю в Міссолюнґі, 19 квітня 1824.

»Don Juan«, його велика гумористично-сатирична епопея. Байрон написав також поему: »Mazeppa«.

17. вересня.

Чуваші, фінське плем'я на правому бе́резі Волги, в околицях Симбірська, Самари й Уфи, споріднене з старими Болгарами, поверх $^1/_2$ міліона голов; погани.

(Похибка: »Ільїиського« — повинно бути: »Ільїнського«.)

»Наливайко« і »Войнаровський«, поеми поета-декабриста Рилієва (повішеного 13 липня 1826 р.).

Герої його творів, це борці за волю.

В »Наливайку« каже поет:

Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю,
И радостно, отецъ святой,
Свой жребій я благословляю.

Цими словами поет, немов предсказав свою власну долю.

У »Войнаровськім« (сестрінок Мазепи), описана стріча Войнаровського з істориком Міллером в лісах Сибірі.

Страшно дней не вѣдать радостныхъ,
Быть чужимъ среди своихъ,
Но ужаснѣй — истинъ тягостныхъ
Быть сосудомъ съ дней младыхъ.

Шевченко знав твори Рилієва і спочував судьбі поета-мученика за волю народів.

19. вересня.

Преферанс — така гра в карти (3 або 4 грачів). До каси дається марки, або гроші. Звідси виплачується за кождим разом тому, хто виграв. Туди платить, хто заповів гру, і програв її. Як марків, або гроший в касі не стане — тоді й р о з і г р а н а п у л я.

Херес — рід еспанського вина.

Мадера — вино з острова Мадера (на Атлянтийському океані).

Шампан — французьке мусуюче вино з провінції Шампань.

Дельфін (гр.) — ссак з родини китів; так називали також королевича — пристолонаслідника в колишній Франції.

Начче — не ївши ще нічого.

(Похибка: 20. вересня »гриїзді« — повинно бути: »приїзді«).

24. вересня (»а коли інспекція скінчилася«, повинно бути: »Коли інсп.« і т. д.).

Ману, у Гіндусів, найстарший чоловік, син сонця, родоначальник Арийців; у переказах грає таку ролю, як Ной.

Вішну, другий бог в індийській тройці (трімурті) все держитель світа. (Дінкарнацій) — Як Крішна, він найпопулярнійший між богами Індії.

Паґаніні Ніккольо, світової слави скрипковий віртуоз (1782 до 1840). Як артист і чоловік, дуже оригінальний. В грі його була незвичайна техніка й демонічна сила.

Писав також дуже трудні композиції на скрипку.

»Оповідання Маркера« — властиво: »Записки Маркера« Льва Миколаєвича Толстого; належать до творів з року 1856; тоді написані також: »Два гусара« і »Метель«.

Лев Толстой, великий російський повістяр, родився 1828 р. в Ясній Поляні, кінчив Казанський університет, три роки перебував в родовім маєтку, Ясна Поляна, потім вступив до війська, брав участь у приступі на Севастополь, а по скінченню кримської війни осів у Ясній Поляні, де й помер. Твори: »Набѣгъ«, »Отрочество«, »Утро помѣщика«, »Казаки«, »Война и миръ«, »Анна Кариенна«, »Живюй трупъ«, »Воскресеніе«, »Крейцерова соната« і багато других.

Жовтень.

Алексій Патєхін, драматург пядесятих років. Ідучи слідами Островского, який на сцену впровадив російських купців. Патєхін перший (в »Судъ людской не Божій«) селянина зробив героєм драми. (Спроби часів Полевого й Кукольніка не можуть йти в рахунок.)

Нині, після »Власт-и тьми«, »Суд божий« полиняв дещо, але на свій час була це річ свіжа й замітна. Шевченкови не подобалася ця драма мабуть тому, що йому було чуже життя російського селянина. Може й тому, бо Патєхін писав реалістично, не так, як писали до його російські драматурґи, і актори, прямо кажучи, не вміли грати такої речі.

1. жовтень.

Моцарт, Вольфґанґ Амадеус, славний німецький музик (* 1756 в Сальбурзі, † 1791 у Відні). Вже як 6 літний хлопець концертував у Німеччині, Франції й Анґлії, де всіх дивував своєю грою на фортепяні. Оден з найґеніяльнійших мистців тонів (свіжість і принадність мельодії, мистецтво контрапункту, легкість творення) Оставив 600 творів (жив тільки 35 літ.!). Найтраґічнійша постать між великими музиками (похований, як нищий).

»Don Juan« (з 1787) одна з семи опер Моцарта.

2. жовтень.

Альбом (лат.) — таблиця, на якій старинні Римляни вписували всілякі оповістки; книжка до вписування віршів, думок і т. д. про память; збірка ріжних творів літературних; збірка малюнків.

Guercino, Giovanni Francesco Barbieri, італійський маляр (1590—1666). Зразу різкий, ніби реалістичний, в пізнійших творах виступає у його майже жіноча мягкість. Збірки в Больонії і в Люврі.

Доменіхіно, властиво Доменіко Цампіері (1581—1641), італійський маляр Больонської школи.

3. жовтень.

Клюб (анг.) — товариство, спортове, артистичне, політичне і т. д.

4. жовтень.

Екіпаж (фр.) — повіз (повозка).

5. жовтень.

Цезар — Ґаюс, Юліюс, роджений 100 перед Хр. погиб 44. як жертва змови, під проводом М. Брута й К. Кассія. (Брут був любимцем Цезаря, тому: et tu, Brutae contra me?)

Цезар стояв на чолі 1. тріюмвірату, підбив Ґаллію, став імператором і найвисшим достойником в Римі. Зреформував календар (календар Юліянський), писав знамениті історичні твори.

Коцебуе — Август фон, поет і письменник, роджений 1761 у Веймарі, з-разу адвокат, пізнійше росийський урядник. Був засланий у Сибір, відтак директор театрів, в-кінці росийський аґент, що інформував росийське правительство про відносини в Німеччині. Дуже плідний письменник, особливо багато сценічних творів. Усеї літературної спадьщини 40 томів. Замордований 1819 р. в Мангаймі.

13. жовтень.

Россіні (Gioachino) іт. оперовий композитор (1792—1868). Написав 39 (!) опер. Між ними найславнійші: »Сивільський цирулик« (1816) і »Вільгельм Телль« (1829).

15. жовтень.

Заоче — країна за Окою, допливом Волги.

16. жовтень (»Доліховского« — повинно бути: »Ґоліховского«).

Микола Турґенєв (мабуть мова про дядька Івана Сергієвича Турґенєва, який в часах Александра I. був членом »Государственного Совіта«).

17. жовтень.

Залєскі — Броніслав.

Федор Петрович — граф Толстой.

Сабіни — середньоіталійське племя, 290 року підбите римським вождом Курієм Дентатом.

Кажуть, що коли за основника Риму, Ромуля, бракло Римлянам жінок, вони напали на Сабінів і пірвали та привели в Рим дівчат — Сабінок.

25. жовтень.

»Матрос« або »Прогулка съ пользою и не безъ морали«, оповідання Т. Шевченка, написане росийською мовою.

26. жовтень.

Епільог (гр.) — закінчення; останній розділ повісти, або поеми, де оповідається про остаточну судьбу героїв твору.

Тютчев, федір Іванович (1802—1873) високий урядник дипльоматичний і визначний росийський поет. Писав також політичні статті. (Россія і Германія, Россія и Революція, Папство и римскій вопросъ.)

1857 р. Тютчев написав письмо про цензуру, яке мабуть мало вплив на деяке її змягчення. Про Тютчева, як поета, сказав І. С. Турґенєв: »Тютчевъ стоитъ рѣшительно выше всѣхъ своихъ собратовъ по Аполлону.«

Листопад.

Є. Тур (псевдонім графині Єлисавети Василєвни Сальяс де Турнемиръ). Сестра драматурґа Александра Сухово Кобиліна, російська романістка й поетка. Видавала »Русскую Рѣчь«.

Ґраф Аракчеєв — в часах Александра І. найбільш впливова людина. Консерватист, ортодокс, чоловік без душі й серця. Цензура, церква, а в-кінці військо підлягали цьому безсовісному деспотови. (Гарно змальований у повісті Мережковского.)

Містик — чаловік, що вірить в надприродні речі.

Масон (фр. муляр) — Масонерія, або вільномулярство, орґанізація релігійно суспільна, широко, хоч тайно розповсюднена, яка стреміла до розвитку людства, братерства й характерности. Початки цеї орґанізації криються в середньовічних робітничих товариствах, але новітнє вільномулярство почалось року 1717. Тоді з'єдинено 4 льожі (ніби клюби, й ніби святині) в Льондоні, щоб ширити ідею з'єдинення й досконалення людства.

Року 1721 випрацювано статут, а 1766 істнувало вже 480 льож по цілому світу. Тепер начислюють їх 16 000. Єсть багато сект, що повстали з колишнього вільномулярства. Деякі визначаються дивними, містичними обрядами, особливо, коли до орґанізації приймають нового члена.

Дюма Александер (батько) знаменитий французький письменник (* 1803) писав драми й повісти, які облетіли цілий світ і в свою нору були найпочетнійшими книжками (Le comte de Monte Christo, La reine Margot, La dame de Monsereau, Les trois mousquetaires, Le chevalier de Maison-Rouge і т. д.)

Писав також спомини (1852—1854) в 22 томах. Поверховний, але блискучою уявою вивінуваний письменник.

Його син, теж Александер (* 1823) теж знаменитий письменник і член академії.

З його творів більше відомі: La dames aux camélias, Diane de Lys, Sophie Printemps, Vie a vingt ans, L'attaire Clemenceau і драми: Le demi monde, Le fils naturel, Le père prodigue.

Якути, племя у східній Сібірі. (Якутск поверх 3 міліони квадратових кільометрів простору, а тільки коло 300 000 населення.)

10. листопад.

Л. Жемчужніков, артист маляр. (Було ще трьох инших Жемчужнікових, яких імена записані на сторінках росийської культури. З них Алексій, талановитий поет-горожанин, уроджений 1821, був одиноким поетом з часів Островского, Майкова, Полонского, Фета, Мея, Алексія Толстого, Нікітіна, й других, що переступив поріг XX століття й дожив глибокої старости.)

12. листопад.

Фанданґо — еспанський національний танець ($^6/_8$, або $^3/_4$ такту) з супроводом ґітари й кастаністів. (Ґітара струнний інструмент, кастанієти, такі тарахкальця.)

Пантальони (фр.) — штани (пантальон — сміхун у французьких давних комедіях, який являвся на сцені у високих штанах).

Пилип IV. король еспанський (* 1605, † 1665).

Від 1623 передав керму держави в руки ґерцоґа Олівареца, який заплутав її в погубні війни.

Матьиспанка, драматическое представленіе въ трехъ отдѣленіяхъ, соч. Н. А. Полевого. 1. Андалузская Роза, 2. Тайна матери, 3. Судъ совѣсти.

(Король Пилип IV. влюблюється в доньку одної герцоґині, хоче її розвести з нареченим і забрати до себе. Тоді герцогиня виявляє королеви, що її донька приходить йому сестрою, бо герцоґиня кохалася з батьком Пилипа IV. Пилипом III. Король попадає в розпуку, але скоро приходить до себе, вінчає герцоґівну з її коханцем і посилає їх у Індію.

Тоді герцоґиня признається йому, що вона його піддурила, щоб ратувати доньку. Король гнівається, — але драма кінчиться щасливо.)

1. грудня.

Маєрбеер Джіякомо, властиво Якоб Лібманн Беер, компоніст, роджений в Берліні 1791 р. умер в Парижі 1864. Оден з найталановитійших музиків (Любив ефект). Написав опери: »Роберт діявол« і »Гуґеноти« (1835), »Пророк« (1849), »Нордштерн« (1854), »Діноpаг« (1859), »Африканка« (1865).

4. грудня.

»Дервіш і Сатрап«, поема, яку заповів Шевченко, а якої досі не віднайдено. Не знати, чи ненаписана, чи затрачена бо поема мала бути сильно нецензурна.

(»Дервіш« — повинно бути: »Дервіш«.)

10. грудня.

Осип Максимович — Бодянський.

12. грудня.

Ансамбль (фр.) — музичний твір на оркестру; товариство (асаблея за царя Петра I.); актори, що разом грають якийсь твір сценічний.

13. грудня.

Спектакль (фр.) — театральна вистава, видовище.

17. грудня.

Бенефіс (лат.) — користь; дохід з театральної вистави в користь одного з акторів.

Потпуррі — твір зложений з виїмків із якоїсь опери, або з кількох і більше пісень; вязанка.

18. грудня.

Неофіт — такий, що приймає нову віру, новохрещений.

Алєґорія (гр.) — образове представлення якоїсь ідеї; прим. косар, що представляє смерть, жінка із горючим смолоскипом, просвіта.

1. Січень.

Пріяп — син Діонізія й Афродити, бог урожайности, буйности природи у старинніх Греків.

Михайло Семенович — Щепкин.

Беранже (Jean Pierre de) популярний поет пісень (1780—1857). (Chansons, повне видання 1857, 3 томи.)

3. січень.

Сіраковский (Sierakowski) — оден з польських політичних засланців, товариш Шевченка.

4. січень.

Автор »Семейної хроніки« — Сергій Т. Аксаков.

11. січень.

Кольцов (1809 — 1842) — російський поет, самоук. Син торговельника худобою, учився в школі тільки три місяці, бо батько забрав його домів до помочі в торговлі. Знав добре сельський народ і оспівував його горе й недолю в піснях.

Іван Андрієвич Крилов (1758—1844) — знаменитий російський байкар. В молодім віці бідував, пізнійше посипалися на його високі титули, ордери, платня. (11.700 рублів у-рік!) Перші байки, (23) вийшли 1808 року, усіх написав 200. Прібував також писати для театру, але писання ці без вартости.

12. січень.

Пушкін, Александер Сергієвич, найбільший російський поет, родився 1799 року в Москві, упав в двобою, обороняючи честь своєї жінки (29 січня 1837 року). На його смерть написав Лермонтов пламенний вірш, яким стягнув на себе негодування правительственних сфер. По матері був Алекс. Серг. Пушкін нащадком негра, любимця Петра Великого.

Крім чудових ліричних віршів написав: поему »Руслан і Людмила«, »Кавказський плінник«, »Цигани«, »Петербург«, драму »Борис Годунов«, деякі твори прозою й епопею з дворянського життя »Евгеній Анегін« (з неї лібретто до опери Чайковського »Евг. Ан.«) Остання, — архитвір російської епічної поезії.

13. січень.

Людовик IV — (Louis le Grand, le Roi Soleil) син Люд. XIII і Анни Австрійської * 1638, володів Францією від 1661 на прінціпі: L'Etat c'est moi (держава, це я).

Провадив щасливі війни, жив блискучо, попав під вплив Єзуітів, прогнав протестантів із Франції, помер 1715 р.

23. січень.

Доніцетті, Ґетано, італійський компоніст (1797—1848). »Донька полку«, це одна з найпопулярнійших його опер-поруч »Лючії з Лямермоору« й »Анни Болєн«.

Лібретто (іт.) — слова до музики й співу в опері та в оперетці.

1. лютий.

Гоґарт (Hogarth William), англійський пластик; ритівник, рисівник, маляр. (Богатий в гумор-сатирик, * 1697, † 1764.) Головні твори: Життя повії, 6 образів, Подружжя по моді, 6 образів, Акторки в клуні, Розсіяний поет, і другі.

Гайден (Haydn Joseph), німецький музик (1732—1809), автор австрійського державного гимну, батько нової інструментації. Написав 125 сімфоній, 77 квартетів, 68 тріо, 50 концертів і 24 опери. Безсмертну славу, як компоніст добув собі ораторіями: »Сотворення світа« і »Чотири пори року«.

Фрайшіц — знаменита опера Вебера; лібретто романтичне, але в музиці багато модерного.

6. лютий.

Козлов — поет-сліпець Пушкінської плеяди, автор поеми: »Чернець« (укр. переклад Василя Щурата). Прегарна його елегія:

»Вечерній звонъ! Вечерній звонъ!
Какъ много думъ наводитъ онъ.«

Козлов дав також гарні переклади з Мура. З Байрона — слабші.

7. лютий.

Протеже (фр.) — такий, що його виріжнюють, більше ним піклуються, чим другими.

10. лютий.

»Цілком не памятаю тої »Пустки«, а чую про неї вже не перший раз.«

Шевченко написав дві »Пустки». Перша, це »Заворожи мені, волхве, друже сивоусий«. 13. XII. 1844. Друга — »Рано в-ранці новобранці«, 1847 в цитаделі. Перша посвячена була Щепкинови і мабуть про неї у »Дневнику« мова, бо Щепкин читав тую »Пустку« з памяти (як твір, який йому присвячено). Шевченко не знав, яка це п у с т к а , бо він ані першого, ані другого вірша, не називав »Пусткою«.

В автографах оба вони без наголовків.

»Пусткою« охрестив їх мабуть »Куліш«.

16. лютий.

Ґете (Johann Wolfgang von), найбільший німецький і оден з найбільших поетів світа, роджений 28 серпня н. ст. 1749 у Франкфурті н. М. умер 22 марця 1832 у Ваймарі.

Кінчив правничий виділ і практикував при найвищому суді (Reichskammergericht) у Вецлярі. Тут любов з Шарльотою Буф і завязок роману »Терпіння Вертера«, який здобув йому славу. По кількох місяцях кидає службу; подорожує, читає, пише. Від 1776 іде до Ваймару на двір молодого герцоґа Карла Августа. Цей іменує його тайним радником, дає йому шляхотство, робить інтендантом театрів, а вкінці першим державним міністром. В почестях і достатках, серед висококультурного окруження творить Ґете свої численні поеми, ліричні вірші, драми, романи, елегії, ксенії, переводи, студії, статі і т. д.

З драм найбільше звісні: Ґетц з Берліхінґен (1773), Ґмонт (1775—1787), Іфіґенія (1779—1786), Торкватто Тассо (1780—1789).

З повістий Вертер, Вільгельм майстер, і автобіографія: »Поезія і дійсність«.

З поем: Герман і Доротеа.

З наукових творів: Наука про краски (Farbenlehre). Ґете був також великим ученим, естетом, критиком і природописником. Його збір творів штуки, образів, різб, ритовин, а також мінералів, ростин, його бібліотека і робітня, у якій робив досліди оптичні та фізіольоґічні зберігаються до нині в його домі у Ваймарі і дивують нас своїми розмірами й добірним зіставленням.

Найбільший твір Ґетого це фільозофічна драма »Фавст«. Працював над ним поет від 1775 до 1831. Основу взяв з леґенди, яка утворилася в XVI століттю кругом постаті Доктора Йоганнеса Фавста, який підчас реформації їздив по Німеччині і вславився своїми магічними штуками. Народ вірив, що Доктор Йоганнес стоїть у злуці з нечистими силами і переніс на його всілякі давні, старинні перекази про зносини чоловіка з чортом.

Ґетого Фавст це не лиш драма, не лиш велитенський твір штуки, а богатий клад думок, переживань, поглядів на світ і життя, на чоловіка й природу; невичерпане джерело для ума, який шукає поживи й для душі, що не вдоволяється буденніми вражіннями. Ніби ґотицька вежа, зложена з безчисленних вежечок, драконів, ажурних прикрас із каменння, що спинається до неба, так отся поема-драма виростає з землі, а губиться у хмарах, там, куди не долітала передше думка смертельного чоловіка. (На українське I часть Фавста переложив Іван Франко).

Маргарета (Гретхен) героїня Фавста, жертва його любови.

18. лютий. (Прототипом була одна з любок самого поета, донька пастора.)

Марко Вовчок, — псевдонім Марії з Вилинських Марковичевої, жінки Опанаса Марковича, одного з членів Кирило-Метод. брацтва. Марко Вовчок (1835—1907) вславилася своїми народними оповіданнями (перший том 1857), у яких чудовою мовою змалювала картини з народнього побуту на Україні. Оповідання »Марка Вовчка« зробили велике вражіння на своїх і чужих (Перевід Турґенева!) і до нині остались найкращим зразком української прози. Леґенду, немов то Марковичева писала свої оповідання на спілку з Опанасом Марковичем, розвіяв Доманицький.

1. марець.

Адлєрберґ — міністер війни.

3. марець.

Дѣтство Багрова Внука — властиво »Дѣтскіе годы Багрова внука«, семейна хроніка Сергія Тимофіевича Аксакова, по-

явилися 1858 р. і поставили автора в первому ряді російських прозаіків.

»Семейная хроника и воспоминанія« та »Дѣтсяіе годы Багрова внука« займають місце між »Капитанською донькою« і »Війною та миром«, як кольоритний, теплий малюнок не тільки російського родиннього побуту, але й тодішньої епохи. (Багров /батько/ — тип патріярха, деспота, Куролєсов, скритий, жостокий марнотратник, Софія — російська жінка; молодий Багров — поміщик; прислуга, двірня, кріпаки — ціла епопея в прозі.)

6. марець.

Відьма, Лілея, Русалка — поеми Т. Шевченка.

10. марець.

Владимір — ґуберніяльний город на шляху з Новгорода Н. до Москви.

Караван-сарай (ар.) — гостинниця, заїздний дім для подорожних.

Фірма (лат.) — назва спілки, підприємства, товариства, торговлі.

11. марець.

Пімен — одна з церков у Москві.

12. марець.

Михайло Александрович Максимович (1804—1878) тоді професор ботаніки в університеті в Москві, пізнійше проф. рос. літератури в Київі, займався українською етноґрафією, історією, мовою. Писав укр. поезії і перекладав. (Перевід »Слова о полку Ігоревім« — легким, коломийковим складом.) Особливо заслужився дослідами над »Словом о полку Ігоревім« і над роз'ясненням його темних місць.

18. марець.

Бодянський Осип (1808—1876), професор славянських язиків в університеті в Москві, автор численних праць по російськи й по українськи. Під українськими віршами підписувався Бода-Варвинець, під українськими казками (1835) Ісько Материнка, під оглядами укр. письменства — Мастак. Видав 100 томів »Чтеній Московского Общества исторіи и древностей, в котрих помістив дуже багато матеріялів до історії України і видав великий збірник галицьких і угорсько-укр. народніх пісень, зібраних Головацьким.

Антиквар (лат.) — збирач старинностий; торговець старими книгами, малюнками, меблями, тощо.

(Максимович мав тоді 54 роки.)

Неманіровано (фр.) — природно; маніра своєрідний спосіб малювання, гри, писання.

»Весняний вечір« — так занивае Шевченко свій чудовий вірш: »Садок вишневий коло хати.«

Живопись — малярство; живописець — маляр.

Миколай Новіков — російський письменник передпушкінської доби, (1744—1818) оден з прихильників народньої просвіти й оден з перших рос. журналістів.

20. марець.

Савич — дідич з Полтавщини, член Кир. Мет. брацтва.

Штернберг — маляр, приятель Шевченка; вмер у молодому віці.

»Літопись Величка.« — Самійло Величко служив у запорожськім війську за гетьмана Мазепи. Пізнійше був писарем ґенеральної канцелярії, на старість осів на хуторі в Полтавщині й працював літературно. Написав »Сказаніе о войнѣ козацкой зъ Поляками, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, гетмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившойся«.

Це знаменита літопись, головне джерело до історії Хмельниччини, написана 1720 року, оголошена друком що йно в часах Шевченка.

До рукописі дорано 10 портретів гетьманів. Рукопись дефектовна.

23. марець.

Розговіння — мясні страви після посту.

Республіка (лат.) — річ посполита, державний лад без пануючого, в якім народ вибирає сойм і президента.

Анархія (гр.) — стремління до життя без ніякого уряду й власти; безправя і безладдя.

Афанасєв — Александер Степанович Чужбинський (1817—1875). Лубинець, ученик ліцея Безбородко, шкільний товариш Гребінки, до 1843 служив у війську. Писав вірші по російськи й по українськи (»Що було на серці«). Автор гарних статей »Общій взглядъ на бытъ приднѣпровского крестьянина«, »Поѣздка на Днѣпровскіе пороги и на Запорожье«, »Поѣздка по Днѣстру« і другі. Одні з кращих його творів: »Деревенскія сцены«, »Бабушка«, »Фаня« — ціла ґалерія провінціональних типів 1820—1830 років.

Йому завдячуємо »Спомини про Шевченка« — котрі вимагають одначе корректури. Деякі його пісні перейшли в життя.

Б. Н. Чічерін — російський учений і фільозоф, співробітник »Русск-ого Вѣстні-ка« (1855 р.) умер з початком XX століття. Ученик Ґрановского, друг Корша й Кавеліна, звісний; з свого

»протесту русского человѣка« проти герценівського »Колокола«. (Нѣсколько современныхъ вопросовъ« М. 1862.) Цей протест підняв бурю в петербурській публіцистиці, на чолі котрої стояв Чернишевский. Чічерін кампанію програв, але пізнійше здобув собі добре імя ученого.

Н. Ф. фон Крузе — цензор, якого увільнено з посади, бо за ліберально відносився до журналів, особливо до »Русско-го Вѣстни-ка«.

Щербина, — Николай Ѳедоровч (1821—1869), виступив на літературне поле з початком 50 років, в епоху Писаревщини (гонення на поезію). Причислювали його до школи »чистого мистецтва«, за його »Греческія мелодіи«, в яких головним мотивом культ чистої краси. Але рівночасно був він одним з найбільше гризучих епіграматистів.

25. марець.

Погодін (1800—1875) — проф. унів. Моск. археольоґ й історик, творець так званої погодинської теорію, (Происхожденіе Руси), по якій ніби то стара Київська культура, це культура московського племені, а Українці прийшли пізнійше з Галичини над Дніпро. Причинився до скріплення москвофільства в Галичині. Стояв у зносинах з Галичанами Головацьким, Вагилевичем і Зубрицьким та багато цінних книг і рукописей з галицьких церков, монастирів і т. д. опинилося тоді в Москві.

Шевирєв — рос. учений, (1806—1864) проф. Моск. унів. Автор істор. росийської літератури. »Дантъ и ето вѣкъ«, »Исторія поезіи« итд. Близький до славянофілів, але поступовійший від них, бо вихований на ідеях німецьких фільософів.

Амфітріо (гр.). — Королевич Тіринський, внук Перзея, муж Алькмени, праматери Гераклидів, Амфітріон в комедіях Плявта, Молієра й Кляйста, тип мужа, котрому »роги приправляють«.

Але в Молієра має він також раз ролю гостинного господаря і мабуть в тім значінню ужив Шевченко імени Амфітріо, говорячи про Максимовича.

Іван Сергієвич Аксаков публіцист; патріот славянофіл. 1861 р. в передовиці »Дня« він каже: »Освободить изъ-подъ матеріального и дохового гнета народы Славянскіе и даровать имъ даръ самостоятельнаго духовнаго, и пожалуй, политическаго бытія, подъ сѣнію могущественныхъ крылъ Русскаго орла — вотъ историческое призваніе, нравственное право и обязанность Россіи.« Його маніфести в часах рос. тур. війни відограли таку роль, як маніфести Шішкова 1812 р. (Був принціпіяльним противником усього революційного.)

Константин Сергієвич Аксаков брат Івана, письменник-славянофіл, співробітник »Русско-ї Бесѣ-ди«, на яку гроші дав Кошелєв, а редактором був Філіппов (1856).

Самарін, Грігорєв, Аксакови й другі заступали »Русскую точку зрѣнія«, Аксаков ужив терміну »русское воззрѣніе«. Проти того виступили М. Н. Катков і Б. Н. Чічерін в »Русск-ім Вѣстні-ку«. Вони обстоювали погляд, що в науці має вартість тільки загально людське »воззрѣніе« а не народне.

Константин Аксаков предложив 1856 року цареві пропамятне письмо, у якім, зсилаючись на традицію московської Руси, яка заєдно числилася з думкою »землі«, радив молодому володареві скликати земський собор. Називають його передовим »бойцем« славянофілства. (Роджений 1817, помер 1860 на острові Занте.)

Про літопись Нестора сказав, що вона »южно-русская и въ ней много встрѣчается, и до сихъ поръ сохранившихся въ Малороссіи, южно-русскихъ выраженій«.

Хомяков — поет славянофіл, співробітник »Моск. Сборні-ка«, який схарактеризував тодішний політичний режім словами: »Мысль и ея движеніе теперь (1853 р.) подозрительны, какое бы ни было ея направленіе.«

Коли почалося переслідування співробітників »Моск. Сборн.« найпильнійше слідили за Хомяковим, хоч про його, як рос. патріота доволі прихильно висловлювався навіть сам цар, а його віршами особливо цікавилася пристолонаслідниця. Поет без душевного ентузіязму. Про Хомякова сказав Белінский: »Поэты, подобные Марлинскому и гг. Бенедиктову, Языкову, Хомякову, очень полезны для естетическаго развитія общества « У Хомякова гарна форма, добрий язик, деклямація про »високе і прекрасне«, але брак змісту.

Корш, Валентин Федорович (1828—1883) — редактор С. П. Вѣд. чоловік дуже образований і гарного характеру, хоч без визначного таланту.

Кетчер — перевів прозою драми Шекспіра. Перевід стрінувся з прихильною оцінкою критики, навіть дуже вибагливого Белінского.

В. И. Даль — письменник, (1801—1872) працював в »Русск-ій Бесѣ-ді« (повість »Мичманъ Поцѣлуевъ«), видав »Собраніе русскихъ пословиць і »Толковий словарь живого великорусскаго языка«, який поніні-день являється одиноким словником областних говорів.

24. марець.

Бетговен (Ludw. von), найбільший компоніст XIX століття. Уроджений 1770 р. в Бонн, над Рейном. В 14 році життя був придворним органістом. 1792 перенісся до Відня, де вчився у Гайдна і де остав до кінця життя(26 марця) 1845. Останніх 20 літ переживав страшну траґедію — чим-раз гірше глух.

Будуючи на Моцарті і Гайдні довів інструментальну музику до небувалої висоти. Зміст музичної композиції переніс із світа тонів у сферу ідей.

Найважнійші твори: 9 симфоній, музика до Ґетового »Эгмонта«, опера »Фіделіо«, увертури до »Леоноре«, »Коріолян« і другі, багато концертів, дві великі Служби Божі, Ораторіюм »Христос на Оливній горі«, Кантати, пісні, славні сонати на фортепян і знаменитий похоронний марш.

28. марець.

Григорій Галаґан, багатий дідич з Полтавщини, що побудував собі дім в українськім стилю.

2. квітень.

Сошальський — багатий дідич з України, приятель Шевченка.

3. квітень.

Бенедиктов — поет, який тішився тоді великою славою в Петербурзі. (Збірка його віршів появилася у перве 1835 р.). Неглибокий, але оригінальний і блискучий талант. Легка форма, мистець мови. Подекуди дійсно поетичні образих, щире чуття, навіть натхніння.

6. квітень.

Пейзажі (фр.) — образ, що представляє краєвид.

Концкі Антоні — знаменитий польский віртуоз і компоніст, уроджений 1817 в Кракові, від 1854—1867 жив у Петербурзі, де тішився добре заслуженою славою, пізнійше в Америці (композиції на фортепян).

8. квітень.

Станислав — росийський ордер оснований польським королем Станиславом II. 1765, 4 кляси.

11. квітень.

Желіґовскі — Antoni Sowa, польський поет, приятель Шевченка. (Poezye Antoniego Sowy. Petersburg 1858.)

Некрасов Миколай (1821—1877), росийський поет, автор дуже популярних пісень, в яких оспіване народнє горе. В сатиричних творах оспівав нужду і погань Петербурга (немов

контраст до Пушкіна, який представив велич Надневської столиці). З поем замітні »Саша«, »Власъ«, »Морозъ красный носъ«, »На Волгѣ«, »Кому на Руси жить хорошо«, »Княгиня Волконская« і »Княжня Трубецкая«.

Називали Некрасова »поетом горожанином«, поетом мести і печали. Але не там його сила. Він справжній поет в дрібних творах, таких, як »до матери«, як гимн до Россії, де його безперечно сильне чуття виливається в простій, щирій формі. Тут він споріднений з Нікітином і Кольцовим, але сильнійший від них.

Ты и убогая,
Ты — и обильная,
Ты и могучая,
Ты — и безсильная
Матушка Русь!

Після смерти Некрасова ось як схарактеризував його поезію Достоєвскій: »Это было раненое въ самомъ началѣ жизни сердце, и эта то никогда не зажившая рана его и была началомъ и источникомъ всей страстной, страдательной поэзіи его на всю потомъ жизнь, всей страстной до мученія любви этого человѣка ко всему, что страдаетъ отъ насилія, отъ жестокости необузданной воли, что гнететъ нашу русскую женщину, нашего ребенка въ русской семьѣ, нашего простолюдина въ горькой такъ часто долѣ его . . . Некрасовъ заключилъ собою рядъ тѣхъ поэтовъ, которые приходили со своимъ »новымъ словомъ.« —

З того боку він має багато спільного з Шевченком, але по силі чуття й вислову, по ширині тону й кольоритности краски, як поет мистець і поет ідеольоґ не видержує з ним міри.

Некрасов написав вірш в память Шевченка, котрого однак у збірних виданнях його творів нема.

Мей, Лев Александрович (1822—1862). Виступив на літературне поле разом із Щербиною з початком пядесятих років, в часах писарівського переслідування поезії. Причисляли його до школи »чистого мистецтва«, і називали »незлобивим Меєм«.

17. квітень.

М. Д. Старов российський письменник.

Три брати Жемчужнікові, себ-то Алексій, Александер і Володимир Михайловичі, співробітники »Современника«, поети і письменники. З них Алексій Михайлович, оден з поетів — горожан, що ще до недавна не кидав пера (роджений 1821).

20. квітень.

Д. Кавелін — учений, історик і дослідник народнього побуту, що критикував кріпостний устрій.

23. квітень.

Дача — вілля за городом, двірок для літного побуту.

Гумбольдт (Friedrich Heinrich Alexander von), * 1769 в Берліні, † 1859 там-само. Подорожник і найбільше всесторонний учений в XIX століттю. Поклав основи під кліматольоґічну ґеоґрафію, фізику моря й ґеоґрафю ростин.

Дав важні наукові праці з ґеольоґії, метеорольоґії, мінеральоґії, зоольоґії, ботаніки, етноґрафії, історії культури, державної економії. Свої подорожі описав у книзі, яка має 30 томів. »Космос« 4 томи (1845—1858) його головний твір.

30. квітень.

Біржа, місце, або будинок, у якому відбуваються торги грошевих паперів, де регулюються ціни акцій і де відбуваються всілякі торговельні спекуляції.

У більших містах, це звичайно великі й коштовні будівлі.

3. май.

Мурілльо (Bartolomeo Esteban) мистець еспанської школи (1618 до 1682) Знаменитий рисівних, кольорист, маляр сильного темпераменту. Малював образи релігійні, історичні, побутові й портрети.

6. май.

Київський Юзефович, це Юзефович Михаіл, помічник куратора Київської шкільної округи, що видав братчиків кир. мет. у жандармські руки. (Гляди матеріяли до Кир. Метод. брацтва: Твори Шевченка, видання Яковенка, т. II.)

Вільбоа — музик і композитор.

Микешин — різбар, що зготовив проект памятника 1000 ліття Россії, у якому, між численними постаттями славних діячів і визначних мужів, була й постать Шевченка. Але Дубельт підняв ґвалт і Шевченка нема на памятнику 1000 ліття офіціяльної Россії. Памятник Хмельницького в Київі — неповний. Поставлено тільки гетьмана на коні, без численних аллеґоричних фігур.

13. май.

До Brata Tarasa Szewczenki, віш А. Сови, первісно Do poety ludu (z bulgarskiego).

16. май.

Котляр, той що робить кітли й иншу мідяну посуду.

20. май.

Трубадур (Il Trovatore) опера славного італійського композитора Giuseppe Verdi (1813). Написав опери: Ernani, Rigoletto, La Traviata, Aida, Otello, Falstaff. З бідної родини дійшов до велитенського маєтку і оставив міліонові записи на культурні ціли.

Трубадур належить до найпопулярнійших, дуже мельодийних опер.

Тимко Падура (1801—1872) шляхтич, двірський поет Ржевуского (Ревухи, Золотої Бороди). Складав вірші українською мовою, у яких ідеалізував давне життя українських козаків з польською шляхтою.

З Ляхом билось, з Ляхом жилось,
В однім глеку прів куліш.

При допомозі теорбаніста Видорта підбіралося музику до цих утопійних поезій і вони мандрували по Україні. Деякі увійшли в сталий репертуар. (Ой поїхав Ревуха по морі гуляти).

Б. Л.

Пояснення до повісти Княгиня.

Сторона 373. Богдан Залєскі, польський поет, уроджений 1802 на Україні, умер 1886 у Франції, під Парижом. Автор »Дум«, »Духа від степу«, »Пресвятої Родини« і т. д. В його творах пробивається стихійна любов до української землі, природи, життя. (Boże, błagam Ciebie, jak umrę daj mi Ukrainę w niebie.)

Броніслав Залєскі, свояк Богдана, письменник і маляр, політичний засланець, товариш недолі й приятель Тараса Шевченка. Йому й присвячена повість. В листах Шевченка нераз згадане імя й твори обох Залєских.

,, 376. Комфорт, слово англ. — гарне й коштовне урядження дому, вигідне життя.

,, 376. Спартанці славилися простотою й невибагливістю побуту. Їх одяг, мешкання й їжа були звичайні, але здорові.

,, 376. Березовою кашою називали кару різками.

,, 376. Борзиться, борзюсь, борзимся, робити щось скоро з поспіхом. (»Творити достойное правило съ любовію, тихо не борзяся.« Акты Ист. I, 163.)

,, 377. Каракульські барани з над Каракульського озера в Азії; мають дуже повикручовані кучері вовни. Каракулі — викрутаси.

,, 377. Григорій Савич Сковорода, родився 1722 в Чернухах, в Полтавщині. Учився в Київській духовній школі. Подорожував по західній Європі й здобув собі вищу освітуі, особливе цікавився фільозофією. Вернувши до краю був якийсь час учителем поезії в Переяславській семинарії, опісля приватним учителем у дідича Тамари.

Мав свій власний педагогічний метод, який сильно відбігав від тодішньої російської педагогії, а саме — не накидувати учням знання, а пособлювати, щоб вони, о скільки мога, сами до його доходили.

Від Тамари перейшов до харківської колегії, у якій викладав »правила добронравія«. Але й на моральну фільозофію й етику мав свої погляди, збудовані на основі італійських і французьких фільозофів — етиків і соціольогів.

Погляди ці, надто вільнодумні, не подобалися властям і Сковорода мусів кинути катедру. З тої пори став ходячою катедрою, фільозофом - мандрівником. (Український Сократ.) Ходив по панських дворах, хуторах, монастирях, ярмарках і ширив свою науку, у якій головною основою був приказ: пізнай себе. На плечах клунок, під пахою книжка, в руках нерозлучна флейта — так малюють його сучасні. Складав також сатирично-моралізуючі вірші. Деякі, як: Ой ти, птичко жолтобоко, Ой смерть моя дорогая, Всякому городу нрав і права, перейшли в народ і в літературу. Умер 1794, як сущий фільозоф. На гробі казав собі написати: »Світ ловив мене та не спіймав.«

Писав фільозофічно - моральні і теольогічні проповіді - трактати, діяльоги й розправи, тодішньою книжньою мовою. В поезіях і байках видно український язиковий елемент. Велику вагу клав на просвіту простонароддя, на добру школу. Зібрав великі гроші на заснування Харківського університету.

Шевченко згадує його нераз в поезії і прозі. Як фільозофа-просвітителя ставить його високо, про поезії Сковороди висказується менше похвально.

Сторона 377. Патериця — посох, жезл, палиця. »Чернець мій встав, надів клубук, взяв патерицю.«(Шевч.-Чернець.) »Козацький бунчук переважить бурмистерську патерицю.« (Куліш — Чорна Рада.)

,, 377. Мізерія — слово латинське — убожество. Мізерний — бідний.

,, 378. Зведенята — діти, коли вдовець ожениться з удовою і коли він має діти від першої жінки, а вона від першого мужа й зведуть їх до одної хати.

Сторона 379. Пейзаж — слово французьке, значить краєвид, Landschaft.

,, 380. Козелець, город на північ від Київа, недалеко лівого берега Десни. Там славний собор, збудований гетьманом Розумовським.

,, 380. Олексій Розумовський, син реєстрового козака з Лемішів, Козелецького повіту, мав гарний голос і його післано до царського хору в Петербурзі. Тут упав в око царівні Єлисаветі Петрівній, яка влюбилася в його, зробила його управителем одного із своїх маєтків, а ставши царицею (1741 р.) обвінчалася з ним потайки та наділила його чином фельдмаршалка й титулом графа римського цісарства. Звідси й деяка прихильність цариці Єлисавети до України й деякі полекші українському народові. Брат Олексія Розумовського, Кирило, (роджений 1724 р.) кінчив науки за границею і 22 лютого 1750 р. був проголошений гетьманом України. Цариця дала йому теж чин фельдмаршалка, найвищий ордер росийський св. Андрея й привернула автономні права Україні, які були перед 1722 р. себто, перед заведеннєм малороссійської колеґії.

По смерти Єлисавети, за цариці Катерини, скінчилися отсі полекші. 1763 донесено до Петербурга, що на Україні збираються підписі за тим, щоб гетьманщина осталася дідичною в роді Розумовських. Це й було притокою до того, щоб Кирила Розумовського, запідозріного в сепаратистичних намірах, спонукати до абдикації. Абдикаційний маніфест наспів на Україну з Петербурга 10 листопада 1764 р. Гетьманові визначено велику платню і маєтки, він ще 40 літ прожив у відставці, розділяючи таким чином судьбу останнього польського короля, Станіслава Августа Понятовского.

,, 381. Трубеж — річка, що між Трехтемировом і Переяславом паде з лівого берега в Дніпро.

(382, небавьом — похибка, повинно буть: небавом.)

,, 385. Остер — притока Сейму, з лівого боку. Остер, місцевина, звісна з виробу рибацьких сіток.

,, 387. Контракти — київські ярмарки.

Сторона 389. Ніжин, город над Остером, 50 000 мешканців. Оснований в княжих часах, в XVII століттю славний своїми ярмарками. Тепер там розвита торговля збіжжем і тютюном. Ніжинський ліцей виобразував чимало визначних людий, між ними Гоголя. (Тепер фільольоґічний інститут.)

,, 399. Жюлі — французьке, Юлія.

,, 399. Грузія — країна за Кавказом, над рікою Кур.

,, 401. Середохрестя, хрестопоклонний тиждень.

,, 402. Денщик — офіцерський слуга із жовнір.

,, 404. Димар — комин.

,, 404. Долівка — підлога, піл.

Пояснення до повісти Безщасний.

Сторона 409. Фортеца О. — Шевченко говорить про Орську кріпость.

,, 410. Балабайка, або балалайка, російський, 3 або 6 струнний музичний струмент, на якім грається без смичка, пальцями, мов на ґітарі.

,, 410. Поміщик, дідич, власник села.

,, 410. Дворянин, »дворовый человѣкъ«, тільки, що в Польщі шляхтич, упривілійована людина.

,, 410. Юнак, парубок, молодець.

,, 411. Ідіот, — слово грецьке, дурноватий, півголовок.

,, 411. »Мертвыя души« — роман Гоголя.

,, 411. Эйжен Сю (Eugene Sue), французький письменник (* 1804, † 1859). Писав повісти: Kernok le pirate, Mystères de Paris, Martin, l'enfant trouvé, Les sept péchés capitaux, Les mystères du peuple. В свою пору його твори мали безпримірно великий успіх.

,, 412. Остад, Адріян ван, нідерляндський маляр і радирник, ученик Гальса й Рембрандта (1610—1685). Мистець комічного жанру (коршма). Його молодший брат Ісаак, теж маляр, малював жанрові картини і звірята.

,, 412. Жанрове малярство, образи з побутового й домашнього життя. (Жанр, слово франц. — рід, родина, ґатунок.)

,, 414. Литейная — вулиця в Петербурзі.

,, 414. Абшитований — слово німецьке, відставний, відправлений із служби.

,, 417. Акциза, слово франц. оплата від споживних продуктів, від напитків, тютюну, тощо. — Уряд, що збірає ці оплати.

Сторона 417. Комора, уряд на границі, що стягає оплату від ввозового й вивозового товару. Коморник, урядник на коморі.

„ 417. Піски, дільниця в Петербурзі, де були публичні доми.

„ 418. Анахорет, слово грецьке, пустельник, самотник.

„ 418. Дзиґлик (з німецького), стільчик, крісло, зидель.

„ 419. Вальтер Скот (Sir), знаменитий анґлійський поет і повістяр (* 1771, † 1832) — батько історичного роману. Waverley (1814), Guy Mannering, The heart of Midlothian (1818), Bride of Lammermoor, Ivanhoe, Kenilworth (1821), Woodstock (1826) і багато иньших. Писав також: Life of Napoleon і History of Scotland. З авторських гонорарів дійшов був до великого маєтку, купив собі на власність Abbortsford і став бароном. Року 1827 зійшов знову на біду ізза банкроцтва накладника.

Шевченко згадує нераз про цього знаменитого письменника і про його твори. (Про деякі з них — vide примітки до »Дневника« й »Артиста«.)

„ 423. Фліґель (німецьке) — офіцини, бічний дім біля палати, двора, віллі, тощо.

„ 423. Леденець — цукорки, бонбони.

„ 424. Наполеон Бонапарте, великий войовник і цісар Франції. Його малюють із руками заложеними на груди Також права рука на груди, або за спину, ліва на спину.

„ 425. Юпитер, Зевес — найвищий бог у Греків і Римлян.

„ 425. Bonjour — французьке »добридень!«

„ 425. Papa (франц.) батько, отець.

„ 425. Фрайшіц, вільний стрілець, знаменита опера, німецького композитора Вебера, про якого мова у поясненнях до Дневника Т. Ш.

„ 425. Аллаг (Алла), арабське, Бог. Акбар Алла — великий Боже!

„ 428. Нашатировий спирт — амоняк, хемічна сполука азоту й водороду.

„ 429. Ольга — свята, княгиня, після Ігоря, якого вбили Деревляни (нахиливши верхи дерев, привязали до них князя, а потім дерева пустили а ті й роздерли його). Ольга люто пімстилася на Деревлянах.

Сторона 429. »Смольний Монастир» у Петербурзі, де була славна на свій час школа — пансіонат.

„ 430. Випорг — Віборґ, столиця Фінляндії, над Фінським заливом.

„ 431. Контракт (лат.) — угода на письмі.

„ 432. Демикотон (франц. demi — пів, полу і coton — бавовна) така дешева матерія на одяг. (дреліх).

„ 434. »Платили, наче лікареві за візиту«, себ-то за те, що прийшов до хорого.

„ 435. Непритаманний, ненормальний, невміняємий.

„ 436. Горопаха, сарака, бідолаха.

„ 436. Ліризм, від старогрецького інструменту; лірика поезія, в якій поет виспівує свої почування і враження; ліризм — сумовитість.

„ 436. Мельодія (грецьке) — протиставлення до гармонії; тони, що наступають по собі і вяжуться в цілість, яка викликує гарне враження.

„ 436. Давидові псальми — збірка 150 пісень жидівського царя Давида.

„ 436. »Помилуй мя, Боже« — псалом покаяння.

„ 437. Причетники, ті, що належать до причету церковного. (»Причет в підрясниках ходить, то пан-отці мусять ходити в рясах« — Люборацькі.)

„ 438. Гармонія (гр.) згідність більшого числа тонів, співаних, або граних на-раз; згода.

„ 436. Парахвіяни — прихожани, вірні з одного прихода, парахвії.

„ 441. Економія (слово грецьке) — наука про господарство, тут маєток.

„ 441. Мезонін, мезанін (сл. італ.) — комнати між партером (призимеллям), а першим поверхом.

„ 443. Дударитися, пишатися, гордитися.

„ 443. Кронштадт — город-твердиня на острові Котлін, на Кронштадтському заливі, стація росийської фльоти, порт Петербурга.

„ 443. Мічман (слово анґл.) — наймолодший офіцер на воєнному кораблі.

„ 443. Астрахань — город на острові Волги, 66 км. від Каспія; складається з Кремля, Білгороду і 16 передмість і, 100 000 мешканців, багато Греків і Вірмен. Дуже торговельне місто, кавяр (ікра), шовк, шкури.

„ 444. Квартира (німецьке) — чиншове мешкання; мешкання за плату, до винайму.

Сторона 444. Нашийниця — така, що сидить комусь на шиї, живе з ласки.

„ 445. Паці — така забава; гратися в бабки. (А доки будеш в паці грати! Котл. Ен.)

„ 445. Опостінь — об стіну, в найблищому сусідстві.

„ 446. Ветха (старосл.) — стара. (»Ветха деньми« — Наталка Полт.)

„ 447. Свинчатка — прилад до гри »в паці«.

„ 447. Педаґоґ (пайдаґоґос) — слово грецьке, учитель.

„ 447. Елємєнтарна школа — початкова школа.

„ 447. Protégé (франц.) — такий, котрим особливе піклуємося, на кого маємо добре око.

„ 447. Каліґрафія (грецьке) — гарне письмо, чистопись.

„ 447. Продеклямувати (лат.) — виголосити, гарно прочитати; деклямація — штука гарного виголошування віршів.

„ 448. »Иея милый взоръ закрылся отъ меня на вѣки«, і її любий вид скрився від мене на все.

„ 449. Пакет (франц.) — вязка, клунок, посилка.

„ 449. Контентувати (лат.) — вдоволяти, гостити.

„ 450. Иноземка — чужостороння, нетутешня.

„ 451. Пожують — попсують, знівечать.

„ 452. Кошачий — Котячий.

„ 452. Салоп (франц.) жіночий верхній одяг, накидка.

„ 452. Заяложений — засмарований, брудний.

„ 453. Кішка — Кітка.

„ 453. Античний (лат.) — старинний; так називаємо звичайно світ грецько-римський.

„ 453. Ізверг (церковне) — дитина, роджена передчасно, недоносок; чоловік, що заслугує на виключення з товариства. (Извергъ рода человѣческаго.)

„ 453. Орлянка — гра в орла (голова; чи орел?).

„ 453. Ставма стала — ставма, стоймя, (прим. Ставма можна шахву винести.)

„ 455. L'enfant (франц.) — дитина.

„ 455. Ґріфель (німецьке) — писальце, рильце; ґрифлева таблиця, таблиця, на якій пишеться рильцем.

„ 455. Почтувати — угощати.

„ 455. Лагоминки (леґумін лат — білковина), леґуміна, мучна страва.

„ 455. Сирена (грецьке) — мітична дівчина, що дуже гарно співала, звідниця. (Одисей казав себе привязати до щогли, щоб не піддатися принадам Сирен.)

Сторона 455. Авдітор (лат.) — слухач; судовик при військовому суді.

„ 456. Сажотрус, коминар, той, що чистит комини; трубочист.

„ 456. Ковбаня, кітловина, глибока яма, наповнена водою.

„ 456. Канапа (франц.) — мягка, вистелена лавка.

„ 457. Ляпас — пощочина, поличник. (Ляпаса у пику дати — Номис.)

„ 460. Повія, жінка легкого розбору; звідниця.

„ 460. Гістерія (грецьке) — жіноча нервова недуга.

„ 460. Звощик, ізвощик (рос.) — фякер, візник.

„ 461. Пішоход, — хідник, тротуар.

„ 462. Заскоринілий — твердий, задубілий.

„ 463. Гербовий папір — папір з державним значком, штемплем, якого вимагалося для урядових письм.

„ 463. Товмачив — з'ясовував, толкував.

„ 465. Під застанову пальта — на застав пальта.

Пояснення до повісти Капитанша.

Сторона 471. Кременчук, город при вході Псьолу в Дніпро, 100 000 мешканців, важний залізничий вузол, дуже торгове місце (дерево, збіжжа, риба, вугля, сіль). Весною прибуває туди кількадесять тисяч торгового народу.

„ 471. Крюків, город 10. тисячний, насупроти Кременчука, ніби його передмістя.

„ 471. Тула, город (100 000 мешканців), над Упою, славний залізним і металевим промислом; фабрики оружжя і амуніції.

„ 471. Орел, город над Окою (100 000 мешканців); головна торговиця збіжжям, також поворозничими, портяними виробами.

„ 471. Св. Антоній, »батько монахів«, роджений коло 250 в Комі, в Єгипті. Спасав душу на пустині, жив зелами й корінцями, умер рок" 356.

„ 473. Глухів, — город між Десною а Рильським, 15 000 мешканців; жива торговля збіжжям. (»Із города, із Глухова полки виступали з заступами на лінію.« Т. Ш. „Сон.“)

„ 473. Місткий, такий, що може багато в собі змістити.

„ 474. Гармонія (»гармушка«) — звісний струмент з мішком, який, коли його розтягати, пускає воздух у голосові прилади.

„ 474. Фарфорова глина — каолін.

„ 474. Tableau de genre (франц.) — жанрова картина, образ, на якому змальована побутова сцена (бійка в коршмі, мисливська пригода, родинний обряд, тощо).

„ 475. Фурґон (франц.), критий, пакунковий віз.

Сторона 476. Ракита — рокита — рокиточка. (Ой лежав козак убитий та у полі під рокитою.)

„ 476. Інтонація (лат.) — початок пісні у співанню; спосіб співання, або говорення; забарвлення у краєвиді, краще: тонація.

„ 476. Атмосфера (гр.) повітря, що окружає землю; умови, серед яких приходиться чоловікові жити.

„ 477. Розламати ноги — розпростувати після довго сидження.

„ 477. Кахольна груба — піч зроблена з кахлів; кахля або кафля (нім. слово) плитка з випаленої глини, звичайно поливана, розмальована, або й покрита горорізбою.

„ 480. Венгерець — Угор, Мадяр.

„ 480. Цесарець — Австрієць.

„ 480. Камрат (Kamerad) — товариш.

„ 480. Мамзель (Mademoiselle) — панночка.

„ 480. Лібер (lieber) — любий, коханий.

„ 480. Одер дейфель (Голь діх тайфель) — чорт тебе возьми!

„ 480. Рать (старосл.) — війна.

„ 480. Різнація — ріжниця.

„ 483. Колодязь — криниця.

„ 483. Віктор Олександрович, мабуть Забіла, родом з Борзенського повіту, чоловік з гарним поетичним талантом. Осталося його жартовливе »Посланіе« до Шевченка: »Лютую я на тебе дуже«.

„ 488. Маніжний сусід Віктора Ол. це мабуть Грицько Тарновський, який мав маєток у сусідстві і до якого часто їздив Забіла. Забіла був Віктор Миколаєвич, та Шевченко нарочно змінив його патронімікум на Олександрович, по дідові, щоб не так легко було пізнати. Чи Забіла справді кінчив ніжинський ліцей Безбородка, це не певне. (Гляди життепис Кониського.)

„ 488. Федрус, Македонський невольник; за часів Августа визволений, перекладав віршом Ґзопові казки. Славна його казка про те, як жаби вибірали короля (пень — Тиберій, вуж — Сеян).

»Contes et nouvelles en vers« Ляфонтена збудовані головно на казках Ґзопа й Федруса.

На росийське байки Федра переклав Барков.

Сторона 493. Амфітріон (Amphitruo), син Алькея, Тіринського короля, внук Перзея, муж Алькмени. З часів Плявта й Молієра, імя для означення мужа, якому роги приправляють. У Молієра має він раз ролю дуже гостинного господаря і мабуть у такім значінню уживає тут Шевченко цього імені.

,, 494. Забобони, пересуди (суєвірря).

,, 495. Bon mot (франц.) — добре слово, дотепне слово (гострота).

,, 495. Симпатія (гр.) — спочування.

,, 497. Фанаберія (нім.) — удавання.

,, 498. Документів — урядових паперів, грамот, бумаг.

,, 499. Актриса — артистка, акторка.

,, 499. Субретка (франц.) зручна покоївка, так називають також акторок, що грають такі ролі.

,, 500. Бліхер, Ґебгард Лєберехт, князь, славний німецький вождь у Наполєонських війнах, званий Marschall Vorwärts, (Маршалок Вперед). Вславився в багатьох битвах, між иньшими під Липськом, йому приписують заслугу, що союзні армії увійшли до Парижа, а також і рішення битви під Ватерльо. Родився 1742 р. умер 1819.

,, 502. Чоботи опойкові, мабуть ополкові, з мягкої шкури (ополок), з черева звірят.

,, 502. Мурзенята, діти татарського начальника, мурзи. Замурзаний, — обсмарований.

,, 503. Córka regimentu, »Донька полку«, опера італійського композитора Gaetano Donizetti (1797—1848).

,, 503. Симфонії Бетговена (eroica, Pastorale, D-Moll) величні музичні твори німецького композитора Ludwiga van Beethovena. Про останню з них каже Роберт Шуман; вона говорить щось так смілого й безмірного, чого досі не сказав жаден язик. (. . . so Kühnes und Ungeheures sie ausspricht, was keine Zunge zuvor —)

,, 507. Григорій Квітка Основяненко (* 1778 в Основі, † 1843 в Харкові) автор «Марусі«, »Салдатського патрету«, »Перекотиполя«, »Козир дівки«, »Щирої любові« і т. д. Всіх повістий написав Квітка 17.

Крім того писав драми й комедії та комічні оперети. Лучить в своїх творах сентиментальність з гумором, та скрізь велику ввагу кладе на етнографізм. Батько української прози. Шевченко

присвятив йому вірш: »До Основяненка«. (Бють пороги, місяць сходить, як і перше сходив.

Сторона 509. Діямант, алмаз, найтвердший і найдорощий камінь.

,, 510. Фельчер (нім.) — цирурик; лікарський помічник (перекручене: фершал.).

,, 511. Béranger, Jean Pierre (* 1780, † 1857), найпопулярнійший автор пісень у Франції. 3 томи »Chansons«.

На росийське перекладав пісні Беранже дуже гарно Курочкін; про ці переклади згадує Шевченко нераз у свойому дневнику.

,, 512. Панеґірик (гр.) вірш, або промова, у якій надто вихвалюється якогось чоловіка (пануючого, вождa, маґната), або якусь подію.

,, 512. Карамзін, Николай Михайлович (* 1766, † 1826), автор »Писемъ«, »Бѣдной Лизы«, »Натальи боярской дочери« і »Исторіи Государства Россійскаго«, над якою працював 25 літ. (Провідна думка, що для Росії самодержавіє єдине джерело добробуту і що не народ творить історію, а пануючий і його найближчі. Тому малює К. в своїй історії ґалєрію знаменитих царів, вождів, міністрів, а побут народу лишає в тіні.) Був любимцем царя, який родині Карамзіна визначив величезну на тодішні часи платню 50 000 рублів у рік. Про памятник К. в Симбірську згадує Шевченко в свойому дневнику.

,, 517. Гльобус (лат.) Куля, шар, бальон; куля з паперу, дерева, скла на подобу земної.

,, 518. Кипреньскій, талановитий росиийський маляр; дав портрет Давідова й Пушкіна, 1816 поїхав до Італії і там намальована Сивілла, про яку говорить Шевченко.

,, 518. Рембрандт (Harmensz van Ryn), оден з найбільших малярів світа (* 1606, † 1669). Неперевершений у світлотіні; портрети, (власний, жінки, Саскії, матери), реліґійні й істроричні образи, краєвиди. Також знамениті його ритовини.

,, 519. Рафаель (Santi, невластиво Sanzio) з Урбіна, — славний Італійський маляр (* 1483, † 1520). Вславився особливо численними образами Богородиці (Мадонни Рафаеля), (Найкраща, Сикстинська в Дрезні) та фресками в Ватикані. Славний також

портрет папи Юлія і Рафаелевої любки Стеллі Форнаріни (у футрі).

Сторона 519. Рені (Guido), італійський маляр (* 1575, † 1642), автор фресків (Аврора) й олійних образів (Христос; у Дрезні). Прегарний його портрет молодої дівчини, в білому завою, яку називають Ченчі. (Беатрікс Ченчі, донька іт. маґната, що вбила батька, боронячи своєї непорочности й була покарана смертю. На тій події основана драма анґлійського поета Шеллі »Родина Ченчіх« і польського драматурга Ю. Словацкого: »Беатрікс Ченчі«.)

,, 519. Архалук, рід короткого літнього кафтана.

,, 522. Bréguet, Abraham Louis, годинникар і механік (* 1747, † 1823), робив знамениті хронометри й фізикальні та инші прилади.

,, 524. Рапорт (франц.) службове донесення, звіт.

,, 525. Балаґула (жид.) віз з будою. Такими возами жиди возили подорожних по Поділлю, Волині й Галичині, заки побудовано залізниці. Балаґулами називалися ці молоді паничі — авантуристи, що в 60 роках їздили від двора до двора, від села й до села, гуляли, співали народніх пісень, забавлялися, нехтуючи форми аристократичного побуту. Їх »королем« був Шашкевич, автор деяких доволі гарних пісень, який після польського повстання (1863 р.) осів у Галичині біля Нижбірка і чимало причинився до так званої »Козакоманії« у Галичині. Поширив тут багато українських пісень, танців, народній одяг, тощо.

,, 528. Пакунок (нім.) — клунок, звиток.

,, 529. Небавом знялася польська революція — 1831 року, так зване: powstanie listopadowe.

,, 530. 16 мая 1722 заведено на Україні »Малороссійскую коллегію« з бриґадіром Вельяміновим на чолі, яка мала поруч гетьмана правити усіма справами на Україні. Крім бриґадіра засідало в ній 6 штабових росийських офіцерів. Був це найвищий уряд на Україні — край її автономії.

,, 532. Цикльопи (гр.) казочні великани. Цикльопічний мур, мур з великого, нетесаного каміння.

,, 532. Хіоський сліпець — Гомер.

,, 532. Кадм, син фенікійського короля Аґенора, прийшов до Греції шукаючи своєї сестри Європи, яку пірвав

вуб Зевес,) і оснував в Беотії город Кадмейя, пізнійші Теби. Приніс знання азбучного писання й читання та спосіб оброблювання металів.

Сторона 534. Скопаз, найвизначнійший грецький різбар (390 до 350 перед Христом). Йому приписують статую Ніоби.

,, 534. Скульптура — різба.

,, 536. Утопія (грецьке) — мрія, видумка, що ніколи не справдиться. (Приміром про країну, у якій люди не знають гріха, ні злочину, поділу на багатих і бідних і т. д.).

,, 536. Меттерніх (Klemens, Lothar Wenzel), князь, (* 1773, † 1859). Від 1821 державний канцлер Австрії, майже 40 літ провадив політику австрійської держави. Ворог національного відродження народів і ліберальної думки.

Б. Л.

Зміст IV. тому.

Стор.

Назарь Стодоля. Українська дія . . . . . 5—44

Артист. (Художник).

(Повість автобіографічна) . . . . . 47—163

Дневник. (Журнал) . . . . . 167—370

Княгиня. Повість присвячена Б. Залєскому . . . . . 373—406

Безщасний . . . . . 409—467

Капитанша . . . . . 471—537

Пояснення до повісти „Артист“ . . . . . 540—552

„ „ „ . . . . „Дневника“ . . . . . 553—587

„ „ „ повісти „Княгиня“ . . . . . 588—591

„ „ „ „ „Безщасний“ . . . . . 592—596

„ „ „ „ „Капитанша“ . . . . . 597—602

-4155/4
1992

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ

IV

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ Київ-Ляйпціґ

ШЕВЧЕНКО